

ОКСАНА ЮРКОВА

**ДІЯЛЬНІСТЬ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ
КАФЕДРИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

1924-1930

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ОКСАНА ЮРКОВА

ДІЯЛЬНІСТЬ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
М.С.ГРУШЕВСЬКОГО
(1924-1930 рр.)

Київ 1999

Юркова О.В.

**Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України
М.С.Грушевського (1924-1930 рр.). – Київ, 1999. – 433 с.**

У монографії вперше в історіографії досліджується історія створення та діяльності однієї з провідних інституцій Історичних установ акад. М.С.Грушевського у ВУАН. Особлива увага звертається на процес формування київської історичної школи М.С.Грушевського. Також реконструйовані життєписи науковців, які працювали на Науково-дослідній кафедрі історії України, і долі яких в першаважній більшості були трагічними.

Для істориків, етнологів, бібліографів та всіх тих, кого цікавить історія розвитку вітчизняної науки і культури.

Юркова Оксана Віталіївна - кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України 20-30-х років ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 6 від 24 червня 1999 р.)

Відповідальний редактор - д. і. н., проф. *С.В.Кульчицький*

Рецензенти: д. і. н., проф. *А.О. Буравченко* (Національний університет ім. Т.Г.Шевченка); д. і. н., проф. *В.М. Даниленко* (Інститут історії України НАН України), к. і. н. *І.Б. Гирич* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України)

Іменний показчик - *М.В. Машук*

ISBN 966-02-1329-8

© О.В.Юркова, 1999

© М.В.Машук, іменний показчик, 1999

В руках у читача – перша монографічна праця молодої дослідниці Оксани Юркової. Вона присвячена долі однієї з найбільш важливих історичних установ, створених акад. М.С.Грушевським у складі Всеукраїнської академії наук після його повернення в СРСР. Це - Науково-дослідна кафедра історії України у Києві. Про неї до останнього часу в українській історичній літературі можна було знайти тільки поодинокі згадки.

Автор комплексно підійшла до досліджуваної проблеми. Діяльність кафедри розкривається не лише через традиційний для праць такого типу розгляд організаційно-структурної еволюції установи та перелік найважливіших виконаних завдань. Привабливою рисою книги є показ функціонування кафедри через діяльність окремих її співробітників. Аналізуються критерії, за якими акад. М.С.Грушевський добирав співробітників та аспірантів, вивчається процес підготовки молодих науковців. Дуже переконливо спростовуються стереотипи в оцінці ставлення М.С.Грушевського до своїх учнів та співпрацівників. Піднімається досі не розв'язане в історіографії питання про формування київської історичної школи М.С.Грушевського, визначаються її представники.

Важливою частиною монографії є вияснення О.Юрковою обставин життя науковців, які працювали в науково-дослідній кафедрі, а тому пізніше зазнали репресій.

Не можна обійти увагою розглянутого автором проекту перетворення кафедри на Український історичний інститут. Першого разу М.С.Грушевський запропонував цей проект ще 1928 р. Незважаючи на наявність кадрів для такого інституту (3 керівника, 5 дійсних членів кафедри, 8 наукових співробітників, 13 аспірантів третього року навчання, тобто

загалом 29 осіб) та детально пророблену його структуру (5 відділів, в тому числі методології, історії господарства, історії культури, давньої та нової соціально-політичної історії України із 10 секціями), цей план не був реалізований.

Згадка про академічний інститут національної історії тут прозвучала не випадково. Ця ідея великого історика і громадянина, яку він почав матеріалізувати з кінця 20-х років, особливо дорога нам, ветеранам Інституту історії України НАН України.

Наш інститут створений набагато пізніше: за постановою ЦК КП(б)У “Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук” від 23 липня 1936 р. Створення його вписується в політику демонстрування “турботи” про задоволення національних потреб українського народу, яку проводив в Україні сталінський поплічник П.Постишев. Після голодомору 1932-1933 рр. і майже цілковитого винищення (задовго до 1937 р.) старої української інтелігенції керівники радянської наддержави могли дозволити собі “подбати” про інтереси титульної нації.

Реалізація ідеї М.С.Грушевського про створення інституту національної історії мала велике значення безвідносно до того, що ЦК КП(б)У переслідував тут власні цілі. Інститут історії України почав жити власним життям. Національно-творча складова в його науково-дослідній роботі не зникла навіть після погрому 1947 р. Ось чому є всі підстави вважати утворення Науково-дослідної кафедри історії України у Києві першою сторінкою в науковій біографії Інституту історії України.

д. і. н., проф. С.В.Кульчицький

П Е Р Е Д М О В А

У 90-х роках ХХ століття українська історіографія вступила в нову фазу свого розвитку. Практично по-новому вивчаються, здавалося б, вже давно висвітлені проблеми. Вводяться до наукового обігу раніше неприступні архівні документи. По-суті, справжня, не сфальсифікована історія вітчизняної історичної науки починає посідати належне їй місце. Адже вивчення і узагальнення досвіду попередників, критичне засвоєння їх наукової спадщини важливі для науковців як в теоретичному, так і в практичному аспектах.

Сьогодні студіювання історії вітчизняної історичної науки іде кількома шляхами. По-перше, досліджуються життя та діяльність істориків, визначається їх внесок в історіографічний процес (т. зв. праці персоніологічного або біоісторіографічного характеру). По-друге, перспективним напрямком історіографічного процесу є дослідження функціонування історичних шкіл, що поступово формували загальний стан історичної науки і стали джерелом її подальшого росту. По-третє, існує стійкий інтерес до історії науково-дослідних установ і товариств. І хоча вивчення школи сполучається із дослідом здобутків того або іншого вченого, або робота наукової інституції розглядається з точки зору доробку її співробітників, ці три напрямки у вивченні історії науки майже не поєднуються в одному дослідженні. Гадаємо, що таке поєднання вже на часі, тим більше, що певна джерельна та історіографічна база існує.

Серед розмаїття науково-дослідних установ, шкіл, істориків пріоритет в сучасних працях надається тим, які раніше були поза увагою науковців або їх діяльність висвітлювалась в українській історіографії однобоко і суб'єктивно. Особливо це стосується періоду 1920-30-х років. Саме у 1920-х рр.

відбувався небачений до того сплеск наукової активності: в Україні діяли численні науково-дослідні інституції, в яких працювала велика кількість істориків, що репрезентували різні наукові школи. У 1930-х рр. вся їх діяльність була зведена нанівець, а науковці у своїй переважній більшості зазнали моральних і фізичних переслідувань з боку влади. Звісно, перестали існувати й історичні школи.

Найповажнішою науковою установою України у 1920-і роки була Всеукраїнська Академія наук (ВУАН). Тільки недавно розпочався процес створення її справжньої історії, в полі зору дослідників опинились різні інституції Академії, в т. ч. Історичні установи, очолювані акад. М.С.Грушевським. Загалом відтворення науково-дослідної та науково-організаційної діяльності М.С.Грушевського на форумі ВУАН все більше привертає увагу вчених. Втім, зловбоденними є досліді творчої спадщини не лише М.С.Грушевського, але і співробітників його Історичних установ, а також вивчення всього кола історіографічних питань, які перебували в центрі їх досліджень. Одночасно існує нагальна потреба у відтворенні життєписів істориків, які у 1920-х рр. прислужилися українській історичній науці, а також у характеристиці київської школи М.С.Грушевського, що формувалась в ці роки.

Створення комплексних студій із названих проблем, безумовно, є важливою частиною об'єктивного та незаангажованого відтворення загального процесу розвитку історичної науки.

Однією з інституцій Історичних установ М.С.Грушевського у ВУАН була Науково-дослідна кафедра історії України у Києві (НДКІУ). Впродовж недовгого часу існування (1924-1930 рр.) в ній загалом працювало більше 60 науковців, в т. ч. акад. Ф.М.Колесса, член-кореспондент ВУАН В.І.Щербина, професори В.І.Герасимчук, О.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевський, В.Ю.Данилевич, П.В.Клименко, І.П.Крип'якевич, М.М.Марковський. На терені НДКІУ переводили наукові досліді О.І.Баранович, С.Ю.Гаєвський, Л.О.Окиншевич,

М.Н.Петровський, М.М.Ткаченко, П.К.Федоренко та інші науковці.

Створення НДКІУ було пов'язано, перш за все, із потребою готувати нові наукові кадри. Надзвичайно велику роль у підготовці молодих істориків відігравав такий кафедральний інститут, як аспірантура, через який пройшло більше 30 осіб, причому 11 з них завершили свої студії захистами промоційних праць.

Що більше, НДКІУ стала організаційною базою для формування київської школи істориків М.С.Грушевського, а вихованці кафедри становили кадрову основу для інших Історичних установ.

Велике значення мала і науково-дослідна робота співробітників кафедри, результати якої ставали надбанням громадськості у таких періодичних виданнях кафедри, як "Студії з історії України" і "Первісне громадянство та його пережитки на Україні", а також в інших часописах Історичної секції ВУАН – "Україні", "За сто літ" тощо.

Метою М.С.Грушевського було майбутнє організаційне перетворення НДКІУ на два наукові інститути – Інститут історії України та Інститут примітивної культури та народної творчості, що мало тверде підґрунтя як з точки зору кваліфікованого особового складу, так і з погляду систематичної величезної науково-дослідної праці над соціально-економічною, політичною і культурною історією України, етнографією, фольклором та літературознавством.

Комплексне вивчення діяльності НДКІУ – чого досі не робилося – важливе не тільки тому, що кафедра була однією із багатьох інституцій ВУАН. Її функціонування доцільно розглядати ще й через призму грушевськознавства – як галузі історичного дослідження, бо характеристика М.С.Грушевського як "найвидатнішого організатора українського наукового життя"¹ тільки нещодавно знайшла визнання в Україні.

¹ У шістдесятиліття смерті Михайла Грушевського (1934-1994) // Український історик (далі – УІ). - 1994. - № 1-4. - С.99.

Актуальним є також звернення до аналізу форм і методів підготовки кадрів істориків-професіоналів, врахування позитивного досвіду якої дасть можливість підвищити ефективність підготовки сучасної наукової зміни.

Найпильнішої уваги варті і життєписи співробітників і аспірантів НДКІУ, переважна більшість яких зазнала репресій. Наукове вивчення історії діяльності НДКІУ є і моральним обов'язком по відновленню справедливості щодо загиблих в роки сталінського терору науковців.

Отже, звернення до вивчення діяльності НДКІУ становить значний науковий та практичний інтерес, а справа узагальнення досвіду функціонування кафедри, аналіз праць її співробітників є актуальним завданням сучасної української історіографії.

Зазначимо, що поява цієї роботи ще кілька років тому була неможливою з кількох причин. По-перше, автору цих рядків важко було уявити себе історіографом. Історія створення і функціонування наукових установ історичного профілю, написана у повоєнний час єдино тоді можливою сухою, офіційною мовою видавалася нецікавим об'єктом дослідження, здавалася не вартою уваги. Та й простий перелік фактів з життя та діяльності різних істориків та їх посад, прийнятий в радянській історіографії, не заохочував до подібної роботи.

По-друге, автору так само важко було передбачити свою участь у новій галузі історіографічних досліджень – грушевськознавстві. Певні ідеологічні кліше, негласні заборони торкатися імені опального Михайла Грушевського, що існували донедавна в нашому суспільстві, переносилися і на діяльність очолюваних ним інституцій та на його співробітників. До того ж більшість із співробітників М.С.Грушевського зазнали репресій та переслідувань як раз через те, що працювали під проводом академіка, деякі з них

загинули під час відбуття різних термінів покарання. Тож згадувати їх прізвища, аналізувати їх творчий доробок вважалося недоречним. Звідси виникали недомовки, прізвища істориків “забувалися”, траплялися прикрі помилки під час переліку численних історичних установ 1920-х рр., їх вклад у науку або замовчувався, або приписувався іншим, марксистським інституціям.

Час іде, і погляди змінюються. Можливість казати відверту, хоча іноді й гірку правду зробили історіографію привабливою дисципліною, принаймні для нас. Ще більш цікавою ця зовсім не “допоміжна” історична дисципліна стає тоді, коли дивитися на історію науки з точки зору життя людей, їх взаємовідносин. Інколи такий погляд допомагає зрозуміти, чому вчені працювали саме в тих або інших установах, чому з’явилися ті або інші твори.

Нарешті, ця робота могла лишитись незавершеною, якби не підтримка великої кількості людей. В першу чергу це була всебічна допомога моєї родини, зокрема батьків *Віталія Анатолійовича та Алли Олексіївни Юркових*.

Великого значення мало й сприяння з боку *дирекції та співробітників Інституту історії України*, де автору пощастило працювати, передусім колективу *відділу історії України 20-30-х років ХХ століття*.

Автор також завдячує за цінні поради та за тактовне керування студіями своєму науковому керівнику доктору історичних наук, професору *Кульчицькому Станіславу Владиславовичу*.

Щиру подяку за допомогу у підготовці цієї роботи висловлюю працівникам *Наукового архіву Інституту історії України НАН України, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України, Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Державного архіву Служби безпеки України, Архіву Президії НАН України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві,*

Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Державного архіву м. Києва, Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі та Центрального державного архіву Санкт-Петербургу, а також співробітникам Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві.

Р О З Д І Л 1

Історіографічна та джерельна база дослідження

1.1. Історіографічний аналіз літератури

Діяльність НДКІУ М.С.Грушевського досі не була предметом спеціального вивчення. Це не означає, що в історичній літературі не існувало згадок про функціонування цієї установи та діяльність її співробітників.

Відомості про науково-дослідну кафедру, яку у 1924-1930 рр. очолював акад. М.С.Грушевський, знаходимо у студіях, присвячених а) українській історіографії 1920-1930-х рр.; б) історії ВУАН у цей період; в) безпосередньо акад. М.С.Грушевському та його внеску в науку і, нарешті, г) при висвітленні життєвого шляху та аналізу доробку того або іншого науковця, що в свій час працював на терені НДКІУ.

Пріоритет у зазначених дослідженнях належить, безперечно, зарубіжній українській історіографії. Це і зрозуміло: донедавна згадувати чи досліджувати (а не “критикувати”) проблеми, що так чи інакше були пов’язані з іменем акад. М.С.Грушевського, в радянській Україні вважалося ледь не злочином. Крім того, переважна більшість істориків та етнографів – співробітників НДКІУ – зазнала наприкінці 1920-х - у 1940-х рр. репресій і переслідувань. Але якщо їх юридична реабілітація почалася з кінця 1950-х рр. (до речі, і до сьогодні ще не завершена), то історіографічна – щойно тепер.

Першим, хто згадав про НДКІУ і дав їй надзвичайно високу оцінку, назвавши “історичним університетом”, був львівський учень М.С.Грушевського І.П.Крип’якевич, який у 1935 р. відгукнувся на смерть вчителя нарисом про його життя

та діяльність¹. Єдиним абзацом цієї праці обмежуються спомини про НДКІУ на подальші 20 років.

З середини 1950-х рр. в зарубіжній українській історіографії з'явилася низка праць, в яких під різними кутами зору подавалися дані про інституцію.

Н.Д.Полонська-Василенко в контексті висвітлення історії ВУАН у 1920-1941 рр., оповіла про НДКІУ М.С.Грушевського, її структуру, подала прізвища керівників секцій та дійсних членів кафедри, а також у додатках до праці вмістила звіт кафедри – як складової частини Історичних установ академії за 1928 р. – та її персональний склад на 1 липня 1929 р.². Однак вчена не уникла помилки, зазначивши, що в 1924 р. акад. М.С.Грушевський “очолив науково-дослідну кафедру, яку до того очолював М.П.Василенко”³. Насправді Михайло Сергійович створив нову кафедру, а установа М.П.Василенка під такою ж самою назвою перестала існувати ще у 1923 р.

1957 р. виходять два нариси з української історіографії 1920-1950-х рр. українських істориків в еміграції: у США – О.П.Оглоблина та у Німеччині – Б.Д.Крупницького.

О.П.Оглоблин, даючи загальний огляд діяльності Історичних установ ВУАН, наголосив на винятковому значенні НДКІУ у справі підготовки молодих українських істориків. Не забув він згадати і про друкований орган кафедри – “Студії з історії України”, назвати співробітників НДКІУ (О.І.Барановича, О.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевського, М.Ф.Карачківського, П.В.Клименка, П.І.Нечипоренка, Ф.Я.Савченка, М.М.Ткаченка, С.В.Шамрая, В.І.Щербину, В.Д.Юркевича), дати перелік їх основних праць та коротку характеристику історіографічних

¹ Крип'якевич І.П. Михайло Грушевський: Життя й діяльність. – Львів, 1935.

² Полонська-Василенко Н.Д. Українська акадсмія наук (нарис історії): У 2-х чч. – Ч.1. – Мюнхен, 1955.

³ Там само. – Арк.44-45.

здобутків науковців⁴. Однак О.П.Оглоблин не згадав про аспірантську працю в НДКІУ своїх учнів із Історичного семінару вищого типу при Київському інституті народної освіти – К.Є.Антиповича, Д.Є.Бованенка, В.Я.Камінського та І.І.Кравченка, хоча й охарактеризував сфери їх інтересів та перерахував основні праці дослідників.

Історіографічний огляд Б.Д.Крупницького побачив світ вже після смерті автора. Дослідник, так само як і його попередники, виокремив НДКІУ М.С.Грушевського з-поміж інших наукових історичних установ ВУАН як “особливу” інституцію. Втім, він звернув увагу не лише на те, що кафедра була “виховним центром для нових кадрів істориків”, а й на структуру установи. Зокрема Б.Д.Крупницький справедливо зауважив, що створений М.С.Грушевським Кабінет примітивної культури продовжував по суті працю Українського соціологічного інституту. Науковець також назвав два періодичних органа НДКІУ – “Студії з історії України” та “Первісне громадянство”⁵.

У 1962 р. була надрукована студія-спогади Н.Д.Полонської-Василенко про українських істориків 1920-1930-х рр.⁶. В цій роботі дослідниця згадала про НДКІУ як про одну із складових частин Історичних установ М.С.Грушевського й подала відомості про долі співробітників кафедри, а також склала коротку бібліографію праць репресованих науковців. Проте, через віддаленість подій у часі і просторі вчена не обминула деяких фактичних помилок.

⁴ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography. 1917-1956 // The Annals of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. - New York, Vol. V-VI. - 1957. - No 4 (18). - 1, 2 (19-20). - P.305-435.

⁵ Крупницький Б. Українська Історична наука під Совстами (1920-1950). - Мюнхен, 1957. - С.6.

⁶ Див.: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. - Т. 173: Збірник на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою. - Париж, Чикаго, 1962. - С.7-111.

Під кутом зору “боротьби українського народу у 1920-1930-х рр. проти більшовицької окупації” розглядав Історичні установи М.С.Грушевського, в т. ч. і НДКІУ, вчений з мюнхенського Інституту для вивчення СРСР Ф.Пігідо⁷. Він, як і попередні науковці, наголошував на розгортанні кафедрою роботи по підготовці нових кадрів істориків. Дослідник також бачив значення НДКІУ (як і всіх Історичних установ) у легальному поширенні і поглибленні (шляхом студіювання історії, краєзнавства, етнографії, фольклору, літературознавства) української національної свідомості⁸.

В історіографії радянської України у 1950-х і першій половині 1960-х рр. мови про кафедру і бути не могло (про 1930-40-і роки годі й згадувати). Головна увага приділялась вивченню діяльності нових, “радянських” установ історичного профілю, що від початку стояли на методологічних засадах марксизму – Істпартів, істмолів та істпрофів України, а також Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІНу). Більше того, навіть якщо називалися комісії М.С.Грушевського у ВУАН, вченими замовчувалось, що ці інституції організував і очолював М.С.Грушевський, а про підготовку ним науковців у НДКІУ (як і про саму кафедру) зовсім не йшлося⁹. Творчість же багатьох співробітників НДКІУ – передусім самого М.С.Грушевського, а також репресованих дослідників, замовчувалась або фальсифікувалася. У другій половині 1960-х років ці тенденції також превалювали, хоча вже можна було помітити певні зрушення у відтворенні діяльності Історичних установ М.С.Грушевського.

⁷ Пігідо Ф. Михайло Грушевський та його “Історичні установи” // Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією (матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-30-х роках). – Мюнхен, 1956. – 143 с.

⁸ Там само. – С.44.

⁹ Див., приміром: Лось Ф.Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1957. – С.31-55; Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки на Украине (1971-1963 гг.) // Вопросы истории. – 1964. – № 1. – С.3-26.

Перша згадка про НДКІУ в радянській Україні датується 1966 роком. У невеликій публікації про створення і діяльність наукових історичних установ у 1920-х роках М.К.Коваль¹⁰ оповів про структуру заснованої у 1924 р. НДКІУ та її завдання, що полягали у проведенні науково-дослідної роботи і підготовці молодих дослідників. Проте науковець припустився помилки, приписавши діяльність Кабінету примітивної культури і в цілому Асоціації культурно-історичного досліду Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури акад. Д.І.Багалія.

Названо було НДКІУ (хоча чомусь у множині – “науково-дослідні кафедри історії України”) і у нарисі А.В.Санцевича та В.Г.Сарбея у двотомній “Історії Академії наук Української РСР”¹¹. Дослідники також відзначили – як “цінне надбання радянської історичної науки” в 1920-х рр. – праці молодих вчених О.І.Барановича, П.В.Клименка, М.Н.Петровського, М.М.Ткаченка та П.К.Федоренка (тобто співробітників НДКІУ), однак зарахували їх до Інституту червоної професури¹².

Згадка про НДКІУ, яку “очолив” (а не “створив і очолив”) М.С.Грушевський у 1924 р., є у біографічному нарисі про академіка у другому томі згаданої праці¹³. Разом з тим про працю в НДКІУ члена-кореспондента АН УРСР М.Н.Петровського (у 1927-1930 рр.) не згадується, хоча й детально перераховуються всі його посади, а про члена-кореспондента ВУАН (з 1925 р.) В.І.Щербину, що був дійсним членом НДКІУ від дня її заснування, взагалі немає біографічної

¹⁰ Коваль М.К. До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки Радянської влади // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1966. – № 4. – С.66-72.

¹¹ Санцевич А.В., Сарбей В.Г. Історія // Історія Академії наук Української РСР: В 2-х кн. – Кн.1. – К., 1967. – С.322.

¹² Там само. – С.323.

¹³ Грушевський Михайло Сергійович // Історія Академії наук Української РСР: В 2-х кн. – Кн.2. – К., 1967. – С.243.

довідки. Одночасно як позитивний факт відмітимо згадку про “Кабінет примітивної культури” та його друкований орган – “Первісне громадянство” у нарисі К.Г.Гуслистого про розвиток етнографічних досліджень в АН УРСР¹⁴.

Жодного слова про НДКІУ (як і про інші історичні установи М.С.Грушевського) ми не знаходимо у спеціальних виданнях, присвячених історії Академії наук України, що побачили світ у 1969 і 1982 рр.¹⁵.

Своєрідно трактується діяльність НДКІУ в історіографічному нарисі В.А.Дядиченка, Ф.Є.Лося і В.Г.Сарбєя¹⁶. В цій праці взагалі не називається кафедра, не подається її структура, хоча називається Відділ примітивної культури (який невідомо до чого відноситься) та характеризуються його дослідники як “історико-етнографічні, фольклористичні (в історичному аспекті) і археологічні” (де автори углядели археологічні дослідники – незрозуміло); доробок Етнографічної комісії ВУАН плутається із внеском в науку співробітників Кабінету примітивної культури. Замість 8 випусків часопису “Первісного громадянства” згадуються 2, а про “Студії з історії України” згадки немає. Одночасно в нарисі наголошується на вагомому внеску в історичну науку у 1920-х рр. О.І.Барановича, П.В.Клименка, М.Н.Петровського, М.М.Ткаченка, П.К.Федоренка.

Тему вивчення спадку НДКІУ продовжила Н.В.Комаренко. У статті, присвяченій історичним науково-дослідним кафедрам у 1920-х рр.¹⁷, вона повторила дані, наведені

¹⁴ Гуслистий К.Г. Етнографія // Історія Академії наук Української РСР: В 2-х кн. – Кн.1. – С.340.

¹⁵ Див.: Терлецький В.М. Академія наук Української РСР. 1919-1969: Короткий історичний нарис. – К., 1969. – 295 с.; Кондуфор Ю.Ю. Історія // Історія Академії наук Української РСР. – К., 1982. – С.487-493.

¹⁶ Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1970. – 79 с.

¹⁷ Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип.4. – С.33-47.

М.К.Ковалем: надзвичайно стисло оповіла про структуру НДКІУ М.С.Грушевського, основні напрямки її досліджень, назвала п'ятьох співробітників установи, а також один друкований орган - "Студії з історії України". Заразом підкреслювалось, що більшість праць, написаних співробітниками кафедри, "хибували на істотні методологічні помилки".

Незважаючи на певну ідеологічну заангажованість, що цілком зрозуміло, це була майже сторінка інформації про діяльність науково-дослідної кафедри М.С.Грушевського. На жаль, у монографії, що вийшла через два роки, дослідниця залишила лише шість рядків про НДКІУ, та й то саме про ці горезвісні "методологічні помилки"¹⁸.

Існує ще один специфічний тип літератури про наукові установи ВУАН, НДКІУ в тому числі. Це різноманітні бібліографічні покажчики. І хоча їх використання в науковому дослідженні мається на увазі як сама собою зрозуміла річ (здебільшого дослідники про них не згадують), все ж в даному випадку зазначимо декілька.

Так, не можна не відмітити справжнього наукового подвигу укладачів бібліографічного покажчика "Видання Академії наук УРСР (1919-1967). Суспільні науки", які у не зовсім сприятливих суспільно-політичних умовах надали можливість широкому науковому загалу дістати бібліографічну інформацію про академічні видання та праці, в тому числі і про роботи співробітників НДКІУ (за винятком праць, надрукованих у часопису "Україна")¹⁹.

Згадуючи про це видання, також відзначимо вихід у світ у США у 1966 р. "Каталогу видань Української Академії наук. 1918-1930"²⁰, підготовленого Д.Штогрином. Цей каталог

¹⁸ Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР. - К., 1973. - С.83.

¹⁹ Видання Академії наук УРСР (1919-1967). Суспільні науки: Бібліографічний покажчик. - К.: Наук. думка, 1969. - 650 с.

²⁰ Каталог видань Української Академії наук: 1918-1930. - Чикаго, 1966. - 286+76 с.

складався із двох виданих у Києві у 1930 і 1931 рр. Систематичних каталогів видань ВУАН, де були перелічені всі праці, зокрема і науковців НДКІУ, видані під фірмою Всеукраїнської академії наук.

Ці бібліографічні видання, без сумніву, сприяли формуванню уявлення про наукову-видавничу працю НДКІУ, а найголовніше – називали цю установу та її співробітників без усяляких винятків.

У 1985 р. завдяки зусиллям С.І.Білоконя побачили світ (хоча й у дещо завуальованому вигляді і невеличким накладом) бібліографічні покажчики праць С.В.Шамрая та П.В.Клименка (останній укладений М.Суслопаровим)²¹. На той час це також було неабиякою подією.

Більше в 1970-1980-х рр. про НДКІУ в українській радянській історіографії не йшлося. Проте не можна не відзначити факту появи в українських журналах у 1960-80-і рр. згадок чи навіть статей про істориків – колишніх співробітників НДКІУ М.С.Грушевського, що пережили репресії – О.І.Барановича²², І.Д.Бойка²³, П.В.Клименка²⁴, К.О.Копержинського²⁵, І.П.Крип'якевича²⁶, М.Н.Петровського²⁷, П.К.Федоренка²⁸.

²¹ Див.: «Софійський собор»: Пам'ятка вечора 9 січня 1985 р., Музей історії м. Кисва: Біобібліографія киевознавців. - Вип.4: Шамрай Сергій Вікторович; Карацуба Степан Ісакович / Упор. С.І.Білокін. - К., 1985. - 12 с.; Сторінки історії київського міського транспорту: Пам'ятка вечора 13 березня 1985 р., Музей історії Кисва: Біобібліографія істориків Кисва: Вип.1: Мірза-Авак'яниц Наталія Юстівна; Клименко Пилип Васильович / Упор. М.Суслопарів. - К., 1985. - 8 с.

²² Баранович Олексій Іванович: [Некролог] // УІЖ. - 1961. - № 5. - С.173.

²³ Бойко Іван Давидович: [Некролог] // УІЖ. - 1971. - № 8. - С.153.

²⁴ Компан О.С., Суслопаров М.З. До 80-річчя з дня народження П.В.Клименка // УІЖ. - 1967. - № 7. - С.135-139.

²⁵ Сафронов Г.И. К.А.Копержинский (К десятилетию со дня смерти) // Славянская филология: Сб. статей. - Ленинград, 1964. - С.130-135; Гуменюк М.П. К.О.Копержинський - бібліограф і книгознавець // Формування і використання бібліотечних фондів. - К., 1984. - С.114-121 (остання стаття передрукована у кн.: Гуменюк М.П. Біля джерел української радянської бібліографії. - К., 1991. - С.18-25).

Звичайно, в їх посмертних життєписах (йдеться про некрологи) факт співпраці із М.С.Грушевським не афішувався, натомість скромно і загально писалося про академічну діяльність дослідників. Примітно й те, що біографічні дані деяких колишніх грушев'янців з'явилися у чотиритомній Радянській енциклопедії історії України²⁹ та у численних енциклопедичних довідниках³⁰, що свідчило про офіційне визнання доробку цих вчених. Та ці відомості не могли дати бодай приблизне уявлення про діяльність НДКІУ та працю її співробітників.

²⁶ Крип'якевич Іван Петрович: [Некролог] // УІЖ. – 1967. – № 6. – С.159-160; *Івасюта М.К.* Іван Петрович Крип'якевич (До 80-річчя з дня народження) // УІЖ. – 1966. – № 6. – С.127-131; *Трусович С.М.* 90-річчя з дня народження академіка АН УРСР І.П.Крип'якевича // УІЖ. – 1976. – № 9. – С.157 та ін.

²⁷ *Олійник Л.В.* Український радянський історик М.Н.Петровський (До 70-річчя з дня народження) // УІЖ. – 1964. – № 5. – С.115-117; *Стецюк К.І.* Український радянський історик М.Н.Петровський (До 90-річчя з дня народження) // УІЖ. – 1984. – № 11. – С.145-150.

²⁸ Федоренко Павло Костянтинович: [Некролог] // УІЖ. – 1962. – № 2. – С.158.

²⁹ Баранович Олексій Іванович // Радянська енциклопедія історії України (далі - РЕІУ). – Т.1. - К., 1969. – С.109; Данилевич Василь Юхимович // РЕІУ. – Т.1. - С.498; Колесса Філарет Михайлович // РЕІУ. – Т.2. - К., 1970. – С.420; Копержинський Костянтин Олександрович // РЕІУ. – Т.2. - С.470; Кравченко Іван Іванович // РЕІУ. – Т.2. - С.493; Крип'якевич Іван Петрович // РЕІУ. – Т.2. - С.516; Петровський Микола Неонович // РЕІУ. – Т.3. - К., 1971. – С.377; Ткаченко Микола Михайлович // РЕІУ. – Т.4. - К., 1972. – С.277; Щербина Володимир Іванович // РЕІУ. – Т.4. - С.539 та ін.

³⁰ Див.: Баранович Алексей Иванович // Историки-слависты СССР: Биобиблиографический словарь-справочник. – М., 1981. – С.46; Копержинский Константин Александрович // Там само. – С.91; Крип'якевич Иван Петрович // Там само. – С.96; Крип'якевич Иван Петрович // *Гуржій І.О., Петренко В.С.* Видатні радянські історики. – К.: Рад. школа, 1969. – С.114-116; Петровський Микола Неонович // Там само. – С.158-159; Крип'якевич Іван Петрович // Історія Академії наук Української РСР: В 2-х кн. – Кн.2. – К., 1967. – С.309-310; Петровський Микола Неонович // Там само. – С.602; Ткаченко Микола Михайлович // Швеченківський словник: У 2-х тт. – Т.2. – К., 1978. – С.269-270 та ін.

Натомість брак згадок про цю інституцію в українській радянській історіографії намагалися надолужити зарубіжні українознавці. Так, у ці роки з'явилося декілька розвідок у часописах, що належали перу засновника грушевського знавства проф. Л.Винара, в яких автор так чи інакше торкався діяльності НДКІУ чи, принаймні, згадував про неї³¹. У 1985 р. вийшла окремим виданням його монографія³², перевидана в Україні у 1992 р.³³, де, між іншим, підкреслювалось виняткове значення НДКІУ М.С.Грушевського для розвитку української історичної науки. Автор не лише подав структуру зазначеної інституції та наголосив на її завданнях, але й – вперше в історіографії – вказав на те, що кафедра стала організаційною базою для формування київської школи М.С.Грушевського. Дослідник також дав визначення цієї школи, назвав її представників, що, на його думку, репрезентували різні генерації українських істориків. Фактичним повторенням попередніх студій про М.С.Грушевського та НДКІУ зосібна, стала збірка вибраних статей професора, яка увійшла в науковий вжиток у 1995 р.³⁴.

З'являлись у закордонних українознавчих виданнях і нариси про вчених, які в свій час працювали в НДКІУ під проводом М.С.Грушевського, зокрема про М.Н.Петровського³⁵, Л.О.Окиншевича³⁶. На відміну від радянських дослід-

³¹ *Винар Л.* Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського // *Український історик* (далі - УІ). – 1996. – № 1-2. – С.15-31; *Винар Л.* Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського // УІ. – 1984. – № 1-4. – С.7-20 та ін.

³² *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). – В-во "Сучасність", 1985. – 120 с.

³³ *Винар Л.* Силуєти спок: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський: Історичні розвідки. – Дрогобич, 1992. – С.75-167.

³⁴ *Винар Л.* Михайло Грушевський – історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. – 304 с.

³⁵ *Л.О[киншевич].* Дослідник Самовидця (Пам'яті М.Н.Петровського) // *Україна: Українознавство і французьке культурне життя.* – Париж, 1952. – Ч.7. – С.535-537.

ників, які стосовно акад. М.С.Грушевського користувались т. зв. прийомом “фігури умовчання”, емігрантські науковці підкреслювали факт праці того або іншого історика в НДКІУ під рукою Михайла Грушевського, вважаючи це за значний здобуток. Однак їх праці через віддаленість від джерел хибували на фактологічні помилки.

Вагомий внесок у популяризацію імен співробітників НДКІУ зробили енциклопедії, що виходили завдяки праці діаспорних українознавців. Передусім це стосується Енциклопедії українознавства, де не лише згадувалось про НДКІУ, але й подавалися біографічні та бібліографічні довідки про науковців з кафедри М.С.Грушевського. Варта згадки і англومовна п’ятитомна Енциклопедія України (Encyclopedia of Ukraine), в якій наведені біографічні дані (хоча інколи і помилкові) майже всіх (!) дослідників, що працювали в НДКІУ.

Новий етап у дослідженні історії НДКІУ М.С.Грушевського, як, зрештою, і української історіографії в цілому, розпочався на зламі 1980-х – 1990-х рр. З цього часу почали масово з’являтися праці, до того часу неможливі. В них, по-перше, йшлося про життя і діяльність М.С.Грушевського, в тому числі і про організацію ним різних історичних установ. По-друге, лавиноподібно писалися біографічні студії про репресованих науковців – співробітників академіка і, нарешті, по-третє, у зв’язку із двома попередніми напрямками дослідів відтворювалась справжня, не сфальсифікована історія ВУАН та Історичних установ М.С.Грушевського зокрема. Цей процес ішов посполу із активним розробленням нових архівних фондів і нових архівів (приміром, КДБ-СБУ), публікацією документів і матеріалів, а також політичною реабілітацією репресованих.

³⁶ *Падох Я.* Лев Окипшевич – видатний історик державного права України-Гетьманщини ХУІІ-ХУІІІ ст. // УІ. – 1982-1983. - № 3-4, 1. - С.92-105.

З-поміж великої кількості наукових та публіцистичних робіт про М.С.Грушевського та його діяльність в радянській Україні виокремимо ті, де є відомості про НДКІУ.

У серії статей³⁷, а згодом і в монографічній праці³⁸ згадав про НДКІУ у Києві та її структуру один з перших дослідників життя М.С.Грушевського у 1924-1934 рр. проф. Р.Я.Піріг. Історик справедливо підкреслив, що академік на базі науково-дослідної кафедри прагнув створити два інститути – Історичний і Примітивної культури. Однак дослідник під час розповіді про НДКІУ інколи плував її із академічною кафедрою історії українського народу (що можна пояснити нерозробленістю питання). Значно занижена дослідником і кількість співробітників та аспірантів кафедри.

Про створення і діяльність НДКІУ, а також її співробітників і аспірантів йдеться у розвідці акад. П.Т.Тронька³⁹. Однак вчений, так само, як і Р.Я.Піріг, сплутав науково-дослідну кафедру із академічною кафедрою історії українського народу, зокрема, працю комісій, що були створені при академічній кафедрі; дослідник записав у доробок НДКІУ.

В контексті гуманітарних досліджень на терені ВУАН згадує про НДКІУ Л.А.Савенок⁴⁰. Втім, важко погодитися із дослідницею, яка вважає, що доцільність існування НДКІУ полягала для М.С.Грушевського у додатковому фінансуванні, а основну науково-дослідну роботу проводили численні комісії. Думаємо, не треба забувати, що значення НДКІУ полягає

³⁷ Див.: Піріг Р.Я. М.С.Грушевський: між історією і політикою (1924 - 1934 рр.) // УІЖ. – 1991. - № 4. - С.54-66; № 5. – С.50-61; № 7. – С.38-48; № 8. – С.54-63; № 9. – С.50-60; № 10. – С.44-51; № 11. - С.3-13.

³⁸ Піріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останні десятиліття (1924-1934). – К., 1993. - 199 с.

³⁹ Тронько П.Т. Приреченість школи Грушевського (М.С.Грушевський) // Респроване красназнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С.6-16.

⁴⁰ Савенок Л.А. Розгортання гуманітарних досліджень у Всеукраїнській Академії Наук // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. - К., 1992. – Вип.2. - С.74-79.

передусім у підготовці нових кадрів високопрофесійних науковців.

Значним внеском у розуміння діяльності М.С.Грушевського на форумі ВУАН стала монографія П.С.Соханя, В.І.Ульяновського та С.М.Кіржаєва⁴¹. В ній вчені не лише унаочнили місце НДКІУ в системі Історичних установ М.С.Грушевського та розглянули її структуру й основні напрямки діяльності, але й визначили засадні принципи для характеристики київської школи М.С.Грушевського, назвали її представників (хоча, на наш погляд, не зовсім вірно). Важливим додатком до книги стала публікація документів про створення НДКІУ, звітів про її діяльність та листів М.С.Грушевського до різних посадових осіб України стосовно організації та штатів НДКІУ.

Дуже докладно, на підставі великої кількості джерел про створення та перший рік існування кафедри оповів О.С.Рубльов у статті про 1924 рік в житті акад. М.С.Грушевського⁴².

Світло на конфлікт у ВУАН у 1927 р., одним із багатьох чинників виникнення якого була кадрова політика М.С.Грушевського у НДКІУ (переведення в дійсні члени кафедри без промоцій К.М.Грушевської і Ф.Я.Савченка), пролила ґрунтовна розвідка І.Б.Гирича і С.М.Кіржаєва⁴³.

Ліквідацію кафедри, як і всіх Історичних установ ВУАН, докладно розглянув українознавець В.Заруба⁴⁴. Однак

⁴¹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність. - К., 1993. - 320 с.

⁴² Рубльов О.С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // УІЖ. - 1996. - № 5. - С.50-71; № 6. - С.3-24.

⁴³ Гирич І.Б., Кіржаєв С.М. До історії Всеукраїнської Академії наук: Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (з приводу "Осібної гадки академіка М.Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року") // Український Археографічний щорічник. - Вип.1 (4). - К., 1992. - С.332-351.

⁴⁴ Заруба В. Як нищили школу істориків академіка М.Грушевського // Літературна Україна. - 1991. - 11 липня; Заруба В. Розгром і знищення

дослідник ототожнив представників київської історичної школи М.С.Грушевського із усіма співробітниками Історичних установ, що, на нашу думку, методологічно неправильно.

Цю проблему спробували розв'язати І.Вербта та О.Юркова⁴⁵, у студії яких якраз ставиться питання про виокремлення представників київської історичної школи М.С.Грушевського із усього загалу співробітників Історичних установ.

Деякі аспекти археографічної праці співробітників НДКІУ (зокрема, археографічних експедицій) обговорювалися в роботах І.Л.Бутича⁴⁶, С.М.Кіржаєва⁴⁷, О.В.Юркової⁴⁸. Виясненню ролі Кабінету примітивної культури і часопису "Первісне громадянство та його пережитки на Україні" сприяють багаті на фактологічний матеріал розвідки Т.Шевчук⁴⁹, І.Б.Матяш⁵⁰, а також каталог етнографічних програм, складений О.Боряк⁵¹.

київської школи істориків Михайла Грушевського // УІ. – 1991-1992. - № 3-4, 1-4. – С.147-168.

⁴⁵ Вербта І., Юркова О. Київська історична школа М.С.Грушевського: організаційно-технічні моменти // УІ. – 1996. - № 1-4. – С.268-284.

⁴⁶ Бутич І. Михайло Грушевський – археограф // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.50-57.

⁴⁷ Кіржаєв С.М. Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): Внесок у розвиток археографії в Україні: Дис. ... канд. іст. наук. - К., 1994.

⁴⁸ Юркова О.В. Археографічна експедиція Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1924-1930 рр.) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ. – Т.2. – К., 1997. - С.458-473.

⁴⁹ Шевчук Т. Листування Катерини Грушевської і Василя Кравченка з приводу дослідження українського народного епосу ("Думи про пригоду на морі Поповича") // Народна творчість та етнографія. – 1996. - № 4. - С.75-80.

⁵⁰ Матяш І. Репресований часопис // Журналіст України. – 1996. - № 3-4. – С.18-19; Матяш І. "Первісне громадянство" – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.3 – К., 1996. – С.213-221.

⁵¹ Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина ХУІІІ – ХХ ст.). – К., 1994. – 123 с.

Важливе місце у висвітленні діяльності НДКІУ відіграють біобібліографічні та біоісторіографічні праці про співробітників і аспірантів цієї наукової установи. Зараз можна констатувати наявність в сучасній українській історіографії значного пласту студій такого характеру. Науковцями, зокрема, досліджувались (з різним ступенем повноти і узагальнень, звичайно) життєписи та історіографічна спадщина К.Є.Антиповича⁵², О.І.Барановича⁵³, Т.М.Гавриленка⁵⁴, В.І.Герасимчука⁵⁵, О.Ю.Гермайзе⁵⁶, С.В.Глушка⁵⁷, К.М.Грушевської⁵⁸,

⁵² Верба І., Юркова О. Український сфрагіст Кость Антипович: замальовка до портрета // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 року): Матеріали. – Львів, 1997. – С.11-12; Юркова О. Сфрагістична розвідка Костянтина Антиповича // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 року): Матеріали. – Львів, 1997. – С.92-94.

⁵³ Швыдъко А.К. Вопросы социально-экономического развития Правобережной Украины 16-18 вв. в трудах А.И.Барановича // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1976. – Вып.3. – С.112-118; Білокінь С. Київська школа акад. М.С.Грушевського // УІЖ. – 1996. - № 5. – С.106-131; Юркова О.В. Дослідження О.І.Барановичем магнатського господарства Волині XVI-XVIII ст. на терені Науково-дослідної кафедри історії України в Києві (1924-1930 рр.) // УІ. – 1996. - № 1-4. – С.314-318.

⁵⁴ Юркова О. Історики “київської школи” М.С.Грушевського – дослідники Запорозжя // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ, Запоріжжя, 1997. – С.279-284.

⁵⁵ Федорук Я. Василь Герасимчук та його невидані “Матеріали до історії козаччини XVII в.” // Львівські історичні праці: Джерела. - Вип.1. – Львів, 1994. – С.12-47; Федорук Я. Василь Герасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк, Львів, 1995. – С.225-232; Федорук Я. Василь Герасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським // УІ. – 1996. - № 1-4. – С.285-290; Зазуляк Ю. Василь Герасимчук – дослідник української козаччини // Львівські історичні праці: Джерела. –Вип.1. – Львів, 1994. – С.107-119.

⁵⁶ Сняренко С.М. У сфабрикованій справі “СВУ” (Й.Ю.Гермайзе) // Репресоване красназнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С.129-133; Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф. О.Ю.Гермайзе // УІЖ. – 1992. - № 12. – С.80-90; Водотика С., Мазур І. Творча спадщина визначного українознавця (Осип Гермайзе) // Київська старовина. – 1992. - № 6. – С.104-105; О.Ю.Гермайзе //

О.С.Грушевського⁵⁹, В.Ю.Данилевича⁶⁰, В.С.Денисенка⁶¹,
В.С.Євфимовського⁶², П.В.Клименка⁶³, К.О.Копержинського⁶⁴,

Репресоване "відродження" / Упоряд. О.І.Сидоренко, Д.В.Табачник. - К., 1993. - С.116.

⁵⁷ *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УДЖ. - 1996. - № 5. - С.141-142; *Юркова О.В.* Українська Сівера в працях істориків київської школи М.С.Грушевського // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. - Київ, Новгород-Сіверський, 1996. - С.71, 75-76.

⁵⁸ *Малик Я.* Катерина Грушевська. - Львів, 1991. - 32 с.; *Малик Я.* Катерина Грушевська // УІ. - 1991-1992. - № 3-4, 1-4. - С.265-277; *Пиріг Р.Я.* Катерина Грушевська: епілог долі // Сільські вісті. - 1991. - 14 вересня; *Матяш І.* Реабілітована посмертно (Катерина Грушевська) // Слово і час. - 1996. - № 10. - С.68-70; *Матяш І.* Думознавчі студії Катерини Грушевської // Родовід. - 1997. - № 1. - С.5-12; *Матяш І.* Curriculum vitae Катерини Грушевської // Пам'ять століть. - 1997. - № 3. - С.96-111; *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. - К., 1997. - 224 с.

⁵⁹ *Пиріг Р.Я.* Рідний брат Михайла Грушевського // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1994. - № 1. - С.89-93; *Качкан В.А.* З родоову Грушевських (Олександр Грушевський - історик, етнограф, літературознавець) // Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: Навч. посібник: У 2-х чч. - Ч.2. - К., 1995. - С.160-171; *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УДЖ. - 1996. - № 5. - С.136-138; *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). - М., Брянск, 1997. - С.193-194; *Матяш І.* Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (До 120-ліття від дня народження О.С.Грушевського) // Студії з архівної справи та документознавства. - 1997. - Т.2. - С.104-110; *Юркова О.* Фундатор історичної географії України // Історичний календар'97. - К., 1996. - С.247.

⁶⁰ *Закоханний в історію України (В.Ю.Данилевич) // Український історичний календар'96. - К., 1995. - С.330-331; Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). - М., Брянск, 1997. - С.189-192.

⁶¹ *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УДЖ. - 1996. - № 5. - С.142.

⁶² *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Євфимовський Володимир Степанович // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С.340; *Юркова О.В.* Українська Сівера в працях істориків київської школи М.С.Грушевського // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. - Київ, Новгород-Сіверський, 1996. - С.73-75.

Д.О.Кравцова⁶⁵, І.П.Крип'якевича⁶⁶, Л.В.Миловидова⁶⁷, П.І.Не-
чипоренка⁶⁸, Л.О.Окиншевича⁶⁹, Ф.Я.Савченка⁷⁰, О.М.Степа-
нишиної⁷¹, М.М.Ткаченка⁷², П.К.Федоренка⁷³, С.В.Шамрай⁷⁴,

⁶⁵ *Дивний І.* Український історик Пилип Клименко (1887-1955): Документальний біографічний нарис // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. - Т.1. - К., 1996. - С.356-386; *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). - М., Брянск, 1997. - С.158.

⁶⁶ *Савенок Л.А.* Осередок україністики в Ленінграді (1921-1934) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. - Вип.2. - К., 1994. - С.63.

⁶⁷ *Юркова О.В.* Українська Сівера в працях істориків київської школи М.С.Грушевського // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. - Київ, Новгород-Сіверський, 1996. - С.74-75.

⁶⁸ *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич - історик України // Крип'якевич І.П. Історія України. - Львів, 1990. - С.5-21; *Крип'якевич Р.* Історик України // Дзвін. - Львів, 1990. - № 5. - С.82-86.

⁶⁹ *Юркова О.В.* Українська Сівера в працях істориків київської школи М.С.Грушевського // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. - Київ, Новгород-Сіверський, 1996. - С.72-73.

⁷⁰ *Юркова О.В.* Українська Сівера в працях істориків київської школи М.С.Грушевського // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. - Київ, Новгород-Сіверський, 1996. - С.72-73.

⁷¹ *Окиншевич (Окиншевич) Лев Олександрович* // Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К., 1996. - С.870-871.

⁷² *Рубльов О.С.* Особистий секретар академіка М.С.Грушевського (Ф.Я.Савченко) // Репресповане красзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С.168-173; *Рубльов О.С.* Повертаючись до надрукованого // Український археографічний щорічник. - Вип.2. - К., 1993. - С.428-434.

⁷³ *Білокінь С.* Лист Георгія Ломова до Ганни Грушевської-Шамрай // УІ. - 1995. - № 1-4. - С.180-181.

⁷⁴ *Білокінь С.І.* Київська школа акад. М.С.Грушевського // УГЖ. - 1996. - № 5. - С.116-131.

⁷⁵ *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Три справи і одне життя (П.К.Федоренко) // Репресповане красзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С.228-233; *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Доля історика // Репресповане "відродження". - К., 1993. - С.198-211.

⁷⁶ *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останні десятиліття (1924-1934 рр.). - К., 1993. - С.169-176.

В.Д.Юркевича⁷⁵.

Узагальнюючі біографічні дані про деяких із співробітників НДКІУ (зокрема про О.І.Барановича, І.Д.Бойка, О.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевського, В.С.Євфимовського, М.Н.Петровського, П.К.Федоренка) наведені у повітніх виданнях – біобібліографічних довідниках “Вчені Інституту історії України” та “Українські архівісти”⁷⁶.

Немаловажне значення для повноцінного висвітлення діяльності будь-якої наукової інституції мають питання методології та методів досліджень, що їх застосовують співробітники цієї установи. З цієї точки зору вартісними є праці як діаспорних, так і вітчизняних вчених І.Витановича⁷⁷, Я.Дашкевича⁷⁸, С.Злупка⁷⁹, О.Прицака⁸⁰, що дозволяють зрозуміти засадні принципи функціонування НДКІУ. Важливими є і студії, де, зокрема, розробляються питання

⁷⁵ Бабенко Л.Л. Поруч з корифеями науки (В.Д.Юркевич) // Репресповане красназнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С.220-224; Федущак І. Учень і соратник Михайла Грушевського // Київська старовина. - 1994. - № 1. - С.83-94; Федущак-Юркевич І. Михайло Грушевський і слідча справа Віктора Юркевича // Михайло Грушевський: 36. наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. - Львів, 1994. - С.426-440.

⁷⁶ Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія “Українські історики”. - Вип.1. - К., 1998. - 426 с.; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. - Вип.1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). - К., 1999. - 370 с.

⁷⁷ Витанович І. Уваги до методології й історіософії М.Грушевського // УІ. - 1966. - № 1-2. - С.32-51.

⁷⁸ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський: 36. наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. - Львів, 1994. - С.93-102.

⁷⁹ Злупко С. Наукова спадщина Михайла Грушевського – джерело з історії економічної думки України (методологічний аспект) // Михайло Грушевський: 36. наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. - Львів, 1994. - С.229-238.

⁸⁰ Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 тт., 12 кн. - Т.1. - К., 1994. - С.ХІ-ЛXXIII.

наукознавчого характеру, в т. ч. поняття наукової школи. Серед них відзначимо роботи Л.Винара⁸¹, О.Домбровського⁸², С.Михальченка⁸³, О.Оглоблина⁸⁴, О.Яся⁸⁵.

Таким чином, історіографічний аналіз ступеня вивченості обраної нами теми дає можливість зробити певні висновки.

Незважаючи на те, що про НДКІУ та її співробітників вже неодноразово йшлося як у діаспорній, так і вітчизняній науковій літературі, спеціального наукового дослідження, присвяченого науково-дослідній кафедрі М.С.Грушевського, створено не було.

В історичній літературі про НДКІУ до цього часу головна увага зосереджувалась на описанні її виникнення і першого-другого років діяльності. Організаційно-структурна еволюція кафедри та її причини і наслідки досі не вивчалися.

Досить багаточисельні біографічні студії про співробітників НДКІУ не дають цілісної картини праці кафедри та не характеризують підготовку аспірантів в цій інституції. Щобільше, про деяких науковців донині в історіографії відомостей не було.

⁸¹ *Винар Л.* Михайло Грушевський – історик і будівничий нації: Статті і матеріали. - Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. - 304 с.

⁸² *Домбровський О.* До питання української історичної школи в діаспорі // УІ. – 1974. - № 4. – С.74-84.

⁸³ *Михальченко С.И.* Киевская школа. Очерки об историках. – Брянск, 1994. – 77с., *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – М., Брянск, 1997. – 228 с.

⁸⁴ *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – 87 с.

⁸⁵ *Ясь О.* Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив // Історія українського середньовіччя: козацька доба: 36. наук. праць (на пошану історика лауреата Державної премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2-х чч. – Ч. перша. – К., 1995. - С.111-133.

Досі не було складено повного списку співробітників НДКГУ, а також не проаналізовано їх внеску у дослідження вітчизняної історії.

Отже, названа проблема має бути предметом спеціального дослідження, тим більше, що джерельна база нині значно розширилася.

1.2. Огляд джерел

Архівні матеріали стали основним комплексом історичних джерел, що лягли в основу даного дослідження.

Найважливішу їх групу складає архів НДКІУ, якого нам вдалося повністю опрацювати. Так склалося, що після ліквідації науково-дослідної кафедри її архів було передано на зберігання до Кафедри історії України доби торговельного капіталу ВУАН. Після невдалої спроби С.В.Шамрая влітку 1933 р. вивезти архів Історичної секції ВУАН (в т. ч. і архів НДКІУ) і, таким чином, врятувати його, документи були повернуті Академії. На цьому етапі, ймовірно, відбулося розпорощення архіву НДКІУ – частина його (разом із архівами академічної кафедри історії українського народу та часописів “Україна” і “Первісне громадянство”) потрапила до Рукописного відділу Всенародної бібліотеки України, інша ж частина дісталася у спадок новоствореному Історично-археографічному інституту. На щастя, обидві вони були збережені, і зараз переховуються в Інституті рукописів Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (НБУВ, ІР) та Науковому архіві Інституту історії України (НА ІІУ НАНУ).

Основна частина архіву (протоколи засідань, пленумів та бюро НДКІУ за 1924-1930 рр., листування, звіти про діяльність, фінансові документи, звіти тощо) знаходиться в НА ІІУ НАНУ (оп.3, спр.170). В переважній більшості ці документи вперше вводяться до наукового обігу. Відзначимо, що серед них знаходяться невідомі до цього часу автографи акад. М.С.Грушевського, що є важливим для грушевськознавства.

Документи Кабінету примітивної культури, який був одним із трьох складових частин Асоціації культурно-

історичного досліджу, перебувають із архівом Асоціації в НБУВ, ІР (ф.Х). Вони представлені передусім протоколами спільних засідань Кабінету примітивної культури, Комісії історичної пісенності та Культурно-історичної комісії і також широко використовувались автором.

Загалом весь комплекс матеріалів архіву дав змогу хронологічно відтворити процес організації кафедри та дослідити її діяльність, що більше, навіть спростувати деякі установлені стереотипи щодо М.С.Грушевського, а також визначити співробітників НДКІУ та осіб, що брали участь у роботі цієї інституції.

Дуже цінне джерело являються собою особові справи науковців НДКІУ. У діловодній практиці 1920-х рр. йшло їх дублювання – один екземпляр справи залишався в установі – в даному випадку в архіві НДКІУ, а другий відсилався до Наркомату освіти (НКО) УСРР, у підпорядкуванні якого ця установа знаходилась, на затвердження. Зазначені особові справи збереглися в обох місцях, і автор опрацьовувала їх як у фонді НКО УСРР у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) (ф.166, оп.12), так і у НА ІПУ НАНУ (оп.3, спр.172).

У цих справах містяться життєписи науковців, їх заяви, відгуки керівників кафедри на праці аспірантів та кандидатів в аспіранти, а також тези промоційних праць аспірантів та опис промоційних захистів. Варто відзначити, що особові справи, які відсилалися до НКО УСРР, часом містять менше інформації, ніж ті, що залишалися в кафедрі. Та й автографи М.С.Грушевського здебільшого знаходяться в останніх (до НКО надсилалися машинописи із підписом керівника НДКІУ).

Вивчення особових справ дало можливість прослідкувати за службовими переміщеннями аспірантів та наукових співробітників кафедри, виявити їх друковані та неопубліковані праці, отримати уявлення про наукові зацікавлення та здобутки науковців.

Вартісними для розкриття теми є документи особових фондів співробітників НДКІУ. Необхідно насамперед виокремити джерела, що перебувають у фонді Грушевських – істориків і філологів у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК України) (ф.1235). Опрацьоване листування співробітників НДКІУ із М.С.Грушевським, О.С.Грушевським, К.М.Грушевською дало нові дані про наукову діяльність кафедри, зокрема про працю археографічної експедиції у Москві, фольклорно-етнографічні студії тощо. Епістолярій також дає уявлення про керування Грушевськими науковою працею аспірантів.

Документи особових фондів Д.О.Кравцова (НБУВ, ІР, ф.262), М.М.Ткаченка (НБУВ, ІР, ф.113 та ф.256 у Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України [ЦДАМЛМ України]), В.Ю.Данилевича (НБУВ, ІР, ф.ХХІХ), які ми дослідили, освітлюють працю вчених у складі археографічної експедиції до Москви, а також їх подальший життєвий шлях після ліквідації НДКІУ. У фонді Д.О.Кравцова також відклалися листи від М.С.Грушевського.

Специфічним джерелом для висвітлення діяльності НДКІУ та її співробітників є архівно-слідчі справи репресованих науковців, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) (ф.263) та Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБУ). Нам вдалося ознайомитися із архівно-слідчими справами П.І.Артеменка, Д.Є.Бованенка, Т.М.Гавриленка, С.Ю.Гасєвського, О.Ю.Гермайзе, С.В.Глушка, П.С.Глядківського, К.М.Грушевської, О.С.Грушевського, М.А.Жуківської, В.А.Ігнатієнка, В.Я.Камінського, П.А.Кияниці, П.В.Клименка, В.М.Косташука, І.Д.Мандзюка, О.Т.Осіюка, О.Я.Павлика, Ю.Т.Сербула, В.М.Сильченка, М.М.Ткаченка, К.Т.Штепи, В.Д.Юркевича. Ці джерела допомагають відтворити життєписи науковців як до початку їх праці в кафедрі, так і після звільнення з роботи в Академії. Стають наочними знайомства майбутніх кафедралів до 1924 р., їх сумісне навчання і

заприязнення у школах і вузах, спільна праця в інших установах. Це дає можливість зрозуміти, яким чином до кафедри М.С.Грушевського потрапили ті чи інші особи.

Архівно-слідчі справи також допомагають встановити точні дати праці науковців у кафедрі, прізвища їх керівників.

Важливими для нащадків є і свідчення про дати смерті істориків-грушев'янців. Зокрема, архівно-слідчі справи містять відомості про точні дати смерті Т.М.Гавриленка, В.А.Ігнатієнка, О.Я.Павлика, Ю.Т.Сербула та ін.

Архівно-слідчі справи цінні й таким джерелом, як фотографії та бібліографія. Вони також дають уявлення про національний, соціальний та партійний склад співробітників НДКІУ.

Реабілітаційні справи, які є невід'ємною часткою архівно-слідчих справ, також стали у пригоді, бо вони містять дані про науковців, колишніх членів НДКІУ, що пережили репресії і війну, і яких допитували як свідків у 1950-60-х рр.

Таким чином, архівно-слідчі справи слугують не лише підтвердженням того факту, що більша частина (ледве не всі) співробітники М.С.Грушевського по НДКІУ зазнали репресій, але й самі є важливим джерелом для вивчення діяльності цієї інституції.

Значно сприяють у висвітленні функціонування НДКІУ протоколи засідань великої і малої президій НКО УСРР та її постанови (ЦДАВО України, ф.166, оп.4-6), де знаходимо відомості про затвердження дослідників на ту або іншу посаду до НДКІУ, зміни у структурі кафедри, її фінансування.

Дозволяють зрозуміти відношення до М.С.Грушевського та його установ (в т. ч. і до НДКІУ) і протоколи Спільного зібрання ВУАН (НБУВ, ІР, ф. І; Науковий архів Президії НАНУ, ф.251).

Архіви часописів, які у 1920-і рр. редагували М.С., О.С. та К.М. Грушевські, передусім "України" та "Первісного громадянства" (НБУВ, ІР, ф.Х), дають змогу відтворити

наукову працю дослідників - кафедралів, відшукати їх неопубліковані через репресивні нагінки роботи.

Зважаючи на те, що науковці НДКІУ в основному отримували вищу освіту у Київському інституті народної освіти (КІНО), а потім працювали у цьому вузі, дістати відомості про цю їх роботу допомагає фонд КІНО у Державному архіві м. Києва (ДА м. Києва, ф.Р-346).

Отже, короткий огляд архівних документів свідчить, що існує цілий комплекс джерел до обраної теми, які до того ж у своїй більшості ще не були введені до наукового обігу.

Втім, одними лише архівними матеріалами джерела до історії діяльності НДКІУ не вичерпуються. Є ще велика кількість опублікованих джерел із зазначеної теми.

Передусім це надруковані у 1920-х роках звідомлення про роботу НДКІУ. Так, важливим джерелом інформації про структуру кафедри, її склад та основні напрямки праці є звіти кафедри, що систематично друкував М.С.Грушевський в "Студіях з історії України"¹, "Україні"² та в оглядових звітах про діяльність Історичної секції ВУАН³.

¹ Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.1. – К., 1926. – С.III-XVII; Науково-дослідча кафедра історії України в Києві: Звідомлення про діяльність кафедри в 1927/8 році // Студії з історії України. – Т.2. - К., 1929. – С.У-XI; Звідомлення Науково-дослідчої кафедри історії України за рік 1928/9 // Студії з історії України. – Т.3. – К., 1930. – С.III-IX.

² Науково-дослідча кафедра історії України в Києві в академічному році 1924-25 // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.172-174.; Науково-дослідча кафедра історії України в Києві: Звідомлення за р. 1925-1926 // Україна. – 1926. – Кн.4. – С.161-167; Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.195-199; Науково-дослідча кафедра історії України в Києві в 1927/28 році // Україна. – 1928. - Кн.4. – С.155-158; Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Україна. – 1929. – Грудень. – С.164 та ін.

³ Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею Історичних установ академії в році 1926. – К., 1928. - 33 с.; Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею Історичних установ академії в році 1927. – К., 1928. – 41 с.

Короткі протоколи засідань Кабінету примітивної культури НДКІУ із Комісіями культурно-історичною та історичної пісенності опубліковані у "Первісному громадянстві"⁴. Вони дають уявлення про роботу Кабінету, тематику досліджень та науковців, що приймали участь в цих засіданнях.

⁴ Протоколи засідань Кабінету примітивної культури при Науково-дослідчій кафедрі історії України спільно з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності Всеукраїнської Академії наук // Примітивне громадянство. – 1926. – Вип.1-2. – С.145-146; Протоколи засідань Кабінету примітивної культури при Науково-дослідчій кафедрі історії України спільно з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності Всеукраїнської Академії наук // Первісне громадянство (далі - ПГ). – 1926. – Вип.3. – С.205-206; Протоколи засідань Кабінету примітивної культури при Науково-дослідчій кафедрі історії України спільно з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності Всеукраїнської Академії наук в р. 1927 // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.224-226; Протоколи засідань Кабінету примітивної культури при Відділі примітивної культури і народної творчості Науково-дослідчої кафедри історії України спільно з Культурно-історичною комісією і Комісією історичної пісенності Всеукраїнської Академії наук // ПГ. – 1928. – Вип.1. – С.183-184; Протоколи засідань Кабінету примітивної культури при Відділі примітивної культури і народної творчості Науково-дослідчої кафедри історії України спільно з Культурно-історичною комісією і Комісією історичної пісенності Всеукраїнської Академії наук в р. 1928, травень-грудень // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.208-210; Протоколи засідань Кабінету примітивної культури при Відділі примітивної культури і народної творчості Науково-дослідчої кафедри історії України спільно з Культурно-історичною комісією і Комісією історичної пісенності Всеукраїнської Академії наук в р. 1929, засідання 53-60 // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.148-149; Протоколи засідань Відділу примітивної культури і народної творчості Науково-дослідчої кафедри історії України і Кабінету примітивної культури при тім же відділі, спільно з Культурно-історичною комісією і Комісією історичної пісенності Всеукраїнської Академії наук // ПГ. – 1929. – Вип.2. – С.141; Протоколи засідань Відділу примітивної культури і народної творчості Науково-дослідчої кафедри історії України і Кабінету примітивної культури при тім же відділі, спільно з Культурно-історичною комісією і Комісією історичної пісенності Всеукраїнської Академії наук // ПГ. – 1929. – Вип.3. – С.164-165.

Відомості про функціонування Кабінету містяться також на сторінках “України” у звітних про його та Асоціації культурно-історичного дослідження діяльність⁵.

У 1990-х роках ці звіти частково були перевидані у другому та третьому томах збірника документів та матеріалів з історії НАН України, що побачив світ у рік 80-ліття Академії наук⁶.

Останнім часом багато із архівної грушевськіяни було оприлюднено українськими науковцями. Так, завдяки зусиллям колективу авторів збірника “Репресоване краєзнавство (20-30-і роки)”, упорядників збірника документів та матеріалів “Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-і роки)”, а також О.Рибалка, І.Б.Гирича, П.С.Соханя, В.І.Ульяновського та С.М.Кіржаєва були неодноразово видрукувані доповідні листи та звернення акад. М.С.Грушевського до голови Главпрофобру НКО УСРР та до Наукового комітету НКО УСРР у справі організації НДКІУ⁷, звітлення про діяльність НДКІУ у квітні – вересні 1924 р.⁸ та у

⁵ Кабінет примітивної культури // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.213-215; Кабінет примітивної культури // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.203-204; Кабінет примітивної культури // Україна. – 1929. – Вересень. – С.169-170; Асоціація культурно-історичного дослідження // Україна. – 1929. – Липень – серпень. – С.170; Відділ Примітивної Культури і Народної Творчості // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.159-160; Відділ Примітивної Культури і Народної Творчості // Україна. – 1929. – Грудень. – С.167 та ін.

⁶ Див.: Історія Національної Академії наук України. 1924-1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – 763 с.; Історія Національної Академії наук України. 1929-1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – 543 с.

⁷ “Європеїзувати наше культурне життя...”: 3 науково-організаційної діяльності Михайла Грушевського // Старожитності. – 1991. – Ч.7. – С.8-9 (публікація О.Рибалка); Михайло Грушевський: причинки до життєпису // Старожитності. – 1992. – Ч.20. – С.8-9 (публікація О.Рибалка); Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – С.384-385; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Академія. – С.209-214; Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-і роки): 36. док. та мат. – К., 1997. – С.36-37, 42-43.

⁸ Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – С.387-388; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Академія. – С.220-223.

другій половині 1925 р.⁹, а також план підготовки аспірантів НДКГУ, складений М.С.Грушевським у грудні 1924 р.¹⁰, що уможливило детальне відтворення фундації кафедри. Її структурні перетворення та намагання М.С.Грушевського заснувати Інститут примітивної культури відображають опубліковані листи М.С.Грушевського до М.О.Скрипника¹¹ та до Президії Укрнауки НКО УСРР¹². Конфлікт в Академії наук, пов'язаний із переведенням співробітників М.С.Грушевського Ф.Я.Савченка та К.М.Грушевської на посади дійсних членів, допомагає зрозуміти надрукована "Осібна гадка академіка Михайла Грушевського до протоколу Спільного зібрання Української Академії наук 17 жовтня, зачитаного на засідання 31 жовтня 1927 р.", складена 7 листопада 1927 р.¹³.

Найпізніший етап існування кафедри розкривається у неопублікованому вчасно звіті про її діяльність у 1929-1930 роках та протесті М.С.Грушевського з приводу висновків Комісії чистки апарату ВУАН, що вперше були оприлюднені 1991 року¹⁴.

⁹ Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – С.397-399; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia. – С.225-229.

¹⁰ Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки): 36. док. і мат. – К., 1997. – С.57-59.

¹¹ *Гирич І.Б.* Грушевський – Скрипнику // Архіви України. – 1991. – № 3. – С.71-72; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia. – С.237.

¹² Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – С.428-429, 430-431; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia. – С.257-259.

¹³ Див.: *Гирич І.Б., Кіржаєв С.М.* До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (з приводу "Осібної гадки академіка М.Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року") // Український Археографічний щорічник. – Вип.1. – К., 1992. – С.341-351; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia. – С.238-253.

¹⁴ Старожитності. – 1991. – № 7. – С.6; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia. – С.260-296.

Багато із зазначених документів також увійшли до вже згаданого збірника документів і матеріалів з історії НАН України.

Інформацію про працю та долю деяких працівників кафедри можна знайти і у збірнику документів про перші двадцять років діяльності Інституту історії України НАНУ¹⁵ та у збірці біографічних нарисів про працівників Інституту¹⁶.

Опублікований вже і великий пласт епістолярію, де так чи інакше відтворюється діяльність НДКІУ та її окремих співробітників. Це, зокрема, листи М.С.Грушевського до Е.Фариняка¹⁷, Д.І.Багалія¹⁸, К.Й.Студинського¹⁹, І.П.Крип'якевича²⁰, листування О.Г.Сластьона з М.С.Грушевським та К.М.Грушевською²¹, В.Г.Кравченка і К.М.Грушевської²², листи К.М.Грушевської, Ф.Я.Савченка, О.Я.Павлика та інших

¹⁵ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1936 рр.) : 36. док. і матер.: У 2-х чч. – К., 1996. – Ч.1. – 146 с., Ч.2. – 247 с.

¹⁶ Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. Серія Українські історики. – Вип.1. – К., 1998. – 430 с.

¹⁷ Листи М.Грушевського до Е.Фариняка (від 18.III.1924 до 12.II.1927) / Підготував М.Антонович // УІ. – 1977. – № 3-4. – С.106-112.

¹⁸ Заруба В. Листування М.Грушевського з Д.І.Багалієм // УІ. – 1991-1992. – № 3-4, 1-4. – С.433-437.

¹⁹ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.). – Львів, Нью-Йорк, 1998. – 267 с.

²⁰ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // УІ. – 1991. – № 1-2. – С.24-36.

²¹ Крячок М.І. Листування О.Г.Сластьона з М.С.Грушевським та К.М.Грушевською // Архіви України. – 1990. – № 5. – С.32-41.

²² Шевчук Т. Листування Катерини Грушевської і Василя Кравченка з приводу дослідження українського народного епосу ("Думи про пригоду на морі Поповича") // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С.75-80.

до К.Й.Студинського²³, листи В.Д.Юркевича до М.С.Грушевського²⁴.

Важливим джерелом для дослідження обраної теми стали спогади Л.О.Окиншевича²⁵, М.З.Левченка²⁶, В.В.Міяковського²⁷, І.П.Крип'якевича²⁸, а також надруковані "Щоденники" акад. С.О.Єфремова за 1923-1929 рр.²⁹ та уривки із "Щоденника" акад. М.Є.Слабченка³⁰.

Специфічний, але не менш вартісний для зазначеної студії є пласт опублікованих документів з архівів ДПУ-НКВС про М.С.Грушевського та його співробітників³¹. Ці матеріали вивчають як внутрішньокафедральні, так і внутрішньо-академічні стосунки, ставлять питання про сексотство окремих співробітників НДКІУ.

У зв'язку з історіографічним характером частини завдань дослідження вагоме місце серед джерел займають праці співробітників НДКІУ та рецензії на ці роботи, що були опубліковані у тогочасних періодичних та серійних виданнях, зокрема "Україні", "Первісному громадянстві", "Студіях з іс-

²³ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891-1941). – К., 1993. – 768 с.

²⁴ Див. додатки до статті: *Мицик Ю.* З матеріалів до "Українського дипломатарію ХУІ-ХУІІІ ст." // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська Академія". – Т.3. – Історія. – К., 1998. – С.149-151.

²⁵ *Окиншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – 87 с.

²⁶ *Левченко М.* Обвинувачення відкидаю... Свідчення-спомини із слідчої справи // Вісник НАН України. – 1996. – № 3-4. – С.53-76 (Публікація Е.Циганкової).

²⁷ *Міяковський В.В.* Лицар невтомної праці // УІ. – 1987. – № 1-4. – С.125.

²⁸ *Крип'якевич І.* Із спогадів // УІ. – 1993. – № 1-4. – С.174-176.

²⁹ *Єфремов С.О.* Щоденники. 1923-1929. – К., 1997. – 843 с.

³⁰ *Шмельов В.* Доля академіка // Київська старовина. – 1992. – № 2. – С.16-22.

³¹ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К., 1996. – 335 с.; *Шаповал Ю.* Невідомі документи ГПУ-НКВД про життя і діяльність М.Грушевського у 1924-1934 роках // УІ. – 1996. – № 1-4. – С.325-349.

торії України”, “Записках історично-філологічного відділу ВУАН”, “За сто літ”, “Червоний шлях” та ін.

В даній праці були також використані записані автором спогади родичів аспірантів НДКІУ – доньки Т.М.Гавриленка та Є.С.Смолинської Д.Т.Вакуленко та сина П.С.Глядківського І.П.Гладковського, а також спогади (у рукопису) П.С.Глядківського.

Всі ці документи та матеріали допомогли автору не лише дослідити функціонування однієї із основних Історичних установ М.С.Грушевського у ВУАН – Науково-дослідної кафедри історії України, але й назвати поіменно всіх її співробітників, в тому числі і репресованих в часи “великого терору” істориків.

Р О З Д І Л 2

Організаційно-наукова та науково-виховна діяльність кафедри

2.1. Створення академіком М.С.Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (березень – грудень 1924 р.)

Науково-дослідна кафедра історії України у Києві стала першою установою, яку академіку М.С.Грушевському дозволили створити в радянській Україні.

Насамперед визнаємо необхідним проаналізувати причини, що спонукали М.С.Грушевського створити інституцію саме такого типу, як науково-дослідна кафедра; усвідомити принципи, за якими Михайло Сергійович добирав співробітників та аспірантів, відобразити процес офіційної організації НДКІУ у відповідних структурах Народного комісаріату освіти (НКО) УСРР і, власне, безпосередньо дослідити роботу НДКІУ у червні – грудні 1924 р.

М.С.Грушевський був обраний академіком по кафедрі історії українського народу 31 грудня 1923 р. Ця академічна кафедра була створена ще на початку заснування УАН у 1918 році і закріплена її статутном, де зазначалося, що штатами Академії передбачалось по цій кафедрі 3 академіки¹. До 31 грудня 1923 р. єдиним академіком по цій кафедрі був Д.І.Багалій, який мешкав у Харкові і з 1921 р. очолював створену в тодішній столиці позаакадемічну Науково-дослідну кафедру української історії. По приїзду М.С.Грушевський

¹ Історія Академії Наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. - К., 1993. - С.168.

обійняв посаду керівника вуанівської кафедри історії українського народу у Києві, що була вакантною. Однак ця установа не давала змоги повністю зреалізувати ті плани історичних дослідів, які вчений виплекав в еміграції. Передусім це стосувалося штатів (лише 2 наукових співробітника²), а також нерозвиненої структури академічної кафедри. Майже відразу після прибуття (24 березня 1924 р.) він зробив доповідь на Спільному зібранні ВУАН у справі перенесення із Відня Українського соціологічного інституту (УСІ), розбудові якого на еміграції М.С.Грушевський присвятив 5 років, і був повністю підтриманий Академією. (До речі, ще у проєкті організації УСІ, складеному М.С.Грушевським 8 жовтня 1919 р., передбачалося майбутнє переведення інституту на батьківщину³).

Звернемо увагу на те, які відділи планував створити в УСІ у Києві Михайло Сергійович: "1. Чиста соціологія, методологія, соціальна статика і динаміка та історія соціологічної дисципліни. 2. Еволюція продукції, техніки (включаючи примітивну пластику) і господарських форм. 3. Еволюція мисли і словесної творчості (тут і примітивні форми словесного мистецтва). 4. Еволюція ідей моральних, правних і релігійних. 5. Розвій соціальних і політичних форм та історія соціально-політичних доктрин"⁴. Але чудово розуміючи, що повністю УСІ може бути розвиненим лише через 4-5 років, пропонує передусім zorganizувати його "по схемі дослідчих катедр"⁵. Першою з них мала стати дослідна кафедра з історії загальної

² Див.: ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.236, арк.89; *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934). – С.37.

³ Див.: *Потульніцький В.А.* Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.) // УДЖ. – 1992. - № 2. - С.49; *Потульніцький В.А.* Нариси з української політології (1819-1991). – К., 1994. – С.43.

⁴ Див.: Доповідь М.С.Грушевського "Український Соціологічний інститут і дослідча кафедра історії культури – загальної і української" 24 березня 1924 року // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.207.

⁵ Там само.

і української культури (М.С.Грушевський бачив її як основу, з якої повинні були розвинутися 2, 3 і 4 відділи УСІ). А з кафедри соціології, що оформилася 6 за рік, мав надалі розгорнутися відділ 5⁶. М.С.Грушевський зазначав: “Головна увага [УСІ. – О.Ю.], особливо в організаційній стадії, повинна бути звернена на дослідження примітивних культур і ранніх стадій соціального розвитку та методологію його...”⁷.

Через тиждень, 31 березня, перебуваючи у Харкові, М.С.Грушевський звертається до Наукового комітету НКО УСРР із доповідною запискою про необхідність організації науково-дослідної кафедри історії України⁸. На цей раз історик передбачає створення кафедри “поширеного типу”, з секціями загального українознавства, новішої (головно соціально-економічної) історії України, та з окремою секцією історії Західної України. У документі фігурують вже і прізвища імовірних кандидатів на членів кафедри – О.С.Грушевського, О.Ю.Гермайзе, В.І.Щербини, І.Коссака⁹. Тобто в записці йдеться про зовсім новий проект М.С.Грушевського! Зауважимо, що ще 29 березня в його листі до голови Укрголовпрофосвіти НКО про НДКІУ не йшлося!¹⁰.

Ми можемо лише здогадуватися, які події мали місце за ці неповні три дні, і що саме спричинилося до появи зазначеного нового проекту М.С.Грушевського. Та вірогідніше те, що у приватних розмовах між академіком і керівниками НКО, які, без сумніву, відбувалися у Харкові, М.С.Грушевському дали зрозуміти, що організацію УСІ буде відкладено.

⁶ Там само. - С.207-208.

⁷ Див.: Звернення акад. М.С.Грушевського до Наукового Комітету НКО УСРР в справі створення у Києві науково-дослідної кафедри історії України // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. - С.209.

⁸ Там само. - С.209-210.

⁹ Там само. - С.210.

¹⁰ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.236, арк.90-91.

Надзвичайно цілеспрямований, академік не міг погодитись із таким рішенням, бо воно зводило нанівець його плани розвитку історичних студій у ВУАН. Тому М.С.Грушевський пропонує – певним чином як контрплан – створення Науково-дослідної кафедри історії України. Звичайно, НДКІУ не могла повністю заступити УСІ, але через неї вчений планував фактично пересвести УСІ в Україну.

Відзначимо, що названа форма організації досліджень була вибрана не випадково. По-перше, після реорганізації дореволюційної вищої школи (перетворення університетів на інститути народної освіти), суто наукову роботу почали вести саме ці інституції. Положення РНК УСРР про науково-дослідні кафедри, прийняті у 1922 р. та на початку 1924 р., визначали їх правне становище. По-друге, установи історичного профілю згаданого типу у Києві на той час не було. Інституція під такою ж назвою – Науково-дослідна кафедра історії України під керівництвом акад. М.П.Василенка працювала у 1922-1923 рр., значних результатів не досягла і припинила своє існування¹¹. Заразом необхідність існування київської науково-дослідної кафедри як організаційного центру визнавалася місцевими істориками. Так, зокрема, професор Київського інституту народної освіти (КІНО), керівник історичного семінару вищого типу (ІСВТ) О.П.Оглоблин ще у листопаді 1923 р. писав, що науково-дослідна робота у Києві не має організаційного центру, бо у місті не працює науково-дослідна кафедра української історії, необхідність заснування якої “сповна назріла”¹².

Тактичний розрахунок М.С.Грушевського виявився правильним. Колегія Укрголовпрофосвіти НКО, відхиливши на засіданні 31 березня 1924 р. проект організації УСІ,

¹¹ Див.: Ульяновський В.І. Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П.Василенка: Нові матеріали // *Ukrainica: Архівні студії*. Вип.1. - К., 1997. - С.5-54.

¹² Див.: Лист О.П.Оглоблина від 11 листопада 1923 р. // ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.411, арк.441-442-зв.

водночас постановила створити НДКІУ у Києві під керівництвом академіка М.С.Грушевського¹³. Таким чином, вчений став на чолі двох кафедр – академічної кафедри історії українського народу та Науково-дослідної кафедри історії України.

Згідно із дорученням Укрголовпрофосвіти подати конкретний план роботи НДКІУ та список кандидатів на дійсних членів, наукових співробітників та аспірантів, М.С.Грушевський 11 квітня 1924 р. на засіданні Київського бюро дослідних кафедр виступив із проектом структури НДКІУ¹⁴. Згідно цього плану передбачалось створення 5 секцій: 1) методології та соціологічного обґрунтування історії; 2) преісторії і матеріальної культури; 3) історії моральної, інтелектуальної й естетичної культури; 4) соціальної і політичної історії України; 5) історії Західної України¹⁵. (Див. *Додаток 1.1*).

Навіть просте порівняння зазначеного плану із проєктованою структурою УСІ (секція (1) НДКІУ співзвучна відділу (1) УСІ, а секції (2), (3) та (4) НДКІУ – відділам (2), (3 і 4), (5) відповідно) дозволяє казати про певну організаційну подібність НДКІУ до УСІ. Так само тотожними є й цілі, які ставилися перед УСІ та НДКІУ. Зокрема, М.С.Грушевський писав про наміри УСІ, що 5 відділів Інституту “в своїх семінарах дволітньою інтенсивною працею вводили [б] відповідно підготовлених людей в літературу предметів, методологію і техніку досліду як на матеріалі загальнім, так, зокрема і особливо, матеріалі українським. Він [тобто УСІ.- О.Ю.] приготував би таким чином, з одного боку – учених соціологів-дослідників, а з другого – давав [би] змогу заложити тверді соціологічні підстави свого наукового образования тим

¹³ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.236, арк.89.

¹⁴ Див.: *Рубльов О.С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // УІЖ. - 1996. - № 5. - С.60-61.

¹⁵ Див.: Проект організації науково-дослідної кафедри історії України, розроблений акад. М.С.Грушевським 11 квітня 1924 р. // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. - С:211-212.

аспірантам, які задумують присвятитись иньшим гуманітарним дисциплінам”¹⁶.

На науково-виховній функції наголошувалось і при створенні НДКІУ. У вже цитованому нами проекті організації дослідної кафедри М.С.Грушевський заявляв про те, що НДКІУ має “завданням готувати методично вишколених і всебічно освічених дослідників історичного життя”, які “мусять бути добре освідомлені в різних сторонах історичного процесу взагалі, а спеціально – в економічному, культурнім і соціальному жит[т]ю України”¹⁷. Таким чином, ідеться про достеменне заміщення ролей проектного в Києві УСІ діяльністю новоствореної Науково-дослідної кафедри історії України.

Однак ці плани М.С.Грушевського надто повільно втілювались у життя: давалася взнаки необхідність узгодження планів організації кафедри по лінії Наркомпросу. 24 квітня 1924 р. Михайло Сергійович, зважаючи на хворобу голови бюро дослідних кафедр у Києві Л.М.Левицького і уповільнення справи організації кафедри, безпосередньо звертається до голови Наукового комітету НКО УСРР із проханням прискорити розгляд цього питання і затвердити запропонований ним список наукових співробітників НДКІУ. Історик рекомендував на ці посади акад. П.А.Тутківського, професорів О.С.Грушевського, О.Ю.Гермайзе, В.Ю.Данилевича, В.І.Щербину¹⁸.

¹⁶ Див.: Доповідь М.С.Грушевського “Український Соціологічний інститут і дослідна кафедра історії культури – загальної і української” 24 березня 1924 року // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. - С.207.

¹⁷ Див.: Проект організації науково-дослідної кафедри історії України, розроблений акад. М.С.Грушевським 11 квітня 1924 р. // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. - С.211.

¹⁸ Див.: Звернення акад. М.С.Грушевського до голови Наукового комітету УСРР в справі прискорення організації науково-дослідної кафедри історії України 24 квітня 1924 р. // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. - С.214.

Відповіддю на зазначений лист М.С.Грушевського став відгук акад. Д.І.Багалія про програму і особовий склад проекрованої кафедри, якого він склав за дорученням Наукового комітету Наркомпросу (Дмитро Іванович тоді працював заступником голови Наукового комітету НКО і відповідав за науково-дослідні кафедри¹⁹).

У поданій рецензії Дмитро Іванович насамперед підкреслив, що хід організації кафедри “був якийсь не нормальний”, бо М.С.Грушевський “порушив звичайний порядок у цій справі, хоч і не по своїй волі. Обов'язково, щоб офіційне відношення в Научком про нову кафедру йшло од т. Лєвицького або його замісника, з його думкою про кандидатів, бо одного листа ак. М.С.Грушевського для цього не досить”²⁰.

Відносно структури НДКІУ акад. Д.І.Багалій вказав, що поділ на зазначені секції не зовсім витриманий з точки зору класифікації, до того ж “нема згадки про економіку як базис, а 5-а група (Західна Україна) збудована не на тих принципах, як перші чотири, хоч по суті вона потрібна і цілєздатна”²¹. В цілому ж Дмитро Іванович висловився за те, що поділ на 5 пропонованих М.С.Грушевським груп можливо прийняти, але слід дещо змінити термінологію, зокрема треба їх назвати секціями соціології та методології історії, археології, ідеології та соціально-політичної історії.

А ось про пропонований персональний склад кафедри рецензент не дав виразної відповіді, мотивуючи тим, що йому не надіслали анкет і *curriculum vitae*, а також списків праць претендентів на співробітників НДКІУ. Виняток було зроблено лише для кандидатури П.А.Тутківського, участь якого в роботі кафедри Д.І.Багалій вважав дуже корисною²².

¹⁹ Див.: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921-1934 рр.). - Харків, 1994. - С.20.

²⁰ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.236, арк.88-зв.

²¹ Там само, арк.88.

²² Там само, арк.88-зв.

Така позиція нам здається дивною. Ще 11 квітня (лист помилково датований 10 квітня) М.С.Грушевський повідомив Д.І.Багалія про те, що він “вніс пропозицію що до наукових співробітників [НДКІУ] Щербини, Данилевича і Гермайзе”²³. Опріч того, не знати про наукові здобутки своїх давніх колег по Київському університету В.І.Щербини, В.Ю.Данилевича, О.С.Грушевського, а також О.Ю.Гермайзе, Дмитро Іванович просто не міг. Тому вважаємо, що історик, роздратований “ненормальним” ходом справи, використав відсутність анкет просто як привід, аби уникнути якоїсь оцінки по суті.

Надзвичайно мляве – з точки зору М.С.Грушевського – бюрократичне просування процедури фундації НДКІУ через всі інстанції не могло затримати керманича кафедри в реалізації своїх задумів. Отримавши рішення колегії Укрголовпрофосвіти від 26 травня 1924 р. про неможливість заснування УСІ в Києві “через відсутність достатніх передумов і живих сил”²⁴, М.С.Грушевський зосереджується на розгортанні діяльності НДКІУ.

29 травня він звертається з листом до київського уповноваженого Наукового комітету НКО УСРР, де просить затвердити О.І.Барановича, С.В.Глушка, П.С.Глядківського, М.М.Ткаченка та С.В.Шамрая аспірантами НДКІУ, які “могли б з користю зараз же почати заняття”²⁵.

31 травня відбулося перше засідання НДКІУ, на якому були присутні академіки М.С.Грушевський і П.А.Тутківський, професори О.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевський, В.Ю.Данилевич, В.І.Щербина, а також молоді дослідники О.І.Баранович, І.О.Бойків, С.В.Глушко, П.С.Глядківський, М.Ф.Карачківський, Д.О.Кравцов, І.Д.Мандзюк, І.П.Пустовойт, М.М.Тка-

²³ Див.: Лист М.С.Грушевського до Д.І.Багалія від 10 (правильно – 11. - О.Ю.) квітня 1924 р. // *Заруба В.* Листування М.Грушевського з Д.І.Багалієм // *УІ.* - 1991-1992. - № 3-4, 1-4. - С.435.

²⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.195, арк.34.

²⁵ Цит. за: *Грубьов О.С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // *УІЖ.* - 1996. - № 6. - С.3.

ченко, М.Ф.Трохименко, С.В.Шамрай, В.Д.Юркевич²⁶. Випадкових людей тут не було.

Принципи, за якими М.С.Грушевський добирав кадри для НДКУ, варті пильної уваги. Передусім йшлося про високий професіоналізм майбутніх співробітників. Тому академік звертає увагу на представників київської школи В.Б.Антоновича, особисто добре відомих йому “з давніх літ”, мешканців Києва О.С.Грушевського, В.Ю.Данилевича, В.І.Щербину та учня М.В.Довнар-Запольського О.Ю.Гермайзе.

Власна амбітність не стала не перешкоді М.С.Грушевському при запрошенні на кафедру відомих фахівців. Цікавими у цьому ракурсі є міркування історика О.П.Оглоблина. Аналізуючи в еміграційній далечині науково-організаційну працю, яку переводив М.С.Грушевський в Україні в 20-х роках, О.П.Оглоблін відзначав: “Закликаючи до співпраці старших науковців, Грушевський наче б то забуває старі обиди, жалі й порахунки. В його науководослідній кафедрі працює дійсним членом проф. Данилевич, той самий Данилевич, який, мабуть, з суто особистих міркувань, виступав проти кандидатури Грушевського на кафедру руської історії в Київському університеті, яка звільнилася в 1908 році після смерті П.Голубовського. Грушевський ніколи не забував заподіяних йому кривд і шкод. Але він запросив Данилевича, вже старого й немічного, майже раболі*, на дійсного члена кафедри.

Він, Грушевський – великий ворог Сергія Олександровича Єфремова, дивиться крізь пальці на близькі відносини й співпрацю своєї, як казали тоді, правої руки, О.Ю.Гермайзе

²⁶ Див.: НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 4, арк.1.

* Від фр. *Ramolli* - стара, близька до недоумства людина. Навряд чи це твердження відповідає дійсності. В.Ю.Данилевичу у 1924 р. виповнилось 52 роки і він ледве чи міг вважатися “старим і немічним”. – О.Ю.

з ненависним йому керманичем Історично-Філологічного Відділу...»²⁷.

Звичайно, із самими науковцями питання про їх працю у НДКІУ було узгоджене. Так, зберігся лист П.А.Тутківського від 11 квітня 1924 р., де академік повідомляє М.С.Грушевського, що погоджується «взяти на себе працю при Дослідній кафедрі Історії України в Києві в обсягу геологічних обставин кам'яного віку»²⁸. Заяву, де зголошує свою кандидатуру на наукового співробітника НДКІУ, подав 10 квітня і О.Ю.Гермайзе²⁹.

Одночасно із визначенням особового складу керуючого осередку кафедри у березні – квітні 1924 р. М.С.Грушевський придивлявся до молоді, що приходила на скликані ним засідання Історичної секції ВУАН та Археографічної комісії³⁰. Вартісними були й рекомендації професорів КІНО О.С.Грушевського, О.Ю.Гермайзе, В.Ю.Данилевича, які безпосередньо знали талановитих представників студентства, читали їм лекції і особисто керували студіями початківців в семінарах. Крім того, О.С.Грушевський, який з 1919 р. був головою Комісії ВУАН по складанню історично-географічного словника українських земель, а також фактично виконував обов'язки голови Історичної секції академії, давно вже примічав охочих до дослідницької роботи молодих істориків в академічних установах, деякі з них працювали в Історично-географічній комісії. Не можна замовчати й роль, яку зіграв у цьому процесі С.В.Шамрай – племінник М.С.Грушевського, що прийняв активну участь у роботі НДКІУ ще у часи її

²⁷ *Оглоблин О.* Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю й останню добу історика (1924-1934) // УІ. - 1996. - № 1-4. - С.82.

²⁸ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.419, арк.4.

²⁹ Там само, оп.12, спр.1524, арк.2.

³⁰ Див.: Звернення акад. М.С.Грушевського до Наукового Комітету НКО УСРР в справі створення у Києві науково-дослідної кафедри історії України // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. - С.209.

формування, а на перших засіданнях кафедри саме він виконував функції секретаря. Недавній студент Київського археологічного інституту, він залучав до праці у кафедрі своїх товаришів. Завдяки С.В.Шамраю, наприклад, до кафедри прийшли В.С.Денисенко та П.С.Глядківський. Пізніше останній пригадував, що М.С.Грушевський після знайомства і перевірки фахових знань молодика цікавився у С.В.Шамрая про ставлення Глядківського до комуністичної партії та органів державної безпеки. “Як казав Шамрай, лише після того, як він відрекомендував мене Грушевському, останній погодився зарахувати мене на роботу до АН”, - свідчив Павло Семенович³¹. Випадок із перевіркою М.С.Грушевським політичного обличчя П.С.Глядківського дозволяє зрозуміти, що у академіка були небезпідставні побоювання стосовно інтересу до нього з боку ДПУ і, попри все, він попервах намагався уникнути втручання контролюючих органів у справи керованих ним кафедр і комісій. Більш ніж імовірно, що політичну перевірку проходили й інші кандидати на аспірантів НДКІУ. В усякому разі, серед першого аспірантського набору, а також серед осіб, що були внесені М.С.Грушевським у списки кандидатів на аспірантів восени 1924 р., членів КП(б)У не було.

Повертаючись до першого протокольного засідання київської НДКІУ 31 травня 1924 р., зазначимо, що тоді після ознайомлення майбутніх співробітників і аспірантів із проектованою організацією кафедри було вирішено почати заняття з аспірантами, а також розробляти архівні матеріали ХУП - початку ХХ ст., зокрема Румянцевський опис. (Цей корпус джерельних матеріалів вже опрацьовували разом із студентами О.С.Грушевський – на семінарах з економічної історії України у ВІНО - та О.Ю.Гермайзе – у керованому ним архівному семінарі). Відносно ж наступної роботи у секції

³¹ Архівно-слідча справа П.С.Глядківського // ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.66594 ФП, арк.24-25.

історії інтелектуальної, естетичної та моральної культури, керувати якою мав намір М.С.Грушевський, то було поставлено завданням влаштувати кілька наукових екскурсій в Київсько-Волинське Полісся з метою збирання етнологічно-фольклорних пам'яток та виробити певну програму та анкету для збирачів³². На наступних зборах, що мали місце 6 червня, було підтверджено рішення “приступити до праці зараз, не чекаючи остаточного затвердження співробітників та аспірантів”³³; розподілено співробітників по секціям (групам). Зокрема, керівниками були намічені – О.Ю.Гермайзе – 1 групи (методології і соціологічного обґрунтування історії), П.А.Тутківський й В.Ю.Данилевич – 2 групи (історії матеріальної культури), М.С.Грушевський – 3 групи (історії інтелектуальної, естетичної та моральної культури), О.С.Грушевський разом з О.Ю.Гермайзе та В.І.Щербиною – 4 групи (соціальної, економічної і політичної історії України).

Свої наукові інтереси визначили і зараховані М.С.Грушевським до категорії аспірантів дослідники. Так, працювати у 2-й групі зголосився М.М.Ткаченко, у 3-й – С.В.Глушко та П.С.Глядківський, у 4-й – О.І.Баранович, С.В.Глушко, М.Ф.Карачківський, М.М.Ткаченко, і, нарешті у 5-й (історія Західної України) – О.І.Баранович і М.Ф.Карачківський³⁴. Так само вказали на свої уподобання особи, записані як кандидати на аспіранти: В.С.Денисенко, Д.А.Маламуж і М.Ф.Трохименко бажали студіювати історію України у 3-й групі, І.Д.Мандзюк, І.П.Пустовійт і В.Д.Юркевич – у 4-й, І.О.Бойків – у 5-й³⁵.

Чергове засідання НДКІУ відбулося за два тижня. Скупі рядки протоколу від 19 червня 1924 р. вражають ентузіазмом, з яким науковці ставали до праці. “Не дивлячись на те, що особовий склад катедри досі не затверджений, - вирі-

³² Див.: НА ІУ НАНУ, оп.3, сир.170, № 4, арк.1.

³³ Там само, арк.2.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само, арк.2-зв.

шили дослідники, - працю не переривати”³⁶. Майбутнім аспірантам був також запропонований список наукової літератури, який виробили О.Ю.Гермайзе, М.С.Грушевський та В.Ю.Данилевич для “піднесення наукової кваліфікації” молоді.

Однак цей дослідницький запал був невідповідний до бюрократичного зволікання із організацією НДКІУ. Саме тому наступного дня, 20 червня, М.С.Грушевський звертається з листом до Д.І.Багалія, в якому просить “пропхати справу дослідної кафедри історії України”. Нагадуючи, що ще 11 квітня було заслухано без зауважень його план організації кафедри і пропозиції щодо співробітників, М.С.Грушевський скаржився на те, що “от уже майже як 2 місяці ті плани не посуваються”. Михайло Сергійович також сповіщає харківського колегу про фактичний початок занять з 1 червня і про поданий ним список із 6 осіб на аспірантів, підсумовуючи, що працювати без затвердження “прямо убийче!”³⁷.

Імовірно, цей лист став у нагоді, бо 8 липня 1924 р. президія Наукового комітету НКО, розглянувши питання про структуру НДКІУ, затвердила її, але не у складі 5-ти, як проектував М.С.Грушевський, а 2-х секцій – соціально-економічної історії України та методології і соціології, призначивши на посади керівників секцій М.С.Грушевського та О.Ю.Гермайзе відповідно. (Див. *Додаток 1.2.*). Обґрунтуванням такого рішення стало безпідставне твердження, що нібито ще “не розпочата робота кафедри історії України взагалі”. Кандидатури О.С.Грушевського, П.А.Тутківського і В.І.Щербини, подані на дійсних членів НДКІУ, були відхилені, бо, як логічно наголошувалося у постанові, науковці вже працювали як “відповідальні керівники на інших науково-дослідних кафедрах”³⁸.

³⁶ Там само, арк.3.

³⁷ Див.: Лист М.С.Грушевського до Д.І.Багалія від 20 червня 1924 р. // *Заруба В.* Листування М.Грушевського з Д.І.Багалієм... - С.436.

³⁸ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.236, арк.85.

Однак ця ухвала не викликала змін у фактичному особовому складі кафедри. Після двомісячної літньої перерви заняття у вересні відновилися. З 10 числа почав читати курс лекцій акад. П.А.Тутківський, який ознайомлював аспірантів із географічними умовами життя доісторичної людини, а з 15 вересня О.Ю.Гермайзе приступив до лекційних викладів курсу соціологічного обґрунтування історії³⁹.

Для активного залучення молоді до праці, зважаючи на те, що аспіранти ще не були затверджені, М.С.Грушевським були запропоновані деякі нововведення. Так, крім аспірантів (а за постановою РНК УСРР “Про штати наукових установ АН” від 4 серпня 1924 р. кількість аспірантів на науково-дослідній кафедрі не могла перевищувати 5 осіб⁴⁰) та групи кандидатів на аспіранти, на кафедрі М.С.Грушевського починає існувати така категорія працівників, як “особи, допущені до занять в кафедрі”, які мали “на протязі певного часу виявити свою працездатність”, після чого їх переводили в кандидати на аспірантів⁴¹.

Наприкінці вересня М.С.Грушевський, перебуваючи у відрядженні у Харкові, подає до НКО УСРР звіт про працю НДКІУ протягом квітня – вересня 1924 р., наголошуючи, що “робота Київ[ської] наук[ово]-дослід[ної] кафедри іст[орії] України при наявності дуже цінного аспірантського і співробітницького матеріалу, енергії навіть, ентузіазму до наукової праці, який можна констатувати після певного упадку і застою – зустрічає дуже серйозні перешкоди в отсих неясностях, непевному становищі предложених і незатверджених членів і аспірантів. Не можна в сих умовах перейти від приготовчих робіт до дійсної науково-дослідної [праці], і

³⁹ НА ІУ ІАІІУ, оп.3, спр.170, № 4, арк.4.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.244, арк.338.

⁴¹ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 4, арк.4.

вське протягання даного критичного стану може кінець кінцем унеможливити її до кінця”⁴².

Це звітлення, а також переговори із заступником наркома освіти УСРР Я.П.Ряппо і заступником голови Укрголовнауки М.І.Яворським, які проводив у Харкові М.С.Грушевський⁴³, не могли не вплинути на рішення колегії Укрголовпрофосвіти НКО від 29 вересня 1924 р., коли знову розглядалося питання про НДКІУ. Заслухавши звіт керівника київської кафедри, колегія нарешті визначила, що НДКІУ існує при ВУАН і не знаходиться у контрольному підпорядкуванні ІНО. Було також запропоновано Науковому комітету “дати терміновий висновок про необхідні заходи щодо організації кафедри”, а також розглянути списки керівників та аспірантів⁴⁴.

15 жовтня була прийнята постанова президії відділу профосвіти, де затверджувався склад кафедри⁴⁵. А остаточне рішення про структуру та штат НДКІУ було ухвалене 24 жовтня. Згідно постанови президії Укрголовпрофосвіти кафедра закріплювалась при ВУАН і поділялася на секції: соціологічного обґрунтування історії та методології (керівничий проф. О.Ю.Гермайзе); соціально-економічної і політичної історії та історико-культурну (керівничий останніх двох - акад. М.С.Грушевський) з підсекціями історії матеріальної культури та історії духовної культури. (Див. *Додаток 1.3.*). Дійсними членами кафедри затверджувались В.Ю.Данилевич

⁴² Див.: Звітлення науково-дослідної кафедри історії України про роботу в квітні – вересні 1924 р. // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність. - С.222-223.

⁴³ *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність. - С.73; *Рубльов О.С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // *УІЖ*. - 1996. - № 6. - С.11.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.195, арк.61.

⁴⁵ Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // *Студії з історії України*. - Т.1. - С.III.

та В.І.Щербина, аспірантами - О.І.Баранович, С.В.Глушко, В.А.Ігнатієнко, М.М.Ткаченко та С.В.Шамрай⁴⁶.

Повернувшись із Харкова з радісною звісткою, М.С.Грушевський 26 жовтня скликав засідання президії НДКІУ, де повідомив про затвердження кафедри. Тоді ж було вирішено, у зв'язку із закінченням лекційного курсу акад. П.А.Тутківського, розпочати курс проф. В.Ю.Данилевича з історії матеріальної культури (археології). Також було започатковано нову форму науково-виховної роботи: двічі на тиждень аспіранти і співробітники мали читати доповіді на пленумі (тобто загальному засіданні) кафедри⁴⁷.

За три дні – 29 жовтня відбувся перший доклад на тему “Переведення одноденного перепису м. Києва 2 березня 1874 р.”, виголошений аспірантом С.В.Шамраєм⁴⁸. З цього часу такі доповіді з подальшим обговоренням стали регулярними. Майже кожна розвідка, написана співробітниками або аспірантами кафедри і надрукована у часопису “Україна” та в кафедральних “Студіях з історії України”, пройшла таку наукову апробацію.

З другої половини жовтня 1924 р. розпочалася надзвичайно активна праця в НДКІУ. До кінця року аспіранти та кандидати на аспіранти прослухали, крім зазначених, ще вступні курси з мишлення примітивного людства (читали М.С.Грушевський та залучені до роботи у НДКІУ співробітники академічної кафедри історії українського народу К.М.Грушевська та Ф.Я.Савченко), методології історії (проф. П.В.Клименко), а також проводились семінарські заняття з соціології, примітивної культури і фольклору та з соціально-політичної історії України, якими опікувались відповідно

⁴⁶ НБУВ, ІР, ф.І, № 26312, арк.2; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність. - С.73.

⁴⁷ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 4, арк.5.

⁴⁸ Там само, арк.6.

О.Ю.Гермайзе, К.М.Грушевська та Ф.Я.Савченко, О.С.Грушевський та В.І.Щербина⁴⁹.

Впродовж червня – грудня 1924 р. 5 аспірантів і 7 кандидатів на аспірантів (П.С.Глядківський, В.С.Денисенко, М.Ф.Карачківський, Д.О.Кравцов, І.П.Пустовійт, О.М.Степанишина, В.Д.Юркевич) зробили доповіді або подали до обговорення 25 розвідок. Інші кандидати та допущені до праці в кафедрі особи (Д.А.Маламуж, І.Д.Мандзюк, І.М.Самойловський, С.П.Устименко) брали безпосередню участь у семінарських заняттях та обговореннях доповідей.

Таким чином, на кінець 1924 р. Науково-дослідна кафедра історії України при ВУАН, організаційно сформована і укомплектована високопрофесійними кадрами, розпочала надзвичайно активну дослідницьку працю, а також виробила план підготовки аспірантів до наукової діяльності. І хоча фактично перший рік її існування пройшов не так плідно, як того хотів би її керманич, все ж саме в цей рік були закладені підвалини подальшого розвитку кафедри і, власне, формування на її базі київської історичної школи М.С.Грушевського.

⁴⁹ Там само, № 1, арк.1-зв.

2.2. Організаційно-структурна еволюція кафедри у 1925-1930 рр.

Діяльність НДКІУ у наступні роки доцільно хронологічно розділити на два періоди – 1925-1927 та 1928-1930 роки. Цей умовний поділ базується на тих організаційно-структурних змінах, які відбулися на початку 1928 р. і призвели до певної реорганізації кафедри історії України, що надалі мала привести до перетворення кафедри на два самостійні інститути.

Спочатку удосконалення устрою кафедри було безпосередньо пов'язано із намаганням акад. М.С.Грушевського домогтися дозволу від радянських урядовців на переведення УСІ до України. І хоча влітку 1924 р. при академічній кафедрі історії українського народу під головуванням М.С.Грушевського були засновані Комісії культурно-історична та історичної пісенності, що мали “вести роботу по дослідженню примітивної культури та її аналогій в соціальній будові старої Руси та сучаснім українським фольклорі”¹ і які фактично продовжували справу УСІ, їх праця не задовольняла вченого. Це було пов'язано як із вкрай обмеженими коштами і невизначеними штатами (переважна більшість співробітників обох комісій були нештатними)², так і з тим, що в дійсності “робота цих комісій, - як нотував М.С.Грушевський, - не може вповні заступити “У.С.І.”, а за кордоном його непевний стан дає привід переймати його фірму ріжним менш відповідним

¹ Комісія Культурно-Історична і Комісія Історичної Пісенності // Україна. - 1925. - № 1-2. - С.223.

² Там само. - С.223-224.

організаціям”³. Тому пропозицію про організацію УСІ в Україні навесні 1925 р. М.С.Грушевський ще раз висунув на обговорення І відділу ВУАН, який знову позитивно поставився до цієї справи, а потім вчений поновив це питання і перед Укрголовнаукою. Історик допоминався згоди на перенесення УСІ, а також необхідних для цього дотацій, зокрема на виписку літератури, на перевезення бібліотеки УСІ та на 5 штатних посад (двох керівників семінарія, двох молодших асистентів та бібліотекаря – діловода)⁴. Однак велика президія Укрголовнауки на засіданні 30 травня 1925 р. відреагувала негативно, мотивуючи відмову у справі організації УСІ “недостачею відповідних наукових сил, особливо вчених-марксистів”⁵. Це красномовне формулювання заслуговує на увагу, бо, по-перше, містить облудне твердження про нестачу високопрофесійних науковців, а, по-друге, недвозначно свідчить про намагання владних структур якнайповніше контролювати М.С.Грушевського, в тому числі й за допомогою “вчених-марксистів”, яких дійсно-таки тоді бракувало.

Втім, президія Укрголовнауки, зважаючи все ж таки на те, що “вивчення примітивної культури необхідне”, запропонувала М.С.Грушевському проводити цю працю при НДКІУ у секції історії культури⁶. А за кілька місяців, 3 жовтня 1925 р. президія Укрголовнауки погодилась організувати при київській Науково-дослідній кафедрі історії України “замість окремої секції Кабінет примітивної культури та її переживань в побуті і фольклорі України під керівництвом акад. М.Грушевського”⁷.

Структурно новоутворений Кабінет увійшов до підсекції інтелектуальної культури в секції історії культури

³ *Грушевський М.С.* В справі “Українського Соціологічного Інституту” // ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.953, арк.202.

⁴ Там само.

⁵ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.953, арк.201.

⁶ Там само.

⁷ Там само, арк.321.

НДКІУ (див. *Додаток 1.3.*) і відразу розпочав роботу. Вже 21 листопада відбулося перше протокольне засідання Кабінету примітивної культури з Комісіями історичної пісенності і культурно-історичною⁸. Таким чином, ці три установи фактично утворили, за означенням акад. М.С.Грушевського, “Асоціацію культурно-історичного досліджу”, де у кожній з інституцій був свій предмет досліджень. Так, головним предметом занять Кабінету була “примітивна культура та її пережитки в побуті і творчості українського народу”, завданням Культурно-історичної комісії було вивчення “соціальної преісторії”, тобто “дослідження на підставі історичного, історично-літературного і фольклорного матеріалу передісторичних форм соціальних відносин в Україні”, а студіювання соціологічного становища народної української творчості, передусім народного епосу, а також відбитків історичних переживань в народній творчості взагалі стало справою Комісії історичної пісенності⁹.

Варто відзначити, що після організації Кабінету примітивної культури, а разом з ним і “Асоціації культурно-історичного досліджу” акад. М.С.Грушевський про перенесення УСІ в Україну вже не згадує. Справді, робота “Асоціації” в зазначених напрямках фактично заступала працю УСІ, а клопотання М.С.Грушевського про наступні структурні зміни – перетворення Кабінету примітивної культури на Інститут примітивної культури – свідчило, що вчений знову пішов на компроміс із владою, аби домогтися свого.

Так, в листі до тодішнього голови Укрголовнауки Ю.І.Озерського від 25 жовтня 1927 р. М.С.Грушевський писав, що на його пояснення про те, що Соціологічний інститут вів би роботу власне в сфері досліджу пережитків примі-

⁸ Див.: Протоколи засідань Кабінету примітивної культури при Науково-дослідчій кафедрі історії України спільно з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності Всеукраїнської Академії наук // ІІГ. – 1926. – Вип. 1-2. – С. 145.

⁹ Див.: Діяльність Історичної секції ... в році 1926. – С. 10.

тивної культури на Україні і народної творчості, вченому в “Наркомпросі було сказано, що можна заснувати інститут для фольклорних чи етнологічних студій, але не для соціологічних”¹⁰. Тому Михайло Сергійович погодився на зміну назви, вважаючи в даному випадку суттєвою не титул інституції (байдуже, чи «Український соціологічний інститут», чи «Український інститут народознавства» чи «Інститут примітивної культури») і віддаючи це питання на вирішення НКО УСРР, а, власне, *організацію* науково-дослідної установи подібного профілю. І ця установа мала стати таким дослідницьким вогнищем, що, за словами М.С.Грушевського, “могло послужити першорядною рекомендацією перед світом нашої нової, революційної України”¹¹.

Вже у червні 1926 р. в п’ятирічному плані організації наукових інституцій, який розроблявся НКО УСРР, було запроєктовано утворити Інститут примітивної культури. Одержавши з Харкова приймну звітку, М.С.Грушевський повідомляє про це на засіданні Кабінету примітивної культури 6 червня 1926 р.¹², а згодом і на пленарному засіданні НДКІУ 29 червня¹³. Та далі декларацій справа не посунулась: якщо спочатку зазначений план передбачав створення Інституту у 1926/27 році¹⁴, то згодом термін був змінений на 1927/28 р.¹⁵, а насамкінець у п’ятирічному плані розгортання науково-дослідних установ в Україні заснування Інституту примітивної культури було перенесено аж на 1928/29 р.¹⁶. Показовою у цьому процесі зміни строків є постанова малої президії Укрнауки НКО від 3 березня 1927 р., коли питання про

¹⁰ Див.: Лист М.С.Грушевського до Ю.І.Озерського від 25 жовтня 1927 р. // ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.69.

¹¹ Там само, арк.69-зв.

¹² НБУВ, ІР, ф.Х, № 12242, арк.25.

¹³ НА ІІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 11, арк.23.

¹⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.605, арк.66, 148.

¹⁵ Там само, арк.54-зв.

¹⁶ Там само, арк.175.

перетворення Кабінету примітивної культури в Інститут “в зв’язку із складністю питання через бюджетові умови” передавалося на розгляд іншої інстанції - колегії НКО, а, отже, відкладалося¹⁷. Це була проста бюрократична відмова, бо ще в серпні 1926 р. проєкт перетворення Кабінету на Інститут успішно пройшов бюджетну комісію¹⁸.

У березні 1927 р. М.С.Грушевський проводив бесіди із паркомом освіти М.О.Скрипником, який перебував тоді у Києві¹⁹, і домігся від наркома запевнень про затвердження Інституту як не з 1 жовтня 1927 р., то принаймні з 1 січня 1928 р.²⁰. Та й цього року обіцянки залишились на папері. У вже цитованому листі до Ю.І.Озерського (від 25 жовтня 1927 р.) М.С.Грушевський вкотре нагадував про справу “Науково-дослідного Інституту народознавства” (чи “Примітивної Культури”), до котрого Кабінет [примітивної культури. – О.Ю.] мав служити підготовкою²¹. А за два тижні – 11 листопада 1927 р. академік звернувся з листом до М.О.Скрипника, в якому з жалем констатував, що “справа Інституту примітивної культури (чи Народознавства) не посунулася за сей час” і додавав, що у цьому зволіканні відчувається “неприємний присмак маловаження справи студіювання укр[аїнського] народу...”²².

Більше того, непорозуміння, які виникли в НДКІУ наприкінці 1927 р. після подання М.С.Грушевським на затвердження Укрнауки нових кандидатур на дійсних членів кафедри для Кабінету примітивної культури, додали

¹⁷ Там само, спр.5915, арк.42.

¹⁸ НБУВ, ІР, ф.Х, № 12244, арк.37.

¹⁹ Див.: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). - С.73.

²⁰ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.69-зв.

²¹ Там само, арк.69.

²² Див.: Лист М.С.Грушевського до М.О.Скрипника від 11 листопада 1927 р. // Опубл.: *Гирич І.Б.* Грушевський – Скрипнику // *Архіви України.* – 1991. - № 3. - С.71-72; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасев С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.237.

труднощів для праці Кабінету²³. Тому 2 грудня 1927 р. М.С.Грушевський звертається до уповноваженого Укрнауки в Києві Л.М.Левицького з проханням прискорити перетворення Кабінету примітивної культури в окрему науково-дослідну установу, бо “в виді механічного придатка до Кафедри, з відмінним завданням, Кабінет не може розвиватися”²⁴.

Проте Укрнаука із заснуванням Інституту не квапилась. Як подавав в одному із звідомлень акад. М.С.Грушевський, “перетворення Кабінету в Науково-дослідний Інститут на початку 1927/8 р. здавалося певним і близьким, пройшло всі підготовчі інстанції, але ще раз було відложено”²⁵. І НДКІУ у лютому 1928 р. перебирає ініціативу у свої руки. 14 числа відбувається засідання керуючого осередку кафедри, на якому обговорюються питання, пов’язані із змінами у структурі установи, і з подачі М.С.Грушевського було вирішено “запропонувати Укрнауці розділити кафедру на 2 відділи: а) Історії України; б) Первісної Культури і Народної Творчості (бувш. Кабінет Примітивної Культури), з тим, щоб кожний відділ мав свої окремі засідання керуючого осередку та пленуми відділу, а зв’язувались оба відділи особою керівника кафедри, в потребі він скликає об’єднаний пленум обох відділів”²⁶. Одночасно було ухвалено поділити аспірантів, а також кошти, призначені кафедрі на поточний рік, на два відділи²⁷. Таким чином, завдяки цій реорганізації М.С.Грушевський наблизився ще на один крок до створення Інституту примітивної культури, а також унеможлилював подальше втручання наукових співробітників в цілому в кадрові питання Відділу примітивної культури. Це досягалось завдяки окремим засіданням керуючих

²³ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність. – С.237.

²⁴ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.77.

²⁵ Грушевський М.С. Науково-дослідча кафедра історії України в Києві в 1927/28 році // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.158.

²⁶ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 16, арк.7.

²⁷ Там само, арк.7-7-зв.

осередків, де, власне, такі питання і вирішували. (Окремі пленарні засідання кафедри і Кабінету примітивної культури – разом із Комісіями культурно-історичною та історичної пісенності – відбувалися з осені 1925 р., тобто з часу створення Кабінету).

Вищенаведене рішення керуючого осередку – як інформацію – було оголошено на пленумі НДКІУ 21 лютого²⁸ та на засіданні Асоціації культурно-історичного досліду 26 лютого²⁹. У березні в структуру 2-го відділу були внесені деякі уточнення. Так, на пленарному засіданні Відділу примітивної культури і народної творчості 10 березня 1928 р. було ухвалено не припиняти діяльності Кабінету примітивної культури, він мав існувати і надалі, але вже як установа при Відділі примітивної культури³⁰. Таким чином, Кабінет, що був “зав’язкою” цього Відділу, не перетворився механічно на Відділ примітивної культури за допомогою відповідного рішення. Це була справжня реорганізація, бо завдання, які ставились перед Кабінетом, переросли його рамки. Структура кафедри була удосконалена через створення окремого відділу, а при ньому Кабінету як підрозділу. (Див. *Додаток 1.4.*)

22 лютого 1928 р. М.С.Грушевський листовно звернувся до президії Укрнауки, де виклав ухвалений кафедрою план її перебудови і просив його затвердити, а також “по можності, скорше привести до перетворення відділу б) в Науково-дослідний Інститут примітивної культури і народної творчості”³¹.

²⁸ Там само, арк.10-зв.

²⁹ ІБУВ, ІР, ф.Х, № 12273, арк.162.

³⁰ НБУВ, ІР, ф.Х, № 12274, арк.164.

³¹ Див.: Лист М.С.Грушевського до Президії Укрнауки НКО УСРР від 22 лютого 1928 р. // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідєя, змагання, діяльність. – С.258. Цей документ, вперше опублікований у кн. “Репресоване красзнавство. 1920-30-і роки” (К., 1991. – С.430-431), помилково датований листопадом. Ця неточність перейшла і до викладів у кн.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І.,*

Проте державні структури ніяк не реагували, що знову змусило М.С.Грушевського звернутися до президії Укрнауки 27 липня 1928 р. У листі вчений підкреслював, що справа створення Інституту “в першій половині року пішла було дуже надійно і була зовсім близька реалізації”, проте “знову попала в стан анабіозу”. Між тим, підкреслював визначний організатор науки, “справа цілком дозріла” і Інститут може бути відкритий негайно³². (Структуру проектованого Інституту подано у *Додатку 1.5.*)

Це, здається, було останнє звернення акад. М.С.Грушевського до Укрнауки, в якому ставилося питання про фундацію Інституту примітивної культури. Багаторічні звертання не досягали успіху, і вчений зосередився власне на розгортанні праці Відділу примітивної культури і народної творчості: опановувались нові ділянки досліджень, збільшувалась кількість дійсних членів і аспірантів тощо³³. В наступні ж роки, коли розпочато було відкритий наступ на Історичні установи М.С.Грушевського³⁴, марно було навіть говорити про організацію якої-небудь нової науково-дослідної інституції.

Однак організація Кабінету примітивної культури і намагання перетворити його з часом на Інститут примітивної

Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.114.

³² Див.: Лист М.С.Грушевського до Президії Укрнауки ІІКО УСРР 27 липня 1928 р. // Репресоване краєзнавство. – С.428-429; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.259; а також див.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.114.

³³ Див.: Асоціація культурно-історичного дослідю // Україна. – 1929. – Липень - серпень. – С.170.

³⁴ Див.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.115-116; 118-119; 122-123; *Заруба В.* Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // УІ. – 1991-1992. - № 3-4, 1-4. - С.147-168.

культури не були єдиними структурними перебудовами НДКІУ.

Бажаним, а з червня 1926 р. і принциповим організаційним завданням стало створення на базі НДКІУ й іншої інституції – Українського історичного інституту. Організація 3 секцій кафедри була прямо зорієнтована на цю ціль³⁵. Більше того, їх структура постійно вдосконалювалась. Так, у вересні 1925 р. дійсний член кафедри П.В.Клименко на одному із засідань НДКІУ заявив про потребу організації при кафедрі секції історіографії, архівознавства та джерелознавства. Але 15 вересня довга дискусія і деякі розходження між керівниками кафедри стосовно взаємовідношення пропонованої секції із вже існуючими, не дали змоги прийняти якесь конкретне рішення³⁶. На наступному засіданні НДКІУ (4 грудня 1925 р.) після обговорення даної проблеми було запропоновано П.В.Клименку підготувати детальний план організації та праці секції³⁷.

Та справа розтяглася майже на рік. І провина у зволіканні лежить не на проф. П.В.Клименку: час пішов на узгодження питання із Укрголовнаукою, що дала принципову згоду лише восени 1926 р.³⁸ 2 листопада 1926 р. на засіданні кафедри було ухвалено організувати підсекцію “допоміжних наук історії”, визначено і аспірантів, що згодилися працювати в ній³⁹. Організаційно ця новостворена підсекція увійшла до секції методології і соціологічного обґрунтування історії.

Реорганізація кафедри у лютому 1928 р., про яку вже йшлося, не змінила структуру Відділу історії, при ньому так само залишались секції а) методології і соціологічного обґрунтування історії, б) економічної і соціально-політичної

³⁵ Див.: Науково-дослідча катедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.І. - С.ІІІ.

³⁶ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 8, арк.18.

³⁷ Там само, арк.20.

³⁸ Там само, № 11, арк.32.

³⁹ Там само, арк.33.

історії, в) історії культури з підсекціями матеріальної й інтелектуальної культури⁴⁰. Варто відзначити, що у 1926 р. М.С.Грушевський планував – у разі створення Інституту примітивної культури – скасувати в структурі НДКІУ секцію історії культури, а її співробітники мали перейти до Інституту⁴¹. У лютому ж 1928 р. під час перебудови НДКІУ другий відділ виріс власне із Кабінету примітивної культури, а три існуючі до того часу секції НДКІУ стали секціями Історичного відділу. Ця реорганізація кафедри принципово поставила на порядок денний створення на її базі не лише Інституту примітивної культури, але й Історичного інституту.

У 1926 р. в план організації наукових інституцій в Україні також було внесено створення Історичного інституту⁴². Але, здається, до 1928 р. М.С.Грушевський, зайнятий організацією Інституту примітивної культури, не розробляв плану організації Історичного інституту, натомість поділ НДКІУ на два відділи – Відділ історії та Відділ примітивної культури у лютому 1928 р. впритул наблизив вченого до необхідності визначитися із планами та структурою майбутньої інституції.

В історіографії це питання майже не вивчено, в спеціальній літературі лише згадується про запланований М.С.Грушевським новий інститут⁴³. І тільки проф. Р.Я.Піріг обґрунтовує причини, що, на його думку, спонукали М.С.Грушевського прагнути створити таку установу, і які полягали начебто у тому, що “рамки академічної кафедри, не зв’язаної з

⁴⁰ Див.: Звідомлення Науково-дослідчої катеди історії України за рік 1928/9 // Студії з історії України. - Т.III. - С.III.

⁴¹ НБУВ, ІР, ф.Х, № 12247, арк.50.

⁴² ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.600, арк.77.

⁴³ Див.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність. - С.106; *Піріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). - С.98; *Дивний І.* Український історик Пилип Клименко (1887-1955): Документальний біографічний нарис // Наукові праці... - С.368.

вузами, суттєво обмежували можливості розвитку історичних досліджень”⁴⁴.

Думасмо, що це твердження не зовсім відповідає дійсності. Адже, по-перше, зв’язок із вузами у НДКГУ був і до того ж безпосередній, бо ледь не всі співробітники та аспіранти кафедри працювали у вузах. Крім того, одним із завдань науково-дослідної установи була якраз підготовка викладачів високих шкіл. А, по-друге, можливості розвитку історичних досліджень обмежували передусім малі штати і кошти, які виділялися Наркомпросом на НДКГУ. Залучення ж науковців до нештатної праці не дозволяло вимагати від них систематичної роботи і перетворювало кафедру у щось на зразок наукового товариства. Статус же Інституту був на щабель вищий, ніж статус науково-дослідної кафедри, знову ж таки і фінансування, і кількість штатних посад в Інституті були більшими, ніж у науково-дослідній кафедрі.

Нещодавно віднайдений нами проект створення Історичного інституту, складений М.С.Грушевським десь весною – літом 1928 р., дозволяє розставити всі крапки над “і”. Імовірно, цей проект був поданий на розгляд Укрнауки, але загубився у нескінченних лабіринтах бюрократичного апарату. Однак копія його чудом збереглася в архіві кафедри. Зважаючи на те, що з літа 1928 р. М.С.Грушевський вже не піднімав питання про організацію Інституту примітивної культури, гадаємо, що і про заснування Історичного інституту більше мова не йшла. Тож розшуканий документ уявляється унікальним і дозволяє зрозуміти чинники, які перетворювали справу створення Історичного інституту на нагальну.

Передусім відзначимо, що М.С.Грушевський прагнув заснувати таку установу, де б систематично студіювалася історія України і як “цілості”, і з точки зору взаємовідносин “з історичними процесами – середземноморським, західно-

⁴⁴ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – С.98.

європейським, євразійським”⁴⁵. Вказуючи, що можливості для цього принесла з собою революція, вчений відзначав, що досі таких інституцій не створено, бо “науково-дослідні кафедри, сей продукт соціалістичного будівництва, тільки підводили до сього завдання”, а праця НДКІУ протягом 1924-1928 рр., “не вважаючи на велику організаційну енергію, виявлену в ній, ясно показала недостатність сих установ для зазначеної мети”⁴⁶. Між тим, підкреслював М.С.Грушевський, “робітники і селяни України повинні мати повно, солідно і всебічно розроблену історію своєї країни, українського народу та тих нацменшостей, що разом з ним заселяють сю країну... [і яка] була б здатна витримати хоч би яку сувору наукову критику... Явища українського життя повинні бути приведені в зв’язок з явищами світового історичного процесу”⁴⁷.

Для виконання завдання такого масштабу, підсумовував визначний історик, необхідно створити Історичний інститут, тим більше, що кадри для нього були достатньо підготовлені в Відділі історії НДКІУ⁴⁸. Однак формальна зміна назви, просте перейменування Відділу історії НДКІУ на Історичний інститут, хай би при цьому і були виділені додаткові кошти, як нам здається, було неприпустимо для вченого, який поставив перед собою такі великі накреслення. (Припускаємо, що Інститут, розгорнувши широкомасштабні планові дослідження з історії України, з часом заступив би всі ті численні комісії Історичних установ, які створив у ВУАН М.С.Грушевський після свого повернення в Україну).

За планом академіка існуючі 3 секції Відділу історії НДКІУ мали бути перетворені на 5 відділів Інституту. Структура Історичного інституту уявлялась М.С.Грушевському такою: “1. Відділ методології і соціального обґрунтування

⁴⁵ Грушевський М.С. Проект Українського Історичного Інституту // НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 2, арк.1.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само, арк.1-зв.

⁴⁸ Там само, арк.2.

історії. 2. Відділ порівняної історії господарства в двох секціях: господарства міського і господарства сільського. 3. Відділ історії культури, з окремою секцією Західної України. 4. Відділ старшої соціальної і політичної історії України в складі секцій старої, литовсько-польської і козацької доби, з додатковими секціями: порівняної історії західноєвропейської й азійської (в дальшому плані вони можуть бути відділені в окремий відділ, з поділом на секції європейську й азійську) і двома секціями допоміжних наук (що в дальшому теж можуть бути відділені в окремих відділ): а) історичної географії; б) джерелознавства і дотичних наук. 5. Відділ нової соціальної й політичної історії України, з окремою секцією Західної України”⁴⁹. (Див. *Додаток 1.6.*).

Втім, цей чудово складений і обґрунтований план так і залишився планом, про який, на жаль, потім не згадували ані сам М.С.Грушевський, ані урядовці з Наркомосу.

Зауважимо, що план утворення Інституту української історії в складі Академії наук СРСР, з яким виступив акад. М.С.Грушевський у квітні 1929 р., не мав нічого спільного із розглянутим вище проектом. Так, невідкладними завданнями Інституту української історії при АН СРСР Михайло Сергійович вважав, по-перше, інформування російських істориків про досягнення української історіографії і, навпаки, української наукової публіки – про здобутки великоруської історіографії, по-друге, складання бібліографії української історії (із російських видань), по-третє, видання історичних джерел, однаково цінних для України і Росії і, нарешті, реєстрацію “актового, історично-літературного, картографічного та художнього матеріалу, істотно важливого для української історіографії, що зберігається в архівосховищах, бібліотеках та музеях РСФРР”⁵⁰. Зрештою, цей проект також

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Див.: *Грушевський М.С.* Про потребу утворення Інституту Української Історії в складі Академії Наук СРСР // *Україна*. – 1929. – Травень – червень. – С.171-172.

залишися лише на папері і, незважаючи на те, що Відділ гуманітарних наук союзної Академії признав організацію такого інституту бажаною, остаточне рішення відкладалося (хоча установа і не потребувала залучення великих коштів – М.С.Грушевський просив на перших порах для Інституту лише 2 штатні посади⁵¹). Кінець-кінцем, замість Інституту було створено Комісію по вивченню української історії при АН СРСР, яку незабаром приєднали до Інституту слов'янознавства. Але існування комісії було формальним, і вона нічого не встигла зробити⁵².

Повертаючись до Відділу історії НДКІУ, згадаємо ще один проект структурної реорганізації, який також не увійшов у життя. Так, 16 квітня 1929 р. на своєму засіданні керуючий осередок Відділу ухвалив за бажане утворити в кафедрі нову секцію історії економіки⁵³. Але щось (чи хтось?) стало на заваді, і більше про утворення нової секції не йшлося.

Отже, протягом 1925-1928 рр. в кафедрі відбувались значні структурні зміни: були створені Кабінет примітивної культури, підсекція джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, а у лютому 1928 р. відбулася і організаційна реорганізація кафедри, яка мала тепер два відділи – Історії та Примітивної культури і народної творчості. Ці переміни устрою НДКІУ були спрямовані на перетворення її на два інститути – Історії та Примітивної культури, що М.С.Грушевський вважав принциповим завданням. Але такої бажаної і

⁵¹ Допускаємо, що на Історичний інститут у Москві мала перетворитися відряджена від Історичних установ Археографічна експедиція, яка на той час складалася із двох постійних співробітників і функції якої, по суті, співпадали із завданнями майбутнього Інституту.

⁵² Див.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність. – С.144-145; *Ульяновський В., Кіржаєв С.* Михайло Грушевський і Академія (Ідея, змагання, діяльність) // Михайло Грушевський: 36. наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.399.

⁵³ НА ІУ НАНУ, он.3, спр.170, № 22, арк.11.

необхідної для подальшого розвитку досліджень трансформації не сталося. Наступні роки існування кафедри – 1929-1930, коли, за визначенням В.Заруби, відбувався організаційно-структурний злам у процесі погрому і нищення Історичних установ М.С.Грушевського³⁴, жодних запланованих перетворень не відбулося, та й, зрештою, мова про будь-які структурні зміни на краще вже не йшла.

³⁴ Див.: Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського ... – С.168.

2.3. Співробітники кафедри історії України

Діяльність будь-якої інституції, хоч як би чудово не була вона структурно організована, передусім визначають люди. Власне, саме за результатами праці співробітників оцінюють і внесок установи, розглядають позитивні та негативні боки її функціонування.

Добір М.С.Грушевським кадрів для Історичних установ – окрема тема, якій в українській історіографії приділялось не так вже й багато уваги. Втім, деякі узагальнення були зроблені. Так, досліджуючи кадрову політику М.С.Грушевського у 1920-і роки, П.С.Сохань, В.І.Ульяновський та С.М.Кіржаєв підкреслюють декілька принципових моментів, які варто відзначити. Зокрема, науковці наголошують на намаганні М.С.Грушевського 1) зосередити в Історичних установах три генерації вчених, 2) створити – за прикладом Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) та Українського наукового товариства (УНТ) – значну мережу позаштатних працівників та 3) звертають увагу на певні негативні риси процесу підбору кадрів, що, на їх думку, становлять “переманювання” дослідників з інших установ та прояви суб’єктивізму, особисті симпатії та антипатії керівничого щодо тих чи інших осіб¹. Всі зазначені позиції можна зауважити і при аналізі політики М.С.Грушевського у справі підбору кадрів для НДКГУ. Але якщо вище названі шановні дослідники констатують ці засадні принципи, то ми намагатимемося передусім висвітлити кадрову політику М.С.Гру-

¹ Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність. – С.154-156.

шевського та проілюструвати її фактами із організаційного життя кафедри.

Перш за все наголосимо, що в НДКІУ М.С.Грушевський дійсно прагнув залучити представників різних генерацій українських істориків і літературознавців. Зважаючи на те, що НДКІУ мала працювати як “науково-дослідна і науково-виховуюча установа”², бажання її керівника бачити у себе в кафедрі представників київської історичної школи В.Б.Антоновича та філологічної школи визначного літературознавця акад. В.М.Перетца є цілком закономірним. Видатний вчений-позитивіст, що розробив концепцію безперервного історичного розвитку України, він намагався й розвиток історичної науки зробити безнастанним, вважаючи конче необхідною спадкоємність між генераціями дослідників.

По-друге, залучення вчених до праці в НДКІУ на засадах нештатного співробітництва, на нашу думку, було вимушеним кроком з боку М.С.Грушевського. Адже розроблений ним широкомасштабний план науково-дослідної роботи вимагав значної кількості працівників, разом з тим штати НДКІУ (як, зрештою, й інших установ) були обмежені Укрголовнаукою; затвердження кожного нового фахівця у штат вимагало від академіка кількарізових звертань, пояснень, інколи навіть протягом декількох років. Одночасно нештатне співробітництво не задовольняло вченого ще й тим, що від таких дослідників не можна було вимагати постійної праці та великих обсягів зробленого.

І, нарешті, по-третє, розглянемо ті риси процесу підбору кадрів, які поважні вчені вважають за негативні. Закиди М.С.Грушевському у суб’єктивізмі при запрошенні фахівців, взагалі у непотизмі, як нам здається, не є слушними. Доречним в даному випадку згадати заувагу Я.Р.Дашкевича (хоч і висловлену при згадці про конфлікт 1913 р.) щодо припи-

² Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.І. - С.ІІІ.

суваних М.С.Грушевському непотизму і – загалом – авторитаризму. Так, високошановний професор обгрунтовано закидає, що не можна обвинувачувати М.С.Грушевського у непотизмі (“тобто що він опирався тільки на своїх прихильників”), адже ледь чи “в серйозних справах можна було реально опертися на неприхильних собі людей”, а звинувачення вченого у авторитаризмі, який, “без жодного сумніву, був найбільшим авторитетом в історії України”, уявляється Р.Я.Дашкевичу анекдотом³. Поділяючи сформульовані львівським вченим положення, думаємо, що вони справедливі і для іншого хронологічного відрізка, зокрема для 1924-1930 рр.

Що ж до фактів “переманювання” М.С.Грушевським фахівців із інших академічних структур до своїх установ, зокрема НДКІУ, то це навряд чи можна вважати за злочин (навіть моральний), тим більше, що можна однозначно твердити, що в цих випадках М.С.Грушевський забезпечував моральну і матеріальну підтримку залученим до праці дослідникам, в той час, як інші керівники не могли (або не бажали) цього зробити.

Насамкінець зазначимо, що один із фактів “переманювання” (Л.О.Окиншевича у Д.І.Багалія), наведений у книзі дослідниками⁴, не відповідає дійсності. Але, думаємо, це вина не авторів, бо помилкове твердження (насправді йшлося про перехід Л.О.Окиншевича з НДКІУ до Науково-дослідної кафедри історії української культури Д.І.Багалія) увійшло в літературу раніше⁵.

Конкретизуємо наведені загальні висловлювання. Згідно положення 1922 р. про науково-дослідні кафедри УСРР,

³ Див.: *Дашкевич Я.Р.* Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський: 36. наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. - Львів, 1994. - С.100.

⁴ Див.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.155.

⁵ Мова йде про неправильно прокоментований лист М.С.Грушевського до Д.І.Багалія від 22 листопада 1928 р. // Див.: *Заруба В.* Листування М.Грушевського з Д.І.Багалієм // УІ. – 1991-1992. - № 3-4, 1-4. – С.434.

закріпленого потім постановою Раднаркому УСРР “Штати наукових установ АН” від 4 серпня 1924 р., в складі науково-дослідних кафедр передбачались такі посади: керівник кафедри, керівник секції, дійсний член, науковий співробітник, аспірант⁶. Згідно цього штатного розкладу підбирав працівників до НДКГУ і М.С.Грушевський.

Офіційне затвердження співробітників НДКГУ, як вже вказувалось, відбулося у жовтні 1924 р. Тоді були санкціоновані у складі НДКГУ М.С.Грушевський як керівник кафедри і керівник секції одночасно, О.Ю.Гермайзе як керівник секції, В.Ю.Данилевич і В.І.Щербина – як дійсні члени. Як бачимо, наукових співробітників на кафедрі на початковому етапі не було. Також не були затверджені, незважаючи на подання М.С.Грушевського, вчені, які вже *de facto* працювали в кафедрі – О.С.Грушевський та П.А.Тутківський. Питання про їх призначення, за логікою урядовців, відпадало само по собі, бо вони працювали як “відповідальні керівники при інших науково-дослідних кафедрах”⁷. (Йшлося, зокрема, про те, що О.С.Грушевський був директором Комісії ВУАН для складання історично-географічного словника української землі і – одночасно – членом кафедри сільськогосподарської економіки, а П.А.Тутківський, крім головування у Другому відділі ВУАН, очолював академічні Географічну комісію і Геологічний кабінет, а також працював ще у кількох комісіях ВУАН⁸).

Втім, у грудні 1924 р. М.С.Грушевський зазначав, що справа організації кафедри ще далеко не закінчена; для розгортання роботи НДКГУ потрібні платня вже затвердженим співробітниками та нові штати. Щодо останніх, то в найближчій часі академік планував подати “на затвердження керів-

⁶ Див.: Наука на Україні: Орган Научного Комітета Укрглавпрофобра. – 1922. – № 1. – Ст.113; ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.244, арк.338.

⁷ Там само, оп.4, спр.236, арк.85.

⁸ Див.: Історія Академії Наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С.507-508, 511.

ничим соціально-політичної секції проф. Ол. Грушевського, а проф. П.Клименка на дійсного члена кафедри в секції соціологічно-методологічній”⁹.

На початку 1925 р. питання “про остаточне сформування штату співробітників” стало на порядок денний кафедри. Зокрема, 17 січня, після розгляду керівниками НДКІУ заяви проф. П.В.Клименка про його прагнення бути дійсним членом кафедри, було ухвалено вважати науковця бажаним для праці даної установи, і кандидатура вченого була подана на затвердження Укрнауки¹⁰. Цікаво відзначити, що цьому засіданню передували інші збори – малої президії Укрголовнауки від 7 січня, коли розглядалось прохання П.В.Клименка зняти його з керівництва Науково-дослідною кафедрою історії та економіки Поділля в Кам’янець-Подільському та зарахувати “в склад керівників кафедри ак. Грушевського”¹¹. Тоді Пилипа Васильовича звільнили від керівництва подільською кафедрою, а щодо другого його клопотання, то рішення малої президії було сформульовано досить примітно: “*просити* [виділено нами. – О.Ю.] ак. Грушевського включити його [П.В.Клименка. – О.Ю.] в склад керівників своєї кафедри”¹².

Залучення П.В.Клименка до співробітництва в НДКІУ не було випадковим. Одного із здібних представників школи проф. М.В.Довнар-Запольського члени кафедри віддавна добре знали. (Проф. В.Ю.Данилевич, зокрема, спілкувався із талановитим студентом-істориком ще у Київському університеті, де перший тоді викладав, а другий навчався)¹³. Згода кафедралів на зарахування П.В.Клименка дійсним членом

⁹ Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920-1930-ті роки): 36. док. і мат. – К., 1997. – С.57.

¹⁰ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 8, арк.1.

¹¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.949, арк.21.

¹² Там само.

¹³ Див.: Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887-1955): Документальний біографічний нарис // Наукові записки: 36. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Т.1. - С.361.

НДКІУ була досить вчасною. Адже, перебуваючи на посаді керівника Кам'янець-Подільської кафедри (з 1922 р.)¹⁴, історик з літа 1923 р. жив у Києві¹⁵ і лише зрідка найжджав до Кам'янця. Тому не випадково під час кампанії 1924 р. по перевірці особового складу науково-дослідних кафедр України (а Подільська кафедра перевірялась у вересні) пильні урядовці звернули увагу як на подібне “керівництво з відстані”, так і на те, що Клименко “в громадській роботі участі не приймав”¹⁶. І – як результат цієї перевірки – до Наукового комітету Укрголовпрофосу НКО УСРР під грифом “секретно” прийшло “наполегливе прохання – призначити на місце керуючого кафедрою гр. Клименка іншого вченого, більш підходячого для цієї роботи з ідеологічного боку. Після призначення нового керуючого кафедрою гр. Клименка счеркнути зі складу співробітників кафедри”¹⁷ [виділено нами. – О.Ю.]. Офіційне затвердження П.В.Клименка Укрнаукою в якості дійсного члена НДКІУ у квітні 1925 р. (навіть із половинною ставкою)¹⁸ зробило цитований документ неак-

¹⁴ НА ІУ НАНУ, особова справа П.В.Клименка, оп.3, спр.170, № 18, арк.3.

¹⁵ Див.: *Дивний І.* Український історик Пилип Клименко (1887-1955): Документальний біографічний нарис // Наукові записки... – С.368.

¹⁶ ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.740, арк.58.

¹⁷ Там само.

¹⁸ У ґрунтовно написаний І.Дивним документальний біографічний начерк вкралась неточність: дійсним членом НДКІУ вчений став не у 1924 р. (Див.: *Дивний І.* Український історик Пилип Клименко (1887-1955): Документальний біографічний нарис // Наукові записки... – С.368), а у 1925 р. До появи цієї помилкової дати причетний сам П.В.Клименко. Справа у тому, що ще 1923 р. історик вважався членом Науково-дослідної кафедри історії України, яка діяла у Києві під проводом акад. М.П.Василенка. (Див.: *Ульяновський В.І.* Київська науково-дослідна кафедра історії України акадєміка М.П.Василенка: нові матеріали // *Україніка: архівні студії.* – К., 1997. – Вип.1. – С:16, 18, 23). Надалі, імовірно, не вбачаючи різниці між цією установою та НДКІУ під керівництвом акад. М.С.Грушевського (через подібність назви і міста функціонування), вчений у власноручно написаних життєписах і анкетах вказував, що він є дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН з 1923 р. (Див., напр.: НА ІУ НАНУ,

туальним, а вченому дозволило вийти сухим із води: отримати нову посаду і продовжувати наукові студії.

У березні 1925 р. був затверджений і керівник секції соціально-економічної і політичної історії. Ним став О.С.Грушевський, який приймав фактичну участь у праці кафедри і, зрозуміло, її керівного осередку, від дня першого засідання НДКІУ. (Задля роботи в установі, якою керував його брат, Олександр Сергійович офіційно залишив працю в кафедрі сільськогосподарської економіки)¹⁹. Втім, платні О.С.Грушевський по кафедрі не отримував, тож наприкінці 1925 р. М.С.Грушевський як керівник НДКІУ змушений був звернутися до Укрголовнауки з проханням призначити певну грошову винагороду за сумлінну працю О.С.Грушевському та дійсному члену В.І.Щербині, який також не отримував зарплати²⁰.

Взагалі треба сказати, що саме відсутність коштів стримувала зростання штатів НДКІУ та й загалом заважала нормальній роботі. Так, наприклад, у травні 1925 р. на засіданні НДКІУ було вирішено запросити відомих фахівців професорів В.Г.Кричевського, І.В.Моргилевського, а також технолога, члена постійної комісії для вивчення природних багатств України Т.Ф.Садовського для викладу аспірантам курсів з історії матеріальної культури²¹. Але оскільки грошової оплати за 6 запланованих двогодинних лекцій кожного із вчених Укрголовнаука не забезпечила, М.С.Грушевський змушений був відмовитися від залучення професорів до тимчасової співпраці.

Із створенням Кабінету примітивної культури акад. М.С.Грушевський до праці в кафедрі безпосередньо залучає ще декількох осіб, які формують ядро колективу дослідників. Вже у жовтні 1925 р. Михайло Сергійович подав на

оп.3, спр.170, № 18, арк.2-зв., 3 тощо). Ця плутанина і спричинилася до неточності.

¹⁹ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 8, арк.2, 5.

²⁰ Там само, арк.23.

²¹ Там само, арк.10.

затвердження Укрголовнауки список вже працюючих членів Кабінету для визначення платні на перший триместр 1925/26 року. До нього академік занотував завідуючу заняттями Кабінету, штатного наукового співробітника Комісії історичної пісенності К.М.Грушевську; співробітника, “працюючого на місці”, штатного наукового співробітника Культурно-історичної комісії Ф.Я.Савченка; архіварія і систематизатора матеріалу, нештатного постійного наукового співробітника Культурно-історичної комісії М.А.Жуковську; кореспондента-збирача матеріалу, нештатного постійного наукового співробітника Комісії історичної пісенності Б.Л.Луговського; кореспондента Т.М.Гавриленка; роз’їздного співробітника, штатного наукового співробітника Комісії історії Лівобережжя Л.П.Шевченко²².

Ці прізвища у списку не були випадковими. Бажання академіка повністю відновити в Україні ту діяльність, що вів УСІ за кордоном, передусім зумовило залучення ним до праці в Кабінеті, який разом з Комісіями культурно-історичною та історичної пісенності мав спадкувати УСІ в розробці тем, колишніх працівників Інституту – своєї доньки Катерини Михайлівни Грушевської та Федора Яковича Савченка.

Плідна праця Катерини у Семінарі вивчення примітивної культури, яким в УСІ опікувався М.С.Грушевський, підготувала її до самостійної діяльності, а наукові праці “Примітивні оповідання, казки і байки Африки і Америки” (1923) та “З примітивної культури” (1924) промовляли про авторку як про зрілого дослідника²³. Організаційні здібності К.М.Грушевської, які виявилися і розвинулися як під час еміграції, так і за перші два роки її праці як штатного наукового співробітника академічної кафедри історії українського народу, не залишали у батька-академіка сумнівів щодо

²² ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.244, арк.451.

²³ Див.: Малик Я. Катерина Грушевська // УІ. – 1991-1992. - № 3-4, 1-4. - С.265.

здатності доньки керувати заняттями Кабінету. Звичайно, не останню роль відіграли тут і родинні стосунки²⁴.

Залучення до роботи Кабінету Ф.Я.Савченка також уявляється природним кроком з боку М.С.Грушевського. Адже під керівництвом Михайла Сергійовича Ф.Я.Савченко, який вже мав ґрунтовну вищу освіту, пройшов у 1919-1924 рр. ще й спеціальну підготовку із фольклору, етнографії і соціології²⁵. Отже, зарахування Ф.Я.Савченка після його приїзду в Україну восени 1924 р. штатним науковим співробітником Комісії історичної пісенності для підготовки видань історичних пісень ХУІІІ ст.²⁶ неначе продовжувало його працю в УСІ. Немаловажним чинником було і прагнення академіка матеріально підтримати відданого собі співробітника²⁷.

У підборі кадрів М.С.Грушевський інколи керувався і певними моральними зобов'язаннями, зокрема щодо своїх товаришів по колишній партійній і громадській діяльності та до членів їх родин. Прикладом цього слугує постійна турбота про Марію Аркадіївну Жуковську – удову Олександра Тимофійовича Жуковського, члена Української Центральної Ради, члена УПСР, який невдовзі після повернення у 1922 р. в радянську Україну помер (у лютому 1925 р.)²⁸. Марія Аркадіївна, що залишилась без засобів на існування, кілька місяців у 1925 р. навіть жила на квартирі Грушевських. Уболіваючи за її долю, М.С.Грушевський спочатку надавав М.А.Жуковській одноразові доручення на передрук матеріалів на машинці (звичайно, з оплатою), а із постановою Кабінету примітивної культури запропонував їй обійняти посаду

²⁴ Див.: *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УДЖ. – 1996. - № 5. – С.134-136.

²⁵ Див.: *Рубльов О.С.* Особистий секретар академіка М.С.Грушевського (Ф.Я.Савченко) // Репресоване красзнавство. – С.168.

²⁶ Див.: *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. ... – С.140-141.

²⁷ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.71.

²⁸ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.57432 (архівно-слідча справа М.А.Жуковської), арк.9, 10, 13.

секретаря, архіваріуса і бібліотекаря Кабінету примітивної культури²⁹, на що жінка радо погодилася.

Довгі роки піклувався М.С.Грушевський і про Людмилу Прокопівну Шевченко – онуку Микити Григоровича, рідного брата Т.Г.Шевченка. У далекому 1910 р. звернулась вона до Михайла Сергійовича із проханням допомогти одержати освіту, бо “дуже бажала учитися”³⁰. Професор не лише листовно відповів їй, але й допоміг влаштуватися до Перемишльського дівочого ліцею і протягом кількох років опікувався Людмилою Шевченко, сплачуючи рахунки за її навчання, надсилаючи потрібні побутові речі, книги, а також щиро уболіваючи за неї³¹. Недарма ж один з перемишльських листів Л.П.Шевченко до М.С.Грушевського у 1913 р. вінчає звернення “Дорогий Батьку!”³².

З 1923 р. Л.П.Шевченко працює у ВУАН нештатним співробітником у Комісії для складання біографічного словника діячів України під проводом її керівничого М.М.Могилянського. Проте з часом у неї виникають особисті та фінансові непорозуміння із керівничим, і вона знову звертається по допомогу до М.С.Грушевського. Не бажаючи залежати від “огидливої нахаби” (за словами Л.П.Шевченко) Могилянського (“скаржитись, - пише Людмила Прокопівна до К.М.Грушевської, - нікому, бо Єфремов – голова Комісії й Управи; приятель Могилянського”³³) і одночасно цінуючи звання наукового співробітника ВУАН, що “важливіше за гроші”, молода дослідниця просить вписати її “до якої хочете комісії, як постійного співробітника, і дати ... якусь постійну роботу –

²⁹ Там само, арк.13.

³⁰ Див.: Лист Л.П.Шевченко до М.С.Грушевського від 3 квітня 1910 р. // ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.831, арк.1.

³¹ Див.: Листи М.С.Грушевського до Л.П.Шевченко // НБУВ, ІР, ф.ХХУІ, № 1458, арк.1-2, № 1459, арк.1-1-зв; та 14 листів Л.П.Шевченко до М.С.Грушевського за 1910-1924 рр. // ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.831, арк.1-45; спр.871, арк.347-348.

³² ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.831, арк.27.

³³ Див.: Там само, спр.1037, арк.16.

хоч писати картки, хоч замітати підлогу...”³⁴. Михайло Сергійович пішов їй назустріч, зарахувавши спочатку до Комісії історії Лівобережної України, а згодом і до Кабінету примітивної культури.

Втім, це не було лише формальне “вписування”. Ще у юнацькі роки Людмила Шевченко, спілкуючись із відомим етнографом В.М.Гнатюком, зацікавилась дослідженням побуту та духовного життя українського народу; а під час екскурсій здобула певні знання і навички у збиранні фольклорно-етнографічного матеріалу³⁵. Таким чином, посада “роз”їздного співробітника” (обов’язком якого було збирання фольклорно-етнографічних матеріалів для Кабінету примітивної культури) відповідала інтересам обох сторін – і самої Л.П.Шевченко, і Кабінету.

З Борисом Львовичем Луговським, тоді головою етнографічної секції Чернігівського наукового товариства (а з 1925 р. завідуючим етнографічним відділом Чернігівського історичного музею) М.С.Грушевський познайомився у липні 1924 р. під час подорожі до Чернігова³⁶. Тоді ж Луговський зголосився бути нештатним співробітником Комісії історичної пісенності, збирати і обстежувати репертуар співаків–професіоналів – лірників, кобзарів, старців³⁷. Його активна кореспондентська праця у 1924-1925 рр. не залишилась поза увагою М.С.Грушевського, зрозуміло, академік хотів мати в активі Кабінету працюючого збирача-дописувача. (Та й Б.Л.Луговському не зашкодила б хоч і невелика, але постійна оплата його праці).

³⁴ Там само, арк.16-17.

³⁵ Див.: *Шевченко Л.* Спомини про акад. В.М.Гнатюка // ПГ. – 1926. – Вип.3. – С.122-124.

³⁶ *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Луговський Борис Львович: Український етнограф, музейний працівник, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років // Репресоване краєзнавство. – С.344.

³⁷ Див.: *Рубльов О.С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні: Спроба реконструкції // УІЖ. – 1996. - № 6. – С.6.

Так само корисною і бажаною для праці Кабінету була й робота Тодора Матвійовича Гавриленка, тоді студента Київського ІНО, в справі збирання матеріалів на Київщині і Херсонщині.

Згодом М.С.Грушевський пропонує Укрнауці затвердити новообраного академіка В.М.Гнатюка постійним співробітником Кабінету, а постійного нештатного співробітника Комісії історичної пісенності житомирця В.Г.Кравченка постійним кореспондентом Кабінету. В обох випадках це була спроба матеріально підтримати вчених, з якими М.С.Грушевський був давно знайомий, а засоби для існування яких були надзвичайно обмежені³⁸.

Однак до кінця 1926 р., незважаючи на неодноразові нагадування М.С.Грушевського та формальні ухвали президії Укрнауки³⁹, платні жоден із співробітників не отримував⁴⁰. У грудні 1926 р. М.С.Грушевський звертається з проханням затвердити принаймні чотирьох співробітників – керуючу заняттями Кабінету К.М.Грушевську, Ф.Я.Савченка, М.А.Жуковську та Л.П.Шевченко - і призначити їм від 1 січня 1927 р. платню, оскільки вони “вже другий ріккладають дуже інтенсивну роботу в заняття Кабінету”⁴¹. Зауважимо, що К.М.Грушевську і Ф.Я.Савченка Михайло Сергійович просив прирівняти до дійсних членів кафедри, але з половинною платнею, оскільки вони мали штатні посади у ВУАН⁴². Та це не було взято до уваги і, відповідно до рішення малої президії Укрнауки від 23 грудня 1926 р., К.М.Грушевська і Ф.Я.Савченко були зараховані науковими співробітниками

³⁸ Див.: Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народнознавець і “ворог народу” (В.Г.Кравченко) // Репресоване краєзнавство. – С.89; Грушевський М.С. Акад. Володимир Гнатюк (1871-1926): [Некролог] // Україна. - 1926. - № 6. - С.185.

³⁹ Див.: ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.720, арк.79; оп.6, спр.600, арк.79.

⁴⁰ Там само, оп.6, спр.5915, арк.13.

⁴¹ Там само, арк.13-зв.

⁴² Там само.

НДКІУ (але останній без платні), роботу М.А.Жуковської було запропоновано оплачувати з оперативних коштів, стосовно ж Л.П.Шевченко ніякої ухвали прийнято не було⁴³.

Майже одночасно із зарахуванням К.М.Грушевської і Ф.Я.Савченка на посади наукових співробітників НДКІУ науковим співробітником кафедри став і Олексій Іванович Баранович. Він успішно відбув на кафедрі аспірантський стаж і 24 жовтня 1926 р. вдало оборонив промоційну працю. У поданні М.С.Грушевського до Укрнауки у листопаді 1926 р. зазначалося, що “оборона ся признана Кафедрою вповні відповідаючою і відповідною для перечислення О.І.Барановича з аспірантів у наукові співробітники, і Кафедра просить Укрнауку затвердити його науковим співробітником та призначити йому постійну платню як науковому співробітникові”⁴⁴. 18 грудня 1926 р. це прохання президією Укрнауки було задоволено⁴⁵.

Отже, на початку 1927 р. НДКІУ мала у штаті 3 керівничих секцій (М.С.Грушевський, О.С.Грушевський, О.Ю.Гермайзе), 3 дійсних членів (В.Ю.Данилевич, П.В.Клименко, В.І.Щербина), 3 наукових співробітників (О.І.Баранович, К.М.Грушевська, Ф.Я.Савченко) та архіваріуса і бібліотекаря (М.А.Жуковська).

У 1927 р. М.С.Грушевський продовжував клопотатись про збільшення штатів НДКІУ. Зокрема, після вдалої промоції аспіранта кафедри М.М.Ткаченка 15 травня 1927 р. М.С.Грушевський звернувся до президії Укрнауки з проханням затвердити його науковим співробітником кафедри⁴⁶. Невдовзі М.С.Грушевський на пленарному засіданні кафедри 7 червня повідомив, що Укрнаука прийняла позитивне рішення⁴⁷.

⁴³ Там само, спр.601, арк.97.

⁴⁴ Див.: Білокінь С. Київська школа акад. М.С.Грушевського // УІЖ. – 1996. - № 5. – С.113.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.339, арк.1; оп.6, спр.601, арк.86.

⁴⁶ Див.: Білокінь С. Київська школа акад. М.С.Грушевського ... – С.123-124.

⁴⁷ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 14, арк.11.

У травні того ж 1927 р. М.С.Грушевський ще раз звернувся до Укрнауки із листом, в якому йшлося про необхідність збільшення штатів для НДКІУ. В цілому для кафедри він просив додатково 2 керівників секцій, 2 дійсних членів та 6 наукових співробітників, в тому числі для Кабінету – 1 керівничого, 2 дійсних членів і 2 наукових співробітників⁴⁸. Мала президія Укрнауки 31 травня хоча й вирішила “вважати за доцільне принципово збільшити штати” НДКІУ, але, ухиляючись від точної відповіді про кількість посад, визначила перевести це рішення “в порядку планування штатів УАН на 27/28 р.”⁴⁹. Кінець-кінцем, у вересні 1927 р. М.С.Грушевському вдалося здобути для кафедри 3 штатні посади (замість 10 проєктованих)⁵⁰.

Піклуючись про збільшення штатів, влітку 1927 р. М.С.Грушевський зробив крок, який наприкінці осені привів до значних непорозумінь серед членів НДКІУ і підлив оливи у вогонь скандалу в масштабі цілої Академії. В липні, коли майже всі члени кафедри були на вакаціях, М.С.Грушевський від імені керуючого осередку НДКІУ просить Укрнауку призначити з 1 жовтня 1927 р. дійсними членами кафедри (з платнею) для Кабінету примітивної культури К.М.Грушевську, Ф.Я.Савченка, К.О.Копержинського і О.І.Покровського⁵¹. 6 вересня це клопотання до уповноваженого Укрнауки у Києві поновлюється, але вже від імені пленуму кафедри⁵². Наступне повідомлення Укрнауки про те, що К.М.Грушевській і Ф.Я.Савченку надаються звання дійсних членів Ккафедри, викликало, за словами особистого секретаря

⁴⁸ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.20.

⁴⁹ Там само. Див. також: Осібна гадка академіка Михайла Грушевського до протоколу Спільного зібрання Української Академії Наук 17 жовтня, зачитаного на засіданню 31 жовтня 1927 р. // Український археографічний щорічник. – Вип.1. - К., 1992. – С.341-342.

⁵⁰ Там само. – С.342.

⁵¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.73.

⁵² НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 14, арк.13; ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.59.

неодмінного секретаря ВУАН А.Ю.Кримського Миколи Левченка, “ціле обурення” у ВУАН⁵³.

Спочатку роздратування виказали члени НДКІУ. Так, 29 листопада на пленарному засіданні кафедри дійсні члени В.Ю.Данилевич та П.В.Клименко виступили проти призначення нових дійсних членів і наукових співробітників без апробації кафедри⁵⁴.

Пояснюючи ситуацію, що склалася, М.С.Грушевський наголосив, що пропонувані дійсні члени кафедри є, властиво, дійсні члени Кабінету примітивної культури, який “тільки механічно зв’язаний з кафедрою в особі керівника кафедри”, і тому, доводив вчений – адміністратор, пропозиції щодо дійсних членів Кабінету обговорювались тільки в керуючому осередку кафедри, що був у неповному складі через літні ваканції⁵⁵. По обговоренні пленум НДКІУ прийняв компромісне рішення “просити Укрнауку встановити для Кабінету окреме існування, а поки Кабінет існує юридично зв’язаний з Кафедрою, просити видати окреме положення чи інструкцію, яка регулювала б їх (Кафедри і Кабінету) взаємовідношення”⁵⁶.

Незважаючи на цю постанову і пояснення М.С.Грушевського, того ж дня дійсні члени В.Ю.Данилевич і П.В.Клименко, наукові співробітники О.І.Баранович і М.М.Ткаченко, аспіранти І.І.Кравченко та Л.О.Окиншевич подали до президії Академії заяву, що переведення К.М.Грушевської і Ф.Я.Савченка на дійсних членів відбулося без їх відома⁵⁷. (Цікаво, що 6 вересня, коли повторно ставилось питання про дійсних членів Кабінету, на пленарному

⁵³ Левченко М. Обвинувачення відкидаю...: Свідчення-спомини із слідчої справи // Вісник НАН України. – 1996. – № 3-4. – С.64. (Публікація Е.Циганкової).

⁵⁴ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 14, арк.21.

⁵⁵ Там само, арк.21-21-зв.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. - С.107.

засіданні НДКІУ О.І.Баранович, І.І.Кравченко, Л.О.Окиншевич та М.М.Ткаченко були присутні)⁵⁸.

Ця заява під час кульмінаційних подій у конфлікті між А.Ю.Кримським і С.О.Єфремовим з одного боку і М.С.Грушевським – з іншого⁵⁹ була зовсім не на користь останнього. Так, 12 грудня 1927 р. на Спільному зібранні ВУАН скарга членів кафедри М.С.Грушевського стала предметом обговорення. А.Ю.Кримський навіть навів довідку фінансово-економічного відділу НКО УСРР про неможливість виплачувати зарплату К.М.Грушевській і Ф.Я.Савченку як дійсним членам, бо вони не мали звання професорів І-го розряду⁶⁰, а також вказав, що промоційна праця Ф.Я.Савченка викликала невдоволення у керівництва Академії⁶¹.

“У Грушевського новий скандал, - занотовував у своєму “Щоденнику” С.О.Єфремов. – Одна з поїздок до Харкова Савченка мала той наслідок, що на Історичній кафедрі в списку дійсних членів прибавились імена самого Савченка та К.Грушевської (поруч з Данилевичем та Щербиною!)...”⁶².

Невдоволення викликало також “самоуправство” М.С.Грушевського. Це наочно підтверджують спогади

⁵⁸ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 14, арк.13.

⁵⁹ Див.: *Гирич І.Б., Кіржаєв С.М.* До історії Всеукраїнської Академії Наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський: З приводу “Осібної гадки академіка М.Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року” // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – С.332-340.

⁶⁰ Цей аргумент не можна вважати переконливим. Так, наприклад, дійсний член НДКІУ з 1924 р. В.Ю.Данилевич був призначений на посаду професора І групи постановою Профосвіти НКО УСРР від 18 жовтня 1928 року, тобто через 4 роки після призначення дійсним членом кафедри. (ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.2009, арк.9).

⁶¹ *Гирич І.Б., Кіржаєв С.М.* До історії Всеукраїнської Академії Наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський: З приводу “Осібної гадки академіка М.Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року” // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – С.339.

⁶² *Єфремов С.* Щоденники. 1923-1929. – К., 1997. – С.547.

М.З.Левченка, який пізніше нотував, що “цей наказ [про надання звань дійсних членів. – О.Ю.] ... був явне порушення всіх правил, встановлених од Упрнауки. Щоб вийти на дійсного члена, треба мати великий науковий і педагогічний стаж та поважні наукові праці: коли у К.Грушевської був хоч якийсь науковий багаж, то Ф.Савченко мав за себе лиш скількись дуже дрібних і несерйозних статтів, що їх замало було й для звання наукового співробітника. Знов же без обрання когось на Кафедрі керівник не мав права взагалі подавати його кандидатури до Упрнауки – про Грушевську і Савченка ніхто не знав ані в Кафедрі, ані в Академії”⁶³.

Як бачимо, передусім йшлося про “порушення правил”, крім того, останнє твердження М.З.Левченка про необізнаність з цим питанням членів кафедри спростовує протокол пленарного засідання НДКІУ від 6 вересня 1927 р.

Зрештою, після словесної перепалки, Спільне зібрання 12 грудня голосуванням висловилося проти “самоуправства” М.С.Грушевського, а з переведенням К.М.Грушевської і Ф.Я.Савченка на дійсних членів вирішено було розібратися згодом⁶⁴.

Наступного дня М.С.Грушевський скликав пленум НДКІУ. Центральним пунктом порядку денного стала заява керівника кафедри, який висловив своє обурення тим, що петиція членів кафедри “без відому кафедри і поза нею” потрапила до президії ВУАН і обмірковувалась на Спільному зібранні. Найбільше М.С.Грушевський гнівався з самого факту втручання академічного керівництва у внутрішні справи

⁶³ Див.: *Левченко М.* Обвинувачення відкидаю....: Свідчення-спомини із слідчої справи // Вісник НАН України. – 1996. - № 3-4. – С.64.

⁶⁴ Див.: *Гирич І.Б., Кіржаєв С.М.* До історії Всеукраїнської Академії Наук. Михайло Грушевський і Агатагелс Кримський: З приводу “Осібної гадки академіка М.Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року” // Український археографічний щорічник. – Вип.1. - С.339; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і *Academia*: Ідея, змагання, діяльність. - С.107.

кафедри, які знаходились в компетенції лише Укрнауки. З рівноваги Михайла Сергійовича виводив ще й сам випадок подання заяви, який, як він вважав, свідчив “не про наукові інтереси або міркування” і міг повести кафедру до розвалу⁶⁵. Однак, незважаючи на критичну ситуацію, М.С.Грушевський не ужив жодних “оргвисновків” щодо “винуватців”, всі незгодні з ним залишилися на своїх посадах.

Кінець-кінцем, реорганізація НДКІУ у лютому 1928 р. зробила даний конфлікт не актуальним. З цього часу всі кадрові питання розв’язувались безпосередньо у відділах, в яких мали працювати ті або інші особи, і ускладнень подібного гатунку в житті НДКІУ не виникало.

Крім того, гадаємо, що М.С.Грушевський зробив певні висновки із ситуації, яка склалася навколо штатів НДКІУ і, аби уникнути у майбутньому закидів у неколегіальності рішень, став точно дотримуватись етапів, необхідних для затвердження нових працівників на кафедру. Так, з 1928 р. особи залучаються до праці в НДКІУ за такою схемою: заява претендента - зачитування заяви і біографії претендента в керуючому осередку – складання відгуків на наукову працю претендента дійсними членами НДКІУ – повторний розгляд справи на керуючому осередку, відповідна ухвала осередку – інформація про рішення керуючого осередку на пленарному засіданні кафедри – подання М.С.Грушевським від імені НДКІУ клопотання (клопотань) до Укрнауки про затвердження претендента.

Наприкінці 1927 р. склад НДКІУ збільшився ще на двох наукових співробітників. Ними стали М.Н.Петровський та П.К.Федоренко. Микола Неонович Петровський, випускник Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, учень професорів Г.А.Максимовича та В.Г.Ляскоронського⁶⁶, з 1924 р. став викладачем Ніжинського ІНО, а

⁶⁵ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 14, арк.22.

⁶⁶ Див.: Дмитрієнко С. Студентські роки Миколи Петровського // Сіверянський літопис. – 1995. - № 4. – С.96-103.

за рік був затверджений науковим співробітником Ніжинської науково-дослідної кафедри історії української культури та мови при Ніжинському ІНО по секції українсько-російської історії⁶⁷. Невдовзі молодого дослідника, що “буквально увірвався в науковий світ”⁶⁸, залучив до праці в Комісії історії Лівобережної України М.С.Грушевський⁶⁹. А влітку 1927 р. М.Н.Петровський приймав участь у роботі Археографічної експедиції співробітників Історичних установ М.С.Грушевського до Москви. Великий обсяг зробленого істориком, а також працездатність і науковий хист Миколи Неоновича привернули увагу М.С.Грушевського. Одночасно і М.Н.Петровський цінував слушні поради академіка. Тож вже 29 листопада на пленарному засіданні НДКІУ була заслухана заява М.Н.Петровського про його “бажання працювати при Кафедрі”⁷⁰. Зважаючи на постійне місцеперебування вченого у Ніжині, співробітники кафедри ухвалили прийняти М.Н.Петровського нештатним науковим співробітником, одночасно підкресливши, що необхідною умовою праці вченого в кафедрі є його реальний зв'язок з НДКІУ, а для цього потрібно “не менш як 4 рази на рік відвідувати кафедру”⁷¹.

Отримавши присмну звістку про своє обрання, М.Н.Петровський у листі до М.С.Грушевського 12 грудня 1927 року щиро дякував керівнику НДКІУ і додавав, що буде “вживати заходів, аби науковою працею не осрамитись перед Кафедрою...”⁷².

Так само бажаною була праця в НДКІУ і для чернігівця П.К.Федоренка. Маючи ґрунтовну історико-філологічну освіту, яку він здобув в Київському університеті св. Володимира, та неабиякий талант дослідника, Павло Кос-

⁶⁷ ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.720, арк.87.

⁶⁸ Дмитрієнко С. Студентські роки Миколи Петровського ... – С.102.

⁶⁹ НБУВ, ІР, ф.Х, № 2234, арк.18.

⁷⁰ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 14, арк.21-зв.

⁷¹ Там само.

⁷² ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.692, арк.8.

тянтинівич належав до школи О.М.Лазаревського в українській історіографії. Надзвичайно навантажений у 1920-ті роки (праця в Чернігівському ІНО, Чернігівському історичному архіві, Чернігівському науковому при ВУАН товаристві), історик чимало працював науково⁷³ і потребував, за його словами, точної оцінки своїх здобутків. А найавторитетнішими у той час були для нього думки та зауваги акад. М.С.Грушевського.

Взявши участь у засіданні НДКІУ 15 листопада 1927 р. і виступивши на ньому із доповіддю “Методологія вивчення монастирського господарства”⁷⁴; П.К.Федоренко був дуже задоволений. У листі до М.С.Грушевського, написаному після повернення науковця додому, він щиро дякував, що йому дали змогу “розгорнути думки” на пленумі кафедри. “Я ще раз обміркував свою доповідь в зв’язку з тими заувагами, що мені зробили, і прийшов от до чого, - писав П.К.Федоренко, - треба додати до неї цілий розділ, в якому охарактеризувати монастирський матеріал та зупинитись на засобах його опрацювання (зауваження Ваше та П.В.Клименка). Тільки після цього доповідь можна друкувати”⁷⁵. З цим листом від 19 листопада П.К.Федоренко надіслав і свою заяву до кафедри⁷⁶. 27 грудня вона була розглянута керуючим осередком НДКІУ і після зачитування позитивних відгуків О.Ю.Гермайзе, В.Ю.Данилевича та П.В.Клименка про наукові праці Павла Костянтинівича було вирішено зарахувати дослідника нештатним науковим співробітником НДКІУ з тими ж самими вимогами, що їх ставила кафедра і перед М.Н.Петровським⁷⁷.

Усі сподівання у справі збільшення штату НДКІУ перевершив 1928 рік. 12 лютого 1928 р. остаточно були

⁷³ Див.: Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Три справи і одне життя (П.К.Федоренко) // Респроване красзнавство. – С.229-230.

⁷⁴ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 14, арк.19.

⁷⁵ ЦДІАК України. ф.1235, оп.1, спр.303, арк.228.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.75.

затверджені Укрнаукою на посадах дійсних членів кафедри К.М.Грушевська та Ф.Я.Савченко⁷⁸. Згодом таку ж посаду обійняли К.О.Копержинський, Ф.М.Колесса, В.І.Герасимчук, М.М.Марковський; число наукових співробітників поповнили С.Ю.Гаєвський, С.В.Глушко, С.В.Шамрай та О.М.Степанишина. Годі й казати, що ці добре знані в науковому світі імена істориків та літературознавців додавали НДКІУ ще більше авторитету.

31 січня 1928 р. керуючий осередок кафедри розглядав заяву про зарахування в склад її секції історії культури історика літератури М.М.Марковського⁷⁹. Михайла Миколайовича присутні М.С.Грушевський, О.С.Грушевський, О.Ю.Гермайзе, В.І.Щербина, В.Ю.Данилевич та П.В.Клименко добре знали. Він лише кількома роками пізніше М.С.Грушевського скінчив історично-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, але теж з дипломом першого ступеню і золотою медаллю за працю про проповідника ХУІІ ст. Ан. Радивиловського⁸⁰. Як і В.І.Щербина, М.М.Марковський викладав у різних навчальних закладах м. Києва, а по революції 1917 р. разом із О.С.Грушевським та В.Ю.Данилевичем працював у Київському державному українському університеті⁸¹, згодом з О.С.Грушевським, О.Ю.Гермайзе, В.Ю.Данилевичем викладав у Київському ІНО⁸². Та перерозподіл лекцій у 1927 р. не на користь старого професора залишив його без роботи в інституті. Щоб заробити на життя він почав читати курс української мови і літератури в Київській українській радпартшколі та Київському комуністичному університеті⁸³.

⁷⁸ НБУВ, ІР, ф.Х, № 2234, арк.11, 13.

⁷⁹ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 16, арк.1.

⁸⁰ Там само, спр.172, № 22 (особова справа М.М.Марковського), арк.3.

⁸¹ ДА м. Києва, ф.Р-936, оп.2, спр.1, арк.5, 8.

⁸² Там само, ф.Р-346, оп.1, спр.42-а, арк.1-а-зв., 4-зв.

⁸³ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 22, арк.3.

Незважаючи на те, що всі присутні були добре обізнані з М.М.Марковським та його працями, “за правилами” членам кафедри потрібно було скласти відгуки про кандидата у дійсні члени НДКІУ, що і доручили зробити М.С.Грушевському та В.Ю.Данилевичу⁸⁴. 14 лютого ці відгуки були заслухані знову ж таки на засіданні керуючого осередку⁸⁵.

М.С.Грушевський, зосібна, відзначив, що залучення М.М.Марковського до колективу НДКІУ “може бути дуже корисним надбанням”, бо науковець має “методичне вишколення в різних епохах історії української літератури і культури”, “стоїть в розцвіті своїх дослідчих здібностей” і тому, робив висновок академік, “міг би з великою користю для кафедри вести заняття з аспірантами з історії культурного й інтелектуального українського життя в ХУІІ і ХІХ віках і кермувати працею тих з них, які спеціально в сій сфері братимуть свої теми”⁸⁶. А В.Ю.Данилевич у відзиві про науково-літературну діяльність проф. М.М.Марковського підкреслював, що кафедра в його особі матиме “дуже корисного працівника”⁸⁷.

20 березня 1928 р. на пленумі Історичного відділу НДКІУ була оголошена інформація про рішення керуючого осередку “прийняти до роботи в кафедрі” М.М.Марковського⁸⁸, а 22 березня до президії Укрнауки пішло відповідне подання з проханням затвердити М.М.Марковського на посаді дійсного члена з 1 липня 1928 р. “аби він міг приступити фактично до занять з аспірантами кафедри”⁸⁹.

У лютому 1928 р. заяву про бажання працювати в культурно-історичній секції НДКІУ подав й інший

⁸⁴ Там само, спр.170, № 16, арк.1.

⁸⁵ Там само, арк.7.

⁸⁶ Там само, спр.172, № 22, арк.4.

⁸⁷ Там само, арк.4-5.

⁸⁸ Там само, спр.170, № 16, арк.15.

⁸⁹ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.136.

літературознавець – С.Ю.Гаєвський⁹⁰. Один із київських учнів акад. В.М.Перетца⁹¹, Степан Юхимович ще у 1910-х роках став досліджувати початкове українське літописання. На середину 1920-х рр. його доробок був досить вагомим. Зокрема, М.С.Грушевський так оцінював роботу науковця: “Вже кільканадцять літ проф. Гаєвський працює над старими українськими пам’ятками і виявив в тім методологічну і загально-наукову підготовку. Заявивши бажання вийти в склад кафедри, він прийняв пропозицію зайнятися пам’ятками київської доби в історичному аспекті і виступив з доповіддю про початки київського літописання, яка виявила в нім добрі прикмети дослідника і обізнаність із предметом”⁹².

Отже, після обговорення кандидатури С.Ю.Гаєвського в керуючому осередку кафедри 14 лютого та 8 травня 1928 р.⁹³, і наступної інформації про обрання дослідника на наукового співробітника на пленарному засіданні 28 травня⁹⁴, М.С.Грушевський подав ухвалу НДКІУ на затвердження Укрнауки. В ній він зазначив, що вважає “дуже корисним мати Ст. Юх. Гаєвського співробітником кафедри, на предмет занять старою українською історіографією”⁹⁵.

Справді, НДКІУ і, зокрема, сам М.С.Грушевський, який у той час продовжував працю над багатотомною “Історією української літератури”, потребували літературознавців-фахівців. Тож проф. М.М.Марковський та С.Ю.Гаєвський своїми студіями заповнювали ті хронологічні й тематичні прогалини у вивченні культурного життя України, які існували на кафедрі.

⁹⁰ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 21 (особова справа С.Ю.Гаєвського), арк.7-8.

⁹¹ *Штогрин В.* Володимир Перетц // 125 років київської української академічної традиції 1861-1986: Збірник. – Нью-Йорк, 1993. – С.351.

⁹² НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 21, арк.7.

⁹³ Там само, спр.170, № 16, арк.7, 21.

⁹⁴ Там само, арк.21.

⁹⁵ Там само, спр.172, № 21, арк.6.

Але робота в НДКІУ була необхідна також і для М.М.Марковського, і для С.Ю.Гаєвського. Особливо це стосувалось останнього. Справа у тому, що хоча Степан Юхимович у 1927 р. був зарахований до Комісії стародавнього українського письменства при ВУАН, якою керував акад. В.М.Перетц, платні у ній він не отримував⁹⁶. Щоб якось прожити із сім'єю, що складалась із дружини-домогосподарки та чотирьох дітей, дослідник викладав українську мову і українознавство у профшколі та Київському робітничому університеті, вів активну громадську роботу у київській Спілці наукових робітників (СНР)⁹⁷. Та навесні 1928 р. багатогранна діяльність професора загальмовується: він був відсторонений від головування в правлінні Будинку вчених, у створенні якого брав найактивнішу участь, та від редагування Бюлетеню київської СНР. Під загрозою звільнення С.Ю.Гаєвський продовжував працювати в Київському робітничому університеті. Все це відбувалося через те, що взимку 1927/28 року спочатку поширились чутки, а згодом харківська газета "Комсомолец України" на підставі цих чуток надрукувала інформацію, що ніби-то на Соборі УАПЦ у 1927 р. виступав Ст. Гаєвський, який вітав митрополита В.Липківського. Степан Юхимович видрукував кілька спростувань цього факту, але в пресі, ласої до чуток подібного гатунку, ця вигадка продовжувала жити, що, звісно, відобразилося на роботі науковця⁹⁸. Та й, зрештою, прихильність С.Ю.Гаєвського до УАПЦ в минулому також відіграла свою роль.

Застережливість і навіть ворожість, що виявляли слухачі Робітничого університету, унеможливлювали нормальну роботу літературознавця. Змушений шукати штатну посаду і не бажаючи залишати дослідницьку працю, С.Ю.Гаєвський звернувся по допомогу до М.С.Грушевського. Михайло Сергійович реально підтримав науковця: запросив

⁹⁶ Там само, арк.7.

⁹⁷ ІДАВО України, ф.166, оп.12, спр.1382, арк.2-3.

⁹⁸ ІДАГО України, ф.263, оп.1, спр.54892, арк.18, 39-39-зв.

до роботи до Комісії старої історії України, яка сплатила рахунки за переписування рукописів для С.Ю.Гаєвського (В.М.Перетц цього зробити не зміг)⁹⁹, а згодом посприяв і влаштуванню літературознавця на штатну посаду (з оплатою) до НДКІУ. Як бачимо, вияснення цих обставин не дає підстав казати про якесь “переманювання” М.С.Грушевським Степана Юхимовича Гаєвського до своєї кафедри, як це стверджують деякі грушевськознавці¹⁰⁰.

Крім літературознавців, акад. М.С.Грушевський прагнув притягнути до праці в НДКІУ ще й економістів “в інтересах скріплення соціально-економічного напрямку” роботи Історичного відділу кафедри¹⁰¹. Наприкінці червня 1928 р. на затвердження Укрнаукою дійсним членом НДКІУ після відповідної ухвали керуючого осередку подана була кандидатура проф. С.Ф.Веселовського¹⁰². Вчений тоді викладав у Київському сільськогосподарському інституті та очолював Науково-дослідну кафедру сільськогосподарської економіки (де в свій час працював О.С.Грушевський). М.С.Грушевський знав Сергія Федоровича принаймні з часів Центральної Ради, одним із засновників якої той був. (Згодом С.Ф.Веселовський був членом президії Центральної Ради і товаришем голови Ради)¹⁰³.

А 8 жовтня 1928 р. після вдало прочитано курсу із суспільної економіки для аспірантів¹⁰⁴ на кафедру був

⁹⁹ НБУВ, ІР, ф.Х, № 12490, арк.1-зв.

¹⁰⁰ Див., напр.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіркжасв С.М.* М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність. – С.155.

¹⁰¹ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.140.

¹⁰² Там само, № 16, арк.26, 28.

¹⁰³ Див.: Енциклопедія українознавства: Словникова частина. - Т.1. - Перевид. в Україні. - Львів, 1993. - С.235; Білокінь С. [Примітки до «Споминів» М.С.Грушевського] // Київ. - 1989. - № 8. - Сс.154; *Осташко Т.С.* Показчик імен // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х тт. - Т.2. - К., 1997. - С.355.

¹⁰⁴ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, №16, арк.11, 21.

запрошений працювати проф. О.С.Попов¹⁰⁵. Олександр Степанович також був професором Київського сільськогосподарського інституту і одночасно дійсним членом Кафедри сільськогосподарської економіки¹⁰⁶. Думаємо, не останню роль у запрошенні О.С.Попова на кафедру зіграло його давнє знайомство із керівничими секцій Історичного відділу О.С.Грушевським та О.Ю.Гермайзе. Із першим Олександр Степанович пліч-о-пліч працював на кафедрі сільськогосподарської економіки, а разом із О.Ю.Гермайзе він навчався у Київському університеті. Більше того, в 1911 р. два студенти одночасно відбували арешт у київській в'язниці за участь у нелегальному з'їзді українського студентства і конференції української соціал-демократії. Від 1918 р. О.С.Попов працював як економіст та викладав у київських вузах. За означенням О.Ю.Гермайзе, це був "безпартійний марксист"¹⁰⁷.

Вартої згадки є й інша постанова наради керуючого осередку НДКІУ, яка відбулася 10 липня і на якій були присутні М.С. та О.С. Грушевські, О.Ю.Гермайзе, В.І.Щербина, а секретарював С.В.Глушко. У такому малочисельному складі керівництво кафедри ухвалило клопотатись перед Укрнаукою "про збільшення дійсних членів кафедри до 7 чоловік по Історичному відділі" і намітило ще одного кандидата на дійсного члена НДКІУ – галицького історика, львівського учня М.С.Грушевського В.І.Герасимчука¹⁰⁸. (Нагадаємо, що на той час дійсними членами кафедри по Історичному відділу були В.Ю.Данилевич, П.В.Клименко, В.І.Щербина, працював, але ще не був офіційно затверджений М.М.Марковський, а щодо С.Ф.Веселовського тільки-но була подана заява. Таким чином, загалом виходило 5 осіб. О.С.Попов мав бути 6-им, В.І.Герасимчук – 7-им).

¹⁰⁵ Там само, арк.30; № 6, арк.140.

¹⁰⁶ Наука и научные работники СССР. Часть VI: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – Ленинград, 1928. – С.323.

¹⁰⁷ Див.: ДА СБУ, спр.67098 ФП, т.57, арк.81.

¹⁰⁸ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 16, арк.30.

Наприкінці грудня 1928 р. Укрнаука нарешті затвердила М.М.Марковського і В.І.Герасимчука дійсними членами НДКІУ, а С.Ю.Гаєвського – науковим співробітником; на ці посади науковці були зараховані від 1 жовтня 1928 р., тобто від початку навчального року. Кандидатури економістів О.С.Попова і С.Ф.Веселовського були відхилені¹⁰⁹.

Факт праці Василя Івановича Герасимчука в НДКІУ біографами історика чомусь не зафіксований¹¹⁰. Це можна пояснити двома причинами. По-перше, участі у засіданнях НДКІУ В.І.Герасимчук майже не брав через свою відсутність у Києві, хоча членство Василя Івановича у кафедрі зареєстровано¹¹¹. А по-друге, та робота, яку науковець виконував – складання збірки документів з історії козаччини – була, власне, завданням Археографічної комісії, і витрати покривалися з її коштів.

Припускаємо, що залучення М.С.Грушевським до роботи в НДКІУ В.І.Герасимчука було виявом бажання академіка не лише встановити прямий зв'язок із галицькими вченими, але й матеріально допомогти історика, який жив дуже бідно¹¹². Про це свідчить і відсутність в особовій справі дійсного члена В.І.Герасимчука власноручно написаної заяви про бажання працювати в кафедрі, навіть *cursiculum vitae* науковця складений самим М.С.Грушевським. Підтверджують наш здогад і слова Михайла Сергійовича, який, оцінюючи працю свого учня, писав, що В.І.Герасимчук мав приїхати до Києва для друку збірки матеріалів і тому “було б бажано дати йому можливість мешкати в Києві довше і частіше, не

¹⁰⁹ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.113.

¹¹⁰ Див.: Федорук Я. Василь Герасимчук та його невидані “Матеріали до історії козаччини ХУІІ в.” // Львівські історичні праці. Джерела. Вип.1: Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини ХУІІ в. – Львів, 1994. – С.21-26.

¹¹¹ Див.: Звідолення Науково-дослідчої кафедри історії України за рік 1928/9 // Студії з історії України. – Т.3. – С.III.

¹¹² Див.: Федорук Я. Василь Герасимчук та його невидані “Матеріали до історії козаччини ХУІІ в.” ... – С.27.

відриваючись цілком від Галичини”¹¹³. (Тобто йдеться якраз про засоби для існування, платня дійсного члена кафедри їх давала).

У 1928 р. науковий склад кафедри зростав не лише шляхом притягнення до НДКІУ нових людей. Нові кадри готувались на самій кафедрі: молоді дослідники впевнено відбували перевірки і промоційні захисти. Так, прилюдні промоційні захисти відбули того року такі аспіранти: С.В.Шамрай - 19 лютого¹¹⁴, С.В.Глушко - 31 травня¹¹⁵, О.М.Степанишина - 7 жовтня¹¹⁶, Л.О.Окиншевич - 16 листопада¹¹⁷. Всіх їх керуючий осередок кафедри визнав гідними звань наукових співробітників і, після відповідних клопотань перед Укрнаукою, дослідники були затверджені на цих посадах: перші три – С.В.Шамрай, С.В.Глушко та О.М.Степанишина – у складі НДКІУ¹¹⁸, а Л.О.Окиншевич став науковим співробітником секції історії права Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури¹¹⁹.

Втім, затвердженню С.В.Шамрая і С.В.Глушка науковими співробітниками теж передував скандал. Ще восени 1927 р. цих науковців, 3-х річний аспірантський стаж яких вийшов у жовтні, було переведено на посади наукових

¹¹³ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 19 (особова справа В.І.Герасимчука), арк.1.

¹¹⁴ Див.: Прилюдна оборона праці С.В.Шамрая “Київська козаччина 1855 р.” // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.172-173.

¹¹⁵ М.К[гарацьківський]. Прилюдна оборона праці С.В.Глушка “Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці XIX і на початку XX стол.” // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.162-165.

¹¹⁶ С.Ш[амрай]. Прилюдна оборона праці О.М.Степанишиної “Господарство маєтків Браницьких на Київщині та реформи 1860-х рр. у цих маєтках” // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.175-177.

¹¹⁷ С.Г[лушко]. Прилюдна оборона праці Л.О.Окиншевича “Генеральна (козацька) рада на Україні – Гетьманщині ХУІІ-ХУІІІ ст.” // Україна. – 1929. – Березень – квітень. – С.168-171.

¹¹⁸ Див.: НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 16, арк.19; ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.7372, арк.14.

¹¹⁹ Див.: С.Г[лушко]. Прилюдна оборона праці Л.О.Окиншевича ... - С.171.

співробітників. Сталося це до їх промоцій, чого, звичайно, рішуче не дозволялося робити. А зважаючи на інцидент із поданням на дійсних членів НДКІУ К.М.Грушевської і Ф.Я.Савченка, це невчасне рішення викликало невдоволення керівництва ВУАН¹²⁰. Але – і протоколи засідань НДКІУ це підтверджують! – М.С.Грушевський був так само незадоволений з нього, та й, більше того, не подавав жодного клопотання до Укрнауки про переведення зазначених аспірантів на посади наукових співробітників. Навпаки, на пленарному засіданні НДКІУ 22 листопада 1927 р. він навіть зробив спеціальну заяву “про передчасне припинення видачі аспірантських стипендій Глушку і Шамраю та призначення їм же платні наукових робітників, що являється з формального боку неправильним” і повідомив, що він опротестує це рішення Укрнауки¹²¹.

Сама форма заперечення, відісланого 3 грудня 1927 р. до уповноваженого Укрнауки у Києві Л.М.Левицького, відкидає всі звинувачення у бік М.С.Грушевського. Керуючий НДКІУ відверто писав, що “кафедра просить передати УкрНауці її прохання, щоб в інтересах праці аспірантів не здійснювано з аспірантур без пропозиції кафедри, а принаймні без попереднього порозуміння з нею. Згадані аспіранти були затверджені УкрНаукою 24 жовтня 1924 р. і кафедра вважала потрібним дати їм час закінчити свої роботи, тому просила для них стипендій. Визначення ж платні наукових співробітників перед промоцією недоцільне, бо може давати вражіння певної преюдикиції її УкрНаукою – хоч сього мабуть не було в намірах УкрНауки”¹²². Думаємо, саме після цього випадку М.С.Грушевський вирішив друкувати звідомлення про захист аспірантами своїх промоційних праць у рубриці “Хроніка” у часопису “Україна”. Перше з них з’явилося у

¹²⁰ Див.: *Левченко М.* Обвинувачення відкидаю....: Свідчення-спомини із слідчої справи ... – С.64.

¹²¹ ІА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 14, арк.20.

¹²² Там само, № 6, арк.78.

третій книжці “України” за 1928 рік і було присвячено освітленню промоційного захисту С.В.Шамрая.

У 1928 р. кількісно зростав і Відділ примітивної культури. Так, після більш ніж річних клопотань М.С.Грушевського був затверджений дійсним членом кафедри (з 1 жовтня) Костянтин Олександрович Копержинський¹²³. Літературознавець, учень акад. В.М.Перетца¹²⁴, К.О.Копержинський на початку 1920-х років працював викладачем у Кам'янець-Подільському ІНО, а згодом у Ленінграді. 1923 р. він був обраний дійсним членом Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді¹²⁵. З 1924 р. вчений жив у Одесі, де викладав в місцевому ІНО, а також (з 1925 р.) завідував відділом україніки Одеської центральної наукової бібліотеки¹²⁶. “З заснованням же Кабінету примітивної культури, - писав М.С.Грушевський влітку 1927 р., подаючи кандидатуру К.О.Копержинського на затвердження Укрнауки, - [він] став брати активну участь в його [Кабінету. – О.Ю.] заняттях, приїжджаючи на його засідання і сконцентрував свої заняття на народній обрядовості і порівняльному фольклорі”¹²⁷. Наприкінці 1927 р. К.О.Копержинський майже “сидів на чемоданах”, очікуючи бажану звістку про своє затвердження, що дало б можливість переїхати до Києва¹²⁸. Але лише у березні 1928 р. прийшло повідомлення, що Укрнаука ухвалила затвердити його дійсним членом кафедри, однак – нештатним¹²⁹. М.С.Грушевському довелося ще не раз

¹²³ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.113.

¹²⁴ *Штогрин В.* Володимир Перетц ... – С.351.

¹²⁵ Коротке звітлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за 1927 рік // Науковий збірник Ленінградського Товариства дослідників української історії, письменства та мови. – Т.І. – К., 1928. – С.105.

¹²⁶ Див.: НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 27 (особова справа К.О.Копержинського), арк.1; ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.740, арк.26.

¹²⁷ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.72.

¹²⁸ ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.550, арк.9.

¹²⁹ НБУВ, ІР, ф.Х, № 12282, арк.182.

клопотатись про вченого¹³⁰, доки Укрнаука прийняла позитивне рішення і щодо платні йому.

Одночасно із К.О.Копержинським на затвердження Укрнауки була подана кандидатура Олексія Івановича Покровського¹³¹. Професор Ніжинського ІНО, доктор всесвітньої історії О.І.Покровський був також керівником секції античної культури Науково-дослідної кафедри історії культури і мови при Ніжинському ІНО. Але з огляду на те, що в січні 1927 р. його було затверджено дійсним членом ще й кафедри марксизму-ленізму в Києві¹³², науковця до НДКІУ не призначили. Повторне клопотання у травні 1928 р. теж не досягло успіху¹³³.

З 1927 р. М.С.Грушевський допоминався і введення до складу кафедри визначного українського етнографа Ф.М.Колесси. Втім, бажання працювати разом було обопільне. Зокрема, в листі від 24 липня 1927 р. Філарет Михайлович у відпорідь на пропозицію М.С.Грушевського взяти участь у роботі Асоціації культурно-історичного досліду щиро писав, що “охотно взяв би участь у дослідчих працях над примітивною культурою, на скільки знадобилися б до того мої спеціальні студії”. Більше того, Ф.М.Колесса підкреслював, що “саму спроможність праці” під керівництвом М.С.Грушевського він вважає “для себе високою академічною почесстю й сильною моральною піддержкою...”¹³⁴.

Відразу після утворення Відділу примітивної культури керуючий осередок відділу ухвалив обрати Ф.М.Колессу дійсним членом, невдовзі клопотання про його призначення та

¹³⁰ Там само, № 12273, арк.162; ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.135.

¹³¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.59.

¹³² Там само, спр.5933, арк.2, 3.

¹³³ НБУВ, ІР, ф.Х, № 12282, арк.182.

¹³⁴ Лист Ф.М.Колесси до М.С.Грушевського від 24 липня 1927 р. // ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.543, арк.21.

визначення платні було подано до Укрнауки¹³⁵. Але затвердили його не з 1 квітня, як того просив М.С.Грушевський від імені НДКІУ, а з 1 жовтня 1928 р.¹³⁶, та й то після кількох разових нагадувань¹³⁷.

К.Т.Штеппа став наступним кандидатом у дійсні члени Відділу примітивної культури. Вже 18 травня 1928 р. керуючий осередок, заслухавши *curriculum vitae* професора Ніжинського ІНО, доктора історії європейської культури (з листопада 1927 р.) Костя Тодосьовича Штеппи, ухвалив просити Укрнауку затвердити його у складі НДКІУ після К.О.Копержинського і Ф.М.Колесси та визначити платню¹³⁸. М.С.Грушевський був добре обізнаний із здобутками К.Т.Штеппи, бо молодий доктор почав працювати в Асоціації культурно-історичного дослідження ще з початку 1927 р. Рекомендував дослідника до Історичних установ М.С.Грушевського його співробітник по Ніжинському ІНО та Ніжинській науководослідній кафедрі М.Н.Петровський. Так, в листі до О.С.Грушевського М.Н.Петровський підкреслив, що К.Т.Штеппа "гарно володіє, крім грецької і латинської мови, ще і мовами: німецькою, французькою й англійською і дуже усердний і гарний науковий робітник"¹³⁹. За даними, які містяться у листах, можна встановити, що познайомились М.С.Грушевський і К.Т.Штеппа десь у березні 1927 р. А вже 22 травня на засіданні Відділу примітивної культури науковець зробив свою першу доповідь¹⁴⁰. Її наступне ґрунтовне обговорення, відверті та щирі зауваження справили неабияке враження на К.Т.Штеппу, і невдовзі він листовно звертається до М.С.Грушевського. "Беру на себе сміливість, - писав Кость Тодо-

¹³⁵ НБУВ, ІР, ф.Х, № 12274, арк.164; № 12277, арк.169; № 12278, арк.173.

¹³⁶ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.113.

¹³⁷ Там само, арк.149, 135.

¹³⁸ НБУВ, ІР, ф.Х, № 12282, арк.182, 184.

¹³⁹ Лист М.Н.Петровського до О.С.Грушевського від 7 березня 1927 р. // ЦДАК України, ф.1235, оп.1, спр.1323, арк.6-7.

¹⁴⁰ НБУВ, ІР, ф.Х, № 12260, арк.116.

сьович, - ще раз просити Вас допомогти мені вийти до складу інституту примітивної культури, коли такий буде затверджено: в матеріальному відношенні це мені не дасть ніяких переваг, але для наукової роботи це буде багато...»¹⁴¹. (Підкреслено нами. – О.Ю.). Затвердження К.Т.Штеппи нештатним науковим співробітником Культурно-історичної комісії вже у 1927 р. було певною відповіддю на це прохання¹⁴². Що ж до затвердження К.Т.Штеппи дійсним членом кафедри, то нам поки що не вдалося знайти дані про офіційне призначення його на цю посаду¹⁴³, але, безсумнівно, з кінця 1927 р. він брав дієву участь у роботі Відділу примітивної культури і членом відділу був *de facto*.

3 лютого 1926 р. брав участь у роботі Кабінету примітивної культури і відомий етнограф-музикознавець, керівник Кабінету музичної етнографії ВУАН¹⁴⁴ К.В.Квітка¹⁴⁵. Під час засідань Кабінету у 1926-1928 рр. він неодноразово реферував свої праці. Тож не дивно, що керуючий осередок Відділу примітивної культури 18 травня 1928 р. констатував “бажаність притягнення до ближчої участі в праці кафедри К.В.Квітки”¹⁴⁶. 4 вересня це твердження було конкретизовано у постанові того ж таки керуючого осередку про затвердження Климента Васильовича Квітки дійсним членом НДКІУ. А 8 вересня М.С.Грушевський зробив з цього приводу подання до Укрнауки. В ньому він, зокрема, твердив, що “відділ вважає

¹⁴¹ Лист К.Т.Штеппи до М.С.Грушевського від 29 серпня 1927 р. // ІДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.845, арк.1.

¹⁴² ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.8785 (особова справа К.Т.Штеппи), арк.10-зв.

¹⁴³ Так, напр., у «Звідомленні НДКІУ за 1928/9 р.» прізвища К.Т.Штеппи серед списку співробітників немає. Див.: Звідомлення Науково-дослідчої катедри історії України за рік 1928/9 // Студії з історії України. - Т.3. - С.УІІ.

¹⁴⁴ Кабінет музичної етнографії був заснований у 1921 р. у складі Етнографічної комісії ВУАН, а у 1926 р. його було виділено в окремий академічний установу.

¹⁴⁵ НБУВ, ІР, ф.Х, № 12237, арк.6.; № 12245, арк.41.

¹⁴⁶ Там само, № 12282, арк.182.

крайне потрібною працю К.В.Квітки для поглиблення його занять народною творчістю і тому просить приспішити його затвердження”¹⁴⁷. Одночасно М.С.Грушевський відправив до Харкова відгук про наукові праці дослідника¹⁴⁸, де надзвичайно високо оцінив його наукову кваліфікацію. Академік відзначав: “Ф.Колесса і К.Квітка – це два першорядні українські знавці народної тоніки; ритміки, музики і пісенної народної творчості; виходячи від тонічних спостережень і порівняльних студій, він [К.Квітка. - О.Ю.] розв’язує в своїх працях літературно-етнографічні теми, з другого боку – освітлює цілі великі ділянки історії народної творчості”¹⁴⁹.

Тож не дивно, що поруч із Ф.М.Колесою М.С.Грушевський намагався залучити до постійної співпраці і такого талановитого вченого, як Климент Васильович Квітка. Та, на жаль, до штату НДКІУ Укрнаука його не затвердила. Зрештою, це не стало перешкодою у подальшій співпраці К.В.Квітки та Відділу примітивної культури.

До своїх співробітників по НДКІУ М.С.Грушевський ставився надзвичайно уважно. Показовим є випадок із науковим співробітником кафедри М.М.Ткаченком. Справа у тому, що Микола Михайлович був арештований 5 березня 1928 р. (це був перший арешт співробітника НДКІУ) і безпідставно звинувачений у “переведенні протирадянської агітації і пропаганди і спробі створити контрреволюційну організацію”¹⁵⁰. Він просидів у в’язниці 7 місяців, аж доки Особлива нарада при Колегії ОДПУ 8 жовтня 1928 р. засудила його за “контрреволюційну агітацію” (хоча М.М.Ткаченко усі

¹⁴⁷ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.131.

¹⁴⁸ Цей документ опубл. у кн.: Репресоване красназнавство. - С.421-423 і датований приблизно - «1927-1928 рр.» (С.421). Базуючись на наведених даних, ми його датусмо більш конкретно - початком вересня 1928 р.

¹⁴⁹ *Грушевський М.* [Життєпис К.В.Квітки та відзив на його наукові праці] // Репресоване красназнавство. – С.423.

¹⁵⁰ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.69709 (архівно-слідча справа М.М.Ткаченка 1928 р.), арк.1, 13.

інсинуації проти себе відкидав) до ув'язнення на термін, який науковець вже майже відбув – 8 місяців¹⁵¹. Звільнившись¹⁵², Микола Михайлович повернувся до праці в НДКІУ без усіляких перешкод. І вже на початку 1929 р. М.С.Грушевський ставить перед Укрнаукою питання про поновлення М.М.Ткаченку платні (!)¹⁵³. Більше того, на кафедрі невдовзі відбуваються вибори нового секретаря, і прізвище науковця фігурує як одна з двох кандидатур (!)¹⁵⁴.

Припускаємо, що таким чином М.С.Грушевський доводив свою довіру до колишнього в'язня і демонстрував, що вважає арешт М.М.Ткаченка безпідставним. Крім того, цей вчинок промовляє також про сміливість та неупередженість академіка.

Турбуючись про одного із своїх перших аспірантів, Михайло Сергійович не забував і про інших своїх працівників. Адже Укрнаука питання із платнею М.М.Ткаченку вирішила досить просто: оскільки під час ув'язнення науковця його ставку отримував інший науковий співробітник НДКІУ С.Ю.Гаєвський, то цю ставку у Степана Юхимовича відібрали і повернули М.М.Ткаченку¹⁵⁵. Але це М.С.Грушевського не задовольнило і він знову звернувся до Укрнауки із клопотанням про відновлення платні С.Ю.Гаєвському незалежно від ставки М.М.Ткаченка¹⁵⁶.

Не забував М.С.Грушевський і про своїх львівських учнів. Задоволений із зарахування до складу НДКІУ В.І.Герасимчука, історик 19 березня 1929 р. апелює до Укрнауки із проханням затвердити дійсним членом Історичного відділу

¹⁵¹ Там само, арк.71.

¹⁵² М.М.Ткаченко був реабілітований лише 26 серпня 1992 р. на підставі ст.1 Закону УРСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 р. // Там само, арк.86.

¹⁵³ НА ІПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 22, арк.1.

¹⁵⁴ Там само, арк.2.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само, арк.14.

кафедри Івана Петровича Крип'якевича¹⁵⁷. (Ухвала керуючого осередку була прийнята ще 29 січня). Звернення до Укрнауки у справі І.П.Крип'якевича найповніше відбиває намагання М.С.Грушевського морально і матеріально домогтися своєї виученику у ситуації, що склалася.

Власне, все почалося 11 листопада 1928 р. у день роковин польської державності. Під час урочистостей у польській школі у Львові, де тоді викладав І.П.Крип'якевич, він демонстративно вийшов із зали після однієї відверто антиукраїнської промови. Як наслідок, його було позбавлено посади у Львові і переведено до маленького містечка Вонгровця у Померанії. Але Іван Петрович, не бажаючи їхати у своєрідне заслання, яке б унеможливило його подальшу наукову працю, зголосив про свою нервову хворобу і на цій підставі отримав відпустку. Це дало йому можливість відкласти небажаний переїзд¹⁵⁸. Дізнавшись про ці обставини, М.С.Грушевський турботливо писав: "Кафедра думає, що в сей момент треба було б простягти руку сьому визначному львівському історику, підтримати його морально і матеріально. Коли б Укрнаука затвердила його дійсним членом і знайшла можливим визначити йому хоч би половинну ставку, се б сильно скріпило його становище і надхнуло його новою відвагою й рішучістю супроти нинішніх трудних обставин галицького українського життя"¹⁵⁹.

При оцінці наукових праць І.П.Крип'якевича М.С.Грушевський підкреслював й інші аспекти бажаної праці історика в НДКІУ. Керівник кафедри вказував, що науковець "дуже щасливо поєднує при тім працю над вишукуванням нових матеріалів й пильним дослідом уже опублікованого і зведенням осягненого в ширших підсумках. При тім виявляє визначний науково-організаційний хист. Тому не тільки для наукової праці кафедри, як і для утримання зв'язку з науко-

¹⁵⁷ Там само, № 6, арк.208.

¹⁵⁸ Див.: Крип'якевич І. Із спогадів // УІ. – 1993. – № 1-4. – С.174.

¹⁵⁹ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.208.

вими робітниками Західної України він був би дуже цінним: він міг би не тільки помагати членам кафедри в використовуванню матеріалів Західної України, але і втягати місцеві наукові сили в процес нової наукової праці Радянської України¹⁶⁰ (підкреслено нами. – О.Ю.).

Думаємо, саме таке обґрунтування змусило Укрнауку затвердити І.П.Крип'якевича на посаді дійсного члена НДКГУ (з 1 жовтня 1929р.)¹⁶¹. (До речі, це було останнє затвердження дійсного члена кафедри). Таке рішення було дуже вчасним, бо матеріальна скрута змушувала І.П.Крип'якевича навіть розпродувати свою бібліотеку¹⁶². Вірою у талант науковця було перейняте й бажання М.С.Грушевського рекомендувати Івана Петровича на академіка ВУАН у 1929 р., хоча з цього нічого й не вийшло¹⁶³.

Однак здобутки завжди ідуть поруч із втратами. Втрата керівника секції НДКГУ (з 1924 р.) О.Ю.Гермайзе була неприродною. Осипа Юрійовича заарештували 26 липня 1929 р. у справі “СВУ”¹⁶⁴ і йому не судилося вже повернутися до наукової праці. Одночасно арешт О.Ю.Гермайзе спричинився і до арештів кількох аспірантів кафедри, які були учнями вченого ще у І-й трудовій школі ім. Т.Шевченка. Зазначимо, що протоколи ані засідань керуючого осередку, ані пленумів кафедри не зафіксували обговорення, тим більше засудження “контрреволюційних” дій колишнього впливового члена НДКГУ. (Хоча, правду кажучи, найбільш заповзяті аспіранти

¹⁶⁰ Там само, спр.172, № 26 (особова справа І.П.Крип'якевича), арк.9.

¹⁶¹ Там само, спр.170, № 22, арк.104.

¹⁶² Див.: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // УІ. – 1991. - № 1-2. – С.28.

¹⁶³ Див.: Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941-1943 років // УІ. – 1990. - № 1-4. – С.165.

¹⁶⁴ Складенко Є.М. У сфабрикованій справі “СВУ” (Й.Ю.Гермайзе) // Репрессоване краєзнавство. – С.129.

робили певні спроби засудити “банду СБУ”, та вони підтримки не отримали)¹⁶⁵.

Восени 1929 р. штат НДКІУ втратив ще одного дійсного члена: 1 жовтня подав заяву про звільнення В.Ю.Данилевич. Вчений зазначав, що через погіршення стану здоров'я мусить “клопотатися про одержання посади в мягшому підсонні, аніж Київ”¹⁶⁶. Співробітники кафедри сприйняли цей вихід талановитого вченого із складу установи із жалем і, прийнявши відставку Василя Юхимовича, висловили йому щиру порадку за багаторічну працю¹⁶⁷.

В останній рік праці кафедри – 1929/30 відбули промоційні захисти на звання наукового співробітника ще 5 аспірантів – В.Д.Юркевич – 1 грудня 1929 р.¹⁶⁸, П.С.Глядківський – 8 квітня 1930 р.¹⁶⁹, В.С.Денисенко – 9 липня, О.Я.Павлик – 14 вересня¹⁷⁰, П.І.Нечипоренко – 15 вересня¹⁷¹. І хоча всі вони були визнані гідними звань наукових співробітників, науковими співробітниками НДКІУ були затверджені лише В.Д.Юркевич (з 1 листопада 1929 р.)¹⁷² та П.С.Глядківський (з 10 липня 1930 р.)¹⁷³. Іншим просто були надані звання наукових співробітників, а на науково-дослідній кафедрі М.С.Грушевського вони вже попрацювати не встигли.

У 1930 р. звання наукового співробітника після захисту аспірантської праці отримав, за власними

¹⁶⁵ Див.: ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.47595, т.1, арк.27-27-зв.

¹⁶⁶ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.251.

¹⁶⁷ Там само, № 22, арк.103, 104.

¹⁶⁸ Див.: Глушко С. Прилюдна оборона праці В.Д.Юркевича “Заселення Слобідської України за часів Хмельниччини” // Україна. – 1930. – Січень-лютий. – С.222-226.

¹⁶⁹ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 12 (особова справа П.С.Глядківського), арк.28-зв.

¹⁷⁰ Там само, № 20 (особова справа О.Я.Павлика), арк.36.

¹⁷¹ Там само, № 16 (особова справа П.І.Нечипоренка), арк.96, 103.

¹⁷² Там само, спр.170, № 6, арк.304.

¹⁷³ Там само, спр.172, № 12, арк.48.

свідченнями, і В.С.Євфимовський¹⁷⁴. Однак в архіві НДКІУ підтвердження промоції аспіранта на прилюдному засіданні кафедри немає. Вірогідно, захист мав місце на форумі Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, куди після ліквідації НДКІУ були переведені аспіранти. Зрештою, з'ясування цього питання ще попереду.

В кафедрі історії України, крім зазначених осіб, працювали (але не подавалися на штатне затвердження) ще такі визначні вчені, як Василь Григорович Ляскоронський та Андроник Іоаникійович Степович. Вони неодноразово були присутні на засіданнях Кабінету примітивної культури, де виступали із доповідями, брали активну участь у дискусіях. А.І.Степович також проводив заняття із аспірантами.

Праця в НДКІУ під керівництвом М.С.Грушевського приваблювала й відомого російського дослідника, професора Пермського державного університету Олександра Антоновича Савича. Наприкінці 1929 р. він звернувся з листом до ВУАН із проханням дозволити йому під час відрядження до Києва студіювати історію України в НДКІУ протягом 3-4 місяців, бо теми, які він розробляв, були пов'язані з історією України¹⁷⁵. Керуючий осередок кафедри не заперечував проти допущення О.А.Савича до праці в кафедрі, але разом з тим підкреслював, що професор "при його високій науковій кваліфікації навряд чи потребує безпосереднього й ближчого керівництва від кафедри над своїми роботами"¹⁷⁶. На жаль, певних відомостей про те, чи скористався пермський професор з цього дозволу, ми не маємо.

Підводячи підсумок, наголосимо, що на середину 1930 року НДКІУ під керівництвом акад. М.С.Грушевського являла собою поважну наукову установу, яка і кількісно, і якісно була готова перетворитися на два самостійні інститути. Так, в

¹⁷⁴ Російський державний історичний архів (далі - РДІА), архів архіву, оп.3, спр.296, арк.6.

¹⁷⁵ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, №6, арк.227.

¹⁷⁶ Там само, арк.228.

Історичному відділі кафедри працювали як дійсні члени В.І.Герасимчук, О.С.Грушевський, П.В.Клименко, І.П.Крип'якевич, М.М.Марковський, В.І.Щербина; науковими співробітниками були високопрофесійні фахівці О.І.Баранович, С.Ю.Гаєвський, С.В.Глушко, М.Н.Петровський, О.М.Степанишина, М.М.Ткаченко, П.К.Федоренко, С.В.Шамрай, В.Ю.Юркевич; у Відділі примітивної культури не знали спочинку дійсні члени К.М.Грушевська, Ф.М.Колесса, К.О.Копержинський та наукові співробітники П.С.Глядківський, Л.П.Шевченко; співпрацювали з ними К.В.Квітка, А.І.Степович, К.Т.Штеппа; ще кілька аспірантів були у стадії промоції і ось-ось мали поповнити склад науковців НДКІУ. Та розгорнути повністю свою діяльність НДКІУ не судилося. Позбраний з такими труднощами колектив кафедри із ліквідацією установи у вересні 1930 р. був розформований.

2.4. Підготовка аспірантів

На початку 1920-х років система підготовки кадрів в Україні зазнала значних змін. Університети, які до революції виконували функції одночасно вищого навчального закладу та наукової установи, і в стінах яких проходили вишкіл майбутні професори, були перетворені на інститути народної освіти (ІНО). Вже сама їх назва промовляла про нові завдання і про новий соціальний склад студентів. Пролетаризація вищої освіти та одночасне усунення від вузівських лекційних курсів багатьох старих фахівців як “буржуазних спеціалістів” не давали можливості готувати науковців та викладачів високих шкіл безпосередньо в ІНО.

Цю функцію перебрали на себе науково-дослідні кафедри, що створювалися спочатку при ІНО, а згодом і при ВУАН. Загальне керівництво ними здійснювали Відділ профосвіти НКО УСРР, а з 1925 р. Науковий комітет НКО (Укрнаука); по відношенню ж до академічних науково-дослідних кафедр – ще й Президія ВУАН.

Система підготовки молодих фахівців на науково-дослідних кафедрах набирає форми навчання в аспірантурі, відразу дворічної, пізніше – трирічної. Однак ухвалені на державному рівні програми підготовки аспірантів у 1920-ті роки не існувало, вимоги до підготовки науковців складалися на кожній науково-дослідній кафедрі окремо і значною мірою залежали від керівника.

В царині історичних наук в Україні на початку 1924 р. діяли: Дніпропетровська науково-дослідна кафедра українознавства (з 1921 р.), Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови та Науково-дослідна кафедра народного

господарства та культури Поділля в Кам'янець-Подільському (з 1922 р.). Київська науково-дослідна кафедра історії України під керівництвом акад. М.П.Василенка (1922-1923 рр.) своєї роботи фактично не розвернула. Тобто в Києві – центральному академічному місті – не існувало неперервного ланцюга в підготовці істориків-професіоналів.

Повернувшись з еміграції, акад. М.С.Грушевський відразу побачив, що “між нинішніми викладами і семінаріями київських ВУЗ і академічними комісіями відкривається *hiatus*”, який загрожує шкідливими наслідками, коли не буде заповнений в найближчій часі”¹. Між тим історик відзначав, що в Києві є “дуже цінний матеріал на аспірантів по історичних дисциплінах, котрому бракує, однак, можливості наукового методологічного вишколення”².

Створена М.С.Грушевським НДКІУ як раз і ставила своїм головним завданням “готувати методично вишколених і всебічно освічених дослідників історичного життя”³. Більше того, академік вважав, що це “наукове приготування” має переводитися не лише на високому рівні, але й бути різноплановим, а також відповідати “сучасному рівню західної науки і вимогам сучасного моменту”⁴ (підкреслено нами. – О.Ю.). Власне, на цих засадах М.С.Грушевський і будував процес підготовки молодих дослідників.

Вже 1924 р. визначилися основні форми навчання аспірантів НДКІУ: по-перше, передбачалась їх участь у праці всіх груп (секцій) кафедри; по-друге, був складений список наукової літератури для обов’язкового читання (так званий “Прог-

^{*} З лат.: прогалина.

¹ Звернення М.С.Грушевського до Наукового Комітету НКО УСРР 31 березня 1924 р. // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.209.

² Там само.

³ *Грушевський М.С.* Проект організації Науково-дослідної кафедри історії України // Там само. – С.211.

⁴ Там само. – С.213.

рам для праці аспірантів”); по-третє, розпочались лекційні курси, семінари та екскурсії; і, нарешті, у четверте, аспіранти і співробітники НДКГУ стали зачитувати на пленарних засіданнях свої доповіді, які звичайно обговорювались.

Наприкінці грудня 1924 р. концепція М.С.Грушевського щодо підготовки молодих дослідників була викладена у спеціальному плані. В ньому, зокрема, наголошувалось, що 1) кожний аспірант крім занять по своїй вибраній темі мав придбати “певний мінімум відомостей в усіх інших галузях історичного життя”. Цьому мало сприяти опрацювання літератури і джерел, а на спеціальних колоквіумах знання цієї літератури і джерел планувалось перевіряти. Тільки “Програм для праці аспірантів”, складений влітку 1924 р., містив 58 назв обов’язкової для вивчення кожним початківцем літератури. Зокрема, аспірантам пропонувалось простудіювати праці російських і українських вчених В.Антоновича, Д.Багалія, О.Грушевського, М.Грушевського, В.Данилевича, М.Драгоманова, О.Єфіменко, В.Іконнікова, М.Костомарова, О.Лазаревського, О.Лаппо-Данилевського, В.Мякотіна, М.Покровського, С.Семковського, М.Слабченка, С.Солнцева, М.Туган-Барановського, К.Харламповича, М.Яворського та ін., а також західноєвропейських дослідників Бернгайма, Кубала, Кунова, Обермайера та ін. Рекомендувались до засвоєння й “історичні роботи” В.Леніна, К.Маркса та Ф.Енгельса.

Крім того, аспіранти мали ознайомитись з видрукowanними джерелами до української історії за хрестоматією М.Владимирського-Буданова та “Виїмками з жерел до історії України-Руси” М.Грушевського; вистудіювати Іпатський літопис, по одному з литовських і козацьких літописів, опрацювати актовий матеріал з “Архиву Южной Руси”, “Архиву Южной и Западной Руси” та “Архиву Юго-Западной Руси”.

Таким чином, цей список літератури мав дві мети: з одного боку, студіюючи зазначену в “Програмі” літературу, аспірант мав “увійти в курс основних питаннів історичної науки та науки української історії”, а з другого, він мав ознайоми-

тись з тими студіями, що, за визначенням керівників кафедри, “стали класичними і зразковими в українській історіографії”⁵.

2) За планом М.С.Грушевського, аспірант також мав виконати працю на вибрану тему, а також 2 семінарські роботи по темах двох інших секцій. Ці праці підлягали зачитуванню і обговоренню в кафедрі.

3) М.С.Грушевський передбачав, що в НДКІУ для аспірантів будуть читатись такі курси: по секції соціології та методології історії - а) соціологічне обґрунтування історії, б) теоретичні основи марксизму, в) принципи методології історії; по секції соціальної і політичної історії – г) українська історіографія, д) головні риси феодальної доби України, е) головні моменти історії торгівлі, є) капіталізм на Україні, ж) економічні відносини останнього (XIX-XX) століття і наростання революції, з) визвольні змагання в Західній Україні; по секції історії культури – и) фізичні обставини при появі людського життя на Україні, і) вступ до історії матеріальної культури України, к) техніка передісторичних часів, л) еволюція школи (мислення примітивних і його переживання), м) еволюція обряду, моралі, релігії і права у примітивних та їх пережитки в українському фольклорі.

4) Віддаючи певну данину “вимогам сучасного моменту”, керівник кафедри відводив час і для лекційних курсів з політичної економії, економічного матеріалізму, історії революції і радянської конституції.

5) Зважаючи на офіційно визначене завдання для науково-дослідних кафедр, які мали готувати не лише науковців, але й викладачів для радянських вузів, М.С.Грушевський в плані нотував, що аспіранти також мали виявити себе в громадській роботі та відбутти піврічний навчальний стаж у вищих школах⁶.

⁵ Див.: НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 7, арк.23-24-зв.

⁶ Див.: Там само, № 1, арк.4-5; Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920-1930-ті роки): 3б. док. і мат. - К., 1997. – С.57-58.

Практична робота в НДКГУ за цим планом вносила в нього певні корективи. Передусім нестача коштів не дозволяла запрошувати фахівців з інших установ для читання запланованих курсів лекцій. Та й з часом виникала потреба у запровадженні нових курсів – з економіки, слов'янських мов тощо.

М.С.Грушевський також не наполягав на обов'язковій педагогічній праці аспірантів у вузах. І хоча багато з них викладали у школах чи вищих навчальних закладах (див. *Додаток 5*), ця робота скоріше носила характер додаткового заробітку.

А з 1926 р. до вимог, які висувались до аспірантів НДКГУ, М.С.Грушевський додав ще обов'язкове знання іноземних мов. Так, вже під час перших двох років навчання (аспірантський стаж тоді був офіційно визначений як трирічний) аспірант мав виказати знання трьох головних світових мов (англійської, німецької, французької), достатнє для вільного читання і розуміння наукової книги; латини та польської мов для користування актовим матеріалом; рекомендувалось також знання грецької, єврейської, турецької, румунської та угорської мов (!)⁷.

Взагалі володіння іноземними мовами, що й сьогодні слугує критерієм освіченості, високо цінувалося М.С.Грушевським, який вважав “орудування найбільшим числом мов” однією з основних умов успіху в соціологічних студіях⁸. Та якщо дореволюційна університетська вища освіта (тим більше гуманітарна) обов'язково передбачала знання як класичних, так і сучасних західноєвропейських мов, то пореволюційні пролетаризовані ІНО знизили рівень освіченості, вивчення іноземних мов в кращому випадку обмежувалося однією –

⁷ Див.: Науково-дослідча катедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.1. – С.УІ.

⁸ Див.: Доповідь М.С.Грушевського “Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури – загальної і української” 14 березня 1924 р.// *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.208.

двома. Вважаючи своїм обов'язком готувати професіоналів, а не ремісників від історії, М.С.Грушевський і поставив такі високі вимоги, хоча згодом, зважаючи на загальний стан освіти, низив їх до знання "однієї із світових мов" для кандидатів в аспіранти. Ті ж, хто пройшов повний курс навчання в кафедрі, мали знати 2 західноєвропейські мови, польську та латину⁹.

Виконання аспірантами усіх цих вимог приводило до двох результатів: ті з них, що "виказалися достатньою педагогічною і громадською роботою", отримували довідку про закінчення аспірантського навчання і рекомендувалися до викладацької діяльності; ті ж, хто виявив "науково-дослідчий хист", допускалися до прилюдного захисту своєї наукової роботи і після вдалої промоції переводилися до категорії наукових співробітників кафедри із наступним затвердженням їх Укрнаукою.

На кафедрі М.С.Грушевського зарахування до аспірантури не було формальним. Ще до офіційного подання НДКГУ до Укрнауки тієї чи іншої особи на затвердження претенденту необхідно було виявити себе здатним до наукової або викладацької діяльності під час річної (або дещо більшої) роботи на кафедрі в якості "кандидата в аспіранти". За цей період робилася перевірка знань кандидата з літератури і його "здібності до наукового мислення"¹⁰, йому потрібно було також розробити певну тему.

В червні 1926 р. керівничий осередок НДКГУ точно визначив вимоги до осіб, які бажали бути аспірантами або кандидатами на аспірантів кафедри. Вони 1) повинні були "знати фактичну історію України" (пропонувалось оволодіти матеріалом за "Очерком історії українського народу" М.С.Грушевського та "Очеркам по истории Западной Руси и Украины" М.П.Василенка); 2) "знати елементарно джерелознавство та історіографію" (за 1-м та 2-м випусками 1-го то-

⁹ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 11, арк.4.

¹⁰ Див.: Науково-дослідча катерда історії України в Київі // Студії з історії України. – Т.1. – С.УІ.

му “Нарисів української історіографії” Д.І.Багалія та статтею М.С.Грушевського “Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения”); 3) “бути знайомим з основами філософії історії, марксівською історіографією та зразками марксівських історичних праць” (тут серед пропонованих книжок знаходимо “Філософію історії” П.Барта, “Історичний матеріалізм” М.Бухаріна, I-УІ томи “Російської історії” М.Покровського та I-й том праці “ренегата” К.Каутського “Попередники новітнього соціалізму”. Але, що цікаво, праць класиків марксизму-ленізму у списку не було). 4) Претенденти також мали опрацювати, “вистудіювавши головну літературу, одне спеціальне історичне питання, напр. “Унія”, “Початок козаччини”, “Хмельниччина”, “Реформа 1861 р.”; 5) “зладити реферат на апробовану кафедрою тему” і 6) – це вже ми зазначали – знати одну із світових мов¹¹. Із вказаних вимог перші три були обов’язкові для тих, хто хотів стати кандидатом на аспіранти, а всі шість – для переходу з кандидатів в аспіранти.

Крім кандидатів на аспіранти в НДКІУ також працювали особи, “допущені до занять в кафедрі”, які з часом переводилися до категорії кандидатів. Втім, деяким “допущеним до праці в кафедрі”, рівень знань та історичної ерудиції яких не задовольняв членів НДКІУ, пропонувалось або і надалі продовжувати роботу в НДКІУ на тих же самих засадах, або покинути цю працю. Навіть тиск з боку Укрнауки, що вимагала затвердження таких осіб аспірантами, не змінював рішення М.С.Грушевського та його співробітників.

Зрозуміло, що подібна довготривала перевірка знань і праці кандидата унеможливлювала прийняття до аспірантури випадкових людей і була, на наш погляд, більш продуманою системою прийому до аспірантури, ніж сьогоденні одноактні іспити.

¹¹ НА ЦУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.187; № 11, арк.18-зв.-19.

У 1926 р. науково-педагогічна діяльність НДКІУ була регламентована Статутом кафедри, який був вироблений її співробітниками і ухвалений 6 квітня на пленарному засіданні¹². Статут мав регулювати внутрішнє життя кафедри. В ньому визначалися 1) порядок прийому нових аспірантів; 2) вимоги до кандидатів в аспіранти; 3) система перевірки тих, хто вступає до аспірантури; 4) в ньому також йшлося про керівників аспірантів та їх відповідальність за початківців; 5) обумовлювалися методи керування роботою аспірантів та контролю за виконанням ними загальних вимог; 6) встановлювався порядок аспірантських промоцій тощо¹³. Фактично цей Статут зробив неможливим переведення на аспірантів НДКІУ неспідготовлених людей і звів до мінімуму втручання Укрнауки у внутрішнє життя кафедри.

М.С.Грушевський скрупульозно дотримувався всіх зафіксованих в Статуті вимог до аспірантів. На кафедрі регулярно відбувалися перевірки-колоквіуми з методології історії, старої і середньої історії України, історії України ХУІІ і ХУІІІ та ХІХ і початку ХХ ст.; з марксо-ленінської літератури та з іноземних мов¹⁴.

Співробітниками НДКІУ були складені спеціальні програми для перевірки знань аспірантів з кожної із визначених історичних дисциплін. Програма перевірки з старої і середньої історії України, наприклад, містила 24 питання з історії економічного, соціального, політичного і культурного життя українських земель до кінця ХУІ ст., які розбивалися на декілька пунктів. Зокрема, початківці мали знати такі теми: "Найстарші історичні відомості про територію України", "Чорноморські колонії", "Степова людність", "Економіка, культура й організація східнослов'янських племен", "Звістки про Русь і формування держави", "Теорії про Русь", "Побут і

¹² Там само, № 11, арк.9.

¹³ Там само, арк.4.

¹⁴ Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.І. – С.УІ-УІІ.

культура, мистецтво й письменство передтатарської доби”, “Формування окремих земель”, “Волинь і Побужжя”, “Прихід татар”, “Галицько-Волинська держава XIII - XIV вв.” та ін.¹⁵. З історії України XVII-XVIII ст. рекомендувалось знати 12 тем, зокрема “Заселення Лівобережжя”, “Соціальні причини Хмельниччини”, “Руїна, соціальні і політичні моменти”, “Запорожжя”, “Московська політика XVII - XVIII ст.”, “Гайдамацький рух”, “Колонізація степів”, “Поділ Польщі” та ін.¹⁶.

Програма з історії України XIX - XX ст. вимагала від аспірантів обізнаності із 30 основними проблемами. Виділимо такі з них, як “Економічна характеристика України на початку XIX ст.”, “Масони і рух декабристів”, “Історичні студії на початку XIX ст.”, “Польське повстання й діяльність Конарсько-го”, “Інвентарна реформа”, “Народництво на Україні”, “М.Драгоманов”, “Українська історіографія від Костомарова до Антоновича”, “Класові та національні відносини на Україні перед революцією 1905 р.”, “РУП”, “Епоха між двома революціями”, “Лютнева революція на Україні”, “КП(б)У” та ін.¹⁷. В списку рекомендованої літератури до цієї програми зазначені роботи М.Василенка, О.Гермайзе, М.Грушевського, О.Грушевського, М.Драгоманова, О.Лазаревського, П.Лященка, О.Оглоблина, В.Семевського, М.Слабченка, М.Яворського та інших вчених (всього 23 назви)¹⁸.

Не можна назвати формальними і самі перевірко-коловіуми. Так, наприклад, 28 лютого 1928 р. під час переві-рення аспірантів з історії України XIX - початку XX ст. При-сутні М.С. та О.С.Грушевські, О.Ю.Гермайзе та В.Ю.Даниле-вич поставили молодим дослідниками такі питання: економіч-не життя України на переломі XVII-XIX ст., колонізація степів, поміщицька ідеологія, правобережне та лівобережне панство, польське козакофільство, масонські товариства, декабристи,

¹⁵ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.131-131-зв.

¹⁶ Там само, арк.131-зв.

¹⁷ Там само, арк.130.

¹⁸ Там само, арк.130-зв.

українські декабристи, федерація слов'ян, повстання Чернігівського полку, Кирило-Мефодіївське братство, підготовка селянської реформи, інвентарі, норми розподілу землі при визволенні селян, реформа на Правобережжі, вивіз збіжжя, шляхи, ярмарки, революційні течії 1870-х рр., розвій гірничої промисловості, чужоземний капітал на Україні, розвій парового транспорту, цукрова промисловість, формування сільського і промислового пролетаріату¹⁹.

Двічі на місяць відбувались і виступи аспірантів із рефератами. Плодотворному обговоренню доповідей слугувало запроваджене в кафедрі правило готувати тези виступів і завчасно подавати їх на розгляд членів НДКІУ. (До речі, цей метод наукового вишколу істориків застосовував М.С.Грушевський ще під час своєї праці у Львові).

Для сприяння засвоєння літератури й для отримання якнайбільше від членів кафедри аспірантам читались такі курси: з сучасної соціології, дослідження примітивного мислення та його еволюції, соціальних і культурних течій на Україні ХУ – першої половини ХУІ ст. (М.С.Грушевським); соціологічного обґрунтування історії, методології дослідів історії сільського господарства, марксизму і ленінізму (О.Ю.Гермайзе); архівознавства, методології історії (П.В.Клименком); джерелознавства та економічної історії України нового періоду, історіографії (О.С.Грушевським); геологічного вступу до археології України (П.А.Тутківським); історії матеріальної культури (археології) України (В.Ю.Данилевичем); політичної економії (О.С.Поповим); з слов'янських (сербської і чеської) мов (А.І.Степовичем); методології комплексного обслідування (К.М.Грушевською); початків культури слов'янських племен (К.О.Копержинським); історії загальної і української етнографії (Ф.Я.Савченком)²⁰ тощо. Проводились і семінарські заняття: О.Ю.Гермайзе – з марксизму і ленінізму, П.В.Кли-

¹⁹ Там само, № 16, арк.12.

²⁰ Там само, № 3, арк.16-зв., 51.

менком – з архівознавства, В.Ю.Данилсвичем – з матеріальної культури і техніки передісторичної й історичної доби, В.І.Щербиною – з історії Києва та ін. Під час цих лекційних курсів і семінарських занять аспіранти оволодівали не тільки певною сумою історичних знань, але й набували практичних навичок і засвоювали методи історичного дослідження.

Так, приміром, проф. В.Ю.Данилевич при викладі курсу передісторичної матеріальної культури України звертав передусім увагу на стан вивчення того чи іншого питання та на методи його дослідження. Він був переконаний, що фактичний матеріал аспіранти можуть віднайти в літературі, зазначений в програмі, та під час ознайомлення із музейними зібраннями. Між тим, - підкреслював вчений, “історіографія та методологія української матеріальної культури не мають жадної літератури. Тим часом знання цієї справи має першорядну вагу задля їхньої (аспірантів. – О.Ю.) придучої праці на ниві науки. Власне кажучи, без знання тієї справи фактичні відомості залишаються мертві і становлять лише зайвий вантаж у людському житті, бо поставитися критично до фактів така людина не може”²¹.

Грунтовну програму з архівознавства склав і проф. П.В.Клименко. Він вважав, що аспіранти під час навчання мали засвоїти “ідею архіву взагалі, українського зокрема”, знати про сучасний стан архівів та архівастіку (урядові розпорядження, науково-дослідні та видавничі заклади), розуміти техніку архівознавчої, архіво-видавничої та архіво-дослідної роботи. Молоді науковці не лише слухали лекції професора, але й самі робили доклади на запропоновані ним теми. П.В.Клименко, зокрема, пропонував науковцям доповісти про “Московський Архів Міністерства юстиції як тип російського архіву”, “Архів Київського цеху як тип українського архіву”, “Метод видання архівного матеріалу в “Архиве Южной и Западной Руси” та “Жерелах до історії України-Руси”, “Ме-

²¹ Там само, арк.15-15-зв.

тод складання описів архівних матеріалів в Київському українському архіві давніх актів”, а також описати сотенний, магістратський архів, визначити фонди “революційного архіву”²². Аспіранти також проводили практичну роботу в архівах – описували і систематизували архівний матеріал, виконували палеографічно-копіювальну роботу. Звичайно, курс архівознавства супроводжувався вивченням великого списку архівних українських, російських і польських джерел²³.

У лекціях М.С.Грушевського та К.М.Грушевської з історії інтелектуальної культури розглядались питання з еволюції мислення, вияснявались “принцип Дюркгейма” та “теорія Леві-Брюля”, визначались такі поняття, як логічне та прелогічне, анімізм, преанімізм, анімалізм, тотеми і тотемізм тощо. Йшла мова і про відживання прелогічних понять у сучасної людини²⁴.

Семінарські заняття В.І.Щербини з історії Києва були побудовані як екскурсії із докладним вивченням історичної топографії міста та архітектурних пам’яток²⁵.

Різні за своєю формою і змістом викладів, ці ретельно сплановані лекційні курси та семінарські заняття грали важливу роль у підготовці досвідчених істориків.

Тематика і зміст лекційних курсів та програми перевірок з історії України в кафедрі взагалі цікаві і досить інформативні. По-перше, вони показують, які проблеми виокремлювались М.С.Грушевським як основоположні у вивченні історії України. Передусім робився наголос на історії соціально-економічних та культурних процесів в Україні, однак політичні відносини, а також державотворчі процеси не залишались поза увагою. Учень В.Б.Антоновича, М.С.Грушевський послідовно переводив й історично-географічний принцип при вивченні історії України, особливо підкреслюючи

²² Там само, № 6, арк.132.

²³ Там само, № 7, арк.14-17.

²⁴ Там само, арк.20.

²⁵ Там само, № 3, арк.17.

необхідність досліджень історичного розвитку західноукраїнських земель. Загалом керманіч НДКІУ спрямовував весь навчальний процес на оволодіння аспірантами методологічною базою для подальших самостійних дослідів, а також давав можливість молодим вченим здобути ґрунтовні знання джерел з історії України та з історіографії. І – що важливо – вся історія України в цілому ув'язувалась у західноєвропейський історичний розвиток.

По-друге, зазначені курси та програми свідчать, що М.С.Грушевський намагався опиратися надмірній політизації наукового життя. Приміром, в НДКІУ спеціально не вивчались історія ВКП(б) та КП(б)У, як це практикувалося в Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури акад. Д.І.Багалія²⁶. А курс марксизму – лєнінізму, якого читав О.Ю.Гермайзе, був скоріше даниною часові. До речі, цікавим фактом з життя НДКІУ, якого нам важко прокоментувати, є запис в протоколі пленуму кафедри від 25 жовтня 1927 р. про “перевірку аспірантів з Марксизму і Лєнінізму у Михайла Сергійовича”²⁷. І це напередодні 10-ї річниці Жовтневої революції! На жаль, відомостей про те, як відбувалася ця перевірка, була вона формальним актом чи ні, ми не маємо.

З 1928 р. організаційні зміни в НДКІУ позначилися і на процесі прийому аспірантів. Зокрема, у вересні 1928 р. кожний відділ кафедри добирав вже кадри окремо, до того ж за спеціальними кандидатськими працями та спеціальними програмами до колоквіумів, що були розроблені керівничими НДКІУ. Втім, тем з історії революцій 1905-1907 та 1917 рр. тут не було.

Приміром, темами праць для вступних колоквіумів для Історичного відділу були: “1. Розвій українського розселення.

²⁶ Див.: Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921-1934 рр.). – С.83.

²⁷ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 14, арк.17.

2. Головні моменти в розвою продукції на Україні. 3. Економічні фактори українського життя. 4. Південна торгівля в історії України. 5. Головні моменти в історії селянської людності. 6. Розвій міст і міської людності. 7. Організація ремісників на Україні". Для Відділу примітивної культури передбачались такі теми: "1. Пережитки примітивної обрядовості в українському побуті. 2. Поколінні організації та їх останки. 3 Головні моменти в історії дослідження української народної творчості"²⁸.

В 1929 р. були визначені як спільні для обох відділів теми ("1. Схід і Захід в історії України. 2. Потяг до моря в українській історії. 3. Еволюція хліборобства взагалі і спеціально на Україні"), так і окремі: для Історичного відділу – "4. Розвій міста на Україні. 5. Еволюція керуючої верстви. 6. Впливи експорту на зміни економічних і соціальних відносин України. 7. Розвій і знесення кріпацтва. 8. Західне пограниччя українського розселення", а для Відділу примітивної культури – "9. Поколінні організації та їх пережитки в Україні. 10. Еволюція родини. 11. Економічні підстави річного обрядового кола. 12. Дослідження народної пісенності на Україні"²⁹.

Для перевірки кандидатів в аспіранти в 1930 р. кафедра в грудні 1929 р. розробила такі теми: загальні для обох відділів – "1. Головні моменти культурної історії України. 2. Еволюція хліборобства взагалі і спеціально на Україні. 3. Потяг до моря в історії України", для Історичного відділу – "4. Економічні фактори українського життя. 5. Вплив експорту на зміни економічних і соціальних відносин в Україні. 6. Еволюція керуючої верстви. 7. Західне пограниччя українського розселення"; для Відділу примітивної культури – "8. Похоронний обряд та його дослідження на Україні. 9. Економічні підстави річного обрядового кола. 10. Поколінні

²⁸ Там само, № 6, арк.93, 129; Звідомлення Науково-дослідчої катедри історії України за рік 1928/9 // Студії з історії України. – Т.3. - С.III.

²⁹ Там само. – С.III.

організації та їх пережитки на Україні. 11. Українська історична пісня”³⁰.

Підкреслимо, що ці теми співпадали із тими проблемами, що розроблялись в НДКІУ її співробітниками. Тобто передбачалось знання майбутніми аспірантами доробку кафедральних дослідників. Крім того, не можна не помітити тему 1929-1930 рр. – “Потяг до моря в українській історії”, яка опосередковано свідчить про те, що задум передмови до збірника “Полуднева Україна” “Степ і море в історії України” (написана 14 грудня 1930 р.)³¹ виношувався М.С.Грушевським ще з початку 1929 р. При подальшому прискіпливому дослідженні спадщини визначного українського історика ця заувага, можливе, стане у нагоді.

Завершальним акордом в підготовці фахівців ставали аспірантські промоційні захисти. Вони відбувались лише тоді, коли аспірант складав усі перевірки, а його наукова праця не менше двох разів обговорювалась на пленумі кафедри. Такому обговоренню звичайно передували 1) розгляд праці керівником аспіранта і 2) подання аспірантом тез праці для ознайомлення широкого загалу із її основними положеннями³². Безпосередньо перед промоцією праця обговорювалась в керуючому осередку НДКІУ, де кожний з дійсних членів кафедри давав відгук на роботу, а також визначався час захисту та призначалися опоненти.

Самі промоційні захисти ставали святами НДКІУ і відбувались по неділях в залі Історичної секції ВУАН за таким сценарієм: спочатку керівник кафедри акад. М.С.Грушевський зачитував постанову керуючого осередку в цій справі, потім секретар кафедри оголошував curriculum vitae кандидата та

³⁰ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.277-277-зв.

³¹ Див.: *Грушевський М.С. Степ і море в історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність.* – С.296-313.

³² Див.: *Науково-дослідча кафедра історії України в Києві: Звідомлення про діяльність в 1927/8 році // Студії з історії України.* – Т.ІІ. - С.УІІІ.

список його друкованих праць. Нарешті сам кандидат у годинній промові подавав коротке резюме із своєї праці, після чого з оцінкою роботи в цілому виступали призначені опоненти. Потому слово давалося усім бажаючим, присутнім на захисті. Наприкінці з останнім словом – відповіддю опонентам виступав кандидат.

Зрештою, після короткої наради керуючого осередку голова НДКІУ оголошував постанову, якою кафедра визнавала аспіранта гідним звання наукового співробітника і вважала потрібним клопотатись перед Укрнаукою про затвердження його в цім званні в складі НДКІУ.

За час існування в НДКІУ були зроблено лише 4 аспірантські випуски (тобто тільки аспіранти наборів 1924, 1925, 1926 та 1927 років встигли повністю пройти трирічний стаж в кафедрі). У ці роки офіційно були затверджені аспірантами: у 1924 – 5, у 1925- 7, у 1926 - 5 і в 1927 – 4 особи, тобто загалом 21 чол. (див. *Додаток 4*). З них 2 перейшли до інших науково-дослідних установ, 8 успішно викінчили аспірантський стаж, але промоцій з різних причин не відбували (в кафедрі вони працювати не залишились, а перейшли на викладацьку роботу до вузів та шкіл, або посіли посади в архівних установах тощо). А 11 осіб (50% від загального числа аспірантів) – О.І.Баранович, С.В.Глушко, П.С.Глядківський, В.С.Денисенко, П.І.Нечипоренко, Л.О.Окиншевич, О.Я.Павлик, О.М.Степанишина, М.М.Ткаченко, С.В.Шамрай, В.Д.Юркевич завершили свої аспірантські студії вдалими промоціями і стали науковими співробітниками НДКІУ (за винятком Л.О.Окиншевича, який після промоції закріпився на Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури). Думаємо, відсоток промоційних захистів міг би стати значно більшим, якби НДКІУ проіснувала ще кілька років, хоча і так її доробок виглядає вагомим.

Неабияке значення М.С.Грушевський приділяв також підготовці кадрів до аспірантури безпосередньо у вищій школі. Зокрема, деякі співробітники НДКІУ брали пряму участь у

підготовці студентів київських вузів до праці в кафедрі. Приміром, при Київському центральному історичному архіві у 1923-1925 рр. існував історико-архівний семінар проф. О.Ю.Гермайзе, що згодом перетворився на семінар підвищеного типу при КІНО³³. Історичним гуртком ВІНО на початку 1920-х років керував проф. О.С.Грушевський. Згодом він продовжив працю як керівник секції давньої та середньовічної історії України в ІСВТ при КІНО під загальним керівництвом проф. О.П.Оглоблина³⁴. Взагалі, цей ІСВТ, незважаючи на певні розходження між О.П.Оглоблиним та М.С.Грушевським³⁵, зіграв неабияку роль у підготовці кадрів аспірантів для НДКІУ. Зокрема, в кафедрі працювали як виученики самого О.П.Оглоблина, так і проф. Л.М.Беркута, що керував секцією загальної історії згаданого семінару.

З 1926 р. при КІНО почала функціонувати Етнографічна секція краєзнавчого гуртка, що виокремився із закладеного студентами славнозвісного Гуртка культури українського слова (ГУКУСа). І якщо спочатку секція, керована проф. КІНО А.С.Синявським, ставила собі за мету готувати збирачів етнографічного матеріалу, то з часом, із залученням до керівництва ним Ф.Я.Савченка, його члени стали оволодівати етнографічною та соціологічною літературою, методикою етнографічних досліджень, самі проводили експедиції³⁶. Себто етнографічна секція краєзнавчого гуртка стала на кшталт просемінарію Кабінету примітивної культури³⁷, а кілька активних учасників секції згодом стали аспірантами НДКІУ.

³³ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.56944 (архівно-слідча справа І.Д.Мандзюка), арк.28-30.

³⁴ Див.: *Верба І.В.* О.П.Оглоблин // УІЖ. – 1995. – №5. – С.91.

³⁵ Там само. – С.92-93.

³⁶ Див.: Етнографічна секція краєзнавчого гуртка при Київському ІНО // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.212-213.

³⁷ Див.: Науково-дослідча кафедра історії України в Києві: Звідомлення про діяльність в 1927/8 році // Студії з історії України. – Т.II. – С.IX.

Загалом, на базі НДКІУ акад. М.С.Грушевським була розроблена чітка і логічна комплексна програма підготовки молодих науковців, що передбачала оволодіння аспірантами методологією наукового дослідження, здобуття ними знань джерел з історії України та відповідної літератури, спонукала початківців до самостійної праці. А головне - в НДКІУ готувались фахівці із широким кругозором, які вже своїми аспірантськими (промоційними) студіями заявляли про себе як про талановитих науковців.

Більше того, саме вихованці НДКІУ становили кадрову основу інших структур Історичних установ М.С.Грушевського у ВУАН (див. *Додаток 5*). На цьому, зокрема, наголошував один з колишніх аспірантів кафедри С.В.Шамрай у 1932 р.: “Організатором Комісій (у складі Історичної секції ВУАН. - О.Ю.) й головою їх був акад. М.С.Грушевський. Кадри для них давала загалом Науково-дослідна кафедра історії України, знов-таки за керівництвом акад. М.С.Грушевського”³⁸ (підкреслено в тексті. – О.Ю.).

Дійсно, НДКІУ М.С.Грушевського була, як зазначав львівський учень М.С.Грушевського І.П.Крип’якевич, “наче історичний університет, де кілька професорів давали виклади з історії України й загальної культури. Молоді дослідники-історики могли добувати тут наукову освіту. За кілька років з-під рук Грушевського вийшов знову цілий ряд дуже гарних наукових сил”³⁹, які були, як вказував проф. Я.Р.Дашкевич, “потенційно може й не меншого формату, як він сам”⁴⁰ і яких українська історична наука, на жаль, втратила.

³⁸ НБУВ, ІР, ф.Х, № 1041, арк.4.

³⁹ Крип’якевич І. Михайло Грушевський: Життя й діяльність // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності Михайла Грушевського. – К., 1992. – С.476.

⁴⁰ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський: 36. наук. праць. - Львів, 1994. – С.102.

2.5. Формування київської історичної школи М.С.Грушевського

В другій половині 1920-х років НДКІУ стала базою для формування в Києві нової історичної школи, яка через 60 років з легкої руки проф. Л.Винара набула назви “київської історичної школи М.Грушевського”¹, що тепер стала загально-прийнятою в українській історіографії.

Ця школа не була класичним зразком “ідеального типу” такого неформального об’єднання. Її специфічні риси, передусім, пов’язані із коротким часом, що припав на оформлення “київської школи” академіка. Адже 7 років явно недостатньо, щоб історична школа набула форми і повністю розвинулася. Та й політичні реалії тих років не сприяли реалізації потенціалу “грушев’янців”. Тобто, на наш погляд, слід казати не про школу, що склалася, а про школу, що формувалася.

Та перш ніж давати характеристику цьому гурту істориків, вважаємо за потрібне зупинитися на визначенні власне самого поняття “наукової школи”, яке в наукознавстві ще не набуло точного означення. Це не означає, що вченими не робилися спроби дати його вичерпне формулювання. Навпаки, розв’язати задачу бралися такі історики, як О.С.Лаппо-Данилевський, П.П.Смирнов, О.П.Оглоблин, О.В.Гутнова, О.Пріцак, О.Домбровський, Н.Д.Полонська-Василенко, Л.Винар та інші. З сучасних дослідників виокремимо С.І.Михальченка, В.Педича та О.Яся, які через вивчення еволюції поняття “наукової школи” в історичній науці намагаються визначити

¹ *Винар Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – К., Нью-Йорк, Торонто, 1995. – С.61.

критерії, за якими об'єднання істориків можна вважати "школою"², вирішити проблему співвідношення термінів "науковий напрям" та "наукова школа"³ та дати загальне визначення "наукової історичної школи"⁴.

Заслуговує на увагу висновок, до якого приходять російський дослідник С.Михальченко. Так, він відзначає, що "незважаючи на постійні зауваження про розмитість і невизначеність критеріїв вирішення наукових шкіл, в тому числі в історіографії, більшість авторів говорять про два аспекти даного феномена – педагогічний (зв'язок вчитель – учні, хоч би на початку формування школи, потім можливо припинення цього зв'язку) і методологічний (спільність методів, форм роботи, близькість в тематиці досліджень)"⁵ (підкреслено нами. – О.Ю.). Цих засад у визначенні "школи" дотримуємось і ми.

Справді, розвиток історичної науки в Україні свідчить про те, що центрами, де з'являлись наукові школи, були саме педагогічні заклади – університети, інститути, науково-дослідні кафедри, та й академічні інститути (з 1934 р.) виконують функцію навчання (аспірантура). На педагогічному аспекті наголошують і назви наукових шкіл, де обов'язково присутнє ім'я засновника школи, наприклад, "школа В.Б.Антоновича", "школа М.Ф.Владимирського–Буданова", "школа М.С.Грушевського", "школа М.В.Довнар-Запольського". Між педагогічним і методологічним аспектами існує нерозривний зв'язок, адже робочі стосунки між учнями і учителем багато в чому сприяють методологічній близькості. Розглянемо формування

² Див.: *Михальченко С.И.* Киевская школа: Очерки об историках. – Брянск, 1994. – С.59-62.

³ Див.: *Ясь О.* Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив // *Історія українського середньовіччя: козацька доба*: Зб. наук. праць на пошану історика лауреата Державної премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович: У 2-х чч. – Ч. перша. – К., 1995. – С.111-115.

⁴ Див.: *Педич В.П.* Львівська історична школа М.С.Грушевського (1894-1914). – Дис. канд. іст. наук. – К., 1996. – С.20, 62-63.

⁵ *Михальченко С.И.* Киевская школа ... – С.62.

“київської історичної школи М.С.Грушевського” з цих позицій.

Загалом київська школа є унікальним явищем в українській історіографії. І неповторність її насамперед полягає у тому, що вона була другою школою, яку створив один вчений. Здається, іншого такого історика – засновника двох історіографічних шкіл не лише в Україні, але й у світі немає.

“Львівська історична школа М.С.Грушевського” та “київська історична школа М.С.Грушевського” різняться одна від одної особливим складом, часом і місцем діяльності, а також політичними реаліями хронологічних рамок їх існування. Втім, незважаючи на певні розбіжності, київська історична школа була тяглим продовженням львівської історичної школи, а особа їх фактичного засновника – М.С.Грушевського об’єднує ці школи в одне ціле. З цієї точки зору неважко розв’язати питання про “старих” та “нових” учнів М.С.Грушевського. Якщо брати до уваги час і умови існування шкіл у Львові і Києві, то львівських учнів можна вважати “старими”, а київських – “новими” представниками школи М.С.Грушевського як умовної спільноти.

Але якщо діяльності львівської історичної школи та її представників вже присвячено кілька ґрунтовних студій⁶, то

⁶ Див.: *Педич В.П.* Львівська історична школа М.Грушевського (1894 - 1914 рр.). – Автореф. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 23 с., *Гоцуляк В.* До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українською історіографією // УІ. – 1996. – № 1-4. – С.251-258; *Федорук Я.* Василь Гарасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським // Там само. – С.285-290; *Бортняк Н.* Степан Томашівський: До відносин з Михайлом Грушевським // Там само. – С.291-296; *Купчинський О.* Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: Питання творчих взаємин і співпраці учня та вчителя // Там само. – С.297-305; *Дашкевич Я.* Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // Там само. – С.88-141; *Грицак Я.* Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції, Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Львів, Нью-Йорк, 1995. – С.138-152; *Пришляк В.* Іван Джиджора: Життєвий шлях та наукова

до розуміння київської історичної школи ми ледве підходимо⁷. Це закономірно: адже якщо львівські учні М.С.Грушевського мали час і можливості для самореалізації, то долі київських науковців виявилися набагато трагічнішими: їх не тільки позбавили часу – визначального у розкритті таланту істориків-професіоналів – та можливості праці в царині історичних дослідів України, а й деяких – життя.

Характеристика будь-якої наукової школи починається із переліку її представників. Та у випадку із київською школою М.С.Грушевського існує кілька списків дослідників, яких зараховують до представників цієї школи⁸. Пов'язано це як із нерозробленістю питання, так і із суперечливими уявленнями про тих, кого можна вважати справжніми репрезентантами школи.

Тому наше дослідження ми присвятимо якраз в'ясненню того, кого ж конкретно з "київських істориків 1920-х років"⁹ (так узагальнено назвав учнів М.С.Грушевського О.П.Оглоблин) ми можемо вважати представниками школи М.С.Грушевського. Гадаємо, це прискорить подальше студіювання київської історичної школи в комплексі.

спадщина // Там само. – С.196-205; *Стеблій Ф.* Іван Кривецький – історик // Там само. – С.206-224 та ін.

⁷ Див.: *Вихр Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – С.70-82; *Верба І, Юркова О.* Київська історична школа М.С.Грушевського: організаційно-технічні моменти // УІ. – 1996. - № 1-4. – С.268-284; *Білошів С.* Київська школа академіка М.С.Грушевського // УІЖ. – 1996. - № 5. – С.106-131.

⁸ Див.: *Винар Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – С.74-75, 79; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia ... - С.157. Останні дослідники до київської школи М.С.Грушевського зараховують К.Є.Антиповича, О.І.Барановича, С.Ю.Гаєвського, П.С.Глядківського, С.В.Глушка, В.С.Денисенка, В.С.Євфимовського, В.А.Ігнатієнка, М.Ф.Карачківського, П.А.Кияницю, Д.О.Кравцова, І.І.Кравченка, І.Д.Мандзюка, П.І.Нечипоренка, Л.О.Окиншевича, О.Я.Павлика, О.М.Степанишину, М.М.Ткаченка, С.В.Шамрая, В.Д.Юркевича).

⁹ Див. складену проф. О.П.Оглоблиним "Генеалогію новітньої української історіографії": *Оглоблин О.* Володимир Антонович та його історична школа // 125 років київської української академічної традиції 1861-1986: Збірник. – Нью-Йорк, 1993. – С.113.

Перший дослідник цього питання проф. Л.Винар твердить, що київська історична школа “складалася з істориків, які репрезентували різні генерації українських вчених”¹⁰. Однак, називаючи окремі прізвища разом із визначенням “учень В.Антоновича”, “учень М.Довнар-Запольського”, професор суперечить сам собі. Крім того, якщо прийняти таку тезу про різні покоління представників школи, то маємо радше говорити – по аналогії із французькою школою “Анналів” – про школу В.Б.Антоновича як “родоначальника української історіографії”¹¹.

Ми ж, навпаки, стверджуючи про існування у Києві у другій половині 1920-х років історичної школи саме М.С.Грушевського і не заперечуючи її зв’язок із школою В.Б.Антоновича (через засновника школи – М.С.Грушевського), поділяємо погляди українських вчених П.С.Соханя, В.І.Ульяновського та С.М.Кіржаєва про те, що “не варто вважати представниками школи Грушевського вчених старшого і середнього покоління, які працювали під керівництвом М.С.Грушевського, виконували його завдання чи користувалися його схемою історії України”¹².

Думаємо, що проф. Л.Винар припускається наукової помилки, несвідомо ототожнюючи співробітників М.С.Грушевського із представниками його київської школи. На аналогічну хибу страждає також цікава і ґрунтовна, а головне оперта на вперше введені до наукового обігу матеріали стаття В.Заруби “Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського”¹³. В ній якраз йдеться не про київську школу, а взагалі про Історичні уста-

¹⁰ Див.: Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації ... - С.74.

¹¹ Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа ... - С.108.

¹² Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia ... - С.157.

¹³ Див.: Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // УІ. – 1991-1992. - №№ 3-4, 1-4. - С.147-168.

нови М.С.Грушевського, уподібнювати ж школу та Історичні установи, на нашу думку, недоцільно.

Більше того, при формалізованому віднесенні всіх співробітників Історичних установ М.С.Грушевського до його школи зникає та постать визначного організатора і координатора історичного наукового процесу, якою академік М.С.Грушевський, безперечно, був. І не можна не погодитися із думкою В.Ульяновського та С.Кіржаєва про те, що “завдання М.Грушевського, як він сам його розумів, полягало не в об’єднанні всіх саме в своїй школі, а в згуртуванні представників різних шкіл, створенні для них єдиного координаційного центру”¹⁴, чим, власне, і стали Історичні установи ВУАН.

Що ж до самої київської школи М.С.Грушевського, то, зважаючи на визначальний педагогічний момент при характеристиці наукового об’єднання такого типу, мова має йти про групу науковців на чолі з вченим – засновником школи, формальні відносини між якими складаються по типу “учні – учитель”.

Врешті-решт, стосовно львівської історичної школи ніяких суперечок не виникає – є учитель (М.С.Грушевський), є учні (студенти Львівського університету), є відносини між ними (лекції професора М.С.Грушевського, наукові семінари, що відбувалися на засіданнях історико-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка)¹⁵. І нікому не спадає на думку зараховувати до львівської школи співробітників М.С.Грушевського по НТШ чи університету.

Безперечно, проте, одне – київських учнів М.С.Грушевського, його “школу” треба шукати в його оточенні, себто

¹⁴ Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia (Ідея, змагання, діяльність) // Михайло Грушевський: 36. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.385.

¹⁵ Див.: Педич В.П. Львівська історична школа М.Грушевського (1894 - 1914 рр.). – Авторсф. ... канд. іст. наук. – С.16.

серед співробітників Історичних установ, враховуючи, що під введене наприкінці 1920-х рр. означення “грушев’янці” підпадала саме категорія “учнів”. Годі й казати, що спеціальною інституцією, де існували стосунки “учитель – учні”, була саме НДКІУ, тобто власне на організаційній базі кафедри виникла київська історична школа М.С.Грушевського. Однак і тут не варто спрощувати, зараховуючи всіх без винятку аспірантів кафедри до цієї школи. Та й, зрештою, не всі учні М.С.Грушевського були аспірантами НДКІУ.

Необхідно також враховувати ще деякі моменти опріч цих формальних відносин. По-перше, важливим з цієї точки зору є якраз методологічний аспект як критерій при характеристиці представників школи. Проте і тут можливі похибки, бо аналіз історіографічного доробку того чи іншого аспіранта ще не дає стовідсоткової гарантії у визначенні належності дослідника до наукової школи. Крім того, історичну схему М.С.Грушевського і його концепцію українського історичного процесу у 1920-х роках приймали, за означенням О.П.Оглоблина, “всі – без винятку” українські історики¹⁶. Проте це не дає нам підстави зараховувати “всіх без винятку” до школи М.С.Грушевського.

По-друге, треба зважати й на низку чисто суб’єктивних чинників, особливо враховуючи ситуацію у країні у другій половині 1920-х рр. Йдеться передусім про втручання – пряме й замасковане – у справи ВУАН і, зокрема, М.С.Грушевського з боку владних структур, внутрішньоакадемічну боротьбу, в якій історик грав не останню роль.

По-третє, не можна залишати без аналізу й біографічні відомості, а також суто амбітні бажання певної частини здібного студентства здобувати вищу кваліфікацію при відсутності вибору навчального закладу з даної спеціалізації.

У четвертих, цікавим (та також не абсолютно правильним) є погляд на цю проблему під кутом зору самоіден-

¹⁶ *Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа ...* – С.116.

тифікації київських істориків у 1920-х роках. А розгляд зміни самоозначення тих самих науковців в інших часових відрізках – у 1930-х рр. та у повоєнні роки – буде ще більш інформативним.

І, нарешті, окремої зауваги варта точно підмічена київським науковцем С.Білоконем ще одна особливість цієї наукової школи. Йдеться про те, що в 1920-х рр. до М.С.Грушевського прийшли працювати молоді науковці, які вищу освіту здобували під керівництвом інших вчених¹⁷. Та й у кафедрі, незважаючи на загальне колегіальне керівництво працею аспірантів, кожний з початківців мав певного керівника. Ними були О.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевський, В.Ю.Данилевич, П.В.Клименко, В.І.Щербина та сам М.С.Грушевський (див. *Додаток 4*). Ця обставина так само потребує детального аналізу.

Опираючись на наведені вище зауваження, спробуємо визначитись із іменами істориків київської школи М.С.Грушевського.

Перш за все подивимось, кого зараховували до київської школи М.С.Грушевського сучасники, зокрема під час сумнозвісних “чисток” та “диспутів” у 1930-х рр. Так, колишній аспірант кафедри І.І.Кравченко, викриваючи одночасно і великодержавницьку, і українську націоналістичну історіографію, називає “учнями Грушевського” С.В.Глушка, С.В.Шамрая, М.Ф.Карачківського, В.Д.Юркевича та М.М.Ткаченка¹⁸, а Ф.Я.Савченка і М.А.Жуковську – учнями, “виписаними з білоеміграції”¹⁹. В інший раз той же І.І.Кравченко говорить про “яскравого учня Грушевського Шамрая”²⁰ та

¹⁷ Див.: Білокін С. Київська історична школа Грушевського ... – С.106.

¹⁸ Кравченко І.І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // Записки Історично-археографічного інституту. - 1934. - № 1. - С.40-41.

¹⁹ Там само. – С.39.

²⁰ НБУВ, ІР, ф.Х, № 14628, арк.96.

учня “буржуазно-націоналістичної школи” М.С.Грушевського О.Павлика²¹. При звільненні з посад як “класових ворогів” у 1933 р. В.С.Денисенку, П.С.Глядківському та М.М.Ткаченку також давалося означення передусім як учнів Грушевського²². “Яскравим грушев’янцем” називав М.М.Ткаченка його колишній колега-аспірант К.Є.Антипович на заключному засіданні виробничої сесії Історичного циклу ВУАН 23 червня 1933 р.²³. “Вірним учнем” М.С.Грушевського визнавався і В.А.Ігнатієнко²⁴.

Отже, на початку 1930-х рр. маємо досить цікаву ситуацію: одні аспіранти М.С.Грушевського, навіть не згадуючи про цю прикру обставину своєї біографії, політичними ярликами (визначення “учень Грушевського” означало не більше не менше “фашист, ворог пролетаріату”) і псевдонауковими викриттями нищили інших аспірантів кафедри. Ці наклепи, які сьогодні викликають відразу, були, по суті, виявом того, як більшовицька влада розв’язувала питання “хто – кого?”. І ті з аспірантів НДКІУ, хто реально оцінив ситуацію і перейшов в наукові інституції, керовані не М.С.Грушевським (наприклад, як О.І.Баранович) чи навіть виїхав з України (Д.О.Кравцов, В.С.Євфимовський, О.І.Баранович) уникли переслідувань, бо, за висловом українського історика М.Н.Петровського, бути учнем Грушевського на той час означало мати штамп на спині²⁵.

Хто ж мав таке науково-політичне тавро?

У вирішенні цього питання найбільш плідним нам здається такий підхід, коли ми намагатимемось послідовно

²¹ Там само, арк.80.

²² Там само, № 1499, арк.1, 2.

²³ Там само, № 2787, арк.11.

²⁴ *Тарнавський В.* Буржуазна концепція історії та бібліографії преси на Україні // Проти буржуазних теорій у книгознавстві: Наукові записки Українського науково-дослідного інституту книгознавства. – Т.1. – К., 1933. – С.147.

²⁵ Див.: *Білокінь С.* Київська школа академіка М.С.Грушевського ... – С.106.

розглядати усі “за” і “проти” стосовно всіх аспірантів НДКГУ, враховуючи при тому час їх зарахування в кафедру.

Почнемо з першого аспірантського набору 1924 р. – О.І.Барановича, С.В.Глушка, В.А.Ігнатієнка, М.М.Ткаченка та С.В.Шамрая. Три роки тому ми беззастережно визнавали всіх їх за представників школи М.С.Грушевського²⁶. Однак нові дані примушують нас більш зважено поставитись до попередньої характеристики.

Сьогодні ми з великою долею вірогідності припускаємо, що визначальну роль у залученні названих дослідників до аспірантської праці зіграв ніхто інший, як рідний брат М.С.Грушевського проф. О.С.Грушевський. Ніяким чином його не можна вважати “нулем”, як це робив в свій час проф. М.Є.Слабченко²⁷. Він не лише виявив себе як визначний дослідник у різних галузях знань – історії, літературознавстві, архівній справі тощо, а й “уклав багато труду й енергії в плекання української культури як організатор і адміністратор”²⁸. Дійсно, саме завдяки О.С.Грушевському пережила часи пореволюційного лихоліття Історична секція УНТ у Києві, що стала основою для створення Історичних установ М.С.Грушевського у ВУАН²⁹. Іншими словами, це означає, що О.С.Грушевський зберіг старі і віднайшов нові кадри істориків для подальшої праці.

Він, зокрема, не поривав зв’язку із О.І.Барановичем, студіями якого керував ще за часів навчання молодого

²⁶ Див.: *Верба І., Юркова О.* Київська історична школа М.С.Грушевського: організаційно-технічні моменти ... – С.277.

²⁷ Див.: Лист М.Є.Слабченка до О.П.Оглоблина (не пізніше березня 1926 р.) // *Верба І.В.* “В моїх працях є самостійна, незалежна бунтівна думка”: Вибрані листи Михайла Слабченка до Олександра Оглоблина // *Вісник НАН України.* – 1997. - № 3-4. – С.80.

²⁸ *Рудницький Л.* У тіні великого брата: Літературознавчі праці Олександра Грушевського (Спроба аналізу) // 125 років київської української академічної традиції 1861-1986. - С.324.

²⁹ Див.: *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // *УІЖ.* – 1996. - № 5. – С.136.

історика в Петербурзькому університеті³⁰ і який у 1918 р. посів посаду урядовця Бібліотечно-архівного відділу при Департаменті мистецтв Генерального секретаріату справ освітніх Української Центральної Ради³¹, де в той час головував Олександр Сергійович³². А з 1923 р. О.І.Баранович став працювати в очолюваній О.С.Грушевським Постійній комісії для складання історично-географічного словника українських земель³³.

Як професор Київського державного університету, а згодом ВІНО О.С.Грушевський безпосередньо викладав у С.В.Глушка, який у 1917-1921 рр. навчався в цих вищих освітніх закладах³⁴. Переконані, що через О.С.Грушевського, а не Ф.Я.Савченка, як вважає київський історик І.В.Верба³⁵, він потрапив до оточення М.С.Грушевського. (Ф.Я.Савченко лише восени 1924 р. приїхав до Києва, а М.С.Грушевський подав кандидатуру С.В.Глушка на затвердження аспірантом весною того року).

М.М.Ткаченко закінчив Київський університет у 1916 році. Керівником його дипломної праці був тоді ще приват-доцент В.Ю.Данилевич³⁶. Але коли 1915 р. В.Ю.Данилевич перейшов працювати у Варшавський університет, молодий дослідник переходить (з 1917-1918 рр.) під патронат О.С.Грушевського. Гадаємо, що цьому сприяла робота М.М.Ткаченка на посаді помічника бібліотекаря Київського державного університету³⁷ пліч-о-пліч із Ольгою Олександрівною Гру-

³⁰ Див.: *Матяш І.* Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (До 120-ліття від дня народження О.С.Грушевського) ... - С.106.

³¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.339, арк.11.

³² Див.: *Матяш І.* Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (До 120-ліття від дня народження О.С.Грушевського) ... - С.106-107.

³³ Постійна комісія для складання Історично-Географічного словника української землі // ЗІФВ ВУАН. - Кн.IV. - К., 1924. - С.313

³⁴ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 3 (особова справа С.В.Глушка), арк.16.

³⁵ Див.: *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. ... - С.141.

³⁶ Див.: *Білокінь С.* Київська школа академіка М.С.Грушевського ... - С.116.

³⁷ ДА м. Києва, ф.Р-346, оп.1, спр.42-а, арк.14-зв.

шевською (дружиною О.С.Грушевського), яка виконувала такі ж самі обов'язки, а згодом стала бібліотекарем³⁸.

Від часу заснування Історично-географічної комісії О.С.Грушевського (1919 р.) М.М.Ткаченко стає її постійним співробітником, а з 1921 р. – секретарем³⁹. Підтвердженням його високого авторитету та близьких стосунків з О.С.Грушевським слугує й обрання Миколи Михайловича до президії Історичної секції ВУАН, в якій з 1923 р. він виконував обов'язки скарбника. Крім того, О.С.Грушевський залучив М.М.Ткаченка і до розподілу посилок, які прибували з-за кордону від віденського “Комітету помочі голодним України”, на чолі якого стояв М.С.Грушевський⁴⁰.

Про вплив О.С.Грушевського на свого племінника С.В.Шамрая у той час, коли М.С.Грушевський був на еміграції, зайве казати. Під наглядом дядька С.В.Шамрай студіював історію на історично-філологічному факультеті Київського державного університету та етнографічному відділі Київського археологічного інституту (КАІ), якого закінчив на початку 1924 р.⁴¹. Сергій Вікторович працював також помічником секретаря в УНТ в Києві, а в 1922-1924 рр. відвідував історичний семінар при ВІНО, яким безпосередньо керував О.С.Грушевський⁴². Цікаво, що ще до закінчення навчання у вузі С.В.Шамрай став співробітником Історично-географічної комісії, а з 1923 р. – на-віть штатним співробітником кафедри історії українського народу ВУАН⁴³.

Звісно, не можна заперечувати, що певний вплив на дослідників мав також професор, проректор ВІНО, секретар

³⁸ НБУВ, ІР, ф.Х, № 4753, арк.1.

³⁹ Історія Академії Наук України: Документи і матеріали. 1918-1923. – С.539.

⁴⁰ Див.: *Матяш І.* Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (До 120-ліття від дня народження О.С.Грушевського) ... – С.108.

⁴¹ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 4 (особова справа С.В.Шамрая), арк.5, 6.

⁴² ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.56914 (архівно-слідча справа І.Д.Мандзюка), арк.4-зв., 12.

⁴³ Історія Академії Наук України. – 1918-1923. – С.542.

президії Історичної секції О.Ю.Гермайзе. В його історико-архівному семінарі, зокрема, приймали участь С.В.Шамрай і М.М.Ткаченко, а О.І.Баранович проводив із слухачами практичні заняття з латинсько-польської палеографії⁴⁴.

Названі історики на початку 1920-х рр. беруть активну участь в роботі Історичної секції. Так, серед переліку заслуханих або переданих до Історичної секції рефератів за 1921-1924 рр. знаходимо 11 рефератів М.М.Ткаченка, по 4 у С.В.Глушка і О.І.Барановича, 3 – у С.В.Шамрая⁴⁵.

Звичайно, така робота не могла залишитись непоміченою. Тож не дивно, коли стало питання про аспірантів НДКУ, “найблизкiша й найвiдданiша людина в оточеннi М.С.Грушевського”⁴⁶ – його рiдний брат-iсторик назвав прiзвища добре знайомих йому молодих вчених. Та й, думаємо, сам М.С.Грушевський був заочно знайомий з ними за листами, якi отримував на емиґрації від брата і племінника.

Що ж до В.А.Ігнатiєнка, то припускаємо його знайомство із М.С.Грушевським з часiв Центральної Ради, коли Варфоломiй Андрiанович працював як гласний Київської мiської думи і на технiчний роботi в апаратi Генерального секретарства торгiвлi⁴⁷. Вiрогiдно, пiсля анонсу про створення НДКУ, В.А.Ігнатiєнко, заручившись рекомендацією профспiлки, подав заяву М.С.Грушевському. І хоча його прiзвище з’явилося у списку кандидатiв на аспiрантiв у вереснi 1924 р.⁴⁸ (першi пропонувалися наприкинцi травня), вiн вже у жовтнi

⁴⁴ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.56914, арк.28-29.

⁴⁵ Див.: Звiдомлення про працю Історичної секції за рр. 1919-1924 // ЗiФВ ВУАН. – Кн.УІ. – К., 1925. - С.IX-XI.

⁴⁶ Див.: *Гирич І., Гирич В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблеми взаємин двох братiв) // УІ. – 1991-1992. - № 3-4, 1-4. – С.421.

⁴⁷ Див.: ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.49534 (архiвно-слiдча справа В.А.Ігнатiєнка), т. Архiвно-слiдча справа, арк.13-14.

⁴⁸ Звiдомлення Науково-дослiдчої катедри історії України про роботу в квітнi-вереснi 1924 р. // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кiржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Академія ... – С.222.

потрапив до гурту п'яти затверджених аспірантів кафедри. Принагідно згадаємо, що В.А.Ігнатієнко ще у 1923 р. контактував із О.С.Грушевським⁴⁹.

Загалом в кафедрі аспіранти продовжували опрацьовувати ті теми, які розробляли раніше. О.І.Баранович, приміром, досліджував господарчий розвиток Волині у XVI-XVIII ст., його офіційним керівником був голова секції економічної, соціальної і політичної історії НДКГУ О.С.Грушевський, в коло наукових інтересів якого входили питання соціально-економічного розвитку України XIX-XVIII ст.⁵⁰.

Так само й М.М.Ткаченко, як він сам зазначав, “продовжував попередню по Історичній секції б[увшого] Наукового Товариства роботу, працюючи над дослідженням економічного та соціального життя Лівобережжя”, точніше, “по історії закріпачення селян на Лівобережжю”⁵¹. Безпосереднім його дорадником також був О.С.Грушевський.

Під керівництвом О.Ю.Гермайзе досліджував “соціально-економічне життя селянства на Чернігівщині в кінці XIX і на початку XX ст.” С.В.Глушко⁵². Одночасно він продовжував студії над “культурно-національними і громадськими рухами другої половини XIX ст.”, але вже за вказівками О.С.Грушевського⁵³.

С.В.Шамрай працював далі над вивченням історії лівобережних міст (під орудою молодшого дядька)⁵⁴, приваблювала його і археологія, теми з якої він розробляв у В.Ю.Да-

⁴⁹ Див.: Лист В.А.Ігнатієнка до О.С.Грушевського від 30 травня 1923 р. // ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1334, арк.41.

⁵⁰ Див.: *Юркова О.* Дослідження О.І.Барановичем магнатського господарства Волині XVI-XVIII ст. на терені Науково-дослідної кафедри історії України в Києві (1924-1930 рр.) // УІ. – 1996. – № 1-4. – С.314-315.

⁵¹ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 3, арк.43.

⁵² Там само, арк.24.

⁵³ Там само, № 9, арк.22.

⁵⁴ Там само, арк.23.

нилевича⁵⁵, а під управою В.І.Щербини писав свою промоційну працю про “Київську козаччину 1855 р.”.

Безпосередньо М.С.Грушевський керував лише промоційною працею В.А.Ігнатієнка з історії української преси. Втім, цю роботу В.А.Ігнатієнко розпочав ще на початку 1920-х років⁵⁶ і вона одночасно входила до планів Інституту книгознавства, де останній працював⁵⁷. Заразом науковець студіював міське ратушне господарство на Правобережжі у ХУІ ст. під проводом О.С.Грушевського⁵⁸, а також виконував доручення М.С.Грушевського – упорядковував “Костомарівський збірник”⁵⁹, листувався із О.Г.Сластіоном у справі впорядкування праць маляра⁶⁰ тощо.

Таким чином, за винятком В.А.Ігнатієнка, аспіранти першого набору вивчали соціально-економічні аспекти історії України, більше того, їх роботи стосувались селянства. Вважаємо це необхідним підкреслити, зважаючи на загальну концепцію “Історії України-Руси” М.С.Грушевського. І хоча безпосереднім керівничим студій О.І.Барановича, С.В.Глушка, М.М.Ткаченка та С.В.Шамрая М.С.Грушевський не був, аспіранти були під впливом сили авторитету визначного українського історика, і в своїх працях виходили з його методологічних засад⁶¹. С.В.Глушко, наприклад, прямо визнавав, що М.С.Грушевський на нього “дуже впливав”⁶².

⁵⁵ Там само, арк.17.

⁵⁶ Там само, № 3, арк.64.

⁵⁷ Там само, арк.11.

⁵⁸ Там само, арк.64-зв.

⁵⁹ Там само, арк.11.

⁶⁰ Див.: Лист В.А.Ігнатієнка до О.Г.Сластіона від 25 серпня 192[6 ?] р. // ЦДАМЛМ України, ф.194, оп.1, спр.10, арк.1-2-зв.

⁶¹ Див., напр.: *Юркова О.* Дослідження О.І.Барановичем магнатського господарства Волині ХУІ-ХУІІІ ст. на терені Науково-дослідної кафедри історії України в Києві (1924-1930 рр.) ... - С.315, 317.

⁶² ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.47004 (архівно-слідча справа С.В.Глушка), арк.14.

Недарма в літературі тих років що першу п'ятірку аспірантів називали “грушев'яncями”. Втім, думаємо, що отожднювати визначення “грушев'янець” та “учень М.С.Грушевського” певною мірою недоцільно. Зрештою, деякі дослідники вважають О.І.Барановича і М.М.Ткаченка взагалі не учнями М.С.Грушевського, та й сам М.М.Ткаченко заперечував свою належність до школи М.С.Грушевського (хоча це і було 1963 р.)⁶³. Крім того, навчання в НДКІУ і робота в комісіях М.С.Грушевського не стала на заваді О.І.Барановичу і М.М.Ткаченку висловити протест проти порядку атестації К.М.Грушевської та Ф.Я.Савченка у 1927 р.⁶⁴.

Отже, мають право на існування припущення, що до гурту “грушев'яncів” О.І.Барановича, С.В.Глушка і М.М.Ткаченка зарахували через їх працю у багатьох інституціях історичних установ (див. *Додаток 5*). С.В.Глушко, до того ж, був довголітнім секретарем НДКІУ, а С.В.Шамрай став “грушев'янцем” через належність до клану Грушевських.

Наведені вище факти доводять, що визначитись із представниками київської школи М.С.Грушевського не так вже й легко. Бо якщо за однією формальною ознакою – вони були аспірантами НДКІУ М.С.Грушевського – ми можемо зарахувати їх до гурту учнів Михайла Сергійовича, то за іншою формальною ознакою, яка полягала в тому, що промоційними студіями цих дослідників керували інші вчені – прилучення їх до наукової школи М.В.Грушевського, зрозуміло, є неприйнятним.

Та якщо брати до уваги методологічний аспект як другий критерій визначення наукової школи і проаналізувати роботи цих науковців, то ми приходимо до висновку, що умовно до зазначеної школи можемо однести О.І.Барановича і

⁶³ Там само, спр.56706 (архівно-слідча справа Т.М.Гавриленка), арк.140.

⁶⁴ Див.: *Гирич І., Кіржаєв С.* До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський: З приводу “Осібної гадки академіка М.Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року” // *Український Археографічний щорічник*. – Т.1. – С.339.

М.М.Ткаченка, та із більшою долею впевненості всіх інших – С.В.Глушка, В.А.Ігнатієнка та С.В.Шамрая. Кінець-кінцем, всі вони у тій чи іншій мірі виправдали покладені на них М.С.Грушевським надії: опрацьовували теми, що тематично і методологічно співпадали із історичними поглядами і науковою методологією акад. М.С.Грушевського, головне, з різних аспектів вивчали “селянське питання” – улюблену тему академіка; успішно захистили промоційні праці (за винятком В.А.Ігнатієнка, який готувався до промоції у 1928 р., але за якихось обставин не відбув її); активно працювали в комісіях Історичних установ. Та й у 1930-х рр. вони – так або інакше – постраждали через те, що в свій час працювали поряд з М.С.Грушевським і під його орудою.

Із 7 осіб аспірантського колективу 1925 р. (Укрнаука затвердила тоді аспірантами К.Є.Антиповича, Д.Є.Бованенка, В.Я.Камінського, М.Ф.Карачківського, І.І.Кравченка, Л.О.Окиншевича та О.М.Степанишину) лише М.Ф.Карачківського та О.М.Степанишину можемо вважати представниками школи М.С.Грушевського у Києві.

Передусім відзначимо, що К.Є.Антиповича, Д.Є.Бованенка, В.Я.Камінського та І.І.Кравченка було затверджено без попередньої оцінки членами кафедри їх знань та наукових здібностей. Натомість настирливі пропозиції Укрнауки носили політичний характер, і на засіданнях кафедри у травні 1925 р., де неодноразово ставилося питання “у справі кандидатів, рекомендованих Укрголовнаукою до аспірантури”, це підкреслювалось⁶⁵. Однак докучливі домагання вищої інституції не можна було обминути, що викликало природне роздратування академіка. Як нотувала Н.Д.Полонська-Василенко, “це було великим ударом для М.С.Грушевського, який до цього часу сам вибирав своїх співробітників”⁶⁶. Навіть у звідомленні про діяльність кафедри за 1925/26 рік

⁶⁵ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 8, арк.9, 12.

⁶⁶ Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії). – К., 1993. – Ч.1. – С.53.

М.С.Грушевський дошкульно зауважував, що ці аспіранти “були людьми цілком новими, яких ні колектив кафедри не знав, ні вони не були ознайомлені з вимогами кафедри, ні з організацією праці”⁶⁷.

Тут нам вбачається деяке перебільшення, бо зазначені дослідники прийшли непогану підготовку в ІСВТ при Київському ІНО під керуванням проф. О.П.Оглоблина. Останній, у свою чергу, був зв’язаний більше з акад. Д.І.Багалієм і його Харківською науково-дослідною кафедрою, ніж з київським осередком М.С.Грушевського⁶⁸. Через відсутність іншої науково-дослідної кафедри з історії України в Києві у той час названі дослідники були зараховані до аспірантури на кафедру М.С.Грушевського.

Хоча офіційно вони працювали в установі М.С.Грушевського, ці історики продовжували розробляти теми, які їм запропонував ще О.П.Оглоблин (див. *Додаток 4*), і не полишали з ним зв’язку. Як пізніше свідчив Д.Є.Бованенко, він заприязнився з К.Є.Антиповичем, В.Я.Камінським та І.І.Кравченком ще під час навчання в КІНО, де вони вели боротьбу проти націоналістичних поглядів професорів О.Ю.Гермайзе та О.С.Грушевського. Ця боротьба продовжувалась і під час аспірантських студій на науково-дослідній кафедрі Грушевського⁶⁹, що не могло не привести до конфліктних ситуацій. Так, вже у грудні 1925 р. М.С.Грушевський як голова кафедри офіційно просив Д.Є.Бованенка, який, незважаючи на затвердження, ще не приступав до аспірантських занять, повідомити, чи буде він працювати на кафедрі й “відповідати вимогам, які Кафедра ставить

⁶⁷ Науково-дослідча катедра історії України в Києві: Звідомлення за р. 1925/6 // Україна. – 1926. – № 4. – С.161.

⁶⁸ Див.: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921-1934 рр.). - С.55-58.

⁶⁹ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.37458 (архівно-слідча справа Д.Є.Бованенка), арк.11.

аспірантам”⁷⁰. Через різні непорозуміння вже в 1926 р. Д.Є.Бованенко перейшов до аспірантури Кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН на економічний відділ⁷¹.

Ускладнювало ситуацію ще й те, що В.Я.Камінський був членом КП(б)У⁷², а І.І.Кравченко – колишнім членом КП(б)У, який, проте, не поривав зв’язків з партійним осередком⁷³, і їх, гадаємо, небезпідставно зарахували до кафедри. Не можна не погодитись із думкою проф. Л.Винара, який стверджує, що “комуністична влада старалася інфільтрувати кафедру Грушевського своїми учнями, які б доносили про діяльність кафедри та її керівника”⁷⁴. Документи справи-формуляру, що була заведена ДПУ УСРР на М.С.Грушевського, це підтверджують. В ній фігурує “сигнал” на Грушевського – заява одного з аспірантів – члена ВКП(б) до Укрнауки в листопаді 1926 р. про те, що “М.С.Грушевський як голова кафедри не дбає про пролетаризацію кафедри, а навпаки, заповнює її правими ворожими пролетарській справі елементами”⁷⁵. Вірогідно, що донощиком був якраз В.Я.Камінський⁷⁶. Та й І.І.Кравченко, як нотував він сам в автобіографії, “вів ідеологічну боротьбу з ворожими марксизмові народницько-буржуазними течіями школи академіка М.С.Грушевського”⁷⁷.

Фактом, що багато про що говорить, є і те, що названі історики не відбули в кафедрі промоційних захистів, а по

⁷⁰ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.19.

⁷¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.601, арк.61-зв., 70-зв.

⁷² ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.47595 (архівно-слідча справа В.Я.Камінського), арк.6-зв.

⁷³ ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.274, арк.92-93.

⁷⁴ *Винар Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – С.72.

⁷⁵ Цит. за: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924-1934. - К., 1996. – С.67.

⁷⁶ Див.: *Верба І.* Збірка архівних матеріалів ГПУ-НКВД про М.Грушевського. - Рец. на: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924-1934. - К., 1996 // УІ. - 1996. – № 1-4. – С.446.

⁷⁷ Цит. за: *Верба І.* Збірка архівних матеріалів ГПУ-НКВД про М.Грушевського ... – С.446.

закінченні аспірантського стажу перешли на викладацьку роботу і до академічної Комісії для вивчення соціально-економічної історії України (КВСЕІУ), де головував акад. Д.І.Багалій, а керівником був О.П.Оглоблін⁷⁸.

Таким чином, цих чотирьох дослідників цілком певно можна зарахувати до вихованців О.П.Оглобліна. До речі, про К.Є.Антиповича, Д.Бованенка і В.Камінського як про учнів О.П.Оглобліна (а про Бованенка – як про його “найближчого учня”) йдеться і у біографічному нарисі Л.Винара, присвяченому життю і діяльності Олександра Петровича⁷⁹.

Навряд чи можна віднести до учнів М.С.Грушевського і Л.О.Окиншевича, який хоч і успішно закінчив навчання в НДКІУ захистом промоційної праці, проте був вихованцем акад. М.П.Василенка, працював штатним науковим співробітником та вченим секретарем в керованій М.П.Василенком Комісії для вивчення західно-руського й українського права⁸⁰ і розробляв тему, запропоновану Миколою Прокоповичем⁸¹.

М.Ф.Карачківський прийшов до НДКІУ завдяки проф. П.В.Клименку. Справа у тому, що в 1923-1924 рр. він відбував аспірантський стаж у Кам'янець-Подільській науково-дослідній кафедрі народного господарства та культури Поділля⁸² і під керівництвом П.В.Клименка написав розвідку про кам'янець-подільські цехи ХІХ століття⁸³. Та у вересні 1924 р. під час перегляду особового складу кафедри він був вик-

⁷⁸ Див.: *Верба І.В.* О.П.Оглоблін // УІЖ. – 1995. – № 5. – С.93.

⁷⁹ *Винар Л.* Олександр Петрович Оглоблін (1899-1992): Короткий біографічний нарис // *Оглоблін О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – К., Нью-Йорк, Торонто, 1995. – С.345.

⁸⁰ Див.: Соціально-економічний Відділ Української Академії наук у році 1926 (Звідомлення за рік 1926) // *Записки Соціально-Економічного Відділу УАН.* – Т.У-УІ. – К., 1927. – С.ХІІІ-ХІУ.

⁸¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.411, арк.443.

⁸² НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 8 (особова справа М.Ф.Карачківського), арк.1.

⁸³ ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.740, арк.57-зв.

лючений через “відсутність марксівського світогляду, повну неорієнтованість в питаннях внутрішнього радбудівництва і міжнародних відносин, низьку продуктивність”⁸⁴. Переїхавши до Києва, М.Ф.Карачківський став брати участь у засіданнях НДКІУ, і вже у грудні 1924 р. М.С.Грушевський подав до Головнауки України прохання про затвердження Михайла Федоровича аспірантом кафедри⁸⁵. І хоча спочатку в цьому проханні відмовили через те, що М.Ф.Карачківського “під час перевірки почистили”⁸⁶, М.С.Грушевському вдалося домогтися затвердження початківця аспірантом восени 1925 р.

В кафедрі Михайло Федорович став опрацьовувати тему з історії київських цехів спочатку під керівництвом того ж таки П.В.Клименка, а потім перейшов під провід В.І.Щербини⁸⁷. Його аспірантський стаж був визнаний успішним, проте через “незалежні від нього причини” (на жаль, ми їх поки що не знаємо), М.Ф.Карачківський не зголосився на публічний захист⁸⁸. Однак його робота в кафедрі та Комісіях старої історії України та Українсько-молдавській була настільки активною, так само, як і сильним був вплив на нього наукових концепцій та методологічних засад М.С.Грушевського, що у 1932 р. у заяві до президії II Відділу ВУАН М.Ф.Карачківський, не криючись, писав, що “належав до цієї історичної школи академіка Грушевського”⁸⁹.

Оксана Михайлівна Степанишина потрапила до кафедри М.С.Грушевського завдяки О.Ю.Гермайзе. Вона з 1921 р. викладала курс історії України в I трудовій школі ім. Шевченка⁹⁰ (ця школа відома тим, що нею керував В.Ф.Дур-

⁸⁴ Там само, оп.3, спр.419, арк.16.

⁸⁵ Там само, оп.4, спр.953, арк.5.

⁸⁶ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 9, арк.3.

⁸⁷ Там само, арк.58.

⁸⁸ Там само, спр.172, № 8 (особова справа М.Ф.Карачківського), арк.11-15.

⁸⁹ НБУВ, ІР, ф.Х, № 1044, арк.1.

⁹⁰ Див.: НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 10 (особова справа О.М.Степанишиної), арк.10.

дуківський⁹¹). Там же курс суспільствознавства читав і проф. О.Ю.Гермайзе⁹². Вже у 1923 р. вчителька починає працювати в архівному семінарі О.Ю.Гермайзе “над темою з історії соціально-економічних взаємовідносин у маєтностях Бра-ницьких”⁹³. І саме О.Ю.Гермайзе у вересні 1924 р. рекоменду-вав її “як цілком придатну і корисну для наукової роботи”⁹⁴.

Не можемо оминути й відгуку М.С.Грушевського, який підмітив один факт з біографії дослідниці, що ріднив маститого вченого і учительку. Так, керівник кафедри 20 ве-ресня 1924 р. писав: “Спираючись на даних мені усно відзивах членів кафедри О.С.Грушевського і О.Ю.Гермайзе, які досі кермували роботою О.Степанишиної, а також на власних розмовах з нею, я вважаю її досить підготовленою для аспірантури, а її участь в ній є особливо бажаною ще також як уродженки Холмищини”⁹⁵ (підкреслено нами. – О.Ю.).

О.Ю.Гермайзе став керувати і промоційною працею О.М.Степанишиної, тема якої була так само пов’язана із до-слідженням господарства Браницьких на Київщині у ХІХ ст.⁹⁶.

Проте не можна визнати лише простим збігом обставин той факт, що аспірантці О.М.Степанишиній на за-хисті її промоційної праці в 1928 р. майже дослівно повторили ті ж самі зауваги – про “зайву обережність”, ухилення від висновків і обмеження лише переліком фактів, переважання описового моменту над дослідчим, що ще в 1895 р. В.І.Щербина закидав М.С.Грушевському – “відсутність уза-

⁹¹ Про В.Ф.Дурдуківського та його школу див.: *Диплетко ВМ* Один з 45-ти: В.Дурдуківський // 3 архівів ВУІК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С.253-262.

⁹² Там само. – С.259; *Ревуцький В.* Спомини про Шевченківську школу // 125 років київської української академічної традиції 1861-1986. – С.574.

⁹³ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.56914 (архівно-слідча справа І.Д.Манд-зюка), арк.29.

⁹⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.7372 (особова справа О.М.Степани-шиної), арк.5.

⁹⁵ Там само, арк.9.

⁹⁶ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 10, арк.7.

гальнень”⁹⁷. Більше того, О.М.Степанишина повністю перейняла від М.С.Грушевського метод позитивного аналізу джерельного матеріалу та територіально-хронологічний і порівняльний принципи досліджень, так само вона була обережна у висновках, щоб “не схематизувати і не спрощувати”⁹⁸. Хіба не доречно порівняти це із кредо М.С.Грушевського “описувати, а не бавитися у синтези”⁹⁹!

Як бачимо, О.М.Степанишину з огляду на ці обставини можна зарахувати до учнів М.С.Грушевського. Зрештою, її робота “Останні роки життя Михайла Грушевського” свідчить про те, що вона була близька до родини Грушевських¹⁰⁰.

4 із 5 аспірантів набору 1926 р. (П.С.Глядківського, В.С.Євфимовського, П.І.Нечипоренка, В.Д.Юркевича) також можна назвати київськими учнями М.С.Грушевського. Виняток складає П.А.Кияниця (член КП(б)У з 1925 р.), роль його ще до кінця не з’ясована, а робота у часопису “Україна” (№ 1-2 за 1932 р.)¹⁰¹, що нищівно-вороже скерована проти М.С.Грушевського, О.Ю.Гермайзе та С.О.Єфремова, вимагає задуматися.

Навіть із поправкою на час – все ж таки йшов 1932 рік, коли тривав погром Історичних установ – публічні друковані виступи співробітників М.С.Грушевського були не масовим, а радше поодиноким явищем. Ні, не заперечуватимемо того, що учні Михайла Сергійовича приймали участь у диспутах і чистках, робили самокритичні та самовикривальні доповіді і

⁹⁷ Див.: *Витанович І.* Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // УІ. - 1966. - № 1-2. - С.40.

⁹⁸ Див.: *Ш[амрай] С.* Прилюдна оборона праці О.М.Степанишиної “Господарство мастків Брацьких на Київщині та реформи 1860-х років у цих мастках” // *Україна*. - 1929. - Січень-лютий. - С.177.

⁹⁹ *Витанович І.* Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського ... - С.51.

¹⁰⁰ Див.: *Білокінь С.* Лист Георгія Ломова до кузини – Ганни Грушевської-Шамрай // УІ. - 1995. - № 1-4. - С.180-181.

¹⁰¹ Див.: *Кияниця П.* Національно-буржуазна легенда про декабристів // *Україна*. - 1932. - № 1-2. - С.73-92.

звіти, намагалися через зміну тематики пристосуватися до нових історичних реалій. Однак, виховані на роботах кращих представників української історіографії і добре розуміючи вагу та значення друкованого слова, вони уникали брутально-лайливих випадів й псевдонаукового таврування свого вчителя і своїх товаришів по науковій школі у періодичних виданнях та монографічних розвідках, воліючи користуватись ліпше так званим прийомом “фігури умовчання”, ніж гвалтувальною лексикою компартійних прибічників.

На відміну від К.Є.Антиповича, Д.Є.Бованенка, І.І.Кравченка і В.Я.Камінського, Петро Антонович Кияниця не був “темною кобилою” на кафедрі. Він від самого початку приймав участь в її роботі як кандидат в аспіранти, його добре знав О.С.Грушевський – по спільній роботі в Товаристві економістів на початку 1920-х рр., а також як студента ВІНО¹⁰². З 1924 р. на кафедрі під проводом О.Ю.Гермайзе та О.С.Грушевського П.А.Кияниця вивчав “класові угруповання на Лівобережній Україні ХУІІ ст.”, “добу Брюховецького”, “громадські течії на Україні ХІХ-ХХ ст.”¹⁰³.

У липні 1925 р., подаючи заяву про бажання працювати в НДКІУ як аспірант, П.А.Кияниця розставив всі крапки над “і”, оголосивши про належність до КП(б)У, а також заявив, що соціологічний метод, який він приймає, є “діалектичний матеріалізм”, а його світогляд – марксівський¹⁰⁴. Знаючи це, за рік, у червні 1926 р. його кандидатуру, незважаючи на незакінчену вищу історичну освіту, підтримали керівники секцій НДКІУ О.Ю.Гермайзе і О.С.Грушевський, до їх оцінки прилучився М.С.Грушевський¹⁰⁵, який без усіляких зволікань сам запропонував НДКІУ зачислити П.А.Кияницю

¹⁰² НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 15 (особова справа П.А.Кияниці), арк.2.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.3275 (особова справа П.А.Кияниці), арк.2.

¹⁰⁵ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 15, арк.4.

аспірантом¹⁰⁶, на що і кафедра, і Укрнаука дали згоду. Проте певне застереження щодо П.А.Кияниці як партійного функціонера було зроблене: умовою призначення повної стипендії аспіранту М.С.Грушевський називав знання з нього партійного навантаження (П.А.Кияниця працював у відділі друку Київського губкому КП(б)У¹⁰⁷) “в такій мірі, що він матиме змогу працювати в Кафедрі”¹⁰⁸. Втім, він (так само, як і Д.Є.Бованенко) незабаром перейшов до аспірантури новоствореної марксо-ленінської кафедри в Києві¹⁰⁹.

П.С.Глядківський, В.С.Євфимовський та В.Д.Юркевич працювали в НДКІУ під неопосередкованим керівництвом акад. М.С.Грушевського, зокрема П.С.Глядківський розробляв тему із соціологічного обґрунтування “української казки про вдячного мерця”¹¹⁰, В.С.Євфимовський вивчав питання про московських воєвод в українських містах за часів Б.Хмельницького¹¹¹, а В.Д.Юркевич – заселення Слобідської України за Хмельниччини¹¹².

П.С.Глядківський потрапив на кафедру завдяки знайомству із небожем М.С.Грушевського С.В.Шамраєм та через свою зацікавленість фольклором¹¹³. І хоча вже 1924 р. М.С.Грушевський, переконавшись у науковій підготовленості Павла Семеновича та його здатності до праці, подав ім'я молодого дослідника до Укрнауки на затвердження аспірантом¹¹⁴, П.С.Глядківському довелося чекати 2 роки як кандидату в аспіранти.

¹⁰⁶ Там само, арк.5.

¹⁰⁷ Там само, арк.6-зв.

¹⁰⁸ Там само, спр.170, № 6, арк.70.

¹⁰⁹ Там само, арк.233-зв.

¹¹⁰ Там само, спр.172, № 12 (особова справа П.С.Глядківського), арк.2, 5.

¹¹¹ Там само, № 14 (особова справа В.С.Євфимовського), арк.11; спр.170, № 3, арк.77.

¹¹² Там само, спр.172, № 13 (особова справа В.Д.Юркевича), арк.20.

¹¹³ Там само, № 12, арк.3.

¹¹⁴ Там само, арк.2.

Павло Глядківський виправдав надії, що покладав на нього М.С.Грушевський: 8 квітня 1930 р. П.С.Глядківський вдало відбув промоцію¹¹⁵. Крім того, він не лише добросовісно виконував обов'язки секретаря Кабінету примітивної культури, а згодом і Відділу примітивної культури, але часом – за відсутністю С.В.Глушка – секретарював на пленарних засіданнях кафедри. На нього покладався М.С.Грушевський і у вирішенні деяких фінансових справ, зокрема саме за підписами М.С.Грушевського та П.С.Глядківського банком видавалися гроші на потреби кафедри.

Науковець і надалі не зрадив М.С.Грушевського: у 1931-1933 рр. працював у Культурно-історичній комісії ВУАН, формальним керманічем якої був Михайло Сергійович, і майже не виступав у так званих “диспутах” 1930-х рр. із критикою вчителя.

Та, гадаємо, красномовнішим виявом його вдячності М.С.Грушевському є написана в окупованому Києві десь наприкінці 1941 р. невеличка стаття на роковини смерті Михайла Сергійовича під назвою “Світлій пам'яті великого вчителя і друга”. В статті-спогаді науковець нотував: “Коли після майже десятилітньої перерви береш в руки перо (П.С.Глядківський був звільнений у ВУАН у 1933 р. і працював не за спеціальністю. - О.Ю.), то мимоволі хвилюєшся і сумуєш. Особливо сумуєш через те, що рядки ці присвячені людині, котрій так багато з моральної та інтелектуальної сторони зобов'язаний і котрої вже нема між нами...”¹¹⁶ (підкреслено нами. - О.Ю.).

Чернігівський архівіст В.С.Євфимовський своєму аспірантському стажу в кафедрі передусім мав завдячувати О.С.Грушевському, після знайомства з яким у 1923 р. він став співробітничати з Історично-географічною комісією, а з 1924 року долучився до праці Археографічної комісії ВУАН під

¹¹⁵ Там само, арк.28-зв.

¹¹⁶ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.66594 (архівно-слідча справа П.С.Глядківського), арк.125.

головуванням М.С.Грушевського¹¹⁷. Його дволітня плідна праця як кандидата в аспіранти НДКІУ, добре знання архівної справи, археографії та палеографії привернули увагу М.С.Грушевського. Одержавши статус аспіранта, В.С.Євфимовський починає працювати під орудою М.С.Грушевського над темою з історії українсько-московських взаємин другої половини ХУІІІ ст.¹¹⁸. Одночасно він бере участь у роботі Археографічної експедиції до московського “Древле-хранилища”¹¹⁹.

Зауважимо, що робота аспіранта в експедиції була вигідна і йому, і М.С.Грушевському: В.С.Євфимовський збирав матеріали для своєї промоційної праці, а М.С.Грушевський отримував документи для чергових томів своєї “Історії України-Руси”. (Археографічній експедиції присвячений параграф 2.6.). Така форма співпраці учня і учителя, до речі, була характерна також для львівської школи М.С.Грушевського. Тобто з цієї точки зору В.С.Євфимовського можна вважати класичним представником київської історичної школи (хоча промоції в НДКІУ він відбутися не встиг).

Подібне твердження так само доречне для характеристики В.Д.Юркевича. Втім, і його до акад. М.С.Грушевського привели О.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевський та В.Ю.Данилевич. Так, під патронатом першого Віктор Дмитрович проходив обов’язковий після закінчення ВІНО педагогічний стаж у І трудовій школі імені Т.Шевченка¹²⁰, також він брав участь в архівному семінарі О.Ю.Гермайзе¹²¹; О.С.Грушевський кермував студіями В.Д.Юркевича з історії селян Правобережжя до кінця ХУІІІ ст. та з історії колонізації

¹¹⁷ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 14 (особова справа В.С.Євфимовського), арк.9-зв.-10.

¹¹⁸ Там само, арк.11.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Там само, № 13 (особова справа В.Д.Юркевича), арк.7.

¹²¹ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.56914 (архівно-слідча справа І.Д.Мандзюка), арк.4-зв.

Київщини¹²²; а за вказівками В.Ю.Данилевича науковець вивчав невідоме до того неолітичне поселення на Сіверщині¹²³.

В кафедрі дослідник став осягати тему, яка і для студій М.С.Грушевського мала великий інтерес – заселення Слобожанщини – “Дніпровсько-донського межиріччя українською людністю в XVII стол.”¹²⁴. Опанувавши літературу і опрацювавши велику кількість джерел (головне під час Археографічної експедиції до Москви, в якій В.Д.Юркевич приймав активну участь), молодий вчений 1 грудня 1929 р. вдало захистив промоційну працю і став науковим співробітником НДКІУ. Одночасно він керував і Комісією історії козаччини¹²⁵.

Варто згадати, що науковці сприймали керівництво М.С.Грушевського з великим пієтетом. Зокрема, В.Д.Юркевич, повідомляючи В.С.Євфимовського листом про те, що М.С.Грушевський “знову казав, що з охотою візьме на себе все керівництво нами двома і перегляд наших робіт”, не утримався, аби не поставити три знаки оклику (!!!)¹²⁶.

Звичайно, про те, що В.Д.Юркевич був “одним із найближчих прихильників М.С.Грушевського”¹²⁷ йому згадали у 1934 р., коли звільнили з роботи у ВУАН, і у 1937 р., коли арештували.

П.І.Нечипоренко працював в кафедрі з 1925 р. як кандидат в аспіранти під опікою О.Ю.Гермайзе. За цей час професор виявив в нім “велику начитаність в історії й літературі..., уміння вишукати і опрацювати архівний мате-

¹²² НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 13, арк.7.

¹²³ Там само. Див. також: *Козловська В.* Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.42.

¹²⁴ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 13, арк.38.

¹²⁵ Див.: *Федущак-Юркевич І.* Михайло Грушевський і слідча справа Віктора Юркевича // Михайло Грушевський: 36. наук. праць. - Львів, 1994. – С.427.

¹²⁶ Лист В.Д.Юркевича до В.С.Євфимовського 11-14 березня 1928 р. // ІБДУВ, ІР, ф.262, № 61, арк.22-22-зв.

¹²⁷ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.52028 (архівно-слідча справа В.Д.Юркевича), арк.1.

ріал”¹²⁸. Після затвердження П.І.Нечипоренка аспірантом О.Ю.Гермайзе і далі керував його промоційною працею “Низове Посейм’я ХУІІІ ст.”.

Є, проте, окремі факти, які доводять, що Прокіп Іванович намагався отримати цінні поради і від самого М.С.Грушевського. Так, В.Д.Юркевич в листі до В.С.Євфимовського у березні 1928 р. писав, що “Прокіп почуває себе як сир в маслі, читає доповіді (в кафедрі. – О.Ю.), з минулого вівторка почав носити свої праці до М[ихайла] С[ергієвича]...”¹²⁹ Вірогідно, прихильній увазі М.С.Грушевського послуговувала і кількामісячна участь П.І.Нечипоренка в Археографічній експедиції у 1927 р. А багаті на родинні подробиці листи П.І.Нечипоренка до М.С.Грушевського свідчать про те, що академік був у курсі справ аспіранта, а також давав вказівки щодо його промоційної роботи¹³⁰.

Арешт влітку 1929 р. О.Ю.Гермайзе залишив дослідника без керівника. Зрештою, офіційно працюючи самостійно, П.І.Нечипоренко 15 вересня 1930 р. відбув промоційний захист, але акад. М.С.Грушевського на ньому не було: вчений тоді перебував у Кисловодську.

Таким чином, П.В.Глядківського, В.С.Євфимовського і В.Д.Юркевича ми можемо безсумнівно зарахувати до гурту київських учнів М.С.Грушевського. Що ж до П.І.Нечипоренка, то, зважаючи на наведені дані, думаємо доцільно і його вважати представником цієї наукової школи, але вже без усілякої категоричності.

Восени 1926 р. неприємним явищем, що виявив прихильників і противників М.С.Грушевського серед аспірантського складу НДКІУ і, фактично, розколов аспіратів на дві групи, став конфлікт, до якого привело начебто буденне

¹²⁸ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 16 (особова справа П.І.Нечипоренка), арк.12.

¹²⁹ Лист В.Д.Юркевича до В.С.Євфимовського 11-14 березня 1928 р. // НБУВ, ІР, ф.262, № 61, арк.21-зв.

¹³⁰ Див.: ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.660.

для кафедри питання про зарахування кандидата в аспіранти до аспірантури. Визнаємо необхідним зачепити цю проблему, бо вона має неопосередковане відношення до київської школи М.С.Грушевського. Йдеться, власне, про те, хто і як висловив своє ставлення до рішення керуючого осередку НДКІУ на чолі з М.С.Грушевським, іншими словами, мова йшла про довіру до рішень керівників кафедри і, передусім, самого акад. М.С.Грушевського.

9 жовтня 1926 р. до НДКІУ заяву про бажання бути аспірантом подав Іван Данилович Мандзюк¹³¹. Він, до речі, був серед тих, хто починав працювати в кафедрі ще 1924 р. Його дорадниками, як і багатьох інших, були О.Ю.Гермайзе, в історико-архівному семінарі якого він брав участь¹³², та О.С.Грушевський, що керував дослідями І.Д.Мандзюка в історичному гуртку при ВІНО¹³³. Однак наприкінці 1922/23 уч. року І.Д.Мандзюк був виключений із складу студентів ВІНО¹³⁴. Вищу освіту він здобув в 1924 р., закінчивши курс навчання на етнологічному відділі КАІ, де паралельно із ВІНО вчився з 1921 р.¹³⁵

Як кандидат в аспіранти І.Д.Мандзюк працював в НДКІУ під проводом О.Ю.Гермайзе. Вже 1926 р. в 1-му томі "Студій" кафедри побачила світ його кандидатська праця "Гоголівська сотня Київського полку 1766 р.: соціально-економічний нарис, за матеріалами Румянцевського опису" з присвятою і подякою "давньому вчителеві" О.Ю.Гермайзе¹³⁶. Зазначимо, що М.С.Грушевський надрукував цю розвідку І.Д.Мандзюка поруч із 2-ма працями затверджених Укр-

¹³¹ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 19 (особова справа І.Д.Мандзюка), арк.1.

¹³² Див.: ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.56914 (архівно-слідча справа І.Д.Мандзюка), арк.4-зв.

¹³³ Там само, арк.12-13.

¹³⁴ ДА м. Києва, ф.Р-346, оп.1, спр.43, арк.18.

¹³⁵ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, №19, арк.15-16.

¹³⁶ Див.: Студії з історії України. - Т.І. - С.91.

наукою аспірантів, тобто керівник кафедри вважав її цілком прийнятною для характеристики здобутків кафедри.

26 жовтня 1926 р. Бюро НДКІУ ухвалило подати кандидатуру І.Д.Мандзюка на затвердження Укрнаукою¹³⁷, 2 листопада це питання розглядалось на пленумі кафедри. Але замість звичного схвалення частина аспірантів не погодилась із міркуваннями Бюро НДКІУ. Це були В.Я.Камінський, К.Є.Антипович та І.І.Кравченко – учні О.П.Оглоблина. М.С.Грушевський вирішив розв'язати це питання на наступному Бюро кафедри¹³⁸, яке визнало заяву названих аспірантів не зовсім обгрунтованою і ухвалило попереднє рішення Бюро залишити в силі¹³⁹.

13 листопада 1926 р. до Бюро НДКІУ надійшла письмова заява від В.Я.Камінського, І.І.Кравченка та К.Є.Антиповича. Що ж вони закидали І.Д.Мандзюку?

По-перше, згадувалось, що він був позбавлений прав студента як соціально-ворожий елемент, по-друге, що не мав вищої освіти, і, по-третє, робота його про місто Гоголів уявлялась їм описовою, убогою і не витримувала критики¹⁴⁰.

Натомість на підтримку І.Д.Мандзюка виступили С.В.Глушко, П.С.Глядківський, В.С.Євфимовський, Д.О.Кравцов, П.І.Нечипоренко, О.М.Степанишина, Л.О.Окиншевич і В.Д.Юркевич. У своїй заяві вони вказали, що І.Д.Мандзюк як син селянина-незаможника не може бути “соціально-ворожим” пролетаріатові елементом; що він закінчив КАІ, тобто вищу освіту має; а названа його робота написана на підставі архівних джерел і друкованих матеріалів та є “інтересною, науково обробленою і цілком викінченою”¹⁴¹.

¹³⁷ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 11, арк.32.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Там само, арк.34.

¹⁴⁰ Там само, спр.172, № 19, арк.18.

¹⁴¹ Там само, арк.18-18-зв.

Втім, поновлене клопотання НДКІУ до Укрнауки у квітні 1927 р. від імені пленуму кафедри¹⁴² успіху не досягло; І.Д.Мандзюк аспірантом затверджений не був¹⁴³. М.С.Грушевський, проте, підтримував дослідника і далі: спочатку доручив йому правити рукописи в редакції “України”, а після смерті вченого секретаря Археографічної комісії Г.А.Іванця призначив його виконуючим обов’язки секретаря цієї комісії (з квітня 1929 р.)¹⁴⁴.

Наведені дані дозволяють казати про 2 угруповання в кафедрі і намагання аспірантів, які вважали себе “марсистами”, впливати на рішення керуючого осередку. Незважаючи на те, що за постановою Укрнауки від 9 жовтня 1926 р. “аспіранти не мають права ухвального голосу в пленарних засіданнях кафедр, на яких рішенняються справи як про прийняття аспірантів, так і про вибір інших співробітників кафедр”¹⁴⁵, саме заява аспірантів спричинилася до згаданого конфлікту, що не опосередковано виявив опонентів М.С.Грушевського та його прибічників. Доречно відзначити, що серед останніх всіх (крім Л.О.Окиншевича) ми вважаємо його київськими учнями.

З 1927 р. до аспірантури НДКІУ були зараховані В.С.Денисенко, Д.О.Кравцов, О.Я.Павлик та Є.С.Смолинська.

Василь Семенович Денисенко працював в кафедрі від першого дня її існування, до того ж під загальним проводом М.С.Грушевського та “ближчим керуванням” К.М.Грушевської¹⁴⁶. Неабияке значення для його залучення до НДКІУ мало заприятелювання із С.В.Шамраєм та П.С.Глядківським, разом із якими В.С.Денисенко навчався у вишах. Цей високоосвічений юнак (у 1919-1920 рр. він навчався на слов’яно-українському відділі історико-філологічного факуль-

¹⁴² Там само, арк.21, 33.

¹⁴³ Там само, арк.34.

¹⁴⁴ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.56914, арк.31.

¹⁴⁵ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.601, арк.42.

¹⁴⁶ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 18 (особова справа В.С.Денисенка), арк.7.

тету Київського українського державного університету, а після його реорганізації - на літературно-лінгвістичному циклі факультету профосвіти ВІНО (1921-1923 рр.), одночасно слухав лекції і в КАІ¹⁴⁷) завзято опрацьовував теми з історії культури, соціології та фольклору, неодноразово у 1925-1927 рр. виголошував доповіді на засіданнях Кабінету примітивної культури. Ще до офіційного затвердження аспірантом його розвідки були надруковані М.С.Грушевським в "Первіснім громадянстві".

Так само активно працював В.С.Денисенко у Відділі примітивної культури як аспірант, і свою промоційну працю, присвячену соціологічному аналізу українського похоронного обряду, науковець вчасно і вдало обороняв в кафедрі одним з останніх – 9 липня 1930 р.

Загалом, тематика праці, що була в руслі зацікавлень акад. М.С.Грушевського, та безпосереднє керівництво з боку останнього не викликають сумніву щодо зарахування В.С.Денисенка до гурту учнів М.С.Грушевського. Недарма у 1933 р., коли В.С.Денисенка звільняли з ВУАН, першою фразою викривальної характеристики науковця було "учень Грушевського"¹⁴⁸.

Учнем М.С.Грушевського можна назвати і Дмитра Овсійовича Кравцова. Він, так само як і В.С.Денисенко, не знав спочинку в НДКГУ з весни 1924 р. і свою першу заяву до кафедри подав у вересні того року¹⁴⁹. Вже тоді, як вважав акад. М.С.Грушевський, він був "досить підготовлений науково для занять при дослідній Кафедрі історії України"¹⁵⁰. Справді, Д.О.Кравцов ще 1918 р. став слухачем історично-філологічного факультету Київського українського державного університету і, пройшовши разом з цим вузом всі етапи його реорганізації, наприкінці 1922 р. закінчив історичний цикл

¹⁴⁷ Там само, арк.10.

¹⁴⁸ Див.: НБУВ, ІР, ф.Х, № 1499, арк.1.

¹⁴⁹ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 17 (особова справа Д.О.Кравцова), арк.3.

¹⁵⁰ Там само, арк.5.

факультету профосвіти ВІНО¹⁵¹. Відчуваючи потяг до наукової праці, історик на початку 1920-х рр. став співпрацювати з Історичною секцією ВУАН і тоді ж заприятелював з О.С.Грушевським. Під проводом цього професора молодик почав розробляти питання заселення українських степів ХУ-ХУІІ ст.¹⁵².

Зважаючи на палеографічні навички Д.О.Кравцова та добре володіння ним латинською та польською мовами¹⁵³, М.С.Грушевський залучав його до роботи Археографічної комісії ВУАН. Зокрема з 1926 р. дослідник бере участь в Археографічній експедиції до московських архівів.

Аспірантом НДКІУ Д.О.Кравцова було затверджено лише з третьої спроби¹⁵⁴ – тільки у травні 1927 р.¹⁵⁵ (фактично ж він працював як аспірант від 1926 р.¹⁵⁶). В темі його промоційної праці “Запорожжя в часи Хмельниччини”, яку він писав під наглядом М.С. та О.С.Грушевських, сполучилися інтереси обох сторін: молодий дослідник був закоханий в історію Запорожжя, а старший Грушевський якраз писав історію Хмельниччини. І хоча в кафедрі промоції Д.О.Кравцов не встиг відбутися (про що, до речі, дуже жалкував Михайло Сергієвич)¹⁵⁷, він і по війні вважав себе учнем М.С.Грушевського та був вдячний йому за школу.

Думаємо, до київської історичної школи можна записати і Остапа Яковича Павлика. Галичанин за походженням, він у 1913 р. був мобілізований до австрійської армії, а із початком першої світової війни потрапив на фронт. Восени 1914 р. його полк був розбитий, а сам О.Я.Павлик поранений. Тоді ж він разом із іншими солдатами потрапив у полон до

¹⁵¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.3767 (особова справа Д.О.Кравцова), арк.7.

¹⁵² НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 17, арк.5.

¹⁵³ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.3767, арк.2-зв.

¹⁵⁴ Там само, арк.8.

¹⁵⁵ Там само, арк.9.

¹⁵⁶ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 3, арк.45.

¹⁵⁷ Див.: Лист М.С.Грушевського до Д.О.Кравцова від 9 жовтня 1930 р. // НБУВ, ІР, ф.262, № 106, арк.1.

росіян. У 1914-1916 рр. бранець знаходився у таборі для військовополонених у Сибіру, а 1916 р. був направлений до Мінської губернії на чорнові роботи. Після Лютневої революції О.Я.Павлик приїхав до Києва¹⁵⁸, де восени 1917 р. поступив до Київського українського державного університету на історично-філологічний факультет, на якому провчився до 1920 р. Після кількарічної перерви О.Я.Павлик у 1923 р. відновився в правах студента та у 1925 р. закінчив вищу освіту в стінах КІНО. В інституті О.Я.Павлик спочатку відвідував історичний семінар О.С.Грушевського, а згодом секцію всесвітньої історії ІСВТ, якою опікувався проф. Л.М.Беркут¹⁵⁹.

Вже у 1925 р. О.Я.Павлик подав заяву до НДКІУ, де вказував, що бажає “працювати даліше в галузі української історії, досліджувати її та розробляти невияснені питання”¹⁶⁰, але лише через 2 роки став аспірантом. Галичанин, звісно, прагнув взяти промоційну тему з нової історії Західної України. Як свідчив О.Я.Павлик, сам М.С.Грушевський дав йому тему “Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині 1890 р.”¹⁶¹. Гадаємо, з боку М.С.Грушевського це було свідоме бажання підготувати кадри для майбутнього відділу історії Західної України, що планувався ним як в 1924 р. в складі НДКІУ, так і в 1928 р. в складі Інституту історії України. Та й над історією Західної України в кафедрі тоді ніхто не працював.

Промоційна праця О.Я.Павлика була підготовлена за керівництвом акад. М.С.Грушевського¹⁶² і захищена в кафедрі передостанньою – 14 вересня 1930 р. Це була перша праця з історії Галичини, написана в радянській Україні, яка, втім, опублікована не була.

¹⁵⁸ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.63862 (архівно-слідча справа О.Я.Павлика, М.В.Барона, І.О.Туркевича, Я.І.Вусовича), арк.41-41-зв.

¹⁵⁹ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 20 (особова справа О.Я.Павлика), арк.6-6-зв.

¹⁶⁰ Там само, арк.5.

¹⁶¹ Заява О.Я.Павлика від 4 березня 1932 р. // НБУВ, ІР, ф.Х, №1045, арк.20.

¹⁶² НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 20, арк.36.

І хоча у 1932 р. О.Я.Павлик в умовах зростаючого тиску з боку тоталітарного режиму усіляко заперечував належність до “школи буржуазних істориків” М.С.Грушевського¹⁶³ (це, без сумніву, була данина часові), все ж він пізніше (вже під час арешту 1937 р.) визнавав, що знаходився під впливом видатного історика України¹⁶⁴.

Євгенія Сергіївна Смолинська потрапила на кафедру завдяки своєму чоловіку, тоді студенту КІНО, Т.М.Гавриленку, який приймав участь в роботі Кабінету примітивної культури від часу його організації. Випускниця літературно-лінгвістичного циклу факультету профосвіти КІНО, вона стала відвідувати наукові засідання Кабінету із зими 1926 р.¹⁶⁵, а у січні 1927 р. подала заяву до акад. М.С.Грушевського, де зазначила, що бажає “студіювати українську народну обрядовість і творчість з соціологічного погляду”¹⁶⁶. Керівницею її промоційної роботи була К.М.Грушевська¹⁶⁷, однак за сімейними обставинами (народження дитини) Є.С.Смолинська промоції не відбула, хоча працювала досить активно і була близька до М.С. та К.М.Грушевських¹⁶⁸. На нашу думку, Є.С.Смолинську можна віднести до київської школи М.С.Грушевського із певними застереженнями.

У 1928 р. аспірантами НДКІУ стали Т.М.Гавриленко, П.А.Діхтяр, В.М.Косташук, Л.В.Миловидов, В.М.Сильченко, М.Ф.Скрипник, а у 1929 р. – І.Д.Бойко, Ф.Я.Кольченко та І.Д.Сікало. Зважаючи на досить короткий термін їх праці в кафедрі думаємо, що їх (за винятком Т.М.Гавриленка та В.М.Косташука) до школи М.С.Грушевського зараховувати не варто.

¹⁶³ НБУВ, ІР, ф.Х, № 1045, арк.16.

¹⁶⁴ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.63862, арк.62.

¹⁶⁵ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 28 (особова справа Є.С.Смолинської), арк.2.

¹⁶⁶ Там само, арк.1.

¹⁶⁷ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.47267 (архівно-слідча справа В.М.Сильченка), арк.54.

¹⁶⁸ Там само.

Справді, тільки студіями Т.М.Гавриленка та В.М.Косташука керував М.С.Грушевський. Що ж до інших, то П.А.Діхтяр і М.Ф.Скрипник прийшли в НДКІУ завдяки О.Ю.Гермайзе. П.А.Діхтяр під час навчання у КІНО працював в семінарі вищого типу з української історії, який вів Осип Юрійович¹⁶⁹, його було допущено до праці в кафедрі на початку 1928 р. знов-таки з подачі О.Ю.Гермайзе¹⁷⁰.

Промоційну студію "Реформа 1861 р. на Правобережжі" молодий дослідник теж розраховував писати під наглядом високошановного професора, однак арешт О.Ю.Гермайзе у 1929 р. цьому зашкодив і останній рік П.А.Діхтяр працював без керівника.

А Марії Федорівні Скрипник навіть не пощастило посправжньому взятися до праці: вона була арештована невдовзі після О.Ю.Гермайзе¹⁷¹. Її можна назвати ученицею цього вченого, бо вона слухала його виклади у І-й трудовій школі ім. Шевченка¹⁷², була членом історичного гуртка у школі, що працював під проводом Осипа Юрійовича, згодом продовжила студії в історико-архівному семінарі при Київському центральному історичному архіві, нарешті, під час навчання у КІНО та після закінчення вузу вивчала історію України під керівництвом професора та користувалась його порадами¹⁷³.

Чернігівець Лев Вікторович Миловидов отримав вищу освіту на словесному відділі факультету профосвіти Ніжинського ІНО. В інституті і після нього Л.В.Миловидов працював під керівництвом професора-літературознавця проф. В.І.Резанова¹⁷⁴. В даному випадку видається дещо дивним, чому дослідник, який подавав великі надії - ще до аспірантури

¹⁶⁹ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.2149, арк.2, 3.

¹⁷⁰ Там само, арк.8.

¹⁷¹ Там само, ф.3847, оп.1, спр.243, арк.10.

¹⁷² ДА СБУ, спр.67098, т.56 (архівно-слідча справа О.Ю.Гермайзе), арк.19.

¹⁷³ Там само, арк.20-21.

¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.4943 (особола справа Л.В.Миловидова), арк.25.

він мав чималий список друкованих праць – подав у серпні 1928 р. заяву до НДКІУ¹⁷⁵, а не до Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури і мови, яку очолював В.І.Резанов.

Втім, він контактував із кафедрою М.С.Грушевського від 1927 р. і, як сам Л.В.Миловидов писав в автобіографії, користувався “цінними вказівками з боку голови секції [історії культури. – О.Ю.] акад. М.С.Грушевського”¹⁷⁶. Отримавши статус аспіранта, Л.В.Миловидов продовжував досліджувати тему, над якою працював раніше, себто вивчати історію освіти на Чернігівщині¹⁷⁷. Його працею в кафедрі керував, проте, не М.С.Грушевський, а П.В.Клименко, який теж походив з тих міст. Та закінчити розпочату роботу молодий науковець не встиг: 30 липня 1930 р. на нього чекала нагла смерть¹⁷⁸.

Недоцільно вважати київським учнем М.С.Грушевського і Володимира Миколайовича Сильченка. Він закінчив літературно-лінгвістичний цикл факультету профосвіти КІНО у 1928 р., але через те, що ані П.П.Филипович, ані М.К.Зеров йому рєкомендації до кафедри літератури не дали, він звернувся до Відділу примітивної культури і народної творчості НДКІУ¹⁷⁹, де знав Т.М.Гавриленка та Є.С.Смолинську¹⁸⁰. В.М.Сильченко так описує своє перше відвідання кафедри: “Я прийшов [на засідання Кабінету примітивної культури. – О.Ю.] ... Як прийшов Грушевський, я попросив його, щоб він мені дозволив бувати на засіданні. Він спитав прізвище і дозволив...”¹⁸¹.

Восени 1928 р. після іспитів в НДКІУ і затвердження Укрнаукою, В.М.Сильченко вибрав промоційну тему з історії

¹⁷⁵ Там само, арк.15.

¹⁷⁶ Там само, арк.25-зв.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само, арк.38, 39.

¹⁷⁹ ІДАГО України, ф.263, оп.1, спр.47267 (архівно-слідча справа В.М.Сильченка), арк.7-зв.

¹⁸⁰ Там само, арк.33.

¹⁸¹ Там само.

української масничної обрядовості. Керівником його було призначено К.О.Копержинського¹⁸².

Не можна обійти мовчанням ставлення М.С.Грушевського до хворого на сухоти В.М.Сильченка, яке, як відзначає Володимир Миколайович, було “добрим”, “із співчуттям”¹⁸³. Більше того, коли навесні 1930 р. аспірант захворів і йому треба було поїхати на лікування на південь, якраз М.С.Грушевський (а не профспілка) фінансово допоміг йому, виплативши аванс за дві статті, причому одна з них ще не була написана¹⁸⁴.

Вартої згадки є й та обставина, що у аспіранта з 1928 р. В.М.Сильченка ні М.С.Грушевський, ні К.М.Грушевська “ні разу не спитали... про ... походження, про політично-громадську роботу, про родинний стан, але Грушевський завжди цікавився станом ... здоров'я...”¹⁸⁵. Однак людське співчуття, яке виявив М.С.Грушевський до хворого, аж ніяк не можна пов'язати із належністю В.М.Сильченка до київської школи історика.

Іван Давидович Бойко, випускник соціально-історичного відділу факультету профосвіти Ніжинського ІНО 1923 р., став приймати участь у роботі Історично-географічної комісії ВУАН з 1926 р.¹⁸⁶, а в 1929 р. завдяки О.С.Грушевському став аспірантом НДКУ. Але через рік, коли кафедру було ліквідовано, він перейшов до Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури¹⁸⁷, однак промоції там не відбув. Відзначимо, що дослідник діяльності Харківської ка-

¹⁸² Там само, арк.53-54.

¹⁸³ Там само, арк.34.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Там само, арк.54.

¹⁸⁶ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.687 (особова справа І.Д.Бойка), арк.6-зв. І.Д.Бойко ще у 1930 р. брав участь у експедиціях Історично-географічної комісії, зокрема досліджував поселення на правому і лівому боці р. Снові // Див.: ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1212, арк.39-93.

¹⁸⁷ Див.: Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. - С.184.

федри О.М.Богдашина вважає І.Д.Бойка репрезентантом школи Д.І.Багалія¹⁸⁸.

Про Івана Даниловича Сікала знаємо лише, що він закінчив КІНО разом із В.М.Сильченком, але, на відміну від останнього, приймав дієву участь у роботі Етнографічної секції краєзнавчого гуртка КІНО від 1927 р. Тому його аспірантські студії в НДКІУ аж ніяк не можна визнати випадковими. Зрештою, роботою І.Д.Сікала у Відділі примітивної культури керував Ф.Я.Савченко¹⁸⁹, проте лише один рік в кафедрі не може бути достатнім для того, аби “взяти школу”.

Небагато знаємо і про Федора Яковича Кольченка. Ті дані, які ми маємо, не дозволяють казати про нього ні як про прихильника акад. М.С.Грушевського, ні як про учня. Так, зокрема, тільки-но отримавши статус аспіранта, Ф.Я.Кольченко виступив із ініціативою “засудити банду СВУ”, але питання це на кафедрі так і не розглядалося¹⁹⁰.

Тодора Матвійовича Гавриленка, навпаки, можна без усіляких застережень назвати серед тих, хто став учнем М.С.Грушевського у 1920-х рр. Це була високоосвічена людина, що знала кілька іноземних мов, і, як про нього згадував М.М.Ткаченко у 1963 р., “був працюючим ініціативним працівником і володів оригінальністю думки”¹⁹¹.

Ще за часів студентських занять у КІНО Т.М.Гавриленко став постійним працівником Кабінету примітивної культури, де не один раз виступав із доповідями та рецензіями; керував він і просемінарієм Кабінету – етнографічною секцією краєзнавчого гуртка при КІНО, з якого до НДКІУ приходили молоді талановиті дослідники, приміром у 1930 р. збирались в аспірантуру НДКІУ вихованці гуртка Г.Завадович, Ю.Сербул, Осіюк, В.Сергійчук¹⁹². За свідченнями сучасників,

¹⁸⁸ Там само, арк.85.

¹⁸⁹ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.47267, арк.54.

¹⁹⁰ Там само, спр.47595, т.1, с.47-зв.

¹⁹¹ Там само, спр.56706 (архівно-слідча справа Т.М.Гавриленка), арк.138.

¹⁹² Там само, спр.47267, арк.56.

науковець був “улюбленцем М.С.Грушевського”¹⁹³, “одним з найближчих співробітників акад. Грушевського”¹⁹⁴ та й сам він не приховував, що до 1931 р. сприймав “класову буржуазно-націоналістичну точку зору школи Дюркгейма-Грушевського, вихованцем якої ... був на протязі 5 років”¹⁹⁵.

Доля Василя Миколайовича Косташука подібна до планиди О.Я.Павлика. Галичанин, випускник історично-філологічного відділу філософічного факультету Чернівецького університету¹⁹⁶, В.М.Косташук з початком імперіалістичної війни був мобілізований, але вже у серпні 1914 р. його поранили і він потрапив до російського полону. 1917 р. бранця було звільнено і він прибув до Києва, де з того часу вчителював.

З 1927 р. його роботи з’являються в часопису “Україна”, а з 1928 р. аспірант В.М.Косташук починає під проводом М.С.Грушевського працювати над вибраною темою “Революція 1848 р. в Галичині і часи реакції (1848-1860 рр.)”¹⁹⁷, але до промоційного захисту справа не дійшла. Гадасмо, що із невеликими засторогами (через досить незначні наші знання про В.М.Косташука) його вважати учнем М.С.Грушевського можливо.

Існує ще група не-аспірантів НДКІУ, яких також доцільно вважати репрезентантами київської школи історика.

Передусім це Л.П.Шевченко, яка ще змалку була під впливом найбільшого українського історика, що закономірно привело її до фахового зацікавлення етнографією та українським фольклором. І хоча Л.П.Шевченко не була аспіранткою НДКІУ, однак її праця в Культурно-історичній комісії та Кабінеті примітивної культури під керівництвом М.С.Грушев-

¹⁹³ Там само, спр.47004 (архівно-слідча справа С.В.Глушка), арк.8.

¹⁹⁴ Там само, спр.44125 (архівно-слідча справа П.І.Артемька), арк.50.

¹⁹⁵ Там само, спр.56706, арк.15-зв.

¹⁹⁶ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.3688 (особова справа В.М.Косташука), арк.5-зв.

¹⁹⁷ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 3, арк.81.

ського визначила її подальшу долю етнографа і фольклориста.

Кермування Кабінетом примітивної культури та редагування часопису “Первісне громадянство” здійснювала спочатку як науковий співробітник кафедри, а згодом її дійсний член К.М.Грушевська. Проте, незважаючи на її поважні посади, вважаємо реальним її також віднести до київської школи¹⁹⁸. І хоча вона в другій половині 1920-х рр. вже сама опікувалася аспірантами, її становлення як дослідниці відбулося якраз в цей період. Праці К.М.Грушевської, що вийшли під грифом Історичних установ ВУАН, свідчили, що із помічниці батька Катерина перетворилася на самостійного і досвідченого фахівця.

Ще одне підтвердження тому – лист М.С.Грушевського до П.Д.Мартиновича у 1927 р., у якому батько зізнається, що донька “під моєю рукою спеціалізувалась на українській народній словесності та пережитках передісторичної чи примітивної культури”¹⁹⁹ (підкреслено нами. – О.Ю.). До речі, у 1926 р. в листі до доньки М.С.Грушевський із захопленням писав про те, як Катерина Михайлівна зробила зайвими всі його клопоти, “так прегарно себе заявивши в сих двох роках і по лінії дослідчій і організаційній!”²⁰⁰ (підкреслено нами. – О.Ю.). Тобто мова йде про 1924-1926 рр. – час формування київської школи.

Ф.Я.Савченка теж варто зарахувати до київської історичної школи, хоч деякі суспільствознавці вважають, що

¹⁹⁸ Цієї точки зору дотримується і Л.Винар. Див.: Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації ... - С.77.

¹⁹⁹ Лист М.С.Грушевського до П.Д.Мартиновича від 28 лютого 1927 р. Цит. за: Шевчук Т. Листування Катерини Грушевської і Василя Кравченка з приводу дослідження українського народного епосу (“Думи про пригоду на морі Поповича”) // Народна творчість та етнографія. - 1996. - № 4. - С.77.

²⁰⁰ Лист М.С.Грушевського до М.С. та К.М.Грушевських від 21 червня 1926 р. Цит. за: Панова М.А., Пантюхова О.Б. “Ваш люблячий ... М.С.Грушевський” // Архіви України. - 1996. - № 1-3. - С.27.

він сформувався як дослідник раніше²⁰¹. Аналіз його здобутків свідчить, що, працюючи як секретар М.С.Грушевського, він набув рис історика-професіонала. Всі роботи Федора Яковича до 1930 р. – року виходу ґрунтовної “Заборони українства 1876 р.” – були рецензійного або археографічного плану. Маючи професорське звання та навчаючи аспірантів, Ф.Я.Савченко сам вчився у М.С.Грушевського, хоча іспити формально не складав.

Таким чином, із представниками київської історичної школи М.С.Грушевського ми визначились. Ними ми вважаємо: О.І.Барановича, Т.М.Гавриленка, С.В.Глушка, П.С.Глядківського, К.М.Грушевську, В.С.Денисенка, В.С.Євфимовського, В.А.Ігнатієнка, М.Ф.Карачківського, В.М.Костащука, Д.О.Кравцова, П.І.Нечипоренка, О.Я.Павлика, Ф.Я.Савченка, Є.С.Смолинську, О.М.Степанишину, М.М.Ткаченка, С.В.Шамрая, Л.П.Шевченко та В.Д.Юркевича - усього 20 осіб.

Незважаючи на те, що на кафедрі М.С.Грушевського всі вони прийшли, вже маючи вищу освіту, не можна заперечувати особистого вкладу М.С.Грушевського у їх фахову підготовку. Мова не лише про лекційні курси або семінари, що читались в НДКІУ. Адже при підготовці багатьох із зазначених дослідників М.С.Грушевський, враховуючи нахили та уподобання науковців, пропонував теми для опрацювання; неодноразово переглядав тези робіт і, власне, роботи своїх учнів, робив суттєві посторінкові зауваження; а на засіданнях НДКІУ ці студії проходили апробацію. Тобто, по суті, науковці “брали школу” М.С.Грушевського.

І ще одне. Київську історичну школу М.С.Грушевського виокремлює також той факт, що навіть на відміну від своєї прямої попередниці – львівської історичної школи М.С.Грушевського (не кажучи про всі інші історичні школи), з неї виходили дві групи спеціалістів – по-перше, з історії

²⁰¹ Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і *Academia* ... – С.157.

України, а по-друге, з соціології, етнографії і фольклору. Львівські ж учні Михайла Сергійовича – це фахівці суто з української історії. Київська історична школа в цьому аспекті відбивала поступ М.С.Грушевського у поширенні і поглибленні наукової тематики досліджень.

Думаємо, погляд на київську історичну школу під цим кутом зору пояснює, чому в історіографії існує декілька її назв – “неонародницька” (маються на увазі праці істориків – учнів М.С.Грушевського з соціально-економічної проблематики), “культурно-історична”²⁰² (це найменування відбиває факт існування у М.С.Грушевського учнів – етнографів). А намагання поєднати ці дві групи учнів вченого привело проф. Л.Винара до означення школи як “історично-соціологічної”²⁰³.

В даному дослідженні ми не будемо давати її визначення, бо всі ці назви (про псевдонаукове означення школи М.С.Грушевського як “буржуазно-націоналістичної” годі й згадувати) досить-таки умовні і не відбивають всієї багатомірності школи, що формувалась. Та й про час її функціонування забувати не слід, адже марксизм, чи, скоріше, уявлення про марксизм, що мали місце у 1920-х рр., суттєво впливали на тематику і характер досліджень всіх без винятку суспільствознавців. Зрештою, вивчення київської історичної школи та її внеску в українську історіографію лише починається, отже, ґрунтовний аналіз ще попереду.

²⁰² Див.: НБУВ, ІР, ф.Х, № 2794, арк.5.

²⁰³ Див.: *Винар Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації ... - С.77.

2.6. Археографічна діяльність кафедри

Археографічну роботу у ВУАН проводили дві інституції, очолювані М.С.Грушевським, – Археографічна комісія та Науково-дослідна кафедра історії України. Їх праця була тісно пов'язана не тільки спільним керівництвом, тематикою і хронологією досліджень, а також звітуванням, але й співробітниками: аспіранти, наукові співробітники і дійсні члени кафедри були одночасно й дійсними членами Археографічної комісії (В.І.Герасимчук, О.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевський, В.Ю.Данилевич, П.В.Клименко, І.П.Крип'якевич, В.І.Щербина), штатними (С.В.Глушко, М.М.Ткаченко, В.Д.Юркевич) й нештатними (Д.О.Кравцов) співробітниками та постійними її учасниками (О.І.Баранович, Ф.Я.Савченко, С.В.Шамрай). Але якщо робота Археографічної комісії вже стала предметом комплексного дослідження¹, то про археографічну діяльність НДКІУ в монографічних розвідках згадується лише кількома реченнями². (Наша студія про академічну археографічну експедицію³ лише перша цеглина у підмурок вивчення цього питання).

Традиційно всі види археографічної діяльності – 1) евристична та збирацька; 2) камеральна; 3) едиційна; 4) теорія, методика та історія археографії; 5) джерелознавство та ін. –

¹ Див.: *Кіржаєв С.М.* Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): Внесок у розвиток археографії в Україні. – Дис. ... канд. іст. наук. - К., 1994. - 243 с.

² Див.: *Винар Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації. - С.79; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia ... - С.159, 172.

³ Див.: *Юркова О.В.* Археографічна експедиція Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1924-1930 рр.) // Наукові записки: 36. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ. – Т.2. – К., 1997. - С.458-473.

розглядаються як напрямки роботи Археографічної комісії, головною метою і функцією якої все ж була едиційна практика⁴.

Що ж до НДКГУ, то її археографічну роботу можна охарактеризувати двома напрямками – 1) евристична (експедиції) та 2) едиційна праця (підготовка аспірантами і співробітниками кафедри збірників матеріалів та добірок документів з тем, що ними опрацьовувались, до видання).

Евристична археографічна робота, яку виконували співробітники кафедри, мала вигляд постійних археографічних експедицій (1926-1930 р.) та польових фольклорно-етнографічних експедицій, що відбувались кожного літа 1926-1930 рр. силами спочатку Кабінету примітивної культури, а з 1928 р. – Відділу примітивної культури і народної творчості. Ці експедиції мали різний предмет дослідження, характер і обсяг роботи, а також терміни.

Передусім звернемо увагу на постійну археографічну експедицію, завданням якої було опрацювання архівних фондів.

Археографічна експедиція постала із необхідності вивчення фондів українського походження, розташованих поза межами радянської України. На терені ВУАН М.С.Грушевський планував продовжити розпочаті раніше досліді і опрацювати архівосховища Москви, Ленінграду, Львову, Кракова, Варшави, Венеції, Відня, Парижу, Ватикану. Проте реальність в УСРР виявилася іншою, ніж наміри академіка: на закордонні подорожі в СРСР оголошувалося негласне табу, і архіви за межами Радянського Союзу могли досліджувати лише львівські учні М.С.Грушевського. Це, на наш погляд, було одним із мотивів залучення львів'ян до участі в роботі Археографічної комісії ВУАН та НДКГУ як їх дійсних членів (В.І.Герасимчука, І.П.Крип'якевича).

⁴ *Кіржасєв С.М.* Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): Внесок у розвиток археографії в Україні: Автореф. дис.канд. іст. наук. – К., 1994. – С.8.

Отже, у другій половині 1920-х рр. було, по суті, дві археографічні експедиції, що працювали за керівництвом М.С.Грушевського. Одна збирала і обробляла матеріали поза межами СРСР, інша досліджувала архіви Москви (план роботи постійної археографічної експедиції у Ленінграді не встиг зреалізуватися). Так, львівськими учнями М.С.Грушевського М.Кордубою, В.Герасимчуком, І.П.Крип'якевичем у Львові, Кракові і Варшаві вибиралися і копіювалися акти 1650-1660-х років зі збірок рукописів Оссолінських (збірка Голінського) і бібліотеки Дзедишнецьких, з тек Нарушевича, зі збірок Піночі і Русецьких Краківського магістрату, рукописів Ягелонської бібліотеки і музею кн. Чарторийських у Кракові, збірки Горжовського у бібліотеці Краківської академії наук, з колекцій, привезених на початку 1920-х рр. з бібліотек СРСР до Варшави. Досить енергійно працював у цьому напрямку дійсний член НДКІУ В.І.Герасимчук, готуючи у 1926-1929 рр. "Акти до історії Хмельниччини 1657-1665 рр.", обсяг яких мав перевершити 20 друкованих аркушів⁵. Ці матеріали, зібрані в архівах Львова, Відня, Кракова, Варшави і Москви, у той час так і не побачили світ і були частково видрукувані лише 1994 р. до 50-ліття від дня смерті Василя Герасимчука.

А вітчизняним співробітниками Історичних установ ВУАН ставилося завдання опрацювання архівозібрань, що розташовувались на радянській території. Первісне небажання Центрального архівного управління РСФРР висилати джерельні матеріали для археографічного використання Історичними установами ВУАН у Києві прискорило організацію археографічної роботи у Москві. І навіть великий здобуток – передача з "Древлехранилища" Центрархіву РСФРР (таку назву у 1920-і роки мали об'єднані колишні архіви Міністерства

⁵ Див.: Федорук Я. Василь Герасимчук та його невидані "Матеріали до історії козаччини ХУІІ віку" // Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини ХУІІ віку. Василь Герасимчук: життя і творчість (188-1944). – Львів, 1994. – С.25.

юстиції та закордонних справ) в жовтні 1926 р. старих українських фондів до архівів України не вплинув на продовження роботи археографічної експедиції: по-перше, тому, що передані фонди охоплювали переважно ХУІІІ століття (експедиція ж опрацьовувала другу половину ХУІІ ст.), а по-друге, 9/10 джерельного матеріалу потрапило до Харківського центрального історичного архіву (матеріали Лівобережної та Слобідської України), інша ж частина була розподілена між київськими архівосховищами (фонди правобережних губерній – Київської, Волинської та Кам'янець-Подільської), Одеським (фонди Херсонської губернії) та Дніпропетровським (фонди Катеринославської губернії) крайовими історичними архівами⁶, тобто до Києва потрапила порівняно невелика частка.

Є ще один момент, вартий вияснення і пояснення. Узвичаєно археографічні експедиції зараховуються до напрямків діяльності Археографічної комісії, проте нам здається, треба вважати їх також і здобутком НДКІУ. Як справедливо твердить С.М.Кіржаєв, плани і звіти про виконання робіт Археографічною комісією майже не відокремлювались від тих, що виконували інші історичні установи, з'єднані під егідою історичної секції⁷. І якщо посвідчення про відрядження членам археографічних експедицій часом видавались від імені Археографічної комісії (а часом і від імені НДКІУ), з операційних коштів зазначеної комісії частково покривалися експедиційні витрати (частково ж за рахунок НДКІУ), то повідомлення членів експедиції йшли виключно під грифом “Катедри історії України”.

Працюючи як установа не тільки науково-дослідна, але й науково-виховна, кафедра стала тим осередком Історичних установ, на базі якого почала формуватися київська історична школа М.С.Грушевського. Підготовка аспірантів –

⁶ Див.: Іванов Є.М. Українські фонди, перевезені з Москви // Архівна справа. – 1927. – Кн.4. – С.44-46.

⁷ Кіржаєв С.М. Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): Внесок у розвиток археографії в Україні. – Дис. ...канд. іст. наук. – С.65.

учнів до самостійної наукової праці складалася не лише із планового оволодіння ними певною сумою історичних знань шляхом студіювання спеціальної літератури чи участі в кафедральних семінарах, а й з набуття навичок та умінь пошукової роботи в архівах, як, зрештою, й знання архівних фондів та видрукуваних джерел, а також джерелознавчих студій. До того ж М.С.Грушевським у вишколі молодих науковців приділялася увага й такому аспекту, як широка спеціалізація: надмірна вузькість теми не заохочувалась; натомість вимагалось опрацювання проблем, різних за хронологією та предметом досліджу.

Отже, археографічні експедиції, що були започатковані з 1926 р., мали на меті крім суто археографічної роботи сприяти й навчанню: майже всі їх учасники були аспірантами НДКУ. Крім того, М.С.Грушевському було легше саме аспірантам, ніж будь-яким іншим категоріями співробітників, дати завдання по розшуку й підготовці до друку необхідних йому документів для написання "Історії України-Руси". До того ж академік вже мав досвід керування такою археографічною працею своїх львівських учнів. Ще з 1905 р. І.Джиджора, В.Герасимчук, М.Залізняк, М.Кордуба, І.Крип'якевич, С.Томашівський планово (вчений поділив матеріали, що мали збиратися, на певні хронологічні періоди та архівні групи)⁸ опрацьовували архівосховища Харкова, Петербургу, Москви, Відня, Кракова, Риму (Ватикану). Віднайдені документи після авторської публікації використовувались М.С.Грушевським під час написання синтетичної "Історії України-Руси"⁹. Інколи матеріали готувались до випуску, але за якихось обставин не були надруковані, як це, приміром, трапилось із збіркою

⁸ Див.: Круницький Б. Археографічна діяльність М.Грушевського / Переклад з нім. С.Кіржаєва // Історія української археографії: Персоналії. - Вип.1. - К., 1993. - С.89.

⁹ Див.: Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і львівська історична школа ... - С.150.

актів гетьманського правління 1727-1734 рр., що її підготував І.Джиджора для “Жерел з історії України-Руси”¹⁰.

Якщо розглядати ці експедиції з точки зору праці аспірантів і співвідношення їх роботи з написанням М.С.Грушевським – головою НДКІУ – своєї грандіозної праці, то вважати недоліком та негативною рисою цих експедицій те, що вони були підпорядковані насамперед забезпеченню джерельної бази чергових томів “Історії”, а не виконанню видавничих програм Археографічної комісії, що зараз ставиться у провину М.С.Грушевському¹¹, навряд чи доцільно. Та й відомий український історіограф Н.Д.Полонська-Василенко, яку аж ніяк не можна зарахувати до прибічників Михайла Сергієвича, також підкреслювала, що доручення академіка своїм учням розшукувати і переписувати матеріали для чергового тому “Історії України-Руси” були “цілком звичайні, зрозумілі для науковців”¹². Навіть постійний опонент М.С.Грушевського М.Є.Слабченко працю істориків-аспірантів в Древлехранилищі оцінював “дуже добре”¹³. Звертаючись в листі до співробітника археографічної експедиції Д.О.Кравцова, він писав: “Не думайте, скільки років доведеться Вам опрацьовувати матеріал московських архівів. Важно, щоб безумством тремтіла Ваша душа і тоді “задачи на вычисление времени” не матимуть значіння”¹⁴. Зрештою, і сам М.С.Грушевський не приховував, що археографічні експедиції, між іншим, мали допомогти йому “реставрувати матеріали, знищені війною, трусами і нарешті пожежею ...дому”¹⁵. За цінну “поміч” у підго-

¹⁰ Пришляк В. Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Там само. – С.202-203.

¹¹ Див., напр.: Кіржасєв С.М. Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): Внесок у розвиток археографії в Україні. – Дис. ...канд. іст. наук. – С.49.

¹² Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Т.173. – Париж, Чикаго, 1962. – С.22.

¹³ Див.: Листи М.Є.Слабченка до Д.О.Кравцова // НБУВ, ІР, ф.262, № 116, арк.1, № 117, арк.1.

¹⁴ Лист М.Є.Слабченка до Д.О.Кравцова від 10.01.1928 // Там само, № 121, арк.3.

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – К., 1996. – С.5.

товці першої частини IX тому академік на першій же сторінці книги склав щиру подяку членам археографічних експедицій М.Кордубі, В.Герасимчуку, А.Витошинському, В.Євфимовському, В.Юркевичу, А.Єршову, Д.Кравцову, М.Петровському і С.Порфір'єву¹⁶.

Оскільки характер і хронологічні рамки поставлених М.С.Грушевським завдань вимагали в першу чергу опрацювання фондів московського "Древлехранилища", а робота планувалася на довгий час, то обраний метод вивчення архівних джерел – постійна археографічна експедиція вимагала ретельної підготовки. Спочатку для організації діяльності роботи експедиції до Москви були відправлені секретар НДКІУ С.В.Глушко та штатний співробітник Археографічної комісії В.Д.Юркевич (обидва – аспіранти кафедри). Це ознайомлення з умовами роботи в архівах було необхідне ще й тому, що потрібно було в'ясувати порядок здобуття дозволу Центрального архівного управління РСФРР для праці в Древлехранилищі, який, до речі, був досить складним. А робота в архівосховищі нагадувала порядок праці в сумній пам'яті партархівів: людина, яка працювала в Древлехранилищі, не мала права виносити з нього без дозволу адміністрації своїх виписок і нотаток. Коли набиралася чимала кількість матеріалу, подавалася заява з проханням дозволити їх взяти, і тільки після перегляду адміністрацією давався дозвіл на їх використання¹⁷.

Поставало ще й таке прозаїчне питання, як житлове. Оскільки робота експедиції планувалася бути більш-менш регулярною і довготривалою, а згодом і постійною, то пошук помешкання для співробітників був нагальним питанням. Спочатку працівники експедиції жили або у знайомих (як В.С.Євфимовський), родичів (як В.Д.Юркевич) або у Будинку вчених (як Д.О.Кравцов). Потім на кошти ВУАН була знята

¹⁶ Там само.

¹⁷ Див.: *Окиншевич Л.* З командировки до Московського "Древлехранилища" // *Україна*. – 1927. – Кн.1-2. – С.221.

кімната у Тополевому провулку. Згодом зусиллями С.В.Глушка та В.Д.Юркевича у новому будинку за № 2/3 по вул. Погодинській для археографічної експедиції було виділено 2 кімнати в трикімнатній квартирі¹⁸. (До речі, саме в цій квартирі у 1931-1934 рр. проживав М.С.Грушевський із дружиною та дочкою).

Умови праці в Древлехранилиці, а також специфіка документів у визначених М.С.Грушевським хронологічних межах вимагали постійного числа учасників експедиції. До неї одбиралися люди, які були кваліфікованими палеографами або розробляли теми з історії України в цих хронологічних рамках. Так, протягом 1926 р. в Москві в різний час працювали аспіранти НДКІУ В.Д.Юркевич, Д.О.Кравцов, В.С.Євфимовський, а також співробітник Комісії історії Лівобережної України А.Г.Єршов та член Археографічної комісії, колишній архіваріус московського архіву міністерства юстиції С.І.Порфір'єв¹⁹. У 1927-1928 рр. В.Д.Юркевич, В.С.Євфимовський та А.Г.Єршов продовжували цю роботу, до них приєдналися аспіранти НДКІУ П.І.Нечипоренко та С.В.Глушко, а також науковий співробітник кафедри, член Комісії історії Лівобережної України М.Н.Петровський²⁰.

У 1929 р. студіювали архівні фонди ті ж самі В.С.Євфимовський, Д.О.Кравцов та В.Д.Юркевич, разом з ними працював львівський учень М.С.Грушевського В.І.Герасимчук²¹.

¹⁸ НБУВ, ІР, ф.262, № 97, арк.10-12.

¹⁹ *Грушевський М.* Археографічна експедиція Історичної секції Української Академії наук // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.219.

²⁰ *Євфимовський В., Юркевич В.* Археографічна експедиція катедри історії України ВУАН // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.204.

²¹ *Євфимовський В., Кравцов Д.* Археографічна експедиція катедри історії України ВУАН // Україна. – 1929. – Грудень. – С.168. Масмо тут зазначити, що у біографічну розвідку Л.Л.Бабенко про В.Д.Юркевича (див.: *Бабенко Л.Л.* Поруч з корифеями науки (В.Д.Юркевич) // Репресоване краєзнавство. – С.220-224) вкралася помилка. Так, дослідниця твердить, що В.Д.Юркевич “працював не тільки у вітчизняних архівах, а й у Варшаві, Відні, Львові” (с.222). Ймовірно, тут В.Д.Юркевича переплутано із В.І.Герасимчуком, який

В 1930 р. цю роботу продовжували Д.О.Кравцов, В.Д.Юркевич, С.В.Глушко та – почасти - В.С.Євфимовський²² (останній постановою президії ВУАН від 14 серпня 1930 р. був звільнений з посади співробітника Археографічної комісії, а після ліквідації НДКІУ перейшов до Харківської кафедри акад. Д.І.Багалія). У 1931 р. експедиція, фактично, перестала функціонувати, бо була репрезентована лише одним Д.О.Кравцовим, який через фінансову скруту наприкінці року полишив цю роботу і виїхав до Ленінграду.

Аналіз термінів роботи в Древлехранилищі дає змогу казати про постійних учасників експедиції, що працювали майже весь час її існування (із незначними перервами) – Д.О.Кравцова, В.С.Євфимовського та В.Д.Юркевича. Інші дослідники прислужилися експедиції одно - чотиримісячними евристично-польовими археографічними студіями.

Академіком М.С.Грушевським був складений хронологічний план обслідування фондів Древлехранилища. Учасники археографічної експедиції у 1926/27 рр. вибирали матеріали за 1650-1657 рр. у додаток до виданих раніш і видрукованих старими виданнями; у 1927/28 за рр. 1657-1667; з літа 1928 р. експедиція приступила до оброблення матеріалів до 1668-1679 рр. Оскільки матеріали планувалось опублікувати, а в основу едіції документів Археографічною комісією було покладено правило відтворення пам'ятки у відповідності до тексту оригіналу із збереженням його фонетичних та морфологічних ознак²³, робота по звірці документів відбирала час, і тому ще 1929 р. вивчалися архівні справи за 1668-1672 рр.

дійсно працював у Варшаві, Відні та Львові, а також разом з В.Д.Юркевичем в квітні-травні 1929 р. копіював матеріали в московському Дрєвлєхранилищі. Що ж до можливості праці В.Д.Юркевича у архівах закордонних міст, то про це нам здається говорити зайвим – загальновідома неспроможність радянських вчених працювати за кордоном.

²² НБУВ, ІР, ф.Х, № 2985, арк.1.

²³ Див.: *Кіржасєв С.М.* Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): Внесок у розвиток археографії в Україні. – Автореф. дис.канд. іст. наук. – С.12. Це правило сприяти якнайповнішому відтворенню оригінального тексту –

Робота експедиції була добре організована. Спочатку працівники експедиції ознайомлювались в Древлехранилищі з описами документів, виявляли й вибирали українські матеріали, потім відібрані матеріали фіксувались на картках, де зазначався кожний документ, його початок і кінець, а потім ці дані передавались спеціальним працівникам – копіїсткам для переписування. Майже постійно працювали копіїстками сестри Марія та Єлизавета Шуйські, а також О.Баландіна та К.Гродська. Всі переписані матеріали прискіпливо перевірялися і лише потім відправлялися до Києва²⁴. Саме про цей бік роботи – докладну перевірку копій – неодноразово нагадував працівникам експедиції М.С.Грушевський, наполягаючи на тому, щоб брати “непевні місця на кальку”²⁵.

Відчували відповідальність за свою роботу і археографи. Так, В.С.Євфимовський восени 1927 р. пропонував М.С.Грушевському: “Пишучи далі історію Хмельниччини, Ви наводите мабуть у своїй праці уривки з тих документів, які ми (учасники археографічної експедиції. – О.Ю.) вибрали в Архіві. Було б дуже прикро, коли б у тексті цих документів трапились помилки або неточності... Щоб уникнути можливих помилок у архівних документах, які будуть наведені у Вашій праці, - ми думаємо, що було б краще всього, аби Ви вислали нам для остаточної перевірки з оригіналом друковані на машинці ті місця Вашої праці, де наведено архівні документи”²⁶. Втім, зазвичай такого суперприскіпливого перевірення джерел М.С.Грушевський не робив, покладаючись на своїх помічників.

“друкувати буква в букву” – було закладено М.С.Грушевським ще у 1895 р. для “Жерел до історії України-Руси”. (Див.: *Капраль М.* Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) // *Львівська історична школа.* - С.170).

²⁴ НБУВ, ІР, ф.262, № 97, арк.11.

²⁵ Там само, № 102, 105.

²⁶ Лист В.С.Євфимовського до М.С.Грушевського від 26 вересня 1927 р. // ІЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.470, арк.3-зв.

Поряд із завданнями евристичної археографії члени експедиції виконували й камеральну археографічну та й просто архівно-упорядкувальну роботу: документи (стовпці) не мали попереднього реєстру, сторінки були надзвичайно переплутані тощо. Ця робота також вимагала багато енергії та часу²⁷. А завдання камеральної археографії визнавались за “особливо актуальну справу”: переглянуті документи реєструвались й описувалися з метою складення систематичного опису²⁸. Одночасно складалася й картотека опублікованих документів²⁹, які також перевірялися, в декількох були знайдені помилки чи відзначався неповний текст³⁰.

Співробітники експедиції описували стовпці за схемою, яку склав архівіст В.С.Євфимовський. Так, науковцям необхідно було “1) З’ясувати точно, до яких часів торкаються документи стовбця (роки і місяці); 2) Перечитати (чи уважно переглянути) “Акты Южной и Западной России” за ці місяці (також Костомарова – Соловйова); 3) Кожний документ перевірити по картках каталогу (чи нема цього документа на картці, всі схожі й близькі документи переглянути й порівняти); 4) Зробити виборку для копіювання. Документи описувати й реєструвати за хронологічним порядком; 5) Після остаточної обробки скласти окремо опис стовбця”³¹. Власне, одна тільки ця схема дає можливість уявити обсяги робіт, які виконували учасники Археографічної експедиції.

Експедиція проводила роботу в Розрядному (Білгородський, Новгородський, Грошевий, Севський й Приказний столи), Малоросійському, Посольському (Малоросійські,

²⁷ Євфимовський В., Кравцов Д. Археографічна експедиція катедри історії України ВУАН // Україна. – 1929. – Грудень. – С.168.

²⁸ Євфимовський В., Юркевич В. Археографічна експедиція катедри історії України ВУАН // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.221.

²⁹ НБУВ, ІР, ф.262, № 97, арк.11.

³⁰ Євфимовський В., Юркевич В. Археографічна експедиція катедри історії України ВУАН // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.220.

³¹ НБУВ, ІР, ф.262, № 64, арк.11.

Польські, Кримські справи), Сибірському і Литовському приказах. Робота постійними учасниками експедиції велась енергійно, особливо в 1926-1928 роках. Як писав В.С.Євфимовський, "архівна робота забирає ... в де-які дні не 5 годин, а трохи більше: доводиться робити довідки по виданих актах, упорядковувати вибраний в Архіві матеріал, перевіряти копії... Три дні на тиждень в Архіві бувають вечірні заняття, і іноді не вдержися, щоб не просидіти в Архіві годин 8, коли хочеться закінчити якийсь стовбець чи проробити чорнову роботу, на яку шкода витратити денний час"³². Це самовіддане заглиблення у скарбницю архіву дало привід одному із учасників Археографічної експедиції М.Н.Петровському жартوما зауважити, що В.С.Євфимовський "в Москві зовсім акліматизувався. Скоро, напевно, буде прохати, аби його, як і Брюховецького, було одружено на московській д'ївкѣ"³³.

Одночасно Археографічна експедиція провадила підготовчі роботи до видання автентичних універсалів Б.Хмельницького як 1-го тому "Українського дипломатарію": той же В.С.Євфимовський вже у 1927-28 рр. склав повний реєстр всіх відомих з попередніх друкованих джерел і знайдених за попередні роки як в архівосховищах СРСР, так і за кордоном універсалів Богдана з точним означенням їх автентичності, місця зберігання, попередніх публікацій тощо. Окремо ним було складено і аналогічний реєстр листів Б.Хмельницького державно-дипломатичного характеру³⁴. Оскільки видання 1-го тому дипломатарію мало носити палеографічно-археографічний характер і було достатньо складним з технічного боку, то планувалось завершити його підготовку у 1931-1932 рр., а у

³² Лист В.С.Євфимовського до М.С.Грушевського від 16 жовтня 1927 р. // ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.470, арк.4-4-зв.

³³ Лист М.Н.Петровського до М.С.Грушевського від 27 червня 1927 р. // Там само, спр.692, арк.3-зв.

³⁴ *Євфимовський В., Юркевич В.* Археографічна експедиція катедри історії України ВУАН // *Україна*. - 1928. - Кн.6. - С. 206-207.

1932-1933 рр. видати обсягом у 50 фотодруків³⁵. На жаль, ці плани, як і багато інших, тоді не були втілені у життя, і лише сьогодні українські археографи повернулися до ідеї Михайла Грушевського видати корпус українських дипломатичних джерел³⁶.

Крім роботи по виявленню документів на замовлення М.С.Грушевського, співробітники археографічної експедиції проводили також самостійну дослідну роботу. Так, наприклад, Д.О.Кравцов у 1926 р. вибирав матеріали до історії Запорожжя, точніше, “перебування московських ратних людей на Запорожжі в кінці ХУІІІ ст.”³⁷. Спочатку ця тема планувалась ним як промоційна праця, хоч зрештою її вузькість не вдовольнила Дмитра Овсійовича. Однак ця робота була оформлена у розвідку “Московські ратні люди на Запорожжю у ХУІІІ ст.”, де ілюструвалась московська політика на Україні та її наслідки, що “з’явилися неминучим результатом чужої і ворожої Запорожжю московської політики”³⁸. Цю статтю Д.О.Кравцов планував вмістити у збірник “Полуднева Україна”, проте збірнику не судилося побачити світ.

Згодом, опрацьовуючи архівні справи Дрєвлєхранилища, Д.О.Кравцов виявив документи, що стосувалися Разінщини в Україні. В даному випадку співпали інтереси двох сторін – М.С.Грушевського, бо йшлося про селянський рух, а прихильність вченого до цієї теми не підлягає сумніву, і Д.О.Кравцова, який на пропозицію Михайла Сергійовича затвердив цю тему як свою промоційну працю³⁹; одночасно з

³⁵ Історичні установи Всеукраїнської Академії Наук в р. 1928/29 // Україна. - 1929. – Жовтень-листопад. – С.161.

³⁶ Видавничим домом “Альтернативи” у 1998 р. був виданий перший том із започаткованої Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України серії матеріалів до українського дипломатарію. Див.: Універсали Богдана Хмельницького: 1648-1657 / Упорядники І.Крип’якевич, І.Бутич. – К., 1998. – 383 + 32 с.

³⁷ НБУВ, ІР, ф.Х, № 8462, арк.6-зв.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само, ф.262, № 112, арк.1.

чим почав готувати і одноіменний збірник документів. Однак справа затяглася. Між Д.О.Кравцовим, що перебував у Москві, а згодом у Ленінграді, з одного боку, і Археографічною комісією, що мала друкувати збірник, – з іншого боку, виникли непорозуміння, терміни передачі збірника до друку переносилися, а згодом сумно відомі реформи початку 1930-х рр. зовсім загальмували цю справу.

Паралельно із складанням збірника з історії Разінщини Д.О.Кравцов виявляв матеріали по Булавінському повстанню і його зв'язку із Запорожжям⁴⁰. Проте ця робота, як і попередня, у той час завершена не була.

Готував збірник документів на базі фондів Древлехранилища і С.В.Глушко. Продовжуючи розробляти тему з історії селянських рухів на Чернігівщині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., він у 1929-1930 рр. готував збірку матеріалів до історії селянських рухів на Чернігівщині за часів першої російської революції 1905-1907 рр.; одночасно збирав матеріали і з історії селянських хвилювань на Київщині⁴¹.

Продовжував розробляти свою наукову тему В.С.Євфимовський. Так, на підставі матеріалів, знайдених у “Древлехранилищі”, він написав статтю “До історії військового суду та земельних відносин за часів Б.Хмельницького”. Після прилюдного обговорення на засіданні Науково-дослідної кафедри 12 квітня 1927 р.⁴² було ухвалено надрукувати її в “Науковому збірнику”⁴³. А 15 та 29 січня 1929 р. на засіданні Історичного відділу НДКГУ аспірант В.С.Євфимовський, студіями якого керував сам М.С.Грушевський, зачитав перші розділи своєї промоційної праці “Московські воеводи на Україні за часів Богдана Хмельницького”⁴⁴.

⁴⁰ Там само, № 97, арк.14.

⁴¹ Там само, ф.Х, № 2988, арк.1.

⁴² НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 14, арк.11.

⁴³ *Євфимовський В.* До історії військового суду за Хмельниччини // *Науковий збірник за рік 1927: Записки УНТ в Києві.* – Т.ХХУІ. - К., 1927. - С.27-35.

⁴⁴ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 3, арк.77.

Робота археографічної експедиції, перервана у 1930 р., мала неабияке значення для розбудови архівного підмурка української історичної науки. Навіть збирання матеріалів для синтетичної роботи М.С.Грушевського "Історія України-Руси" виправдовує доцільність її існування. Та й сьогодні, гадаємо, можуть прислужитися дослідникам зібрані і скопійовані учнями і співробітниками М.С.Грушевського матеріали з історії України, що зберігаються в Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського та в Науковому архіві Інституту історії України.

Фольклорно-етнографічні експедиції також слід віднести до здобутків археографічної діяльності НДКІУ.

На відміну від Етнографічної комісії ВУАН, де існувала надзвичайно розгалужена мережа кореспондентів, які буквально завалювали комісію фольклорними записами⁴⁵, Асоціація культурно-історичного дослідження проводила збирацьку роботу головню власними силами. Це пояснювалось тим, що екстенсивний метод збирання, себто масова робота малопідготовлених записувачів, не задовольняла М.С.Грушевського, переконаного, що повинен бути свідомий методичний підхід до збирання етнографічних матеріалів, який має йти рука об руку із детальним методичним порівняльно-історичним аналізом здобутого матеріалу⁴⁶.

Саме тому Кабінетом, а згодом і Відділом примітивної культури таке велике значення приділялося розробці методики збирання та методології комплексного обслідування України⁴⁷. Зокрема, робилися спроби застосувати в Україні методичні підходи, вироблені європейськими етнологами з Французького Етнологічного Інституту та Лондонської

⁴⁵ Див. список кореспондентів Етнографічної комісії (близько 200): Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української Академії Наук за рік 1926 // Етнографічний Вісник. – 1926. – Кн.3. – С.182-183.

⁴⁶ Див.: *Грушевський М.* Вступне слово // ПГ. – 1926. – Вип.1-2. – С.УІІ.

⁴⁷ Див.: Звідомлення Науково-дослідчої катедри історії України в Києві за рік 1928/9 // Студії з історії України. – Т.3. – С.УІ.

Леплеївської школи⁴⁸. А складання програм для збирання матеріалу, що виготовлялись разом із вступними інформаційними статтями, вважалося одним із найвідповідальніших завдань.

Зокрема, за час існування Кабінету примітивної культури його співробітниками були складені такі програми-анкети: Постриження й інші обряди, відправлені над дітьми і підлітками (М.С.Грушевським); Парубоцька й дівочька громада (Ф.Я.Савченком)⁴⁹; Звичаї при виїзді в дорогу (К.М.Грушевською)⁵⁰; Звичаї, зв'язані із закладами будівлі (Л.П.Шевченко); Скотарство в світогляді й обряді української людності різних господарських зон (К.М.Грушевською, Л.П.Шевченко, Т.М.Гавриленком)⁵¹; Останки історичних пісень на Запорожжю (В.С.Денисенком)⁵²; Поділ господарства між чоловіком і жінкою (К.М.Грушевською)⁵³; Голе тіло як магічний засіб (К.М.Грушевською)⁵⁴; Обрядовість хліба (Л.П.Шевченко)⁵⁵; Про роль колективу у випадку смерті його

⁴⁸ Див.: Культурно-історична комісія // Україна. – 1929. – Липень-серпень. – С.171.

⁴⁹ Надруковано: ПГ. – 1926. – Вип.3. – С.91-92.

⁵⁰ Анкета, що зберігається в архіві ІМФЕ, чомусь підписана Л.П.Шевченко (Див.: *Боряк О.* Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина ХУІІІ-ХХ ст.). – К., 1994. – С.51).

⁵¹ Нсавторизована анкета зберігається в ІМФЕ. Див.: *Боряк О.* Матеріали з історії народознавства в Україні. – С.55.

⁵² Див.: Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.1. – С.ІХ.

⁵³ Надр.: ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.43-44. (Авторство цієї анкети, що зберігається у фондах ІМФЕ, чомусь приписана В.Г.Кравченку. Див.: *Боряк О.* Матеріали з історії народознавства в Україні. – С.76).

⁵⁴ Надр.: ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.44. (Авторство цієї анкети, що зберігається у фондах ІМФЕ, також чомусь приписана В.Г.Кравченку. Див.: *Боряк О.* Матеріали з історії народознавства в Україні. – С.79-80).

⁵⁵ Див.: Науково-дослідча кафедра історії України в Києві: Звідолення про діяльність Катедри в 1927/8 році // Студії з історії України. – Т.2. – С.Х.

члена (В.С.Денисенком)⁵⁶; Про дослідження чабанського і рибальського побуту (Т.М.Гавриленком)⁵⁷ та ін.

Однак одних (навіть добре розроблених) програм було замало. Для того, щоб матеріал, зібраний на їх основі, був придатний для наукового використання, потрібні були ще кваліфіковані збирачі. В цьому плані велику роль відігравав курс з методології комплексного обслідування, який разом із збирацьким семінаром вела керівниця Кабінету примітивної культури К.М.Грушевська.

Основними районами, де проводились експедиції (екскурсії – за тодішньою термінологією), були своєрідні “за-консервовані” райони на українських землях. Особлива увага зверталась на Полісся, Запоріжжя та загалом на Південну Україну.

Неодноразово у 1926-1930 рр. відбували екскурсії Л.П.Шевченко (на Полісся і Полтавщину), М.А.Жуковська (на Волинь), Т.М.Гавриленко (на Херсонщину і Київщину), В.С.Денисенко (на Херсонщину і Азовське море), Є.С.Смолинська (на Київщину), П.С.Глядківський (на Чернігівщину), В.К.Стеценко (на Прип'ятське Полісся) тощо. Мали місце й колективні експедиції в райони Київського Полісся й Дніпрельстану⁵⁸. Ці екскурсії, як зазначав М.С.Грушевський, дали “надзвичайно цінний і оригінальний, часами навіть сенсаційний матеріал”⁵⁹.

З 1927-28 рр. вводиться нова форма обстеження – дослідження починають переводитись в напрямі моногра-

⁵⁶ Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею Історичних установ Академії в році 1927. – К., 1928. – С.17.

⁵⁷ Див.: Анкети для дослідження чабанського і рибальського побуту на Великому Лузі // ПГ. – 1929. – Вип.3. – С.139.

⁵⁸ Див.: Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.1. – С.IX; Науково-дослідча кафедра історії України в Києві: Звідомлення про діяльність Катедри в 1927/8 році // Студії з історії України. – Т.2. – С.IX.

⁵⁹ Див.: Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.1. – С.IX.

фічного комплексного опису окремих пунктів, тобто прийоми стаціонарного вивчення переплітались з екскурсійним вивченням відмінних з побутового погляду осередків. Так, на терені Полісся аспірантка Є.С.Смолинська почала стаціонарно проводити дослід у с. Глібівці на Київщині, а в районі Південної України для такої роботи було обрано с. Баштанку (разом із сусідніми селами – Ново-Павлівкою та Буглаковою) на Миколаївщині, де студії проводили уродженці тих місць Т.М.Гавриленко та його брат у перших Ю.Т.Сербул⁶⁰.

В цих селах під час дослідів у 1928-1930 рр. фіксувались пережитки обрядовості, фольклор й різні моменти економічного життя, які мали найближче відношення до організації громади, зокрема розташування села, двору, організація господарства, розклад щоденної і річної праці, збирались історичні пісні, робилися світлини тощо.

В останній період існування НДКІУ (у 1929-1930 рр.) робота також велась жваво. Продовжував дослід м. Городи на Чернігівщині як ярмаркового центру П.С.Глядківський⁶¹. Матеріали для роботи “Соціально-економічна диференціація цехів та їх вплив на Парубоцьку Громаду” збирала Л.П.Шевченко, яка вела розшуки на Придеснянщині (її “опорними” пунктами були с. Літки на Київщині та м. Остер на Чернігівщині)⁶². За завданням Відділу примітивної культури досліджували рибальський кіш на Дніпрелістані початківці В.С.Парасунько та студент КІНО Т.Г.Коняка⁶³ тощо.

Позбираний під час експедицій і стаціонарного обслідування матеріал не лягав у теки мертвим вантажем, а прискіпливо вивчався і оформлявся у наукові розвідки. На базі новозібраних записів були написані роботи: “З примітивного

⁶⁰ Г[авриленко] Т. З екскурсійних занять Кабінету Примітивної Культури // Україна. – 1929. – Вересень. – С.169; Гавриленко Т. З нових етнографічних обслідувань Полудневої України // Україна. – 1929. – Грудень. – С.169-171.

⁶¹ НБУВ, ІР, ф.Х, № 2989, арк.1.

⁶² Там само, № 2986, арк.1.

⁶³ Там само, № 2991, арк.1-2.

господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства" К.М.Грушевської ("поважна і цінна самостійна студія з сфери примітивної соціології", як характеризував цю роботу М.С.Грушевський⁶⁴), "Старші форми економічного побуту на Великому Лузі. Вівчарство і рибальство" та "Запорожець Данило Несват" Т.М.Гавриленка, "Парубоцькі та дівочькі громади на Україні" і "Пісні про Гнатка-братка, Гната-Голого й Голоту" Ф.Я.Савченка та ін.

Етнографічні матеріали, зібрані під час експедицій співробітниками НДКГУ, використовував і К.О.Копержинський, зокрема у праці "Календар народної обрядовості новорічного циклу. З історії новорічного циклу обрядовості".

Добре організовані і методично забезпечені фольклорно-етнографічні експедиції, які відбувались силами Асоціації культурно-історичного досліджу, привнесли до скарбниці етнографічної науки не одну сотню сторінок записаних матеріалів. Маємо надію, що доля зберегла для нас ці унікальні свідчення серед рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Т.Рильського НАНУ, і ми невдовзі побачимо поклики на ці документальні збірки (разом із вказаними прізвищами збирачів) не лише у працях науковців 1920-х рр., але й у сучасних студіях.

Археографічна діяльність НДКГУ була різноплановою і широкоформатною. Археографічні та фольклорно-етнографічні експедиції, які під орудою М.С.Грушевського та К.М.Грушевської вели у 1926-1930 рр. аспіранти та наукові співробітники кафедри, мали (і сьогодні мають) неабияке значення для розвитку як археографії, так і для історичної та етнографічної наук взагалі.

⁶⁴ Див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею Історичних установ Академії в році 1927. – К., 1928. – С.17.

2.7. Видавнича діяльність

Однією з умов нормального функціонування будь-якої наукової установи є видання збірників праць її співробітників, притому бажано, щоб друк носив періодичний характер.

НДКІУ мала відразу два таких серійних видання – “Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві” та “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”, які за кілька років від часу їх заснування (1926 р.) перетворилися на органи двох відділів кафедри.

“Студії з історії України” як збірник наукових праць побачив світ навесні 1927 р., хоча на титульному аркуші I-го тому стоїть дещо інша дата – 1926 р. Це можемо вважати даниною фінансовому управлінню Укрголовнауки, яке кошти на I-й том виділило у 1925/26 бюджетному році¹.

На пленарному засіданні НДКІУ 21 вересня 1926 р. про цю дотацію було повідомлено аспірантів, а також заявлено, щоб вони подали праці, які мають, до друку. Зауважимо, що перед публікацією роботи були апробовані в кафедрі, зокрема О.І.Баранович зачитав роботу 21 вересня, В.Я.Камінський – 15 жовтня, а І.Д.Мандзюк – 19 жовтня 1926 р. Всі роботи друкувалися під наглядом керівників аспірантів – О.С.Грушевського, П.В.Клименка та О.Ю.Гермайзе відповідно².

Другий том “Студій” був присвячений “високоповажному керівникові Михайлу Серієвичу Грушевському з нагоди

¹ Див.: НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 11, арк.27-зв., 29; Науково-дослідча катедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.І. – С.ХУІ.

² Науково-дослідча катедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.І. – С.ХУІІ.

шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності” і виданий у 1928 р.³ коштом Державного видавництва України та Ювілейного комітету (на титулі тому також зазначена інша дата – 1929 р.)

Взагалі кошти на другий том шукалися надзвичайно довго. Так, ще 23 грудня 1926 р. мала президія Укрнауки розглядала заяву про нові асигнування на черговий том “Студій” і вирішила новий том “друкувати на рахунок 25 аркушів, призначених на Катедру в біжучому році, або включити в академічні видання...”⁴. Тобто начебто згода була дана, проте джерело фінансування не визначалося.

Ще більш загадковою є постанова тієї ж малої президії Укрнауки від 31 травня 1927 р. Тоді М.С.Грушевський звернувся до президії Укрнауки із заявою про закладення “до бюджету на 1927/8 р. 1500 карб. на другий том “Студій”, щоб продовжити це видання, як збірки перед усім відчитних праць аспірантів кафедри. Такий збірник дуже пожаданий, - підкреслював керманич НДКІУ, - і тому кафедра просить Президію вжити всіх заходів, щоб забезпечити його продовження”⁵. Президія ж ухвалила: по-перше, видання “Студій” забезпечити, а по-друге, “в справі дотацій через відсутність відповідних коштів відмовити”⁶. Це унікальне рішення, де перший пункт повністю заперечувався другим, змусило М.С.Грушевського шукати інші джерела фінансування і спричинилося до зволікання із друком II-го тому.

Зрештою, подібні труднощі чекали і на третій том збірника, прохання виділити дотацію на який М.С.Грушевський подав до Укрнауки завчасно – ще у жовтні 1928 р.⁷. Проте третій том побачив світ аж у 1930 р.

³ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.133.

⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.601, арк.96.

⁵ Там само, спр.5915, арк.16.

⁶ Там само, арк.14.

⁷ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.133.

У 1930 р. передбачалось оприлюднити і ІУ-й том “Студій” (обсягом у 15 друк. арк.)⁸, однак цим планам вже не судилося збутися.

Наведемо деякі статистичні дані, що характеризують І-ІІІ томи “Студій”.

Таблиця 2.7.1. “Студії з історії України”: кількість статей

	Т.І	Т.ІІ	Т.ІІІ	Всього
Кількість розвідок	3	10	3	16
в т. ч. промоційних праць	3	5	2	10
в т. ч. інших праць аспірантів	-	1	-	1
в т. ч. праць наукових співробітників	-	2	-	2
в т. ч. праць дійсних членів	-	2	-	2
Звідомлення про діяльність НДКІУ	1	1	1	3
Всього	4	11	4	19

Цікавими є і дані про склад авторського колективу “Студій”.

Таблиця 2.7.2. “Студії з історії України”: автори статей

Прізвища авторів	Т.І	Т.ІІ	Т.ІІІ	Всього
1. Баранович О.І.	1	-	1	2
2. Гермайзе О.Ю.	-	1	-	1
3. Глушко С.В.	-	1	-	1
4. Грушевський М.С. (звідомлення)	1	1	1	3
5. Камінський В.Я.	1	-	-	1
6. Карачківський М.Ф.	-	1	-	1
7. Копержинський К.О.	-	1	-	1
8. Кравченко І.І.	-	1	-	1
9. Мацлюк І.Д.	1	-	-	1
10. Нечипоренко П.І.	-	1	-	1
11. Степанишина О.М.	-	1	1	2
12. Ткаченко М.М.	-	1	-	1

⁸ Там само, арк.279.

Прізвища авторів	Т.І	Т.ІІ	Т.ІІІ	Всього
13. Федоренко П.К.	-	1	1	2
14. Шамрай С.В.	-	1	-	1
Всього	4	11	4	19

Як бачимо, в 3-х томах “Студій” М.С.Грушевський надрукував 16 робіт (не рахуючи звідомлень НДКІУ, які писав сам керівник кафедри) 13 науковців. Отже, авторський колектив «Студій» можна назвати доволі представницьким.

На відміну від “Студій” часопис “Первісне громадянство і його пережитки на Україні” вийшов у 1926-1929 рр. у 8 випусках. Він жодною мірою не дублював ані орган Етнографічного товариства – “Записки Етнографічного товариства”, ані орган Етнографічної комісії ВУАН – “Етнографічний вісник”, а був оригінальним етнографічним і соціологічним виданням.

Виокремлював його з-поміж інших передусім підзаголовок “примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні”. Ця назва начебто підкреслювала думку М.С.Грушевського про те, що преісторія мислі і словесної творчості, обряду, моралі і права повинна бути так само розроблена, як і преісторія техніки і пластичного мистецтва, до того ж як у житті окремих народів, так і великих комплексів людства – рас чи континентів⁹.

А головні завдання, поставлені перед часописом академіком, впливали із розуміння М.С.Грушевським того, що стадія примітивного життя – дуже велика і не завжди чітка – “сягає в безконечно далекі глибини людського життя. Але в деяких ділянках вона часом держиться живо і діяльно серед значного культурного поступу в інших сферах...”. Втім, таких архаїзмів, підкреслював вчений, не так вже й багато, і вони не можуть пояснити всього, тому “потрібно ґрунтовне пророблення матеріалу даного нижче культурними народами в його

⁹ *Грушевський М.С.* Вступне слово // ІП. – 1926. – Вип. 1-2. – С.ІІІ.

цілості, щоб виходячи від нього (тут і далі виділено М.С.Грушевським. – О.Ю.), а не від самого тільки нашого, українського матеріалу, шукати за переживаннями нижче культурних форм світогляду, творчості і соціальних взаємовідносин в нашій українській життю. Сею дорогою знизу таких переживань відкриється незмірно більше, ніж коли будемо йти тільки згори, від українського побуту й творчості, і тільки сею роботою згори і знизу здобудемо тверду підставу для української преісторії”¹⁰.

Ці методологічні засади логічно вилилися у дезидерати, поставлені М.С.Грушевським і перед часописом, і перед Асоціацією, в тому числі перед Кабінетом примітивної культури НДКІУ. Ними академік вважав: “Грунтовне студіювання всього, що робиться в досліді пережитків примітивної культури у народів слов’янських, індоєвропейських та всіх прилеглих до України територій.

Студії інтелектуальної і соціальної культури нижчекультурних народів взагалі як матеріалу для вияснення підоснови сих пережитків.

Систематичне дослідження українського фольклору і побуту особливо в найбільше законсервованих частинах України, щоб узяти все, що ще можна взяти для дослідження пережитків старого світогляду і побуту.

Детальне, можливо скрупулятне, методичне дослідження українського фольклорного, нового і давніше зібраного матеріалу під сим кутом: реконструкції старого світогляду і соціальних принципів за поміччю літературного і побутового матеріалу – виявлення в нім переживань старого світогляду і соціальних відносин”¹¹.

“Первісне громадянство”, що поставив собі передусім науково-дослідні завдання (а за дореволюційних часів етнографи переважно тільки збирали матеріал і етнографія, зреш-

¹⁰ Там само. – С.УІ.

¹¹ Там само. – С.УІІ.

тою, обернулася в “збирацтво для самого збирацтва”, нато-мість статті дослідного типу дуже рідко з’являлися), зробив таким чином крок уперед. Годі й казати, що до нього ані в Україні, ані в Росії “такого наукового етнографічного органу власне не існувало”¹².

Незважаючи на великі наукові здобутки вже перших випусків часопису, фінансові труднощі торкнулися і “Первісного громадянства”. В липні 1926 р. вийшла перша книжка журналу як 1-й і 2-й випуски за 1926 р., де заради вміщення у номер можливо більшої кількості матеріалу було застосовано дуже густий друк (на 160 сторінках розмістилася 751 тисяча авторських знаків¹³, тобто майже 19 друкованих аркушів). А весною 1927 р. побачив світ третій випуск 1926 р. (10 авт. аркушів). Наступний річник (випуски 1-3 за 1927 р.) вийшов із запізненням через те, що Державне видавництво України, яке профінансувало випуски 1926 р., запропонувало передати часопис, як видання суто наукове, Укрнауці¹⁴. Укрнаука пішла назустріч і виділила часопису дотацію. Це, однак, викликало незадоволення в академічних колах, бо виділені гроші були призначені на друк інших академічних видань¹⁵.

Ця дотація викликала суперечливі почуття і у М.С.Грушевського, який передбачав подібне академічне обурення. Так, у листі до голови Укрнауки Ю.І.Озерського від 25 жовтня 1927 року він писав: “Мині розуміється дуже приємно, що ... додано дотацію на “Первісне громадянство”, - що забезпечить її продовження. Але дуже недобре, що сю дотацію зроблено за рахунок Академії – викроєно з її видавничого

¹² Танан К. Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за ред. Катерини Грушевської. – 1927. Вип.1-3 // Червоний шлях. – 1929. – Кн.1. – С.281.

¹³ Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.1. – С.ІХ.

¹⁴ Див.: Матяш І. Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С.62.

¹⁵ Там само. – С.62-63; Левченко М.З. Обвинувачення відкидаю...: Свідчення-спомини із слідчої справи // Вісник НАН України. – 1996. – № 3-4. – С.64.

бюджету. Се загрожує мені великими прикростями і ускладненнями. Я ... і нову дотацію на “Первісне громадянство” прошу також перевести по бюджету Укрнауки, а не Академії. Се дуже важно для мене, і про се я дуже Вас прошу”¹⁶ (підкреслено нами. – О.Ю.).

Цей лист підтверджує, що М.С.Грушевський був непричетний до зазначених фінансових ігор щодо названого часопису, які велися поза його спиною, але кінець-кінцем приводили до академічного протистояння.

Зрештою, що дотацію М.С.Грушевський все-таки прийняв, але річник 1927 р. вийшов не лише із запізненням через ці переговори, але й у значно зменшеному розмірі (всі випуски в одній книзі, замість 22 проєктованих аркушів було 15)¹⁷.

В “Первісному громадянстві” містилися статті і рецензії не лише співробітників і аспірантів НДКІУ, але й інших українських вчених, а також роботи європейських дослідників, що підносило значимість видання до світових стандартів¹⁸. Крім того, часопис, що розсилався за 144 адресами (дані на 1927 р.)¹⁹, сприяв зв’язку з європейськими науковими установами, знайомив з українською культурою і виконував просвітницьку функцію. Неабияке значення мали і програми етнографічних дослідів, що друкувалися в журналі.

На практиці реалізовувалось прагнення М.С.Грушевського популяризувати зазначені вище ідеї, “їх актуальність, невідкладність, зазначати шляхи їх здійснення та давати йому провід”²⁰.

¹⁶ Лист М.С.Грушевського до Ю.І.Озерського від 25 жовтня 1927 р. // ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5915, арк.69-зв.-70.

¹⁷ Див.: Науково-дослідча катедра історії України в Києві в 1927/28 році // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.159-160.

¹⁸ Див.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасєв С.М.* М.С.Грушевський і Академія ... – С.164.

¹⁹ *Матяш І.* Катерина Грушевська ... – С.67-68.

²⁰ *Грушевський М.С.* Вступне слово // ПГ. – 1926. – Вип.1-2. – С.УІІІ.

Це підтверджує і статистичний аналіз “Первісного громадянства”. (Заразом маємо зауважити, що хоча часопис офіційно ділився на 2 відділи – “Розвідки й замітки” та “Критика й бібліографія”, у першому відділі можна знайти роботи, написані “з приводу” тієї чи іншої книги, які з певністю можемо вважати рецензіями. Тому при підрахунках ми їх зараховували до “рецензій”).

Таблиця 2.7.3. “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”: кількість статей.

Зміст	1926		1927	1928		1929		
	Вип. 1-2	Вип. 3	Вип. 1-3	Вип. 1	Вип. 2-3	Вип. 1	Вип. 2	Вип. 3
Розвідки й замітки	9	6	8	6	6	5	4	3
Рецензії	12	11	14	8	15	7	7	7
Публікації етнографічного матеріалу	1	-	2	-	1	5	4	1
Протоколи Асоціації	21.11 1925	24.07 -	21.01 -	25.01 -	17.05 -	15.01 -	15.05-27.06	08.10-09.12
Культурно-історичного досліджу	06.06 1926	19.12 1926	11.12 1927	02.05. 1928	18.12 1928	16.04 1929	1929	1929
Всього	22	17	24	14	22	17	15	11

Таблиця 2.7.4. “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”: автори статей (усього 36 авторів)

Прізвища авторів*	1926		1927	1928		1929			Разом
	1-2	3	1-3	1	2-3	1	2	3	
Брик І.					1/0				1/0
В.Щ.						1/0			1/0

* Прізвища авторів, що жили поза межами УСРР, виділено зірочкою (*), прізвища співробітників і аспірантів НДКІУ виділено курсивом.

Прізвища авторів	1926		1927	1928		1928			Разом
	1-2	3	1-3	1	2-3	1	2	3	
Возняк М.*	1/0**			1/0		1/0			3/0
Гаврилєнко Т.М.	0/1	0/1	0/1	0/1	0/1	0/1	0/1	1/1	1/8
Глядківський П.	1/1	0/1	0/1	0/1			0/1		1/5
Грушевська К.М.	1/4	1/2	2/4	0/3	1/3	1/2	1/1	0/1	7/20
Грушевський М.С.	3/2	0/1	1/0				0/1	0/2	4/6
Денисенко В.С.	0/1	0/1			1/1		0/1		1/3
Жуковська М.А.							1/0		1/0
Зеленін Д.К.*						1/0			1/0
Кагаров Є.Г.*			1/1	1/1			1/0	0/1	3/3
Камінський В.А.							1/0		1/0
Квітка К.В.		1/0		1/0	1/0	1/0			4/0
Козловська В.Є.				1/0					1/0
Колесса Ф.М.*			1/0			0/1		1/0	2/1
Копержинський К.О.	1/1	0/1	1/1	1/1	1/2	1/0		1/0	6/6
Кравченко В.Г.	0/1		1/0						1/1
Лутовський Б.Л.		1/0				0/1			1/1
Малинка О.						1/0			1/0
Мисько Є.			0/1						0/1
Прус В.					1/0				1/0
Рівс Поль *				1/0			1/0		2/0
Рубайло В.		0/1							0/1
Савченко Ф.Я.	1/1	1/1	1/0		0/1		1/0	1/0	5/3
Сильченко В.М.			0/1						0/1
Сікало І.Д.					0/1				0/1
Сластьон О.Г.						1/0			1/0
Смолинська Є.С.		0/1			0/1		0/1		0/3
Сперанський М.Н.*							1/0		1/0
Степович А.І.	0/1		1/0		0/1			0/1	1/3
Тутківський П.А.		1/0							1/0
Шевченко Л.П.	1/0	1/0	0/1		0/2	1/1			3/4
Шлюбський О.*							1/0		1/0
Штепа К.Т.			1/2	0/1	1/2	0/1	0/1	0/1	2/8
Юркевич В.Д.			0/1						0/1
Якимович С.						1/0			1/0

** У графах позначено кількість статей та кількість рецензій автора через од-ну риску, наприклад "1/2" означає, що у автора в цьому випуску часопису 1 стаття і 2 рецензії. Публікацію етнографічних матеріалів вважаємо за статтю.

Редактором “Первісного громадянства” була К.М.Грушевська, керівниця Кабінету примітивної культури НДКІУ (в “Студіях” функції редакторів виконували керівники аспірантів). Допомігав їй прискорювати випуски часопису П.С.Глядківський²¹.

“Первісне громадянство” отримало високу оцінку як вітчизняних, так і не-українських дослідників. Зокрема акад. А.М.Лобода відзначав, що студії з “Первісного громадянства” свідчать про те, що “молодь у акад. М.Грушевського добре, ретельно працює, щорічник безумовно цікавий і заслуговує на увагу”²²; а акад. Є.Карський називав часопис “дуже цінним виданням”²³.

Цікаву характеристику дав часопису один із вчених, який заховався під псевдонімом “К.Танан”. У 1929 р. прихильний до Відділу примітивної культури та його співробітників дослідник писав: “Наукова позиція журналу цілком виразна. Він близький до французької соціологічної школи, до її матеріалістичного напрямку й займає негативну позицію до австрійської (культурно-історичної) школи патера В.Шмідта, що виросла з кадрів клерикалізму і вносить у науку тенденційну ідеологію християнського правовірства”²⁴.

М.С.Грушевським передбачався вихід 1-го та 2-го випусків за 1930 р. (кожний в 9 аркушів друку, накладом, як звичайно, в 3 тис. примірників)²⁵, для них вже були готові роботи (зокрема, мали бути надруковані роботи М.Петровського “З

²¹ Див.: Лист П.С.Глядківського до К.М.Грушевської від 7 травня 1927 р. // ЦДАК України, ф.1235, оп.1, спр.1020, арк.1.

²² Лобода А. [Рец. на:] Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник за ред. Катерини Грушевської. – Вип.1 і 2. – Київ, 1926. // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн.3. – С.173.

²³ Див.: Лист Є.Карського до К.М.Грушевської від 3 жовтня 1928 р. // ЦДАК України, ф.1235, оп.1, спр.1021, арк.13.

²⁴ Див.: Танан К. Праця Відділу примітивної культури і народної творчості Науково-дослідчої катедри історії України в Києві // Червоний шлях. – 1929. – № 1. – С.254.

²⁵ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.279; НБУВ, ІР, ф.Х, № 1851, арк.1.

історії чарівництва в старій Україні”²⁶, продовження студії Т.М.Гавриленка “Старші форми економічного побуту на Великому Лузі”, промоційна праця П.С.Глядківського “До соціології казки”, розвідки Ф.М.Колесси, Л.П.Шевченко, Є.С.Смолинської, К.Т.Штепи, В.Проппа та ін.)²⁷, але часопис, що тільки-но став на ноги, був ліквідований, як і сама Асоціація культурно-історичного досліджу.

До здобутків НДКІУ слід також віднести видрук окремих відбитків промоційних студій аспірантів, а також видання, які були готові до друку ще 1930 р., однак опубліковані були дещо пізніше (зокрема роботи О.І.Барановича, В.Д.Юркевича). (Див. *Додаток б*).

На жаль, праці С.В.Глушка (“Селянські рухи на Чернігівщині 1905-1906 рр.” в 25 друк. арк.), Д.О.Кравцова (“Разінщина на Україні” в 12 друк. арк.), О.Я.Павлика (“Політичні партії на Галичині в другій половині ХІХ ст.” в 10 друк. арк.), К.Є.Антиповича (“Міста на Україні”, 3 друк. арк.), В.Я.Камінського (“З селянських заворушень на Правобережній Україні ХІХ ст.”, 13 друк. арк.), заплановані до друку у 1930-1931 рр.²⁸, світу не побачили.

Підсумок видавничої діяльності НДКІУ підвів ще 28 травня 1930 р. секретар кафедри С.В.Глушко листом до видавництва ВУАН. У звіті про видання, як побачили світ під грифом кафедри від моменту її заснування, йдеться про 17 назв. Це 3 томи “Студій з історії України”, 8 випусків “Первісного громадянства”, а також 6 окремих відбитків промоційних

²⁶ Надр.: Сіверянський літопис. – 1996. – №1. – С.110-114. На жаль, в даній публікації, яку здійснили О.Коваленко та С.Дмитрієнко, не було зазначено, для якого часопису призначалася ця робота.

²⁷ Див.: *Матяш І. Катерина Грушевська ...* – С.69-70; Проекти I та II випусків “Первісного громадянства” за 1930 р. опубл.: *Матяш І.Б.* “Первісне громадянство” – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – Вип.3. – К., 1996. – С.219-220.

²⁸ Див.: Архів Президії НАН України, ф.Р-251, оп.1, спр.49 (План видавництва ВУАН на 1931 р.), арк.95-100.

студій аспірантів О.І.Барановича (у 2-х частинах), І.Д.Мандзюка, Л.О.Окиншевича, О.М.Степанишиної, С.В.Шамрая²⁹. За сім неповних років існування це був значний успіх. Зазначені видання без перебільшення можна назвати “дзеркалом української історіографії 1920-1930-х рр.”³⁰, яку вони гідно репрезентували у світовій науці поряд з іншими виданнями Історичної секції ВУАН.

²⁹ Див.: НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.332-332-зв.

³⁰ Сахань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia ... – С.163.

2.8. Ліквідація кафедри та подальші долі її співробітників

“Початок кінця” НДКІУ припадає на кінець 1929 р., коли почалися різкі зміни в структурі Історичних установ М.С.Грушевського¹. Адже, як писав у невидрукуваному звіті про діяльність Історичної секції при ВУАН та зв’язаних з нею Історичних установ у 1929-1930 рр. акад. М.С.Грушевський, “на чергу дня стали інші мірила цінності [наукової] роботи: наскільки вона відповідає практичним потребам моменту, вимогам робітничих і селянських мас, потребам соціалістичного будівництва, домаганням державної практики, розвою техніки і виробництва”². Натиск на інституції видатного українського історика, їх реорганізація із знаком “мінус” (тобто ліквідація) та перейменування (із звуженням поля для дослідів) логічно привели до рішень, що були прийняті на березневій (1930 р.) сесії поширеної президії Історично-філологічного відділу. Тоді було принципово ухвалено злити Комісію історичної пісенності із Культурно-історичною комісією, прилучивши до неї Кабінет примітивної культури, а НДКІУ – ліквідувати³.

Незважаючи на таку постанову кафедра продовжувала планову роботу, зокрема на її засіданнях 11 березня, 22 квітня, 13 та 16 травня 1930 р., крім вирішення організаційно-кафедральних питань, були заслухані і обговорені промоційні

¹ Див.: Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // УІ. – 1991-1992. - № 3-4, 1-4. – С.152-154.

² Звідомлення про діяльність Історичних установ ВУАН за 1929-1930 р., складене М.С.Грушевським // Сахань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia ... - С.271.

³ Там само. - С.276-277.

роботи аспірантів О.Я.Павлика, В.М.Костащука та Л.В.Миловидова⁴.

Втім, нормальній праці страшенно заважали бюрократичні вимоги про усілякі звіти, обстеження і перевірки – як з боку Комісії по чистці апарату ВУАН, так і з боку бригад робітничих колективів м. Києва⁵. Разом із іншими Історичними установами НДКІУ “дуже уважно” обслідувалась протягом двох тижнів влітку 1930 р. (тобто під час вакацій!)⁶, науковці замість відпочинку з’являлись на засідання, писали різноманітні звіти⁷.

Однак 11 серпня 1930 р. з’являється підписана секретарем НДКІУ С.В.Глушком об’ява про те, що “всі товариші, дійсні члени, наукові співробітники і аспіранти Кафедри, які бажають одержати наукові командировки, мусять подати до секретаря Кафедри відповідні заяви про це, точно зазначивши куди, на який час і коли саме вони мають їхати”⁸. Тобто, попри всі негаразди, кафедра сподівалась на майбутню працю! А 14 і 15 вересня в ній відбулися два промоційні захисти – О.Я.Павлика та П.І.Нечипоренка, які, поміж іншим, засвідчили високий рівень підготовки кадрів на базі НДКІУ. Як виявилось, ці промоції були останніми засіданнями Науково-дослідної кафедри історії України.

15 вересня 1930 р. НКО УСРР постановив об’єднати науково-дослідні кафедри в більші наукові організації – інститути, а ті, які мали аналогічні установи в Академії, просто закрити. Намагаючись зберегти кадри, М.С.Грушевський ще

⁴ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 22, арк.123-126.

⁵ Див.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасєв С.М.* М.С.Грушевський і Академія ... - С.125-126; *Заруба В* Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського ... - С.156.

⁶ Звідомлення про діяльність Історичних установ ВУАН за 1929-1930 р., складене М.С.Грушевським // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасєв С.М.* М.С.Грушевський і Академія ... - С.277; НБУВ, ІР, ф.Х, № 1686, арк.9.

⁷ Див., напр., лист О. і Ф. Савченків до К.О.Студинського від 19 липня 1930 р. // *У півстолітніх змаганнях ...* – С.597-598.

⁸ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 6, арк.366.

до того рішення подав думку об'єднати НДКІУ із академічною Кафедрою історії українського народу, з якою вона була зв'язана, додавши штатні посади для тих співробітників науково-дослідної кафедри, що не мали посади в Академії наук. Та до цієї пропозиції керівники Наркомпросу не прислухалися, і НДКІУ було просто закрито, її майно передано в Академію⁹, а аспірантів – до Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури акад. Д.І.Багалія. (До речі, лише одиниці з аспірантів НДКІУ М.С.Грушевського перейшли до Харківської кафедри). Одночасно із ліквідацією НДКІУ закінчив своє існування і Кабінет примітивної культури¹⁰.

Хоча після вересня 1930 р. подальші життєві шляхи дослідників, які працювали в НДКІУ під проводом М.С.Грушевського, розійшлися, долі їх були типовими.

Майже всі вони полишили наукову працю.

Майже всіх їх було репресовано.

Пережили страхітливі 1930-і роки – одиниці, та й то здебільшого поза межами радянської України.

Від окраси української історичної науки – Науково-дослідної кафедри історії України в Києві – залишилися самі руїни.

Новітня українська історіографія вже збагатилася біографічними начерками про декотрих із співробітників та аспірантів НДКІУ. Аби уникнути зайвих повторень, ми передусім намагатимемось висвітлювати життєві тернії тих, про кого в історичній літературі ще немає ґрунтовних наукових студій або наведені в біографічних розвідках відомості неповні або

⁹ Іронією долі до участі в Комісії, утвореній для передачі майна НДКІУ і складення приймального акту від ВУАН, було залучено колишнього аспіранта кафедри, а у 1930 р. завідуючого видавництвом ВУАН Л.О.Окиншевича. Див.: Архів Президії НАНУ, ф.Р-251, оп.1, сир.43, арк.103.

¹⁰ Звідомлення про діяльність Історичних установ ВУАН за 1929-1930 р., складене М.С.Грушевським // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia ...* - С.277.

неточні¹¹. (Короткі біографічні дані про всіх, хто працював на форумі НДКІУ, наведені в Додатку 3).

Антипович Кость Єрофійович (у 1925-1929 рр. – аспірант НДКІУ) у 1930 р. став професором КІНО, де викладав курс історії Росії¹². Не полишав він і працю у ВУАН: був співробітником Комісії для вивчення соціально-економічної історії України ХУШ-ХІХ ст. (КВСЕІУ)¹³ та Історично-географічної комісії¹⁴, а у 1934 р. – науковим співробітником Історично-археографічного інституту, під час роботи у якому подав до друку працю “Монополістичний капіталізм на Сталінщині” (5 друк. арк. + 2 арк. документів)¹⁵. Після закриття Історично-археографічного інституту К.Є.Антипович обійняв посаду київського обласного інспектора охорони пам’яток культури¹⁶. Є дані також про працю вченого у Лаврському музеї у Києві та про його арешт у 1935 р.¹⁷. А за свідченнями Л.О.Окиншевича, Кость Антипович, рятуючись від репресій, переїхав до Республіки німців Поволжжя, де працював професором в педагогічному інституті¹⁸. Помер вчений 1949 року¹⁹.

Артеменко Павло Іванович (у 1924-1926 рр. – кандидат в аспіранти НДКІУ) отримав вищу освіту у 1924-1928 рр. у Київському інституті народного господарства, економіст. У 1930-1934 рр. після закінчення Вищих інженерних курсів геологів-розвідників працював у системі Укргеологтресту, ке-

¹¹ Біографічні дані про науковців вважасмо за доцільне подавати за абеткою.

¹² ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.251, арк.26-28.

¹³ Див.: *Верба І.В.* О.П.Оглоблин // УДЖ. – 1995. – № 5. – С.93.

¹⁴ НБУВ, ІР, ф.Х, № 8506, арк.4.

¹⁵ Там само, № 1769, арк.74.

¹⁶ Див.: *Верба І., Юркова О.* Український сфрагіст Кость Антипович: замальовка до портрета // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 р.): Матеріали. – К., 1997. – С.12.

¹⁷ Див.: *Полюшко Г.* Советское правительство несколько раз грабило Лаврский музей в Киеве // Факты. – 1999. – 18 мая.

¹⁸ *Окиншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. - Львів, 1995. – С.53.

¹⁹ Див.: *Список співробітників ВУАН (1924-1928) // Історія Національної академії наук України. 1924-1928: Документи і матеріали.* - К., 1998. - С.604.

рував геологічною партією²⁰. Він був арештований 5 листопада 1934 р.²¹ і звинувачений в тому, що “не маючи прямого відношення до Інституту народної освіти, приймав участь в етнографічному гуртку, яким керував націоналіст Гавриленко, один з найближчих співробітників ак. Грушевського”²². Справа П.І.Артеменка за браком доказів у березні 1935 р. була припинена, і Павла Івановича звільнено з-під варти. Подальша його доля невідома.

Баранович Олексій Іванович (у 1924-1926 рр. – аспірант, у 1926-1930 рр. – науковий співробітник НДКТУ) після ліквідації кафедри ще кілька років працював у ВУАН – в Археографічній та Історично-географічній²³ комісіях і в КВСЄІУ²⁴. У 1934 р. він – науковий співробітник Історично-археографічного інституту, після закриття якого був звільнений з ВУАН і переїхав до Сімферополя²⁵, де став професорувати в ІНО²⁶, а згодом перебрався до Москви. Там він працював у вузах, а потім – в Інституті історії АН СРСР. У 1946 р. науковець захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, у 1951 р. став доктором наук. Втім, навіть змінивши український ґрунт на російський,

²⁰ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.44125 (архівно-слідча справа П.І.Артеменка), арк.9.

²¹ Там само, арк.49.

²² Там само, арк.50.

²³ Там само, №.1770, арк.75.

²⁴ Див.: *Верба І.В.* О.П.Оглоблин // УІЖ. – 1995. - № 5. - С.93.

²⁵ Відомо, що паспорт науковцю у 1949 р. був виписаний в Сімферополі. Див.: ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.52028 ФП (архівно-слідча справа В.Д.Юркевича), т.1, арк.76.

²⁶ *Окнішев Л.* Моя академічна праця в Україні ... – С.53.

О.І.Баранович не полишав досліджувати історію України²⁷. Помер історик 3 травня 1961 р.²⁸.

Бованенко Дмитро Євменович (у 1925-1926 рр. – аспірант НДКІУ), як вже згадувалось, наприкінці 1926 р. перейшов на економічний відділ кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН, де провчився до 1930 р.²⁹. Отримавши статус наукового співробітника, він у 1929-1933 рр. працював у КВСЕГУ³⁰, а у 1931-1933 р. ще й в Комісії торгу й транспорту³¹, читав курси з “Історії економічних навчань” та “Історії розвитку народного господарства СРСР” у Київському хіміко-технологічному інституті, з якого наприкінці 1934 р. був звільнений “за відверте протягування та пропагування в своїх друкованих працях націоналістичних теорій”³². В ці роки вчений також викладав у Київському інституті народного господарства та в інституті харчової промисловості³³. У 1934-1936 рр. Д.Є.Бованенко працював як економіст в Укрфінраді, а з 1936 до 1937 р. – у Держплані УРСР³⁴. Арештований 11 вересня 1937 р. і звинувачений у контрреволюційній пропаганді, Дмитро Євменович себе винним не визнав³⁵. Був засуджений до 10-ти років виправних робіт і висланий спочатку до

²⁷ Див.: *Юркова О.* Дослідження О.І.Барановичем магнатського господарства Волині ХУІ-ХУІІІ ст. на терені Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1924-1930 рр.) // УІ. - 1996. - № 1-4. - С.314-318.

²⁸ Див.: *Олексій Іванович Баранович: [Некролог]* // УІЖ. - 1961. - № 5. - С.173; *Алексей Иванович Баранович: [Некролог]* // История СССР. - 1961. - № 5. - С.246.

²⁹ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.37458 (архівно-слідча справа Д.Є.Бованенка), арк.12.

³⁰ Див.: *Вербя І.В. О.П.Оглоблин* // УІЖ. - 1995. - № 5. - С.93.

³¹ Архів Президії НАН України, ф.Р-251, оп.1, спр.49, арк.44.

³² ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.37458, арк.7.

³³ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.646 (особова справа Д.Є.Бованенка), арк.4.

³⁴ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.37458, арк.14, 38.

³⁵ Там само, арк.4, 27.

Біробіджану, а потім до сумно-відомої Бухти Нагаєво – Верхній Хатинах, де помер 12 лютого 1942 р.³⁶.

Бойко Іван Давидович (у 1929-1930 рр. – аспірант НДКІУ) був чи не єдиним аспірантом кафедри М.С.Грушевського, хто перейшов до аспірантури Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури³⁷. (Рік навчання на науково-дослідній кафедрі М.С.Грушевського науковець з того часу не афішував³⁸). Одночасно – у 1931-1935 рр. він обіймав посаду вченого архівіста (потім старшого наукового робітника) у Центральному історичному архіві у Харкові, також викладав в Харківському державному університеті³⁹.

По війні І.Д.Бойко захистив кандидатську і докторську дисертації, працював в Інституті історії та Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Помер дослідник у 1971 р.⁴⁰.

Гавриленко Тодор Матвійович (у 1925-1928 – кандидат в аспіранти, 1928-1930 рр. – аспірант НДКІУ) після реорганізації НДКІУ спочатку працював науковим співробітником на кафедрі передісторії України акад. Д.І.Яворницького⁴¹. Коли на початку 1934 р. кафедру було передано до новоствореного Інституту історії матеріальної культури (ІІМК) ВУАН, науковець став його співробітником⁴². В інституті дослідник виконав працю “Начерк з історії первісного рабства”, яка у 1935 р. отримала схвальний відгук акад.

³⁶ Там само, арк.29, 41, 91-зв., 93.

³⁷ Див.: Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – С. 85, 184.

³⁸ Див.: Ткачова Л. Бойко Іван Давидович // Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. Серія Українські історики. Вип.І. – К., 1998. – С.21.

³⁹ ЦДАВО України, ф.14, оп.1-Л, спр.54, арк.23; спр.50, арк.6; спр.65, арк.6.

⁴⁰ Ткачова Л. Бойко Іван Давидович ... – С.20-21.

⁴¹ НБУВ, ІР, ф.Х, № 8506, арк.3.

⁴² ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.56706 (архівно-слідча справа Т.М.Гавриленка), арк.14.

Б.Д.Грекова⁴³. Та на початку 1936 р. Т.М.Гавриленка з інституту було звільнено через “невиконання виробничого плану 1935 р. і протягування у друкованій продукції антимарксистських концепцій”⁴⁴. Деякий час науковець працював в Архіві давніх актів, але у січні 1937 р. був звільнений, формально – за скороченням штатів, а по суті “за контрреволюційні, націоналістичні вияви, що мали місце в його наукових працях”⁴⁵. Незважаючи на ці звільнення і формулювання, Тодору Матвійовичу пощастило стати вчителем київської середньої школи № 72⁴⁶, однак викладав він там лише кілька місяців, плануючи на запрошення акад. Б.Д.Грекова переїхати до Москви і працювати в Інституті історії⁴⁷. Проте для реалізації задуманого досліднику не вистачило часу: 12 червня 1937 р. він був заарештований⁴⁸ і засуджений до 5 років концтаборів⁴⁹. (Загалом прізвище Т.М.Гавриленка з’являється у документах ДПУ - НКВС з 1929 р. – з процесу “Спілки визволення України (СВУ)”, під час слідства у справі якої про нього як про націоналіста згадували не раз. М.П.Павлушков, приміром, свідчив, що “Гермайзе, Мандзюк, Гавриленко являли собою немовби форпост СВУ в таборі змінівіховства”⁵⁰. Науковцю тоді справді поталанило не бути заарештованим). Відбуваючи несправедливе покарання біля Маріїнську (в “Сиблагу” НКВС) Т.М.Гавриленко 23 березня 1939 р. помер⁵¹.

Гаєвський Степан Юхимович (у 1928-1930 рр. – науковий співробітник НДКГУ) у 1929 р. знайшов штатну посаду поза Києвом: став професором кафедри літературознавства в

⁴³ Там само, арк.14-зв.

⁴⁴ Там само, арк.14, 57.

⁴⁵ Там само, арк.51.

⁴⁶ Там само, арк.9.

⁴⁷ Особисте повідомлення доньки Т.М.Гавриленка Дії Тодорівни Вакулснко 24 січня 1997 р.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.56706, арк.5.

⁴⁹ Там само, арк.72.

⁵⁰ Там само, арк.73, 82, 210-зв.

⁵¹ Там само, спр.56914, арк.65 (див. також арк.61, 65-66, 67-69).

Полтавському ІНО, де викладав курс давнього українського письменства до 1931 р., а потім перейшов на посаду керівника кафедри Криворізького інституту профосвіти⁵². Однак і тут довго не зміг залишитись: чи не відразу по приїзду С.Ю.Гаєвського на нове місце роботи почалося його цькування, широко підтримане місцевою пресою. У грудні 1931 р. він був змушений повернутися до Києва після звільнення з інституту через те, що, начебто, “контрабандою протягував класово-ворожі концепції в літературознавстві”⁵³. Змушений шукати заробітку, С.Ю.Гаєвський погоджується працювати контролером на Київській кінофабриці, однак у листопаді 1932 р. через скорочення штатів його знову звільняють⁵⁴. 27 листопада 1932 р. науковця було арештовано органами ДПУ у справі “УВО”. “Мірою соціального захисту” радянських людей від 57-літнього науковця пропонувалось ув’язнення його у концтаборі на термін у 5 років. Прокурор обвинувачення підтримав⁵⁵. Проте судова трійка при колегії ДПУ УСРР 9 травня 1933 р. постановила справу по відношенню до Гаєвського припинити і його з-під варті звільнити⁵⁶.

Таке дещо несподіване рішення вимагає певного пояснення, адже у справі дослідника ніяких протестів прокурора немає; зважати ж на “справедливість” вироків судової трійки не доводиться. Однак ми повинні звернути увагу на той факт, що у “досє” Гаєвського зберігається одна непримітна довідка: “1-й спецвідділ НКВС УСРР. Довідка. Із архівно-слідчої справи № 198547 по звинуваченню Гаєвського С.Ю. вилучена справа дф/ реєстраційний № 6425 і передана до агентурного фонду”⁵⁷. Ймовірно, згода на співробітництво з чекістами, про що опосередковано свідчать довідка та поста-

⁵² Там само, спр.54892 (архівно-слідча справа С.Ю.Гаєвського), арк.40-41-зв.

⁵³ Там само, арк.119.

⁵⁴ Там само, арк.42-зв.

⁵⁵ Там само, арк.43-47.

⁵⁶ Там само, обкладинка.

⁵⁷ Там само, арк.116.

нова судової трійки, зберегла науковцю життя; однак про ступінь цієї співпраці ми сказати нічого не можемо через брак документів. Не маємо й морального права у чомусь звинувачувати С.Ю.Гаєвського.

Подальша доля Степана Юхимовича у радянський час не була безхмарною. Після звільнення літературознавець виїздить до Середньої Азії, де кілька років працює в Казахстані та Узбекистані⁵⁸, а напередодні війни повертається до України, де знаходить посаду в Кременчуцькому педагогічному інституті⁵⁹.

В часи німецької навали в Україну науковець залишився на окупованій території. Після приїзду у березні 1942 р. до Києва єпископа УАПЦ Ніканора і створення ним Вищого церковного управління для земель Східної України, С.Ю.Гаєвський приймає запрошення керувати судовим відділом управління⁶⁰, а також висловлює згоду бути єпископом. Пройшовши всі духовні передхіротонізаційні ступені, зокрема постриг у ченці та возведення у сан архімандрита, він 16 травня 1942 р. висвячується єпископом з іменем Сильвестра і титулом Єпископа Лубенського⁶¹. Однак, внаслідок воєнних подій, як і інші українські ієрархи, у 1944 р. Сильвестр покидає рідну землю, емігруючи на захід. Восени 1945 р. Сильвестр потрапив до табору для переміщених осіб у Мангеймі⁶², а з 1946 р. перебував в українському таборі у Новому Ульмі.

⁵⁸ Haievsky, Sylvester // Encyclopedia of Ukraine. - Vol.2. - University of Toronto Press: Toronto, Buffalo, London, 1988. - P.113.

⁵⁹ Див.: Чигрин М. Правлячі Єпископи: Владика Сильвестр // Альманах з нагоди 40-ліття УАПЦ в Австралії і Новій Зеландії. 1948-1988. - Сідней, 1990. - С.64.

⁶⁰ Див.: Лист сп. Ніканора до архієпископа Полікарпа від 21.04.1942 р. // Мар-тирологія Українських церков: У 4-х тт. - Т.1. Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. - Торонто, Балтимор, 1987. - С.713.

⁶¹ Чигрин М. Правлячі Єпископи: Владика Сильвестр ... - С.64.

⁶² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. - Т.ІУ (XX ст.). - Частина друга. - Нью-Йорк, Бавид Брук, 1966. - С.293.

26 червня 1949 р. разом із своєю старшою дочкою Лідією він приїхав до Австралії⁶³. Хоча у березні 1950 р. митрополит Полікарп видав декрет про звільнення Сильвестра від чинного виконання єпископських обов'язків і переведення його в стан спочинку, він не визнав постанов єрарха УАПЦ і розпочав самостійну церковну діяльність в Австралії⁶⁴. Відіграючи помітну роль в австралійському церковному русі, у 1953 р. став єпископом-вікарієм архієпископа Івана (Данилюка), а по смерті останнього був обраний правлячим єпископом з наданням титулу архієпископа Мельбурнського та Австралійсько-Новозеландського⁶⁵. В 1962 р. Владика Сильвестр з огляду на свій вік подав заяву про перехід у стан спочинку, яка була прийнята на початку 1963 р. 9 вересня 1975 р., проживши майже 99 років, владика Сильвестр відійшов у Вічність.

Доля *Герасимчука (Герасимчука) Василя Івановича* (дійсний член НДКІУ у 1928-1930 рр.) достатньо повно висвітлена у документальних студіях львівського історика Я.Федорука⁶⁶. Ми тут лише відзначимо, що у 1930-х рр. вчений працював у жіночій учительській семінарії у Львові. Після розпуску НТШ у січні 1940 р. В.І.Герасимчук став старшим науковим співробітником Львівського відділення Інституту історії України АН УРСР (на жаль, біобібліографічних даних про науковця в нещодавно видрукованому довіднику "Вчені Інституту історії України" немає). Переживши окупацію, історик помер у Львові 1 вересня 1944 р.

⁶³ Див.: *Чигрин М.* Сорок років Української Автокефальної Православної Церкви в Австралії й Новій Зеландії // Альманах з нагоди 40-ліття УАПЦ. - С.43.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ *Чигрин М.* Правлячі Єпископи: Владика Сильвестр. - С.63.

⁶⁶ Див.: *Федорук Я.* Василь Герасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським // УІ. - 1996. - № 1-4. - С.285-290; *Федорук Я.* Василь Герасимчук та його невидані "Матеріали до історії козаччини ХУІІ в." // Львівські історичні праці. Джерела, вип.1: Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини ХУІІ в. - Львів, 1994. - С.12-47.

Життєвий шлях *Гермайзе Осипа Юрійовича* (у 1924-1929 рр. – дійсний член НДКІУ) також знайшов відображення у працях сучасних науковців⁶⁷. Однак і до цього часу залишилось ще багато неясностей у житті О.Ю.Гермайзе після його арешту 1929 р. у справі “СВУ”, коли він був засуджений до 5 років позбавлення волі. Вже відомо, що ці роки вчений провів у Ярославському політизоляторі та на Соловках. (До речі, С.О.Підгайний згадував, що за його відомостями О.Ю.Гермайзе разом із М.Є.Слабченком, проф. Барбаром, проф. Чехівським та Миколою Павлушковым перебував на Соловках до 1937 р. в одному з таємних, так званому “Савватієвському”, ізоляторі⁶⁸). Деякі сучасні дослідники стверджують, що після відбуття терміну ув’язнення О.Ю.Гермайзе з 1934 р. проживав як адміністративно засланий у Саратові. Разом з тим існують ще спогади відомого літературознавця Григорія Костюка, в яких йдеться про свідчення колишнього наукового співробітника Інституту Шевченка Василя Сидоровича Бойка. За словами Бойка, він у 1934 р. зустрів у Верхньоуральську, де тоді працював в місцевому педагогічному інституті, Осипа Гермайзе і навіть запропонував йому працю у міському архіві⁶⁹. (Ці дані потребують перевірки: на жаль, наші звернення до співробітників архіву Верхньоуральську Челябінської області залишились без відповіді. Можливо, саме через Верхньоуральськ пролягав шлях історика до Саратова). Також стало

⁶⁷ Складенко Є.М. У сфабрикованій справі “СВУ” (Й.Ю.Гермайзе) // Репресоване красназнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С.129-133; *Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф.* О.Ю.Гермайзе // УДЖ. - 1992. - № 12. - С.80-90; *Водотика С., Мазур І.* Творча спадщина визначного українознавця: До сторіччя з дня народження Осипа Гермайзе // Київська старовина. - 1992. - № 6. - С.104-111; О.Ю.Гермайзе // Репресоване “відродження” / Упоряд. О.І.Сидоренко, Д.В.Табачник. - К., 1993. - С.116; *Юркова О.* Гермайзе Осип Юрійович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. - Вип. перший (XIX ст. – 1930-ті рр.). - К., 1999. - С.86-87.

⁶⁸ Див.: *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933-1941. - Б/м: Вид-во “Прометей”, 1947. - С.65.

⁶⁹ Див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. - Ч.1. - С.412.

відомо, що у жовтні 1937 р. О.Ю.Гермайзе знову було заарештовано, а 8 грудня засуджено до 10 років таборів⁷⁰. Після процесу у Саратові (тоді разом із вченим засудили цілу групу відомих в 1920-х роках українців, зокрема Н.А.Кощубинську та Ф.Я.Савченка⁷¹) О.Ю.Гермайзе покарання відбував на півночі Комі, працюючи завідувачим табірних бібліотек. 1944 р. його було засуджено втретє – знову до 10 років ув'язнення. Точної дати і місця смерті вченого встановити не вдалося – дослідники називають як 1953 рік⁷², так і 1958 рік.

Глушко Сильвестр Васильович (у 1924-1928 рр. – аспірант, у 1928-1930 рр. – науковий співробітник НДКІУ) у 1930 році став працювати старшим науковим співробітником в академічній кафедрі історії України доби торговельного капіталу, де його позиції були достатньо високими. Про це переконливо свідчать факти виконання ним обов'язків тимчасового керівника кафедри під час відряджень та відпусток С.В.Шамрая, який крім керування Комісією Києва і Правобережжя у 1931-1933 рр. фактично керував академічною кафедрою М.С.Грушевського⁷³.

Втім, хвиля арештів співробітників М.С.Грушевського невдовзі підхопила й С.В.Глушка: 26 лютого 1933 р. він був арештований у справі “УВО”⁷⁴. 5 травня постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР був засуджений до 5 років концтаборів⁷⁵. Покарання історик відбував в Ухто-Печерському виправно-трудовому таборі, звідки був звільнений 10 січня 1937 р., але залишився там працювати вільнонайманим на посаді економіста відділу капітального будівництва

⁷⁰ Див.: ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.49534, т. архівно-слідча справа, арк.118.

⁷¹ Там само.

⁷² Гермайзе Осип Юрійович // Історія Національної академії наук України. 1924-1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.514.

⁷³ НБУВ, ІР, ф.Х, № 3464, 3485.

⁷⁴ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.47004 (архівно-слідча справа С.В.Глушка), арк.20-22.

⁷⁵ Там само, арк.24.

“Ухтіземлагу” НКВС⁷⁶. Є дані, що в ці роки з С.В.Глушком, який знаходився у таборі, переписувався О.С.Грушевський⁷⁷. Припускаємо, що це листування давало Сильвестру Васильовичу певну інформацію про стан історичної науки в Україні і про політичну ситуацію в цілому, що, можливо, спричинилося до зміни фаху науковця і його постійного місця проживання.

За сумлінну працю з С.В.Глушка судимість і зв'язані з нею обмеження були зняті за постановою Особливої наради при народному комісарі внутрішніх справ у лютому 1941 р.⁷⁸, але через кілька місяців він був знову арештований і провів у в'язниці більше року⁷⁹. Після того С.В.Глушко і далі жив і працював у м. Іжевську Удмуртської АРСР аж доки у 1956 р. не вийшов на пенсію важко хворим⁸⁰. За деякими відомостями, після реабілітації 1958 р. він переїхав в Україну і жив у м. Ірпені біля Києва, де і помер на початку 1960-х рр.⁸¹.

Глядківський Павло Семенович (у 1924-1926 – кандидат в аспіранти, у 1926-1930 рр. – аспірант, у 1930 р. – науковий співробітник НДКІУ) у 1931-1933 рр. продовжував працювати в Академії наук науковим співробітником, але тепер вже у Культурно-історичній комісії, яка лишилася єдиною інституцією з Асоціації культурно-історичного дослід. На нього (як на одного з найближчих до М.С.Грушевського осіб) у 1931 р звернули увагу депеушники, силоміць залучивши до секретного співробітництва⁸². Та, ймовірно, не отримуючи від науковця очікуваного “компромату”, чекісти відмовились від його послуг одночасно із звільненням історика у серпні 1933 року з ВУАН за “ідеологічну невідповідність сучасним ви-

⁷⁶ Там само, арк.32, 34.

⁷⁷ Там само, спр.61823 (архівно-слідча справа С.К.Тимченка), т.1, арк.178.

⁷⁸ Там само, спр.47004, арк.27.

⁷⁹ Там само, арк.168.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Див.: *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УІЖ. – 1996. - № 5. – С.142.

⁸² ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.66594 ФП (архівно-слідча справа П.С.Глядківського), арк.35.

могам науки”⁸³. Та й, зрештою, він був необхідний ДПУ саме в царині академічної праці.

До наукової діяльності талановитий і багатообіцяючий дослідник більше ніколи не повертався. У листопаді 1933 р. він виїхав на будівництво цукрового заводу у селище Ертиль (Вороніжська обл.) і працював там плановиком-економістом до травня 1935 р. Після повернення до Києва П.С.Глядківський з 1936 по червень 1941 р. викладав загальноосвітні предмети на курсах технімуму тресту Укрбудшлях⁸⁴.

З початком війни Павло Семенович на схід не евакуювався. Після окупації Києва він зареєструвався у Київській міській управі і через відділ народної освіти управи був зарахований на роботу до видавництва “Школа” (колишня “Радянська школа”). Виконуючи обов’язки заступника завідуючого, а потім головного секретаря видавництва, П.С.Глядківський займався реєстрацією співробітників, складав описи майна, приймав рукописи до друку тощо. Але у грудні 1941 р. через ліквідацію німцями цього видавництва він залишився без роботи⁸⁵.

З березня 1942 р. П.С.Глядківський став вчителем 34-ї київської школи, а з літа почав ще й завідувати шкільною дитячою їдальнею. На цих посадах він працював до жовтня 1943 р., коли разом із родиною та іншими мешканцями Києва був вивезений до Німеччини⁸⁶. П.С.Глядківському, який опинився у Берліні, пощастило приписатися до трупи київських артистів, що обслуговувала табори військовополонених, і мати завдяки цьому паспорт, а також пайок та право вільно пересуватися у місті⁸⁷. Не останню роль у цьому зіграло те, що Павло Семенович добре володів німецькою мовою.

⁸³ Там само, арк.37, 41.

⁸⁴ Там само, арк.44, 45.

⁸⁵ Там само, арк.45, 46, 47, 50-а-зв.

⁸⁶ Там само, арк.50-а-зв., 51.

⁸⁷ Там само, арк.59-63.

Після перемоги родина Глядківських повернулась в Україну до Первомайська Одеської (тепер Миколаївської) області, де жила мати Павла Семеновича. Тут до кінця 1948 р. П.С.Глядківський викладав німецьку мову у вечірній школі⁸⁸. Він був арештований 9 січня 1949 р. Зазначимо, що за спогадами сина П.С.Глядківського Ігоря Павловича Гладковського, між його матір'ю та батьком у 1945 р. в Німеччині відбувалися суперечки з приводу повернення до України. Павло Семенович наполягав на поверненні, між тим Ірина Миколаївна жіночим серцем відчувала всю небезпеку цього кроку.

Обвинувачення П.С.Глядківського зводилися до двох пунктів: по-перше, йому закидали співпрацю з “відомим українським буржуазним націоналістом Грушевським” та аспірантський стаж під проводом академіка (15 років по тому!), а по-друге, звинувачували у “пособництві окупантам”, хоча йшлося про здобуття ним засобів для існування під час німецької окупації.

У травні 1949 р. за постановою Особливої наради при міністрі держбезпеки СРСР за “антирадянську націоналістичну діяльність” Павло Семенович був засуджений до 10 років концтаборів без конфіскації майна через відсутність останнього, і направлений до Озерного табору МВС СРСР⁸⁹.

Незважаючи на тяжкий фізичний стан, П.С.Глядківський вижив і був звільнений 16 вересня 1954 р. як “інвалід, що страждає на невиліковну хворобу”⁹⁰. Павло Семенович повернувся до Первомайська, де став бухгалтером. У 1975 р. після смерті дружини він переїхав до сина у Київ. Помер у листопаді 1979 р.

⁸⁸ Десь приблизно у 1947-1948 рр. у цьому ж місті став жити й інший історик – М.Є.Слабченко, який викладав в одній із шкіл французьку мову. (Див.: *Водотика С.* Трагічна доля академіка ВУАН М.Є.Слабченка // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* – Вип.3. – К., 1994. - С.83).

⁸⁹ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.66594, арк.117, 120-121.

⁹⁰ Довідка про звільнення П.С.Глядківського. З сімейного архіву сина історика Ігоря Павловича Гладковського.

П.С.Глядківський залишив написані у 1975 р. цікаві спогади про своє життя у сталінських таборах. Зі слів його сина, Ігоря Павловича, існували ще спогади про арешт і перебування науковця у в'язниці, але вони були знищені самим П.С.Глядківським⁹¹.

Життєпис *Грушевської Катерини Михайлівни* (у 1925-1930 рр. – керівниця Кабінету примітивної культури, у 1928-1930 рр. – дійсний член НДКІУ) достатньо повно викладений дослідницею її життя і творчості І.Б.Матяш у нещодавно видрукуваній монографічній студії⁹². Однак про працю К.М.Грушевської у 1934-1938 роках згадується не так вже й багато. Від себе додамо, що у 1934 р. Катерина Михайлівна разом із М.С.Грушевським вважалась у науковому відрядженні від Історично-Археографічного інституту ВУАН, тобто науковим співробітником цієї науково-дослідної установи (про це І.Б.Матяш не згадує). Після ліквідації інституту у листопаді 1934 р. К.М.Грушевську зарахували до Інституту історії матеріальної культури ВУАН, де вона працювала до 1936 р. І лише у 1936 році – власне з часу утворення на базі Інституту Тараса Шевченка Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка (а не з 1934 р., коли такого інституту не існувало) К.М.Грушевська стала до роботи в зазначеному інституті.

Арештована Катерина Михайлівна була 10 липня 1938 року. Незважаючи на постійні турботи матері - Марії Сильвестрівни Грушевської про перегляд справи, вирок – 8 років у виправно-трудових таборах та 5 років поразки у правах з конфіскацією особистого майна – залишився в силі. Та відбутти його Катерині Михайлівні не судилося – вона померла 30 березня 1943 р. у Темлазі (Магаданська область)⁹³.

⁹¹ Повідомлено І.П.Глядковським 22 вересня 1997 р.

⁹² *Матяш І.* Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997.

⁹³ ДА СБУ, спр.50407 ФП, т.1, арк.92.

Вже неодноразово писалось і про *Грушевського Олександра Сергійовича* (у 1924-1930 рр. – дійсний член НДКІУ)⁹⁴, який був звільнений з ВУАН у серпні 1933 р. “за повний саботаж у науковій роботі, за виготовлення низької по якості та шкідливої по змісту своєї продукції, за вороже ставлення до міроприємств щодо зміцнення роботи ВУАН та її установ”⁹⁵. Після смерті брата – М.С.Грушевського Олександр Сергійович почав страждати на нервові хвороби⁹⁶. 9 серпня 1938 р. він був заарештований як “один з керівних учасників націоналістичної терористичної організації”. Поваги і визнання заслугують стійкість і мужність Олександра Сергійовича, бо незважаючи на 8-місячні допити, 61-літній вчений відкидав усі висунуті проти нього звинувачення. Засуджений в жовтні 1939 р. до п’яти років заслання, історик відбував покарання у Павлодарі (Казахстан). Досі не встановлено ані точної дати його смерті (ймовірна дата –1942 р.⁹⁷), ані місця вічного спочинку. Втім, додаткові відомості про О.С.Грушевського знайшлися у спогадах П.С.Глядківського. У місцях позбавлення волі йому довелося зустрітися із якимось Лацисом, якого на початку 1940-х рр. відправили на поселення до Верхньо-Іртишського радгоспу Павлодарської області. “Коли він [Лацис. - О.Ю.] туди прибув по етапу із іншими так само засланими, - переповідав П.С.Глядківський зі слів Лациса, - то тут, у радгоспі, він зустрів О[лександра] С[ергійовича] Г[рушевського]. Жили всі вони, вислані, бригадою у польовому пересувному стані (будинку), працювали на

⁹⁴ Див.: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993. – С.162-169; *Пиріг Р.Я.* Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 1994. – С.89-93; *Матяш І.* Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (До 120-ліття від дня народження О.С.Грушевського) // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.2. – К., 1997. – С.109 та ін.

⁹⁵ Див. витяг з протоколу № 16 засідання Президії ВУАН від 31 липня 1933 р. // ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.64688, арк.11.

⁹⁶ Див.: ЦДАК України, ф.1235, оп.1, спр.1049, арк.111.

⁹⁷ *Пиріг Р.Я.* Рідний брат Михайла Грушевського ... – С.93.

сільськогосподарських роботах. О.Г[рушевський] був слабким, щоб приймати активну участь у польових роботах. Його залишали у стані і зобов'язували варити для працюючих у стані обід та вечерю, з чим він справлявся до певного часу. А коли похолодало, він застудився, захворів і помер. Поховали його у тому ж таки Верхньо-Іртишському радгоспі”⁹⁸.

Данилевич Василь Юхимович (у 1924-1929 рр. – дійсний член НДКІУ) після залишення роботи в кафедрі у жовтні 1929 р. з Києва не виїхав. Він продовжував професорувати у КІНО, а після його реорганізації – у Київському педагогічному інституті професійної освіти. Вийшовши на пенсію у 1931 р. “через хворість”⁹⁹, В.Ю.Данилевич невдовзі повернувся до педагогічної праці до Інституту червоної професури і до Київського державного університету. Цікаво, що від університету йому навіть дали відрядження для наукової праці у Москві та Ленінграді у лютому – березні 1936 р.¹⁰⁰ В.Ю.Данилевич після виходу з НДКІУ також не поривав остаточно зв'язків із Академією наук, він, зокрема, продовжував брати участь в роботі Археографічної комісії ВУАН¹⁰¹. Помер вчений 10 листопада 1936 р.¹⁰².

Денисенко Василь Семенович (у 1924-1927 рр. – кандидат в аспіранти, у 1927-1930 рр. – аспірант, у 1930 р. – науковий співробітник НДКІУ) у 1931-1933 рр. працював спочатку як асистент¹⁰³, а потім як науковий співробітник Культурно-історичної комісії¹⁰⁴. У 1933 р. він був звільнений з Академії наук, бо цей “учень Грушевського” “стояв ... на класово-воро-

⁹⁸ Спогади П.С.Глядківського: Рукопис. – С.120-121 // З родинного архіву І.П.Глядківського / Переклад з російської О.Юркової.

⁹⁹ НБУВ, ІР, ф.ХХІХ, № 454, арк.1.

¹⁰⁰ Там само, № 460, арк.1.

¹⁰¹ Там само, № 1387, арк.1.

¹⁰² Закоханий в історію України // Український історичний календар ' 96. – К., 1995. – С.331.

¹⁰³ Архів Президії НАН України, ф.Р-251, оп.1, спр.49, арк.44.

¹⁰⁴ НБУВ, ІР, ф.Х, № 12180, арк.12 та ін.

жих позиціях”¹⁰⁵. Рятуючись від переслідувань і не знайшовши роботи в Києві (В.С.Денисенко просив прикомандирувати його для наукової роботи до Інституту історії матеріальної культури ВУАН, але йому відмовили¹⁰⁶), Василь Семенович виїхав з України і деякий час працював як етнограф в експедиціях Північного морського шляху. У 1944-1947 рр. він був вченим секретарем в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР¹⁰⁷, потім кілька років перебував у Миколаєві, а після повернення до Києва виконував обов’язки старшого лаборанта в держуніверситеті¹⁰⁸. В.С.Денисенко помер у серпні 1964 р.

Про життя та працю *Діхтяря Панаса Андрійовича* (у 1928-1930 рр. – аспірант НДКІУ) після ліквідації кафедри нам поки що нічого не відомо.

Доля *Євфимовського Володимира Степановича* (у 1924-1926 рр. – кандидат в аспіранти, у 1926-1929 рр. – аспірант НДКІУ) до останнього часу була невідомою. Вважалося, що В.С.Євфимовський був репресований на початку 1930-х років¹⁰⁹, та й в архівно-слідчих справах колишніх колег історика є дані про те, що він начебто “був засуджений у справі СБУ”¹¹⁰. Однак архівно-слідчої справи на самого Володимира Степановича розшукати не вдавалося. А подальші наші пошуки виявили, що В.С.Євфимовський репресій взагалі не зазнавав.

¹⁰⁵ Там само, № 1499, арк.1.

¹⁰⁶ Там само, № 1747, арк.48-48-зв.

¹⁰⁷ *Вербя І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УДЖ. – 1996. - № 5. – С.142.

¹⁰⁸ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.52028 (архівно-слідча справа В.Д.Юркевича), т.1, арк.231.

¹⁰⁹ *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Євфимовський Володимир Степанович: Український історик, архівіст, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С.340.

¹¹⁰ ДА СБУ, спр.49863 ФП (архівно-слідча справа К.Т.Штеппи), арк.54, 220.

У 1930 р. науковець захистив аспірантську працю і отримав звання наукового співробітника¹¹¹. Думаємо, що науковець відбував захист у Харківському науководослідному інституті історії української культури імені акад. Д.І.Багалія, до якого були переведені аспіранти НДКІУ М.С.Грушевського. На користь цього припущення свідчить і факт праці В.С.Євфимовського у Харківському центральному історичному архіві на посаді вченого архівіста з 15 березня 1930 р.¹¹² до кінця 1933 р.¹¹³. Науковець і тут сумлінно вивчав архівні фонди. Разом із тимчасово виконуючим обов'язки завідуючого архівом В.О.Барвінським він написав оглядову статтю “Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів у Харкові”¹¹⁴, в якій вчені виклали історію архівосховища та описали його фонди.

Одночасно – з 1932 по 1933 р. В.С.Євфимовський читав курс архівознавства та палеографії у Харківському держуніверситеті та проводив заняття з аспірантами Центрархіву. Згодом його – “як кращого практика – знавця письма в Центральному архіві давніх актів м. Харкова” було рекомендовано для проведення практичних палеографічних занять з аспірантами Інституту червоної професури історії у Харкові¹¹⁵. Та невдовзі у безпартійного викладача, до того ж “сина дяка” було “виявлено буржуазну методологію і поставлено питання про зняття з роботи в університеті”¹¹⁶. Як тільки про це стало відомо керівнику курсу архівознавства та палеографії в Інституті червоної професури А.І.Козаченку, той одразу сповістив керівництво інституту. В.С.Євфимовського негайно звільнили.

¹¹¹ Російський державний історичний архів (далі – РДІА), архів архіву, оп.3, спр.296, арк.6.

¹¹² ЦДАВО України, ф.14, оп.1-л, спр.54, арк.23.

¹¹³ РДІА, архів архіву, оп.3, спр.296, арк.6.

¹¹⁴ Див.: Архів Радянської України. – 1932. - № 2.

¹¹⁵ ЦДАВО України, ф.1267, оп.1, спр.18, арк.98.

¹¹⁶ Там само.

Шукаючи роботу за спеціальністю, Володимир Степанович виїхав з України. Думаємо, це врятувало життя дослідника: переїхавши до Росії на постійне місцеперебування, Євфимовський уникнув репресивних переслідувань за добросовісну працю в Історичних установах М.С.Грушевського. Адже ще у 1929 р. він перебував на оперативному обліку ДПУ УСРР як “буржуазний націоналіст”¹¹⁷. (Втім, у 1930 р. він все ж таки пройшов чистку як державний службовець із характеристикою “вважати перевіреним”¹¹⁸).

Спочатку кілька місяців – з квітня по серпень 1934 р. дослідник працював архівістом у Новгородському відділенні Ленінградського обласного архіву, а потім обіймав посаду наукового співробітника відділу радянського будівництва Ленінградського обласного архіву Жовтневої революції. Невдовзі – у квітні 1935 р. сумлінний архівіст став старшим науковим співробітником. Його ретельна архівна діяльність неодноразово заохочувалась. Варто відзначити, що у 1935 і 1937 рр. за “ударну працю” він отримував премії, а у 1938 р. – подяку¹¹⁹.

Проте В.С.Євфимовський не обмежувався працею в архіві. Високопрофесійний дослідник ділився своїми знаннями з іншими архівними працівниками. Зокрема, у 1938-39 рр. він керував практичними студіями на архівних курсах Центрального архівного управління СРСР та на курсах по технінімуму Ленінградського обласного архівного управління¹²⁰.

З лютого 1939 р. В.С.Євфимовський почав працювати в іншій архівній інституції, ставши науковим співробітником, а з жовтня того ж року старшим науковим співробітником

¹¹⁷ Аксютін Ю., Табачник Д. Український синодик Хрущова. // Репрессоване “відродження”. – К., 1993. – С.46.

¹¹⁸ Центральний державний архів Санкт-Петербургу (далі – ЦДА СПб), ф.924, оп.4, спр.77, арк.33-зв.

¹¹⁹ РДІА, архів архіву, оп.3, спр.296, арк.6-7.

¹²⁰ Там само, арк.7.

Центрального державного архіву народного господарства. Паралельно з цим він також викладав курс палеографії в Архівній школі в Ленінграді.

Не полишав науковець і дослідницької праці. Так, у 1938 р. він подає до журналу "Красный архив" рукопис "Комитеты деревенской бедноты Ленинградской области"¹²¹, а згодом на базі фонду Головного управління уділів архіву підготував до публікації документи про хвилювання селян у Грузії у 1905-1906 рр. Друга робота була надрукована в останньому номері архівного часопису, що вийшов напередодні війни¹²².

В травні 1941 р. Центральний державний архів народного господарства був з'єднаний із Центральним архівом внутрішньої політики, культури і побуту і перейменований на Центральний державний історичний архів СРСР (у м. Ленінграді). Та працювати в цій установі Володимиру Степановичу судилося недовго. Почалася війна, блокада Ленінграда, голод...

5 січня 1942 р. Володимир Степанович Євфимовський був викреслений із списку особистого складу Центрального державного історичного архіву як померлий...¹²³

Жуковська Марія Аркадіївна (у 1925-1930 рр. – секретар, бібліотекар, систематизатор матеріалу Кабінету примітивної культури НДКІУ, друкарка) одночасно із роботою у ліквідованому Кабінеті примітивної культури втратила і посаду асистента Комісії історичної пісенності, яку також було закрито під час чистки Історичних установ М.С.Грушевського¹²⁴. Михайло Сергійович, однак, не залишив її напризволяще, і за місяць вона отримала посаду експедитора

¹²¹ ЦДА СПб, ф.924, оп.4, спр.77, арк.38.

¹²² Див.: *Ефимовский В.* Волнения крестьян в удельных имениях Грузии в 1905-1906 гг. // *Красный архив.* – 1941. – Кн.3 (106). – С.40-57.

¹²³ Довідка РДІА за № 89 від 21 січня 1998 р. (з особистого архіву автора).

¹²⁴ Архів Президії НАНУ, ф.Р-251, оп.1, спр.43, арк.93.

часопису “Україна”¹²⁵. М.А.Жуковська також продовжувала виконувати обов’язки друкарки М.С.Грушевського.

Однак вже 26 січня 1931 р. жінка була арештована і більше року перебувала у київській в’язниці, відмовляючись обмовляти як себе, так і інших. Родина Грушевських і тут не лишилася осторонь, підтримуючи Марію Аркадіївну передачами¹²⁶.

Врешті-решт постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 21 березня 1932 р. М.А.Жуковську було звільнено з-під варті, але заборонено проживати у 12-ти містах протягом 3-х років від дня арешту¹²⁷, тобто ще 2 роки.

Подальша доля М.А.Жуковської невідома. Знаємо тільки, що вона у 1932 р. написала два листи до засланого до Воронежу І.Д.Мандзюка з проханням підшукати їй у цьому місті кімнату¹²⁸, але чи переїхала Марія Аркадіївна туди, невідомо.

Ігнатієнко Варфоломій Андріанович (у 1924-1927 рр. – аспірант НДКІУ) під час навчання в аспірантурі не покинув посади наукового співробітника в Українському науково-дослідному інституті книгознавства (працював він там у 1922-1931 рр.)¹²⁹. Але у 1931 р. після книгознавчої дискусії на зборах Товариства войовничих матеріалістів-діалектиків (травень 1931 р.) та Всеукраїнської бібліографічної наради у Києві (червень 1931 р.), де праці науковця були піддані нищівній критиці¹³⁰, В.А.Ігнатієнко змушений був Інститут залишити. Невдовзі він став викладачем математики у групах підвищення кваліфікації інженерно-технічних робітників

¹²⁵ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.57432 (архівно-слідча справа М.А.Жуковської), арк.13-14.

¹²⁶ Там само, арк.1-зв.; 19.

¹²⁷ Там само, арк.20.

¹²⁸ ДА СБУ, спр.58644 ФП, арк.51-52.

¹²⁹ Див.: *Тарнавський В.* Буржуазна концепція історії та бібліографії преси на Україні // *Проти буржуазних теорій у книгознавстві: Наукові записки Українського науково-дослідного інституту книгознавства.* – Т.1. – К., 1933. – С.139.

¹³⁰ Там само. – С.140-141.

системи Головного управління поліграфічної та канцелярської промисловості, а з 1937 р. почав викладати математику у київській середній школі № 110¹³¹.

І вересня 1937 р. В.А.Ігнатієнка було заарештовано за, начебто, “належність до української контрреволюційної організації”. Згадавши його членство у 1916-1918 рр. у партії українських есерів та пов’язавши із іншими колишніми діячами УПСР Д.В.Руткевичем та Н.А.Коцюбинською, енкаведисти створили ще одну міфічну спілку, яку не спромоглися назвати інакше, ніж “Уманською контрреволюційною організацією, пов’язаною із підпільним центром УПСР”¹³². На швидку руку було проведено так зване “слідство” і за постановою трійки при Київському обласному управлінні НКВС В.А.Ігнатієнка було розстріляно 11 листопада 1937 р., а його майно конфісковане¹³³. Через цю конфіскацію нехитрого майна сильно потерпіла родина Ігнатієнків: дружину бібліографа та його двох малолітніх дітей виселили з Києва і вислали до Чернігівської області, де вони жили 2 роки¹³⁴.

По війні справа В.А.Ігнатієнка переглядалась. 1959 р. він був реабілітований. Але тоді ж була сфальсифікована дата і причина смерті науковця: його родичам повідомили, що він помер 7 грудня 1943 р. у Києві від “емфіземи легенів”¹³⁵. Згодом ці ж дані потрапили і до енциклопедій¹³⁶. Лише у 1990 р. сину В.А.Ігнатієнка повідомили про точну дату і причину смерті його батька¹³⁷.

¹³¹ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.49534 (архівно-слідча справа В.А.Ігнатієнка), т.1, арк.171.

¹³² Там само, арк.40-41.

¹³³ Там само, арк.43.

¹³⁴ Там само, арк.46-46-зв.

¹³⁵ Там само, арк.243-зв.

¹³⁶ Див.: Український Радянський Енциклопедичний Словник. – Т.1. – К., 1986. – С.689; Українська літературна енциклопедія. – Т.2, - К., 1990. – С.297; Encyclopedia of Ukraine. - V.2. - P.300.

¹³⁷ Див.: ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.49534 (дт) (контрольно-слідча справа В.А.Ігнатієнка), арк.19.

Доля *Камінського Василя Яковича* (у 1925-1928 рр. аспірант НДКІУ) була типовою для партійних висуванців. Ще не скінчивши аспірантури, він – як член КП(б)У – у 1927 р. посів посаду професора Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту, де працював до 1929 р., а відтоді і до 1932 р. був професором КІНО, одночасного завідував і Київським обласним історичним архівом (у 1930-1932 рр.)¹³⁸. Потім В.Я.Камінський був начальником політвідділу Могильов-Подільської МТС, а у 1936 р. – другим секретарем Старо-Ушицького райпарткому на Вінниччині¹³⁹. При перевірці партійних документів у 1936 р. він був виключений із лав КП(б)У, проте домігся перегляду своєї справи партколегією по УРСР Комісії партконтролю при ЦК ВКП(б) та відновлення членства в КП(б)У у листопаді 1937 р.¹⁴⁰. Незважаючи на це, колишній історик був арештований 31 грудня 1937 р.¹⁴¹. Під час слідства він відкидав звинувачення, але постановою Особливої наради НКВС СРСР від 2 жовтня 1938 р. В.Я.Камінського було засуджено до 5 років концтаборів. Відбуваючи строк у таборі Нижня Пезега біля станції Майгуба Карельської області¹⁴², В.Я.Камінський не примирився із своїм становищем і відсилав листи Генеральному прокурору СРСР А.Я.Вишинському та секретарю ЦК КП(б)У М.С.Хрущову із доказами непричетності до контрреволюційної діяльності. 1940 р. справа В.Я.Камінського почала переглядатися, а у 1941 р. її було спрямовано на повторне розслідування¹⁴³. Однак почалася війна, і сліди В.Я.Камінського загубилися. Дальша доля науковця невідома.

Карачківський Михайло Федорович (у 1925-1928 рр. – аспірант НДКІУ, також працював в кафедрі у 1929 р.) у 1930-

¹³⁸ Там само, спр.47595 (архівно-слідча справа В.Я.Камінського), т.1, арк.49.

¹³⁹ Там само, арк.46, 73.

¹⁴⁰ Там само, арк.53.

¹⁴¹ Там само, т.2, арк.2.

¹⁴² Там само, арк.7, 12.

¹⁴³ Там само, т.1, арк.103-111.

1933 рр. був асистентом, науковим співробітником, старшим науковим співробітником Комісії історії Києва і Правобережжя¹⁴⁴. Після звільнення з Академії у 1933 р., він, за даними В.С.Денисенка та П.С.Глядківського, викладав географію у київському військовому училищі¹⁴⁵. Михайлу Федоровичу пощастило уникнути репресій у 1930-х роках, незважаючи на те, що його прізвище досить-таки часто фігурувало серед імен членів різних “контрреволюційних організацій” в слідчих справах його колишніх колег.

У 1941 р. історик залишився в окупованому Києві, був співробітником Шевченківської районної управи міста¹⁴⁶. З 1944 р. виїхав на еміграцію. Подальша доля М.Ф.Карачківського не зовсім ясна. Так, Н.Д.Полонська-Василенко зазначає як дату його смерті 1950 р.¹⁴⁷, між тим у 1964 р. з'явився підручник для середньої школи та молодших класів гімназій “Священна історія Нового Заповіту”, написана “священником, доцентом М.Карачківським”, на титульній сторінці якого було вказано: “З благословення Його Високопреосвященства, Високопреосвященнішого Сильвестра, Правлячого Архієпископа Об'єднаної Єпархії УАПЦ в Австралії та Новій Зеландії”¹⁴⁸. Як відомо, С.Ю.Гаєвський – Сильвестр займав цю посаду у 1953–1963 рр., отже підручник не міг бути написаним раніше за 1953 р. і пізніше за 1963 р. Зважаючи на те, що С.Ю.Гаєвський та М.Ф.Карачківський були знайомі ще з 1920-х років, та й прізвище “Карачківський” можна зустріти в Україні нечасто, припускаємо, що 1964 р. згаданий підручник видав саме Михайло Федорович Карачківський, який був ще живий. Ймовірно, М.Карачківського, так само, як і Силь-

¹⁴⁴ НБУВ, ІР, ф.Х, № 1783, арк.93; № 8506, арк.3.

¹⁴⁵ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.47004, арк.173; спр.66594, арк.50-а.

¹⁴⁶ Там само, спр.66594, арк.50-а.

¹⁴⁷ Див.: Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук (парис історії). - К., 1993. - Ч.2. - С.164.

¹⁴⁸ Карачківський М., свящ. Священна історія Нового Заповіту: Підручник для народньої школи та молодших клас гімназії. – Новий Ульм, 1964. – 87 с.

вестра, було висвячено ще під час війни. (Є дані, що у вересні 1946 р. священника М.Карачківського було кооптовано до Українського православного богословсько-наукового інституту, заснованого того року¹⁴⁹).

Квітка Климент Васильович (у 1925-1930 рр. – активно працював в Кабінеті примітивної культури НДКІУ, хоча офіційно на посаді дійсного члена кафедри не був затверджений) у 1931-1932 рр. продовжував студії в очолюваному ним Кабінеті музичної етнографії при ВУАН. 1933 р. К.В.Квітка, звинувачений у націоналізмі, не став очікувати арешту, а переїхав до Москви, де став читати курс з історії музики народів СРСР у Московській консерваторії. Втім, доля і тут виявилась до нього неприхильною: у 1934-1936 рр. музикознавець змушений був працювати в Караганді та Алма-Аті, викладаючи латину для студентів місцевих медичних середніх закладів¹⁵⁰. Повернувшись 1936 р. до професорування у Московській консерваторії, Климент Васильович зосередився на вивченні музичної творчості народів СРСР, передусім Росії. Помер науковець 19 вересня 1953 р. у Москві.

Кияниця Петро Антонович (у 1924-1926 – кандидат в аспіранти, у 1926-1927 рр. – аспірант НДКІУ) 1927 р. перейшов до науково-дослідної кафедри марксизму при ВУАН. У 1928-1929 рр. колишній укапіст, а з 1925 р. – член КП(б)У П.А.Кияниця працював у Комісії з національного питання при ВУАН під керівництвом М.О.Скрипника¹⁵¹. У 1930 р. він за наказом партії перейшов на низову партроботу: став виконувати обов'язки голови райпрофради у м. Бориспіль Київської області¹⁵². 1931 р. Петро Антонович переїхав до Харкова, де почав редагувати газету “За культурну ре-

¹⁴⁹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. - Т.ІУ (XX ст.). Частина друга. – С.330.

¹⁵⁰ Див.: Кулаковський Л.В. О К.В.Квитке // Памяти К.В.Квитки. 1880-1953.: Сб. статей. – М.: Сов. Композитор, 1983. – С.34.

¹⁵¹ ДА СБУ, спр.67212 ФП (архівно-слідча справа П.А.Кияниці), арк.29.

¹⁵² Там само, арк.38.

волюцію”¹⁵³. У березні 1933 р. за “грубі політичні помилки”, що полягали у вміщенні на шпальтах газети повідомлення і резолюцій пленуму Харківського обкому КП(б)У, П.А.Кияниця з роботи був знятий¹⁵⁴.

Разом із родиною П.А.Кияниця переїздить до м. Первомайська Одеської (тепер Миколаївської) області і стає завідуючим райвно Первомайського району. Та під час перевірки документів у вересні 1935 р. П.А.Кияницю за “націоналістичні пережитки” (тобто за колишнє членство в УКП(б)) і через те, що він, начебто, “не вів більшовистської боротьби за генеральну лінію партії” з КП(б)У було виключено¹⁵⁵.

Через те, що апеляція П.А.Кияниці до Одеського обкому КП(б)У навіть не була прийнята, він поїхав до Києва домагатися перегляду своєї справи у ЦК КП(б)У. 28 вересня 1935 р. колишній член партії написав заяву секретарю ЦК П.П.Постишеву, а 2 жовтня його як колишнього члена УКП було арештовано¹⁵⁶. 8 січня 1936 р. Петра Антоновича за постановою спецколегії Київського обласного суду засудили до 7 років позбавлення волі у “віддалених місцях” і до 3 років поразки у правах¹⁵⁷.

П.А.Кияниці вдалося вийти живим із сталінського ІУЛАГу, проте після повернення в Україну він у 1950 р. був знову арештований і засуджений народним судом Бердичева до 3 років позбавлення волі¹⁵⁸. Після його звільнення у лютому 1953 року з виправно-трудової колонії Житомирської області¹⁵⁹ сліди П.А.Кияниці загубилися.

¹⁵³ Там само, арк.29.

¹⁵⁴ Виписка з протоколу засідання бюро Первомайського райпаркому від 14 вересня 1935 р. // Там само.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само, арк.8-зв.

¹⁵⁷ Там само, арк.84.

¹⁵⁸ Суті справи ми не знаємо: вона була утилізована за давністю років.

¹⁵⁹ ДА СБУ, спр.67212 ФП, арк.112.

Про життєвий шлях *Клименка Пилипа Васильовича* (у 1925-1930 рр. – дійсний член НДКІУ) нещодавно з'явилась серйозна студія¹⁶⁰. Ми ж лише зауважимо, що історик працював у ВУАН не до 1928 р.¹⁶¹, а до 1930 р. Однак і після позбавлення посади в НДКІУ він співробітничав у 1931-1933 рр. із Археографічною комісією ВУАН. Зокрема, у 1932 р. на терені Комісії ним було видана “Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янець-Подільського від 1601 до 1803 рр.” Планував він разом із Археографічною комісією видати грубезні “Матеріали до історії переписів на Лівобережній Україні ХУІІІ ст.”, “Матеріали до історії торгівлі у 2-й половині ХУІІІ ст.”¹⁶². На початку 1930-х років П.В.Клименко співробітничав і з Археографічною комісією Центрального архівного управління (ЦАУ) УСРР, в планах якої на історика покладались підготовка та видання збірників матеріалів і документів до історії панського фільваркового господарства на Правобережній Україні ХУІІІ ст., київського міського господарства в ХІХ ст., інвентарної реформи 1847-1861 рр. в Правобережній Україні, історії міст та міського господарства Правобережжя в ХІХ - ХХ ст. до революції та ін.¹⁶³. Однак через те, що “добирав документи і писав передмову і примітки до них буржуазний професор націоналіст Клименко”, ці збірки були забраковані редакційним відділом ЦАУ і до друку не допущені¹⁶⁴.

Завдяки підтримці давнього товариша П.В.Клименка Федора Ернста вчений очолив відділ феодалізму Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка, але згодом від

¹⁶⁰ Див.: *Дивний І.* Український історик Пилип Клименко (1887-1955): Документальний біографічний нарис // Наукові записки: 36. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ. – Т.1. – К., 1996. – С.356-386.

¹⁶¹ Там само. – С.372.

¹⁶² Див.: *Едиційна археографія в Україні у ХІХ – ХХ ст.: Плани, проєкти, програми видань.* – Вип.1. - К., 1993. – С.92, 95, 96.

¹⁶³ Там само. – С.105, 106, 115, 124.

¹⁶⁴ Там само. – С.212.

роботи його було усунено і до самого арешту 20 травня 1938 року він ніде вже постійно не працював, перебиваючись поодинокими заробітками.

16 березня 1939 р. вчений був засуджений до 6 років позбавлення волі та 3 років поразки у правах. Покарання історик відбував у КрасЛАГу до 17 листопада 1943 р., коли його за директивою Л.Берії було звільнено з табору¹⁶⁵. Даних про життя П.В.Клименка після звільнення, коли він повернувся до рідного Козельця, обмаль. Відомо тільки, що П.В.Клименко покінчив життя самогубством 8 липня 1955 р.¹⁶⁶

Опису життя та діяльності *Колесси Філарета Михайловича* (у 1928-1930 рр. – дійсний член НДКІУ) присвячено монографічну студію¹⁶⁷. І хоча в ній (як і в новій “Українській літературній енциклопедії”¹⁶⁸) марно шукати рядка про співпрацю Ф.М.Колесси із М.С.Грушевським, все ж вона достатньо повна, щоб мати уявлення про долю вченого після 1930 р. Так, ще 1929 р. Ф.М.Колесса очолив Етнографічну комісію НТШ, а у 1939 р. після возз’єднання українських земель став професором й завідувачим кафедрою Львівського університету, очолив львівський відділ Інституту фольклору і етнографії АН УРСР. Одночасно з 1940 р. Філарет Михайлович працював директором Державного етнографічного музею у Львові¹⁶⁹. Переживши страхітливі роки окупації, вчений помер 3 березня 1947 р. у Львові.

Кольченко Федір Якович (у 1929-1930 рр. – аспірант НДКІУ) після ліквідації кафедри став працювати в Обласному історичному архіві у Києві, де разом із іншими науковцями готував до друку матеріали з історії аграрно-селянських рухів

¹⁶⁵ Див.: *Дивний І.* Український історик Пилип Клименко (1887-1955) ... – С.374-377.

¹⁶⁶ Там само. – С.381.

¹⁶⁷ Див.: *Грица С.* Філарет Михайлович Колесса. – К., 1962. – 111 с.

¹⁶⁸ Див.: *Українська літературна енциклопедія.* – Т.2. – К., 1990. – С.528-529.

¹⁶⁹ Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки радянської влади: 1939-1989. – К., 1990. – С.212.

на Правобережжі в першій половині XIX ст., матеріали з історії Смілянських цукроварень в XIX – на початку XX ст., а також звіти Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторів за першу половину XIX ст.¹⁷⁰.

З середини 1930-х рр. Ф.Я.Кольченко перейшов на педагогічну роботу: він був викладачем, а згодом завідуючим учбовою частиною київської середньої школи № 133¹⁷¹. Від 1940 р. доля історика невідома.

Кондратьєва Катерина Борисівна (у 1924-1930 рр. - особиста друкарка М.С.Грушевського, в т. ч. і в НДКІУ) після ліквідації кафедри продовжувала працювати у ВУАН. Під час окупації жила у Києві. І хоча вона зберегла рукописи «Споминів» М.С.Грушевського, за що їй нащадки надзвичайно вдячні¹⁷², Катерина Борисівна зіграла непорядну роль під час слідства над колишнім колегою по кафедрі М.С.Грушевського П.С.Глядківським, давши свідчення про нього як про відвертого націоналіста ще до арешту історика¹⁷³.

Померла К.Б.Кондратьєва в Києві.

Копержинський Костянтин Олександрович (у 1928-1930 рр. – дійсний член НДКІУ) після закриття кафедри і реорганізації Академії став працювати в кафедрі української етнографії при ВУАН (1931-1933рр.)¹⁷⁴. Одночасно він був науковим співробітником (з грудня 1929 р. - дійсним членом) київської філії Інституту Тараса Шевченка¹⁷⁵. Незважаючи на нищівну критику і самокритику, якої піддавав себе етнограф, у 1933 р. він був засуджений і висланий з України¹⁷⁶ (за іншими

¹⁷⁰ Єдиційна археографія в Україні у XIX – XX ст. – С.181-182.

¹⁷¹ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.47595, т.1, арк.26, 67, 69.

¹⁷² Див.: Білокінь С. [Передмова до «Споминів» М.С.Грушевського] // Київ. - 1988. - № 9. - С.115.

¹⁷³ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.66594 ФП, арк.94-98.

¹⁷⁴ НБУВ, ІР, ф.Х, № 2794, арк.1.

¹⁷⁵ Там само, ф.І, № 26772, арк.1.

¹⁷⁶ Див.: Савенок Л.А. Осередок україністики в Ленінграді (1921-1934) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип.3. – С.63.

даними – у 1934 р.¹⁷⁷). І хоча у 1933 р. К.О.Копержинський влаштувався на роботу до Інституту антропології та етнографії АН СРСР у Ленінграді, невдовзі його знову арештували і заслали спочатку до с. Малоархангельського, що у Курській області¹⁷⁸, а потім до Іркутську¹⁷⁹. Тут він у 1937-1945 р. був професором місцевого педагогічного інституту, завідував кафедрою російської мови¹⁸⁰, а у 1942-1945 рр. працював ще й професором університету. З 1945 р. до дня смерті 18 березня 1953 р. науковець професорував на кафедрі слов'янської філології в Ленінградському університеті¹⁸¹.

Цікавим є ще один факт із біографії К.О.Копержинського. В жовтні 1944 р. вчений отримав запрошення від Народного комісаріату освіти УРСР завідувати кафедрою у Львівському університеті¹⁸². Припускаємо, що таку пропозицію подали до НКО львівські вчені Ф.М.Колесса та І.П.Крип'якевич, які добре знали як самого Костянтина Олександровича, так і його доробок. Однак науковець не дав згоди, мотивуючи відмову тим, що іркутські вузи його, начебто, не відпускають.

Косташук Василь Миколайович (у 1928-1930 рр. – аспірант НДКІУ) після закриття кафедри жив недовго: він помер у 1932 р. Після небіжчика залишилась велика бібліотека з особливо цінними галицькими книжками і журналами. Наприкінці 1933 р. Кафедрі історії України доби торговельного капіталу через свого представника О.Я.Павлика вдалося домовитися з удовою В.М.Косташука про продаж цієї бібліотеки¹⁸³, але чи відбулася угода, ми не знаємо.

¹⁷⁷ Українська літературна енциклопедія. – Т.2. – С.560.

¹⁷⁸ Див.: Гуменюк М.П. К.О.Копержинський - бібліограф і книгознавець // Гуменюк М.П. Біля джерел української радянської бібліографії. - К., 1991. - С.19.

¹⁷⁹ Савенок Л.А. Осередок україністики в Ленінграді (1921-1934) ... - С.63.

¹⁸⁰ Українська літературна енциклопедія. – Т.2. – С.560.

¹⁸¹ Савенок Л.А. Осередок україністики в Ленінграді (1921-1934) ... - С.63.

¹⁸² Див.: Гуменюк М.П. К.О.Копержинський - бібліограф і книгознавець // Гуменюк М.П. Біля джерел української радянської бібліографії. - К., 1991. - С.19.

¹⁸³ НБУВ, ІР, ф.Х, № 1713, арк.1.

Кравцов Дмитро Овсійович (у 1924-1927 рр. – кандидат в аспіранти, у 1927-1930 рр. – аспірант НДКІУ) із розформуванням НДКІУ залишився працювати у ВУАН. 30 жовтня 1930 р. його було обрано дійсним членом Археографічної комісії, і він ще більше року виконував її доручення у Москві¹⁸⁴. Заразом він збирав матеріали для своєї праці “Разінщина на Україні” та готував одноіменний збірник документів і матеріалів, а також збірник документів про повстання К.Булавина¹⁸⁵.

Репресивні нагінки на ВУАН змусили історика покинути академічну працю і виїхати до Ленінграда, де Д.О.Кравцов брав участь (хоча і недовго) у роботі Товариства історії, письменства та мови у Ленінграді, готував для 4-го тому “Наукового Збірника” товариства статтю “Костенское восстание”¹⁸⁶. Але через кілька років науковець через репресії був приневолений виїхати до Куйбишева, де став працювати у геологічному управлінні¹⁸⁷. Дослідник, проте, не полишав наукової праці, і в 1940 р. захистив кандидатську дисертацію у Ленінграді¹⁸⁸. По війні Дмитро Овсійович обіймав посади доцента та декана у Куйбишевському плановому інституті, потім повернувся знову до Ленінграда¹⁸⁹. Помер історик у 1982 р.¹⁹⁰.

Кравченко Іван Іванович (у 1925-1928 р. – аспірант НДКІУ) після закінчення аспірантського стажу не полишив

¹⁸⁴ Там само, ф.262, № 97, арк.5.

¹⁸⁵ Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст. – С.95, 99.

¹⁸⁶ Див.: Дудко В. Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді // Київська старовина. – 1997. - №1/2. - С.52.

¹⁸⁷ НБУВ, ІР, ф.262, № 97, арк.14.

¹⁸⁸ Дудко В. Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді ... - С.54.

¹⁸⁹ НБУВ, ІР, ф.262, № 133, арк.1.

¹⁹⁰ Див.: Білокінь С.І. До питання про авторство “Словника українських псевдонімів”: Документи і матеріали // *Mapra Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашківсича з нагоди його 70-річчя.* – Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. – С.832.

працю у ВУАН. Як сам він зазначав, на початку 1930-х рр. працював “по цілій низці установ”¹⁹¹: штатним науковим співробітником Археографічної комісії, дійсним членом КВСЕГУ та Комісії історії реврухів в Україні¹⁹². Крім того, науковець був членом місцевого, бюро Комісії пропаганди та ін.¹⁹³. Що більше, з 1 січня 1930 р. історик додатково посів місце вченого архівіста Київського центрального історичного архіву¹⁹⁴. Звичайно, таке навантаження призводило до того, що крім “розгорнутої критики” він не міг дати ніякої наукової продукції¹⁹⁵. Втім, у 1934 р. І.І.Кравченко став вченим секретарем Історично-археографічного інституту ВУАН¹⁹⁶, по суті ж він виконував обов’язки його директора. Після ліквідації інституту у листопаді 1934 р. І.І.Кравченко знайшов для себе посаду наукового співробітника Київського обласного державного історичного архіву.

З 1936 р. він почав працювати у Центральній науковій бібліотеці, де з 1938 р. був заступником директора з наукових питань. Під його керівництвом у 1935-1936 рр. в бібліотеці (із залученням до співпраці Інституту історії ВУАМЛІНУ та відповідних академічних інститутів) почав втілюватися у життя важливий бібліографічний проект «Бібліографія актово-документального матеріалу з історії України». Були розроблені генеральний план, кошторис, інструкції по складанню бібліографії, а також підготовлені матеріали до першого тому¹⁹⁷.

¹⁹¹ НБУВ, ІР, ф.Х, № 2792, арк.7.

¹⁹² Там само, арк.3.

¹⁹³ Там само, арк.7.

¹⁹⁴ ЦДАВО України, ф.14, оп.1-л, спр.25, арк.85-зв.-86.

¹⁹⁵ НБУВ, ІР, ф.Х, № 2792, арк.15.

¹⁹⁶ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 30, арк.114.

¹⁹⁷ Див.: *Дубровіна Л.А., Опищенко О.О.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: 1918-1941. - К., 1998. - С.258-259.

Наприкінці 1930-х рр. І.І.Кравченко активно друкується у часописах¹⁹⁸ і, насамкінець, стає кандидатом історичних наук¹⁹⁹. Під час війни Іван Іванович викладав у Моздокському вчительському інституті (1941-1942) та Ростовському університеті (1942-1944), що перебував в евакуації в м. Оші Киргизької РСР. У 1944 р. його, як активіста, посиляють допомагати “радянлізувати” Чернівецький державний університет, де історик проходить шлях від викладача історії СРСР до професора, згодом стає деканом історичного факультету і, нарешті, проректором університету. З 1952 р. історик завідував кафедрою історії народного господарства у Київському фінансово-економічному інституті. Помер науковець у 1953 р.²⁰⁰

Життя та діяльність *Крип'якевича Івана Петровича* (у 1928-1930 рр. – дійсний член НДКІУ) знайшли відображення в численних енциклопедичних статтях, хоча досі не стали предметом монографічного дослідження²⁰¹. Втім, публікації про І.П.Крип'якевича, що з'явилися останнім часом²⁰², досить докладно відтворюють життєвий шлях визначного учня М.С.Грушевського після 1930 р.

Так, історик у 1930-х рр. вчителював у гімназіях Нестерова та Львова, з 1939 р. професорував у Львівському університеті. Тоді ж І.П.Крип'якевич отримав звання доктора історичних наук *honoris causa*. Після ліквідації НТШ він у

¹⁹⁸ Див.: *Кравченко І.* Збирання і публікація фольклору в Сталінградській області // *Український фольклор*. – 1938. – Кн.1. – С.181-182; *Кравченко І.* Народна творчість донських козаків // Там само. – Кн.5-6. – С.115-124 та ін.

¹⁹⁹ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.47595, т.1, арк.89.

²⁰⁰ Див.: РЕГУ. – Т.2. – С.493; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20-50-ті роки ХХ ст. – К., 1994. – С.311; *Encyclopedia of Ukraine*. – Vol.2. – Toronto, Buffalo, London, 1988. – P.663.

²⁰¹ Див.: *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик України // *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С.5.

²⁰² *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик України // *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С.5-21; *Крип'якевич Р.* Історик України // *Дзвін*. – Львів, 1990. – № 5. – С.82-86; *Білокінь С.* Крип'якевич Іван Петрович // *Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник*. – С.158-160.

лютому 1940 р. очолив новостворене львівське відділення Інституту історії України АН УРСР. І.П.Крип'якевич працював на цій посаді і після гітлерівської окупації – у 1944-1946 роках, у цей же час був також деканом історичного факультету Львівського університету. З 1946 по 1948 рр. історик перебував в “почесному засланні” у Києві, працюючи науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. Після повернення до Львова вчений деякий час був співробітником Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові (1948-1950 рр.). З 1951 р. І.П.Крип'якевич став завідувати відділом історії України новоствореного Інституту суспільних наук АН УРСР, а незабаром його очолив (1953-1961). У 1958 р. І.П.Крип'якевича було обрано академіком АН УРСР. Помер вчений у Львові 21 квітня 1967 р. Зазначимо, що нащадки вшанували пам'ять Івана Петровича Крип'якевича, надавши його ім'я Інституту українознавства НАН України.

Мандзюк Іван Данилович (у 1924-1926 рр. – кандидат в аспіранти НДКІУ, у 1927-1928 рр. брав участь у пленарних засіданнях кафедри) не був затверджений Укрнаукою в аспірантурі кафедри М.С.Грушевського, але згодом при підтримці академіка його призначили коректором до редакції “України”. З квітня 1929 р. І.Д.Мандзюк став виконувати обов'язки секретаря Археографічної комісії ВУАН²⁰³, однак 14 вересня 1929 р. історик був арештований і звинувачений у належності до “СВУ”²⁰⁴.

Варто наголосити, що цей арешт, як повідомляли наглядачі М.С.Грушевського з ДПУ, викликав серед науковців розмови про те, що “починають підбиратись до Грушевського”²⁰⁵. Дійсно, у слідчій справі І.Д.Мандзюка можна знай-

²⁰³ Архів Президії НАНУ, ф.Р-251, оп.1, спр.33, арк.30-зв.

²⁰⁴ ЦДАГО України, ф.263, оп.3, спр.56914 (архівно-слідча справа І.Д.Мандзюка), арк.2, 50.

²⁰⁵ Див.: Із повідомлення про М.Грушевського 18 вересня 1929 р. // Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД ... – С.230.

ти багато відомостей про роботу визначного історика та його співробітників.

Під час допитів у 1929 – на початку 1930 р. Іван Данилович вперто заперечував свою належність як до СБУ, так і до будь-якої іншої “контрреволюційної організації”²⁰⁶, проте це не врятувало науковця від примусової висилки з України із заборонаю проживати у Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, Кубані і у прикордонній смузі протягом 3-х років²⁰⁷.

Після звільнення із в’язниці І.Д.Мандзюк виїхав до Воронежу. Вважаючи покарання несправедливим, він неодноразово апелював до ЦВК УСРР, однак відповіді не отримав. До того ж життя у цьому місті виявилось для засланого надто важким: довгий час він був без роботи, часто навіть не мав хліба. Кінець-кінцем, він перекваліфікувався на економіста-плановика²⁰⁸.

Наприкінці травня 1934 р. І.Д.Мандзюк повернувся до Києва і став працювати економістом у промисловій артілі “Червоний лозовик”²⁰⁹. Проте НКВС пильнувало, і невдовзі “секретно-політичним відділом УГБ НКВС УСРР були отримані дані про те, що до Києва із заслання повернувся адмінзасланий Мандзюк Іван Данилович, який поновив зв’язки з українським контрреволюційним підпіллям і став вести націоналістичну фашистську пропаганду”²¹⁰. Незабаром – 10 жовтня 1936 р. його знову заарештували²¹¹ і примусили зізнатись, що він дійсно вів контрреволюційну роботу²¹². Особлива нарада при народному комісарі внутрішніх справ СРСР 9 вересня 1937 р. постановила за цю діяльність засудити І.Д.Мандзюка до 5 років концтаборів, направивши до

²⁰⁶ Див.: ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.56914, арк.49.

²⁰⁷ Там само, арк.102.

²⁰⁸ ДА СБУ, спр.58644 ФІ (архівно-слідча справа І.Д.Мандзюка), арк.15.

²⁰⁹ Там само, арк.7, 12.

²¹⁰ Там само, арк.57.

²¹¹ Там само, арк.5.

²¹² Там само, арк.40.

“Севвостлагу” НКВС – на Колиму²¹³. Імовірно, що ще на початку 1941 р. колишній історик був живий, принаймні саме в цей час розглядалась його скарга, яка, втім, долі І.Д.Мандзюка не змінила²¹⁴. Поки що додаткових даних про науковця ми не маємо.

Марковський Михайло Миколайович (у 1928-1930 рр. – дійсний член НДКІУ) у 1930-і роки продовжував, незважаючи на свій вже поважний вік, викладати у київських вузах. Зокрема, ще на початку 1941 р. він читав студентам Київського ветеринарного інституту латинську мову²¹⁵. Переживши німецьку окупацію в Києві, літературознавець помер 30 червня 1947 р.²¹⁶.

Миловидов Лев Вікторович (у 1928-1930 рр. – аспірант НДКІУ) до закриття кафедри не дожив. Нагла смерть наздогнала молодого і працьовитого науковця 30 липня 1930 року²¹⁷.

Нечипоренко Прокіп Іванович (у 1925-1927 рр. – кандидат в аспіранти, у 1927-1930 рр. – аспірант НДКІУ) ще під час навчання в аспірантурі у 1929-1930 рр. працював ученим архівістом у Полтавському крайовому архіві, а з осені 1930 р. після вдалої промоції отримав посаду лектора історії України і Росії у Сумському інституті соціального виховання²¹⁸. Ще кілька років він брав участь у роботі Історично-географічної комісії, зокрема у 4-му томі збірника комісії була надрукована його стаття²¹⁹. Публікував він і архівознавчі праці²²⁰.

²¹³ Там само, арк.61, 63.

²¹⁴ Там само, арк.65-66.

²¹⁵ ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.323, арк.11.

²¹⁶ Українська літературна енциклопедія. – Т.3. – К., 1995. – С.298.

²¹⁷ ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.4943 (особова справа Л.В.Миловидова), арк.38, 39.

²¹⁸ Там само, спр.5329 (особова справа П.І.Нечипоренка), арк.16, 19; ф.14, оп.1-л, спр.25, арк.87-зв.-88.

²¹⁹ Див.: Нечипоренко П. Історично-економічне значення р. Союму (р. Сойм як рухова сила) // Історично-географічний збірник. – Т.4. – К., 1931. – С.29-35.

Остання згадка про П.І.Нечипоренка датується 1935 р., коли його, начебто, було заслано²²¹. (Нам архівно-слідчої справи історика знайти не вдалося). Подальша доля науковця невідома.

Окиншевич Лев Олександрович (у 1925-1928 рр. – аспірант НДКІУ) після закінчення аспірантури ніякого зв'язку з кафедрою, що існувала ще два роки, не мав. Подальший життєвий шлях цього видатного історика права вже достатньо вивчений²²². Ми тут лише зазначимо, що наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років Л.О.Окиншевич займав досить помітні посади у ВУАН: у 1929-1931 рр. був директором видавництва академії, а у 1931-1932 рр. – заступником секретаря соціально-економічного відділу. Вчасно зрозумівши, чим загрожує йому подальша праця в Академії наук, він у 1933 р. переходить до Ніжинського педагогічного інституту, проте вже наприкінці року його з посади професора історії було звільнено. Далі була майже чотирирічна праця юрисконсультантом на будівництві міднорудного комбінату у с. Бертис, що на березі о. Балхаш (Казахстан). Про душевний стан вченого у ці роки красномовно свідчить один з його листів до Н.Д.Полонської-Василенко від 24 травня 1935 р. Він, зокрема, писав, що зміни у своєму житті переживав дуже болісно, а “до Києва я не збираюсь. З таким же успіхом я можу жити у будь-якому місці, а з науковою працею, яка

²²⁰ Див.: *Нечипоренко П.* [Рец. на:] “Бюллетень Середнь-Волжского краевого Архивного Управления” № 1 і 2 за 1931 р. // Радянський архів. – 1931. – Кн.2. – С.70-72; *Нечипоренко П.* Проблема побудовання штатів для Полтавського крайового історичного архіву // Архівна справа. – 1931. – № 4. – С.85-87.

²²¹ Див.: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Т.173. – С.67.

²²² Див.: *Окиншевич (Окиншевич) Лев Олександрович* // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.870-871; *Падах Я.* Лев Окиншевич – видатний історик державного права козацької України // *Окиншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – С.8-27; *Лебедєва В.* Леу Акішзвіч пра гісторыю Беларусі // Спадчына. – 1996. – № 6. – С.32-38 та ін.

могла б вестися у Києві, я, здається, розірвав всерйоз”²²³. Справді, Л.О.Окиншевич до самої війни не повертався до дослідницької роботи, працюючи з 1937 р. у Смоленську та сусідній Вязьмі юрисконсультом.

З початком війни Лев Олександрович евакуювався до Ростова-на-Дону, там був мобілізований. Але вже 11 вересня поблизу Яготина потрапив до німецького полону. Звільнений разом із іншими вояками, які не мали військової форми, Л.О.Окиншевич прийшов до Києва.

Під час окупації вчений спочатку працював як юрисконсульт у Київській міській управі, згодом став професором та деканом правничого факультету відновленого Університету. У листопаді 1941 р. Університет було німецькою владою закрито, і Л.О.Окиншевич погодився на пропозицію редактора газети “Нове українське слово” К.Т.Штеппи працювати у відділі науки та техніки. Наступного року Лев Олександрович перейшов до науково-дослідного інституту краєзнавства у Києві.

Як і багато інших науковців, Л.О.Окиншевич у другій половині 1943 р. залишив Київ, а у 1944 р. – і Україну. Еміграційний шлях Л.О.Окиншевича був типовим для українських вчених. Виїхавши до Німеччини, дослідник деякий час жив у таборі для переміщених осіб у Регенсбурзі, викладав в Українському вільному університеті у Мюнхені, де був деканом правничого факультету. У 1949 р. проф. Л.О.Окиншевич емігрував до США. З 1951 р. він працював у Колумбійському університеті у спеціальній програмі “Дослідчий проект над СССР”, а 1954 р. дістав посаду каталогіста та перекладача в Бібліотеці Конгресу США у Вашингтоні. Після виходу на пенсію у 1969 р., Л.О.Окиншевич боровся із важкою недугою – хворобою Паркінсона. Помер вчений 7 листопада 1980 р. у Гиллкрест Гилліс (штат Мериленд, США).

²²³ ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.210, арк.2-2-зв.

Осіюк Олександр Трохимович (у 1928-1929 рр. – кандидат в аспіранти НДКІУ по Відділу примітивної культури і народної творчості) за фахом (після закінчення Київського інституту народного господарства у 1927 р.) був економістом. Беручи участь в роботі кафедри, О.Т.Осіюк не полишав педагогічної праці. Зокрема, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. він викладав українську мову на робітничому факультеті машинобудівного інституту та в енергетичному інституті; одночасно в автошляховому інституті він читав курс з економічної географії²²⁴. Як галичанин, О.Т.Осіюк був арештований 14 березня 1933 р. у справі “УВО”²²⁵. Крім звинувачень у зв’язках із “УВО”, О.Т.Осіюку ставилось також у провину те, що він, “не маючи прямого відношення до ІНО, приймав активну участь в етнографічному гуртку ІНО”, який “був створений за спеціальною вказівкою Грушевського” і звідки “черпали націоналістичні кадри не лише акад. Грушевський, але також ціла низка контрреволюційних організацій”²²⁶. Зважаючи на те, що науковець заперечував свою “контрреволюційну діяльність”, його замість 5 років концтаборів засудили до висилки на північ терміном на 3 роки, хоча і направили до місця заслання етапом²²⁷.

Відбувши термін покарання та повернувшись в Україну, О.Т.Осіюк оселився у м. Ніжині, однак у 1937 р. зробив необміркований крок, подавши до органів НКВС заяву про зняття судимості²²⁸. Цією заявою він нагадав про себе як про члена “УВО” і невдовзі був повторно заарештований та засуджений до вищої міри покарання. О.Т.Осіюк був розстріляний 26 березня 1938 р. у Полтавській області²²⁹.

²²⁴ ДА СБУ, спр.60489 ФП (архівно-слідча справа О.Т.Осіюка), арк.6-зв.

²²⁵ Там само, арк.2.

²²⁶ Там само, арк.10.

²²⁷ Там само, арк.11, 15.

²²⁸ Там само, арк.12.

²²⁹ Там само, арк.16.

Така ж трагічна доля спіткала і *Павлика Остапа Яковича* (у 1925-1927 рр. – кандидат в аспіранти, у 1927-1930 рр. – аспірант НДКУ), який після ліквідації науково-дослідної кафедри М.С.Грушевського залишився працювати науковим співробітником в Комісії історії Західної України при академічній кафедрі історії України доби торговельного капіталу і на початку 1932 р. був навіть визнаний ударником²³⁰. Із організацією Історично-археографічного інституту О.Я.Павлик посів посаду наукового співробітника і продовжував вивчати “промисловість і пролетаріат на Західній Україні за доби імперіалізму”. Паралельно із цим йому було поставлено в обов’язок вивчення “промисловості і пролетаріату Сталінщини до 1886 р.”²³¹. Та під час чистки інституту у березні 1934 р. наукового співробітника О.Я.Павлика “як баласт, щодо наукової роботи непридатний”, який вийшов із школи Грушевського і “не позбавився ще нацдеміщини”, було вирішено з роботи звільнити²³². Відтоді історик працював як викладач у київських вузах та середніх школах²³³.

14 червня 1937 р. науковець був удруте арештований (перший арешт мав місце у 1931 р., але через брак доказів про участь О.Я.Павлика у контрреволюційній організації справу тоді було припинено)²³⁴. Остапа Яковича змусили зізнатися, що він став на чолі організації галичан (разом із О.Я.Павликом у справі проходили ще троє вихідців із Галичини, які з початку 1920-х рр. жили у Києві – економіст-бухгалтер М.В.Барон, бухгалтер І.О.Туркевич, бухгалтер Я.І.Вусович), яка ставила собі за мету – важко навіть уявити – “повалити радянську владу у момент оголошення війни Німеччини і Польщі проти СРСР для встановлення Самос-

²³⁰ НБУВ, ІР, ф.Х, № 8506, арк.4.

²³¹ Там само, № 1771, арк.76.

²³² НБУВ, ІР, ф.Х, № 1499, арк.3-зв.

²³³ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.63862. ФП (архівно-слідча справа О.Я.Павлика), арк.4, 156-й.

²³⁴ Там само, арк.4-зв.

тійної Соборної української буржуазно-демократичної республіки під протекторатом Польщі і Німеччини»²³⁵.

Ця нісенітниця коштувала життя усім чотирьом: постановою народного комісара внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР цих галичан було засуджено до страти²³⁶. О.Я.Павлика розстріляли 5 листопада 1937 р.²³⁷.

Петровський Микола Неонович (у 1927-1930 рр. – науковий співробітник НДКІУ) до 1933 р. продовжував професорувати у Ніжинському інституті соціального виховання (колишній ІНО), а також співробітничав із Археографічною комісією ВУАН. Перебравшись у 1934 р. до Києва, історик став співробітником відділу стародруків Бібліотеки ВУАН²³⁸, а з 1937 р. почав працювати в Інституті історії України²³⁹. З цього часу доля М.Н.Петровського пов'язана із цією інституцією. У 1939 р. він захистив докторську дисертацію, а у 1942-1947 рр. очолював інститут, хоча, як визначають сучасні дослідники, не користувався належним авторитетом ні в колективі, яким керував, ні в партійних інстанціях²⁴⁰. Лектором, проте, Микола Неонович був чудовим²⁴¹, і тому не дивно, що у повоєнні роки історик продовжував виклади у вузах, зокрема у Київському державному університеті з 1944 р. вчений читав курс з історії України²⁴². 1945 р. Миколу Неоновича було обрано членом-кореспондентом АН УРСР.

²³⁵ Там само, арк.148.

²³⁶ Там само, арк.164.

²³⁷ Там само, арк.157.

²³⁸ Дубровіна Л.А., Онищенко О.О. Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. 1918-1941. - С.189.

²³⁹ Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України: перше двадцятиріччя (1936-1956 рр.) // У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956 рр.): 36. док. і мат. – К., 1996: У 2-х чч. – Ч.1. – С.8.

²⁴⁰ Там само. – С.22.

²⁴¹ Див.: Л.О[киншевич]. Дослідник Самовидця: Пам'яті М.Н.Петровського // Україна. – Париж, 1952. – Ч.7. – С.537.

²⁴² ДА м. Києва, ф.Р-1246, оп.2, спр.6, арк.1.

Після сумновідомої постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН” М.Н.Петровський був знятий з посади директора, але залишився в Інституті і до дня смерті 20 липня 1951 р. очолював відділ археографії²⁴³.

Із жалем також констатуємо, що досі існують лише численні енциклопедичного плану біобібліографічні статті про М.Н.Петровського²⁴⁴, між тим монографічної студії про цього вченого немає.

Життєпис особистого секретаря М.С.Грушевського *Савченка Федора Яковича* (у 1925-1928 рр. – науковий співробітник, у 1928-1930 рр. – дійсний член НДКГУ) вже став предметом спеціальних досліджень²⁴⁵. Доля цього вченого була так само трагічна, як і більшості з колишніх кафедралів. Арештований одним з перших – 8 березня 1931 р. у справі міффічного “Українського національного центру”, Федір Якович не витримав допитів і обмовив себе та своїх колег. Майже через рік так званого слідства – 7 лютого 1932 р. Ф.Я.Савченка було засуджено до п’яти років позбавлення волі, які він провів у Суздальському та Ярославському політизоляторах.

²⁴³ Див.: У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956 рр.): 3б. док. і мат. – Ч.2. – С.222.

²⁴⁴ Петровський Микола Неонович // *Гуржій І.О., Петренко В.С.* Видатні радянські історики. – К., 1969. – С.158-159; Петровський Микола Неонович // *Історія Академії наук Української РСР: В 2-х кн. – Кн.2.* – К., 1967. – С.602; *Білокінь С.І.* Петровський Микола Неонович // *Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник.* – С.249-250 та ін.

²⁴⁵ Див.: *Рубльов О.С.* Особистий секретар академіка М.С.Грушевського: Ф.Я.Савченко // *Репресоване красзнавство.* – С.168-173; *Рубльов О.С.* “Аташе” академіка М.С.Грушевського: Савченко Федір Якович // *Реабілітовані історією.* – К., Полтава, 1992. – С.50-57; *Рубльов О.С.* Повертаючись до надрукованого: Гирич І.Б., Кіржаєв С.М. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. З приводу “Осібної гадки акадсміка М.Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року” / *Український археографічний щорічник.* – Вип.1 (4). – К., 1992. – С.332-340 // *Український археографічний щорічник.* – Вип.2 (5). – К., 1993. – С.428-434.

Звільнившись 1936 р., Ф.Я.Савченко переїхав до Саратова, де працював у школах, викладав англійську та італійську мови. Втім, вже у жовтні 1937 р. його було вдруге заарештовано (разом із іншими українськими засланими науковцями, зокрема О.Ю.Гермайзе). Незрозуміло з яких причин справу Ф.Я.Савченка постановою УГБ УНКВС по Саратовській області від 4 січня 1938 р. було виділено для додаткового опрацювання²⁴⁶. Подальша доля Ф.Я.Савченка невідома, ймовірно, він загинув під час слідства або в ув'язненні.

Сербул Юрій Тимофійович (у 1927-1930 рр. – кандидат в аспіранти НДКІУ) – брат у перших Т.М.Гавриленка – у 1930-х роках викладав історію у київських школах і медичному робітфаку²⁴⁷. У 1932-1933 рр. він, рятуючи від голоду двох своїх сестер та матір, що жили у с. Баштанці Миколаївської області (між тим родина у 1920-х роках мала міцне селянське господарство), забрав їх до себе у Київ (брат історика помер під час голодомору)²⁴⁸.

Ю.Т.Сербул був арештований 1 листопада 1937 р. начебто за участь у контрреволюційній націоналістичній організації²⁴⁹. Передусім йому інкримінували, що він був сином кулака-орендаря (багатодітна родина Сербулів наприкінці 1920-х рр. мала у господарстві 1-2 корови, 2-3 коней, 17 десятин власної та 7 десятин орендної землі²⁵⁰, що аж ніяк не можна назвати надлишком), а також те, що він “з 1928 р. був особисто зв’язаний з керівниками організації Грушевським, Савченком і Гавриленком”, за завданням яких “брав участь у збиранні контрреволюційного фольклору, частівок, контрреволюційних анекдотів”.

Ці “провини” вважалися настільки великими, що трійка при Київському облуправлінні НКВС УРСР постановила

²⁴⁶ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.49534, т. архівно-слідча справа, арк.118.

²⁴⁷ Там само, спр.55645 ФП (архівно-слідча справа Ю.Т.Сербула), арк.5, 20.

²⁴⁸ Там само, арк.35.

²⁴⁹ Там само, арк.2, 4.

²⁵⁰ Там само, арк.16, 24.

Ю.Т.Сербула розстріляти, а його особисте майно - конфіскувати²⁵¹. Вирок був виконаний 27 листопада 1937 р.

У 1962 р. історика реабілітували²⁵², але ще до 1992 р. сини Юрія Тимофійовича не знали справжньої дати його смерті: у свідоцтві про смерть Ю.Т.Сербула, виданому 1962 р., було зазначено, що він начебто помер 27 жовтня 1942 р. від “крупозної пневмонії”²⁵³. Істину встановили через 30 років по формальній реабілітації і через 55 років по смерті Юрія Тимофійовича.

Сильченко Володимир Миколайович (у 1928-1930 рр. - аспірант НДКІУ) після закриття кафедри влаштувався викладачем робітничого факультету енергетичного інституту²⁵⁴. Однак працював там недовго – 22 січня 1931 р. “пильні” чекісти його арештували і звинуватили в членстві у контрреволюційній організації, що, мовляв, існувала у Києві та Брусилові, і діяльність якої була спрямована на “повалення радянської влади шляхом збройного повстання”²⁵⁵.

Проте семимісячні допити В.М.Сильченка, під час яких колишній аспірант переповідав всю свою біографію, не дали слідству достатніх доказів його вини. 31 серпня 1931 р. справу В.М.Сильченка було припинено (дуже рідке явище у 1930-х роках), і хворого на туберкульоз викладача було звільнено²⁵⁶. Останні дані про В.М.Сильченка знаходимо у довідці від 27 серпня 1932 р. про його аспірантський стаж у НДКІУ. Наразі в ній повідомляється, що В.А.Сильченко “був і є членом Культурно-історичної комісії Катедри історії України”²⁵⁷. Подальшої його долі ми не знаємо.

²⁵¹ Там само, арк.24.

²⁵² Там само, арк.61.

²⁵³ Там само, арк.69.

²⁵⁴ Там само, спр.47267 (архівно-слідча справа В.М.Сильченка), арк.5.

²⁵⁵ Там само, арк.1, 2.

²⁵⁶ Там само, арк.65.

²⁵⁷ НБУВ, ІР, ф.Х, № 3482, арк.1.

На жаль, зовсім не вдалося знайти відомостей про *Сікала Івана Даниловича* (у 1929-1930 рр. – аспірант НДКГУ). Можливо, подальші розшуки проллють світло на його життя.

Скрипник Марія Федорівна (у 1928-1929 рр. – аспірантка НДКГУ), тільки-но розпочавши працю в кафедрі, була арештована у справі “СВУ” у березні 1929 р. Після восьми-місячного ув’язнення її вислали до Усть-Іжори Ленінградської області. 1931 р. М.Ф.Скрипник повернулась в Україну, викладала історію в середніх школах і технікумах в Київській області.

Залишившись в окупації, Марія Федорівна у жовтні 1941 р. - вересні 1942 р. викладала історію у 1-й українській гімназії м. Києва, а після закриття гімназії працювала в лабораторії наочного приладдя “Допомога школі”. У березні 1943 року жінка влаштувалась на роботу до Головного історичного архіву ім. Антоновича у Києві²⁵⁸. Її подальша доля невідома.

Смолинська Євгенія Сергіївна (у 1928-1930 рр. - аспірантка НДКГУ), філолог за фахом, у 1930 р. стала до праці в Інституті мовознавства ВУАН²⁵⁹. Та коли невдовзі почалися різні “диспути” та звільнення, вона перейшла вчителювати до київської вечірньої середньої школи № 110. Переживши арешт і загибель чоловіка Т.М.Гавриленка у ГУЛАГу, страхітливі роки окупації (їй довелося працювати хатньою робітницею у інженера цукрозаводу на Хмельниччині), не знаючи про долю дітей (донька Дія разом із дідусям – Сергієм Михайловичем Смолинським виїхала в евакуацію, а сина Ждана німці вивезли на примусові роботи до Німеччини), Є.С.Смолинська не розгубила свій талант. По війні нарешті возз’єднана родина жила у Бердичеві, Глухові, а з середини 1950-х рр. повернулась до Києва. Євгенія Сергіївна знову

²⁵⁸ ЦДАВО України, ф.3847, оп.1, спр.243, арк.9, 10-10-зв.

²⁵⁹ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.47267 (архівно-слідча справа В.М.Сильченка), арк.7-зв.

почала вчителювати у середніх школах. Померла вона 13 листопада 1981 р. у Києві²⁶⁰.

Степанишина Оксана Михайлівна (у 1925-1928 рр. – аспірантка, 1928-1930 рр. науковий співробітник НДКІУ) після ліквідації кафедри М.С.Грушевського подала заяву до голови КВСЕІУ при ВУАН акад. Д.І.Багалія²⁶¹ і до 1933 р. працювала в цій комісії науковим співробітником. Продовжуючи у ці роки досліди реформи 1861 р. на Правобережжі, О.М.Степанишина також написала декілька кон'юнктурних розвідок, зокрема “З історії класової боротьби на Сталінщині за доби імперіалізму” до Сталінського збірника²⁶².

З ВУАН її було звільнено 1 серпня 1933 р.²⁶³. Про наступні 8 років життя Оксани Михайлівни нам відомо лише, що вона близько жила з родиною М.С.Грушевського²⁶⁴.

Чергова документована згадка про історика датується літом 1942 р. У складеному тоді списку членів Київського Дому вчених з історико-філологічних наук знаходимо повідомлення, що в окупованому Києві О.М.Степанишина посідала місце директорки жіночої гімназії²⁶⁵. А наприкінці року – 19 грудня 1942 р. – на засіданні історично-філологічного гуртка Київського будинку вчених О.М.Степанишина виголосила доповідь про останні роки життя акад. М.С.Грушевського²⁶⁶.

На жаль, більше точних даних про історика ми не маємо. Та й у повоєнній історіографії про О.М.Степанишину не згадується. Однак не можемо не відмітити факту виходу в світ у 1948 р. у Новому Ульмі статті “Українська історична

²⁶⁰ Повідомлено донькою Є.С.Смолинської і Т.М.Гавриленка Д.Т.Вакуленко 2 січня 1997 р.

²⁶¹ Див.: ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.244, арк.2.

²⁶² Там само, арк.1-13в.

²⁶³ Див.: Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кузини – Ганни Грушевської-Шамрай // УІ. – 1995. – № 1-4. – С.181.

²⁶⁴ УІ. – 1981. – Ч.1-4. – С.174.

²⁶⁵ ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.323, арк.7.

²⁶⁶ Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кузини – Ганни Грушевської-Шамрай. – С.180-181.

наука в 1920-х роках”, підписану криптонімом “О.М.”²⁶⁷. Зважаючи на те, що О.М.Степанишина вже використовувала цей криптонім у 1943 р. у студії-спогадах “Останні роки життя М.Грушевського”²⁶⁸ і докладно знала про стан історичної науки в Україні у 1920-х роках не з чуток, припускаємо, що ця робота належить перу учениці М.С.Грушевського. Та й, зрештою, Новий Ульм, де була праця надрукована, по війні став містом, в якому жив великий гурт українських науковців-емігрантів, тож перебування там колишньої аспірантки М.С.Грушевського цілком вірогідне. Наступні розшуки, думаємо, дадуть нам більш докладну інформацію.

Ткаченко Микола Михайлович (у 1924-1927 рр. – аспірант, у 1927-1930 рр. – науковий співробітник НДКІУ) до 1 травня 1931 р. мав штатну посаду в Історично-географічній комісії, але з часу призначення його керівником Археографічної комісії ВУАН (після арешту попереднього керівничого В.О.Романовського) посаду номінально залишив²⁶⁹. Втім, бажаючи завершити розпочаті раніше численні студії з історичної географії України, М.М.Ткаченко просив дозволу у президії II Відділу ВУАН продовжувати працю у Історично-географічній комісії “у вільний час від безпосередньої роботи по Археографічній комісії”²⁷⁰.

І хоча таку працю історик у 1931-1933 рр. дійсно проводив, до її завершення справа не дійшла. Як, зрештою, не була поцінована праця науковця як керівничого Археографічної комісії у часи постійних перевірок, чисток, критики і самокритики: у серпні 1933 р. М.М.Ткаченка було звільнено з ВУАН “як класового ворога”²⁷¹ (це сина селянина!).

²⁶⁷ О.М. Українська історична наука в 1920-х роках // Сучасник: Збірник. – Вип.1. – Новий Ульм, 1948.

²⁶⁸ О.М. Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні. – Львів, 1943. – Ч.3. – С.4-5. Передруковано: УІ. – 1981. – № 1-4. – С.174-179.

²⁶⁹ Архів Президії НАНУ, ф.Р-251, оп.1, спр.49, арк.105.

²⁷⁰ ЦДАМЛМ України, ф.256, оп.1, спр.57, арк.1-13в.

²⁷¹ НБУВ, ІР, ф.Х, № 1499, арк.2-зв.

Суспільствознавця було відлучено від Академії, але не від науки. Трохи змінивши фах, М.М.Ткаченко стає викладачем географії у київській середній школі для дорослих № 11, де виявив себе як кваліфікований педагог²⁷². Незважаючи на велику педагогічну завантаженість, він не полишає наукової праці: стає дійсним членом Всесоюзного географічного товариства при АН СРСР, а наприкінці 1940 р. завершує роботу, яку мав захищати в Інституті історії України на звання кандидата історичних наук²⁷³. Йдеться про працю “Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г.Шевченка на Україні”, що була виготовлена у 1938-1940 рр. за завданням Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР. Для її захисту науковцю не вистачило часу: почалася війна, і Микола Михайлович – вже з посади старшого наукового співробітника Інституту української літератури – евакуюється до Харкова, а потім до Уфи²⁷⁴.

В столиці Башкирії М.М.Ткаченко стає науковим співробітником об’єднаного Інституту історії та археології і там-таки у 1942 р. захищає кандидатську дисертацію²⁷⁵. У 1943 р. кандидат історичних наук М.М.Ткаченко вже член вченої ради Інституту²⁷⁶.

Не зважаючи на велику роботу, здійснену істориком, його у січні 1947 р. за наказом директора Інституту М.Н.Пет-

²⁷² ЦДАМЛМ України, ф.256, оп.1, спр.57, арк.2.

²⁷³ Там само, арк.2-зв.

²⁷⁴ Там само, арк.3.

²⁷⁵ Чернетковий варіант кандидатської дисертаційної роботи з авторськими правками “Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г.Шевченка на Україні” з поміткою “Уфа, 1942 (ІУ-У)” зберігається в особистому фонді М.М.Ткаченка в НБУВ, ІР (ф.113, № 8. - 254 с.). Дані про те, що М.М.Ткаченко став кандидатом історичних наук 30 березня 1946 р., не відповідають дійсності. (Див.: Білокінь С. Київська школа акад. М.С.Грушевського // УІЖ. – 1996. – № 5. - С.127).

²⁷⁶ Див.: Протокол № 18 засідання Вченої ради Інституту історії і археології АН УРСР 25 червня 1943 р. // У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956 рр.): 36. док. і мат. – Ч.1. – С.120.

ровського було звільнено з Інституту історії за, начебто, “хронічне невиконання планів у 1942-1946 рр.”²⁷⁷. Дарма М.М.Ткаченко апелював до бісро Відділу суспільних наук АН УРСР і до президента АН УРСР²⁷⁸ - поновлення на посаді він не домігся і змушений був влаштуватися на роботу до Інституту історії та теорії архітектури²⁷⁹. З 1952 р. історик знову повертається до Інституту літератури АН УРСР, в штатах якого він перебував до березня 1963 р., коли науковця за віком скоротили²⁸⁰.

16 січня 1964 р. відбувся захист докторської дисертації М.М.Ткаченка. Вчений йшов до нього 20 років – саме стільки “Начерки з історії селян на Лівобережній Україні” пробивали собі шлях до офіційного визнання²⁸¹.

Помер талановитий і працелюбний вчений 7 листопада 1965 р.

Правду про нелегке життя *Федоренка Павла Костянтиновича* (у 1927-1930 рр. – науковий співробітник НДКІУ) українські вчені змогли сказати лише на початку 1990-х років²⁸². Це й не дивно, адже вченого було три рази заарештовано.

Вперше його арештували менш, ніж через місяць після ліквідації НДКІУ - 21 жовтня 1930 р. у справі “СВУ”, але через брак доказів та вперте заперечення П.К.Федоренком будь-яких своїх провин 19 листопада 1930 р. його з-під варті було звільнено. Втім, наслідком цього арешту стало залишення вченим викладацької діяльності в Чернігівському

²⁷⁷ ЦДАМЛМ України, ф.256, оп.1, спр.57, арк.6.

²⁷⁸ Там само, арк.6-9.

²⁷⁹ Там само, арк.20.

²⁸⁰ Там само, арк.29.

²⁸¹ Щоденник М.М.Ткаченка (25 лютого 1958 – 10 червня 1964) // Там само, спр.37, арк.93-зв.

²⁸² Див.: Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Три справи і одне життя (П.К.Федоренко) // Репресоване краєзнавство. – С.228-233; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Доля історика // Репресоване “відродження”. – К., 1993. – С.198-211 та ін.

ІНО. Павло Костянтинович повністю зосередився на архівній роботі.

Другий арешт не забарився. 20 серпня 1934 р. вченого знову безпідставно ув'язнили й так само безпідставно звинуватили у контрреволюційній діяльності. Проте категоричне невизнання П.К.Федоренком своєї причетності до будь-якої контрреволюційної організації удруге змусило енкаведистів звільнити науковця, а 15 жовтня 1934 р. справу взагалі було припинено. Однак після звільнення вчений не зміг вже повернутися до архіву і став працювати на канцелярській посаді у Чернігівській міській раді.

Втретє вченого арештували 14 жовтня 1938 р. І знов-таки 58-річний науковець відкидав усі звинувачення і не визнав себе винним. Втім, цього разу йому не поталанило: Особлива нарада при НКВС СРСР засудила П.К.Федоренка до 5 років адміністративного заслання. Наступні 7 років вчений провів у Казалинську, що в Казахстані, де викладав у місцевому педагогічному училищі.

Повернувшись 1945 р. в Україну, П.К.Федоренко викладав спочатку у Конотопському вчительському інституті, а у серпні 1946 р. став старшим науковим співробітником історико-культурного заповідника "Києво-Печерська лавра". З 1948 р. і до виходу на пенсію у 1954 р. (у 74 роки!) П.К.Федоренко працював завідуючим відділом та одночасно заступником директора по науковій частині музею історії Корсунь-Шевченківської битви у Корсуні. Реабілітований 1959 р., вчений останні роки життя провів у Києві. Помер вчений 5 лютого 1962 р.

Життєвий шлях *Шамрая Сергія Вікторовича* (у 1924-1928 рр. – аспірант, у 1928-1930 рр. – науковий співробітник НДКІУ) також висвітлений у літературі²⁸³, хоча й не так повно, як того хотілося б.

²⁸³ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського : Останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993. – С.169-176.

Після від'їзду М.С.Грушевського до Москви його небіж фактично керував роботою Кафедри історії України доби торговельного капіталу, а також – після виходу на пенсію В.І.Щербини – ще й Комісією історії Києва і Правобережжя (у 1931-1933 рр.).

17 червня 1933 р. С.В.Шамрай разом із М.Ф.Карачківським та І.І.Щітківським спробував врятувати науковий архів Історичних установ ВУАН. На кількох підводах папери та майно перевозяться ними до будинку Грушевських на Паньківську вулицю. Академічне керівництво невдовзі дізналось про це і кваліфікувало цю спробу як крадіжку майна Академії наук. 15 липня Сергія Вікторовича було звільнено з посади наукового співробітника. А 17 липня його було арештовано.

Звичайно, головна провина науковця полягала у тому, що він був родичем акад. М.С.Грушевського, крім того, як зазначалося у звинувачувальному вирокі, проводив контрреволюційну роботу. 8 березня 1934 р. судова трійка при колегії ДПУ УРСР ухвалила ув'язнити С.В.Шамрая у виправно-трудовий табір строком на три роки. Покарання науковець відбував на Далекому Сході, будував БАМ і навіть був визнаний "ударником".

Після повернення весною 1936 р. в Україну С.В.Шамрай оселився у Чернігові, де влаштувався на посаду старшого референта обласного управління народногосподарського обліку. На початку серпня 1937 р. його було знову заарештовано, тепер вже як "учасника контрреволюційного націонал-фашистського підпілля", і засуджено до 8 років виправно-трудових робіт. Відбуваючи покарання в одному з таборів Севвостлагу, Сергій Вікторович Шамрай помер 4 січня 1939 р.

Шевченко Людмила Прокопівна (у 1925-1930 рр. збирала і опрацьовувала фольклорно-етнографічний матеріал для Кабінету примітивної культури НДКІУ) у 1931-1933 рр. виконувала обов'язки лаборанта Кафедри історії України доби

торговельного капіталу²⁸⁴, а також була співробітником Культурно-історичної комісії, на терені якої студіювала тему "Попівство в українському фольклорі"²⁸⁵. З утворенням у 1934 р. ІМК, Л.П.Шевченко стала його науковим співробітником. По війні фольклористка захистила кандидатську дисертацію. Її основним місцем роботи був Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Померла дослідниця 22 жовтня 1969 р.

Штеппа (Штепа) Костянтин Тодосьович (у 1928-1930 рр. тісно співробітничав із Відділом примітивної культури НДКІУ) у 1930 р. перебрався із Ніжина до Києва, де став викладачем КІНО. А із створенням у ВУАН Комісії для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії (січень – лютий 1930 р.) історик отримав статус наукового співробітника комісії²⁸⁶.

Із ліквідацією II (Соціально-економічного) відділу ВУАН на початку 1934 р. (а разом з цим і Комісії Близького Сходу) К.Т.Штеппа був зарахований до новоствореного Історично-археографічного інституту, де очолив сектор історії Заходу і Сходу²⁸⁷, але вже 21 листопада був звільнений з посади через ліквідацію Інституту²⁸⁸.

Наступний рік вчений присвятив роботі в ІМК, проте у 1936 р. начебто через "невиконання плану" його з цього науково-дослідного академічного закладу було також звільнено²⁸⁹.

Єдиним постійним місцем роботи К.Т.Штеппи з 1930 року лишався Київський ІНО (з 1933 р. - Київський державний

²⁸⁴ НБУВ, ІР, ф.Х, № 8506, арк.3; № 3468, арк.1; № 3451, арк.1.

²⁸⁵ Там само, № 12168, арк.1; № 12177, арк.10; № 12181, арк.14-14-зв.; № 12197, арк.35.

²⁸⁶ Архів Президії НАНУ, ф.Р-251, оп.1, спр.43, арк.21.

²⁸⁷ НА ІУ НАНУ, оп.3, спр.171, № 28, арк.62-62-зв.

²⁸⁸ Там само, № 25, арк.40.

²⁸⁹ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.56706, арк.14.

університет), де історик професорував і завідував кафедрою давньої історії²⁹⁰ до дня арешту 17 березня 1938 р.²⁹¹.

Його справу було об'єднано із справами інших науковців – проф. Одеського державного університету О.О.Сухова, декана географічного факультету Київського педінституту ім. О.М.Горького О.Г.Майліса і старшого наукового співробітника Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР К.М.Грушевської і, таким чином, сформовано “контрреволюційну організацію”.

Не можемо замовчати того факту, що К.Т.Штеппа був секретним співробітником ДПУ-НКВС з 1928 р.²⁹² (тобто з часу праці в кафедрі М.С.Грушевського) і його роль у обмовлянні як себе, так і інших науковців, зокрема давніх колег – О.С. та К.М.Грушевських, К.Є.Тимченка та ін. досить-таки неординарна. Це засвідчує і вирок у справі К.Т.Штеппи, за яким він був звільнений за постановою НКВС УРСР від 27 вересня 1939 р. за ч.2 ст. 197 Карного кодексу УРСР (звинувачення не підтвердилося), тобто по даній справі він був реабілітований²⁹³. Між тим інші підсудні були засуджені до різних термінів позбавлення волі (К.М.Грушевська – до 8 років, О.О.Сухов і О.Г.Майліс – до 5, хоча стосовно О.Г.Майліса вирок було невдовзі скасовано). Більше того, після півторарічного ув'язнення К.Т.Штеппа повернувся до своєї посади завідувача кафедри в КДУ, що теж дає привід до роздумів.

Під час війни історик залишився в окупованому Києві, де вже у вересні 1941 р. став завідувати відділом культури і освіти Київської міської управи, а в грудні очолив редакцію прони́мецької газети “Нове українське слово”, праця в якій аж ніяк не прикрашає послужний список дослідника. У вересні 1943 р. історик виїхав на еміграцію до Німеччини. Тут у 1950-

²⁹⁰ ДА СБУ, спр.49863 ФП (архівно-слідча справа К.Т.Штеппи), арк.10.

²⁹¹ Там само, арк.10-зв.

²⁹² Там само, арк.58.

²⁹³ Там само, арк.246.

1952 рр. він викладав російську мову і літературу в одній із американських армійських шкіл, працював в Мюнхенському інституті для вивчення історії та культури СРСР²⁹⁴. З 1952 р. К.Т.Штеппа проживав у США. Помер 19 листопада 1958 р. у Нью-Йорку²⁹⁵.

Щербина Володимир Іванович (у 1924-1930 рр. – дійсний член НДКІУ) після ліквідації НДКІУ подав прохання до Президії ВУАН про звільнення його також і з посади керівничого Комісії Києва і Правобережжя “за похилим віком (у травні 1930 р. історик виповнилось 80 років. – О.Ю.) і хворістю”²⁹⁶. Президія ВУАН його прохання задовольнила, і з 1 листопада 1930 р.²⁹⁷ киевознавець перейшов у ранг академічного пенсіонера. Помер вчений у 1936 р. у Києві.

Про життя *Юркевича Віктора Дмитровича* (у 1924-1926 рр. – кандидат в аспіранти, у 1926-1929 рр. – аспірант, у 1929-1930 рр. – науковий співробітник НДКІУ) писали вже не раз²⁹⁸.

Після ліквідації НДКІУ історик у 1931-1933 рр. очолював Комісію козаччини і козацької доби, працював в Археографічній комісії ВУАН²⁹⁹, КВСЕГУ акад. Д.І.Багалія, а на початку 1934 р. був старшим науковим співробітником Історично-археографічного інституту, з якого його невдовзі було звільнено як “прихованого грушев'янця”³⁰⁰.

Довгий час по тому В.Д.Юркевич не міг знайти роботу, нарешті влаштувався бухгалтером до Молотовської

²⁹⁴ Encyclopedia of Ukraine. - Vol. IV. - Toronto, Buffalo, London, 1993. - P.877.

²⁹⁵ Ibid. - P.876.

²⁹⁶ Архів Президії НАНУ, ф.Р-251, оп.1, спр.43, арк.56.

²⁹⁷ Там само, арк.151.

²⁹⁸ Див: *Бабенко Л.Л.* Поруч з корифеями науки (В.Д.Юркевич) // Репресоване красзнавство. – С.220-224; *Федушак-Юркевич І.* Михайло Грушевський і слідча справа Віктора Юркевича // Михайло Грушевський: 36. наук. праць. – Львів, 1994. – С.426-439.

²⁹⁹ НБУВ, ІР, ф.Х, № 8506, арк.4.

³⁰⁰ Там само, № 1499, арк.3.

райжитлоспільки. У 1936 р., за свідченнями його дружини Лариси Григорівни Афендик, В.Д.Юркевича було арештовано (архівно-слідчої справи 1936 р. знайти не вдалося). Тоді, начебто, від Юркевича вимагався компромат на М.С.Грушевського та його учнів, але вчений відмовився обмовляти вчителя та колег. Через місяць його було звільнено за станом здоров'я³⁰¹. Та вільним залишався вчений недовго.

12 вересня 1937 р. В.Д.Юркевич був знову арештований, і за постановою судової трійки при Київському обласному управлінні НКВС СРСР від 1 грудня 1937 р. засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. Відбуваючи термін покарання у Воркутлазі (Республіка Комі), В.Д.Юркевич помер 11 вересня 1939 р.

1996 року донька Віктора Дмитровича Інна Вікторівна Федущак-Юркевич своїм коштом здійснила подорож до місця вічного спочинку батька. Завдяки їй кладовище в'язнів концтабору у с. Адак, де похований В.Д.Юркевич, освячено, а на місці поховань встановлено хреста із написом "Вічна пам'ять політв'язням, полеглим у санкомандировці Адак. Віктору Юркевичу (1899-1939) і тисячам невідомих". Зараз в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України готується "Збірник на пошану Віктора Юркевича". Можливо, у такий спосіб сучасна українська історична наука поверне борг незаслужено забутим вченим.

Підведемо ризик. Із названих 53 співробітників кафедри М.С.Грушевського та зв'язаних з нею осіб (див. *Додаток 3*) були у різні роки арештовані 26 чол. (до того ж 10 науковців – двічі або навіть тричі). З них троє було розстріляно за нескоені злочини, 7 померли під час відбуття різних термінів покарання у концтаборах. Про долі 12 науковців ми не знаємо.

Аби уникнути переслідувань, виїхали у 1930-х роках з Києва і з України 5 чол., у 1943-1944 рр. - на еміграцію – ще 5

³⁰¹ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.52028, т.2, арк.26.

чол. Загалом лише 27 дослідників (в т. ч. і ті, хто пережив репресії) померли природно.

Таким чином, якщо у 1930 р. була ліквідована НДКІУ М.С.Грушевського, то у 1930-і роки були фізично і морально знищені практично всі її співробітники. Із тих, хто вижив і залишився в Україні, лише одиниці продовжували професійно займатися улюбленою справою.

Р О З Д І Л 3

Вклад співробітників кафедри в дослідження вітчизняної історії

3.1. Основні напрями досліджень. Методологія і методи історичних досліджень

Пріоритетні напрями досліджень співробітників та аспірантів НДКІУ були визначені М.С.Грушевським ще під час організаційно-структурного оформлення кафедри. Виходячи з того, що ця наукова інституція мала, передусім, готувати “методично випколених і всебічно освічених дослідників історичного життя”, академік вважав, що головним предметом її студій з історії України мусить бути “соціально-економічний процес”. М.С.Грушевський гадав, що ці дослідження доцільно обмежити хронологічними рамками останніх століть, географічні ж межі дослідів повинні охоплювати також територію Західної України. Заразом вчений не виключав праці над питаннями методології і соціологічного обґрунтування історії, політичної історії та історії культури України, а, навпаки, підкреслював її необхідність¹.

Накреслення визначним істориком саме таких тематично-регіонально-хронологічних планів для праці НДКІУ пов’язано із декількома моментами. По-перше, слід враховувати методологічні та історіософські переконання самого М.С.Грушевського, насамперед створену ним схему історії українського народу, а також те, що вчений визначив як “провідні ідеї дослідів”. Ці провідні ідеї, сформульовані М.С.Грушевським на початку першого тому “Історії України-Руси”, фактично вмотивовують

¹ Див.: *Грушевський М.С.* Проект організації дослідчої катедри історії України в Києві 11 квітня 1924 р. // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia ...- С.211-213.

вибраний дослідником шлях “суспільно-економічного історика”². Власне, переконання М.С.Грушевського у тому, що український народ не весь час жив політичним життям, привело його до висновку, що єдиною безперервною історією цього народу є “суспільно-економічна і культурна історія”³, а, отже, саме на вивченні цієї історії і слід зосередитися.

Крім того, на думку М.С.Грушевського дослідження саме соціально-економічного розвитку є базою для вивчення культурних і політичних процесів, що розвивались на цій економічній основі. Тож зосередження уваги на соціально-економічній історії України з цієї точки зору цілком логічне. Що більше, і у 1920-х роках вчений був впевнений у правильності цих думок, тому наголошував на залежності фахової підготовки високопрофесійних істориків (а саме таких він мав намір готувати на кафедрі) від оволодіння ними знаннями з соціально-економічної історії України.

Крім того, існували ще власні інтереси керівника кафедри. Повернувшись в Україну для наукової праці, М.С.Грушевський, поміж іншим, хотів продовжувати синтетичну “Історію України-Руси”, УІІ-й том якої закінчувався на 1650 р. Зважаючи на те, що пожежа в будинку Грушевських у 1917 р. знищила підготовлені для наступних томів матеріали, історик потребував помічників, а аспіранти НДКІУ якраз і могли ними стати. Їх власні наукові праці та збірки документів мали бути базою для подальшої праці М.С.Грушевського над “Історією”. (Докладно про це ми вже писали у параграфах 2.5 і 2.6.)

По-друге, весною 1924 р. вчений ще сподівався на перенесення в Україну Українського соціологічного інституту, який, за планом, мав перебрати на себе вивчення примітивної культури та народної творчості. Думається, тому на початку праці кафедри ці напрями для дослідів в рамках НДКІУ не застерігалися.

² Див.: Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // УІ. – 1966. - № 1-2. – С.33.

³ Див.: Грушевський М. Історія України – Руси: Репринтне видання. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1991. – С.16-17.

По-третє, під рукою М.С.Грушевського, крім НДКІУ, знаходились ще академічна кафедра історії українського народу та Археографічна комісія ВУАН, а влітку того ж таки 1924 р. академіком були засновані ще кілька комісій, які мали зосередитися на дослідженні історично-регіональних та соціологічно-історичних проблем. Тобто М.С.Грушевський намагався організувати такі наукові інституції, щоб можна було казати про охоплення вивчення історії України в усіх хронологічних періодах (це стало більш наочним із заснуванням у наступні роки додаткових комісій, що мали вивчати окремі періоди в історії українського народу), всіх українських земель в їх історичному розвитку та про тематичну багатоплановість дослідів. Що ж до науково-дослідної кафедри, то її головне завдання полягало у підготовці молодих науковців, отож науково-дослідні настанови тісно ув'язувались із цим завданням.

Більше того, підбираючи людей на посади дійсних членів та наукових співробітників для НДКІУ, М.С.Грушевський залучав до праці тих вчених, наукові інтереси яких співпадали із поставленими ним завданнями. Через рік роботи НДКІУ її керівничий вже чітко і послідовно сформулював головні науково-дослідні завдання. Вони полягали у дослідженні “соціально-економічних і зв’язаних з ними культурних і політичних процесів на Україні на протязі останніх трьох століть (1625-1925)”⁴. В цій площині співробітники кафедри мали колективно розробляти такі проблеми, як “соціально-економічні і політичні відносини першого століття після сполучення України з Московською державою”, “соціально-економічні відносини Лівобережжя в другій половині ХУІІ в.”(за основу брався Румянцевський опис Гетьманщини), “економіка Правобережжя в другій половині ХУІІ і першій половині ХІХ ст.”

⁴ Науково-дослідна кафедра історії України в Києві // Студії з історії України. - Т.І. - С.УІ.

та “аграрні відносини на Україні і селянський економічний побут перед реформою 1861 р. і після неї”⁵.

Фактично у наступні роки ці завдання зазнавали лише деяких змін, що мали конкретизуючий характер. Так, після перегляду в березні 1927 р. науковою колегією кафедри науково-дослідного плану НДКГУ основне завдання набуло більш чіткого визначення. Тепер не лише зазначалося, що кафедрали мали переводити “дослідження соціально-економічного розвитку України в останніх трьох століттях, 1625-1925” та “дослідження тих культурних і політичних процесів, що розвивались на сій економічній основі”, але й наголошувалось на необхідності поглиблювати цей дослід і розгортати його далі, аби “охопити по можності всю територію українського розселення в його природних, фізичних, господарчих і колонізаційних межах”⁶.

Відповідно до попередньо зазначених спеціальних завдань накреслено було опрацювання таких проблем, як економіка українського міста ХУІІІ – ХІХ ст., економічні і соціальні відносини Західної України, головню Галичини, в ХІХ і першій чверті ХХ ст., студіювання української історіографії ХУІІ – ХІХ ст. у зв’язку з соціально-економічними і політичними течіями цієї доби, а також йшлося про збирання архівного матеріалу з соціально-економічної, культурної і політичної історії України в другій половині ХУІІІ ст. та розробку актового історичного матеріалу з історії Лівобережної України (крім Румянцевського опису планувалось вивчати ревізії, Генеральне слідство о маєтностях, акти монастирського господарства тощо)⁷.

Із залученням до співпраці в кафедрі у 1927-1929 рр. нових наукових сил ці завдання ще більше розширились. Зокрема, в НДКГУ почала звертатись увага на “скріплення

⁵ Там само.

⁶ Див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв’язаних з нею Історичних установ Академії в році 1926. - К., 1928. – С.31.

⁷ Там само.

культурно-історичного досліду в літературній сфері” та на “підсилення занять старою історією України” (хоча попередньо Укрнаука наголосила на тому, що головна увага НДКІУ повинна зосередитись на вивченні “епохи капіталізму та імперіалізму”)⁸. Так, в прийнятому 5 березня 1929 р. операційному плані науково-дослідної праці НДКІУ бачимо як окреме загальне завдання тезу про необхідність “хронологічно поглибити дослід соціально-економічного розвитку України в напрямі попередньої литовсько-польської доби та її зв’язків з старшою добою, ків’о-галицькою”⁹.

Певні зміни плану науково-дослідної праці НДКІУ привнесло погіршення загальної ситуації в Академії та початок наступу на М.С.Грушевського та його установи. Зокрема у згаданий вже операційний план було внесено положення, якого навряд чи можна було очікувати від М.С.Грушевського ще навіть рік до того. Зосібна, передбачалось вивчати зазначені вище теми “з спеціальним оглядом на зріст політичної і національної свідомості і *підготовку великої революції*” (виділено нами. – О.Ю.). Та одночасно із цією поступкою в план досліджень заноситься спеціальна тема про обслідування соціальних і політичних течій другої половини ХУІІ ст., *взаємовідносин українського та московського уряду, формації державного устрою України та змін в колонізації*¹⁰ (виділено нами. – О.Ю.). Маємо гадку, що цією темою М.С.Грушевський намагався дещо врівноважити ситуаційно вимушене завдання.

Організаційно-структурні зміни в НДКІУ також призводили до появи в науково-дослідному плані кафедри нових напрямів праці. Передусім йдеться про створення у жовтні 1925 р. Кабінету примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України. Заснування Кабінету започаткувало

⁸ Там само; Науково-дослідча катедра історії України в Києві // Студії з історії України. - Т.1. - С.ІУ.

⁹ Звідомлення Науково-дослідчої катедри історії України в Києві за рік 1928/9 // Студії з історії України. - Т.3. - С.ІУ.

¹⁰ Там само.

зовсім відмінніс від раніш визначених завдань спрямування студій, які можна охарактеризувати як фольклорно-етнографічні та етнологічно-соціологічні.

Головні дослідні накреслення Кабінету, як зауважував акад. М.С.Грушевський, лежали загалом в полі методологічному: ставилась мета освітлювати “за помічню досягнень світового соціологічного, етнологічного і порівняно-фольклорного досліду” соціальні і інтелектуальні пережитки “в народнім життю України”¹¹. Малося на увазі, що співробітники Кабінету будуть пильно стежити за поступом світової науки, за світовою літературою з методології, соціології, порівняної етнології і фольклору, а також самостійно досліджувати примітивну (первісну) культуру, освітлювати пережитки українського соціального побуту, обрядовості та фольклору та обслідувати – під цим кутом зору – найбільш законсервовані частини української території¹².

Важливе місце відводилось вивченню впливів, взаємин, аналогій, запозичень з передньо- і дальньо-азіатських, античних, західноєвропейських культурних джерел, з різних релігійних систем, а також хронологізації явищ в зв’язку із загальним ходом економічної, соціальної та ідеологічної еволюції. Серед спеціальних завдань зазначимо і пильну увагу цієї структури НДКІУ до вивчення української тоніки та її історії¹³.

Структурна реорганізація НДКІУ у лютому 1928 р., що полягала у створенні двох відділів – Історичного та Примітивної культури і народної творчості, по суті, призвела до офіційного визначення двох пріоритетних напрямків дослідів в кафедрі – студій з соціально-економічної історії України і

¹¹ Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії наук та зв’язаних з нею Історичних установ Академії в році 1926. – С.13.

¹² Науково-дослідча катедра історії України в Києві // Студії з історії України. - Т.1. - С.IX.

¹³ Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв’язаних з нею Історичних установ Академії в році 1927. – К., 1928. – С.34.

всього, що з цієї соціально-економічної історії випливало, та етнологічно-етнографічних досліджень.

Незважаючи на те, що ці два напрями мали різні об'єкти вивчення та хронологічні рамки, їх об'єднувала не лише особа промотору, але й методи історичних досліджень, що застосовувались науковцями в студіях. Звичайно, неабияку роль у цьому відігравав М.С.Грушевський, який методологічно спрямовував молодих істориків.

Використання ж яких методів бачимо в працях науковців кафедри? Передусім зазначимо проблемно-хронологічний принцип, яким широко користувались дослідники. Загалом їх студії були присвячені певним проблемам в певних хронологічних межах. Крім того, об'єкти досліджень мали ще й декотрі регіональні рамки, що не можна не пов'язати із впливом київської школи В.Б.Антоновича та створених її представниками обласних монографій.

Науковці НДКІУ не лише висвітлювали ту або іншу проблему, але й намагались подати генезу явищ, що досліджували, висвітити причини їх появи та розвиток цих явищ протягом певного відрізка часу, тобто ми можемо казати про вживання ними історично-генетичного методу.

Дуже часто істориками застосовувались статистично-аналітичні методи вивчення (особливо при аналізі актових джерел). Кількісний аналіз соціально-економічних процесів, що вивчалися, давали можливість робити науковцям висновки про їх сутність та характер. Статистичні таблиці та розрахунки співробітників кафедри (приміром, під час опрацювання Румянцевського опису) не втратили своєї наукової вартості і до тепер.

Немаловажне значення мало і запровадження нових на той час для української історіографії методів дослідження, які набули розвитку в європейській історіографії.

Так, М.С.Грушевський неодноразово підкреслював необхідність застосування історико-порівняльного методу, до того ж не лише стосовно різних районів України, а й в загальноєвропейському контексті. Що більше, академік звертав

особливу увагу на хронологізацію явищ в зв'язку із загальним ходом економічної, соціальної та ідеологічної еволюції.

І справді, в працях деяких кафедралів знаходимо історико-порівняльні дані, які перетворювали ці студії на більш глибокі і ґрунтовні, дозволяли робити ширші узагальнення (особливо наочними в цьому плані є етнологічні студії співробітників НДКІУ).

Як вчений-позитивіст, М.С.Грушевський не міг оминути і нових досягнень західноєвропейської школи позитивізму ХІХ – початку ХХ ст., в тому числі й історико-соціологічного методу. Соціологія, що, за виразом О.Пріцака, стала “пасією М.Грушевського”¹⁴, та нові можливості пізнання, які відкривав соціологічний дослід, захоплювали вченого. Він був твердо переконаний, що “на чергу дня стають завдання соціологічного вивчення еволюції людського пізнання і мислення через вивчення умов соціального життя, трактування інтелектуальних функцій як соціальних явищ, які можуть висвітлитись і виянитись тільки з соціальних фактів”¹⁵.

Саме в праці Кабінету примітивної культури (згодом Відділу) у сукупності із Комісіями культурно-історичною та історичної пісенності бачимо намагання продовжувати роботу по перенесенню на ґрунт української науки світового соціологічного, етнологічного та порівняльно-фольклорного досвіду та наукового аналізу, а також вивчати культурні впливи інших народів на українські землі¹⁶.

¹⁴ Див.: *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.І. – К., 1991. – С.ЛІХ.

¹⁵ Див.: *Грушевський М.* [Рец. на:] Lévy Brühl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. - Wien und Leipzig, 1921. - III + 352 s.; Lévy Brühl L. La mentalité primitive // Bibliothèque de philosophie contemporaine // Travaux de l'Année sociologique. - Paris, 1922. - III + 537 s.; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. - 1921. - Jhrg.I. - Heft 3; Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie // Kölner Vierteljahrshefte. - 1924. - IV Jhrg. - Heft 1-2 // Україна. - 1924. - Кн.4. - С.153.

¹⁶ Див.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia ... - С.171.

В цілому слід сказати, що науковці НДКІУ намагались, застосовуючи ті або інші методи досліджень, керуватись загальнодослідницькими принципами історизму та об'єктивності. Звичайно, з позицій сучасної історіографії деякі їх висновки можуть нам уявлятися неправомірними, але – і це особливо важливо – праці співробітників НДКІУ 1920-х рр. ні в якому разі не можна визнати кон'юнктурними. Їх висновки базувались на дібраних ними фактах, що утворювали певні схеми або просто описували історичні події, а не на постулатах марксизму-ленінізму. Уважний аналіз праць дослідників показує, що цитування "класиків" заради самого цитування не було. Навпаки, широко використовувались схема української історичного процесу, створена М.С.Грушевським, студії європейських соціологів, і хоча непоодиноким явищем було вживання положень історичних праць К.Маркса, можемо засвідчити їх безпосередній зв'язок із дослідом соціально-економічних процесів. Що більше, на початку 1930 рр. ці роботи, побудовані на теорії фактів, прибічником якої був і М.С.Грушевський, і які не вписувались в канонізовану марксо-ленінську схему формаційного розвитку та теорії класової боротьби, зазнали репресивної ненаукової критики саме через цю невідповідність партійним канонам.

Переходячи до історіографічного аналізу праць співробітників НДКІУ визначимось із ще одним питання. Зважаючи на те, що переважна більшість кафедралів одночасно працювала в інших інституціях Історичних установ М.С.Грушевського (див. *Додаток 5*), а також на те, що мало місць дублювання звітності різних комісій М.С.Грушевського і НДКІУ в тому числі (на це вже зверталась увага сучасними істориками¹⁷), необхідно встановити, які ж праці дослідників доцільно віднести до їх здобутків саме на форумі НДКІУ.

Гадаємо, що, по-перше, до категорії наукових студій науковців кафедри слід зарахувати промоційні праці аспірантів НДКІУ. Вони, поза жодним сумнівом, були виконані

¹⁷ Там само. – С.153-154, 156 та ін.

щойно в кафедрі, а перед їх друком Пленум НДКІУ проводив детальні обговорення цих робіт.

По-друге, було б раціонально вважати досягненням НДКІУ такі праці, які відповідали згаданим вище головним науково-дослідним напрямам кафедри.

По-третє, здебільшого дослідники виконували одну й ту саму працю, яка записувалась в доробок двох-трьох комісій і НДКІУ (чим, до речі, пояснюється повторення науково-дослідних тем в планах і звітах різних комісій і НДКІУ). Припускаємо, що це певним чином було викликано фінансовими проблемами: М.С.Грушевському не давали необхідної йому кількості штатних посад в кафедрі і комісіях, а також повних стипендій для всіх аспірантів. Аби підтримати здібну молодь, М.С.Грушевський зараховував аспірантів на штатні посади в комісіях, що відповідали їх науковим зацікавленням. Таким чином, молоді фахівці отримували матеріальну підтримку, а М.С.Грушевський, у свою чергу, розширював діяльність Комісій¹⁸. З огляду на це роботи, записані в звітах НДКІУ і ще якихось інших комісій, будемо вважати працями співробітників кафедри.

По-четверте, ми визнаємо, що три інституції Асоціації культурно-історичного досліджу (Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенності та Кабінет примітивної культури) працювали як єдине ціле (вони мали спільне завдання, спільні засідання, одних й тих самих співробітників, спільний друкований орган), тому можна сказати, що всі праці науков-

¹⁸ Цікаво, що на цей аспект додаткового фінансування вже звертали увагу сучасні історики, приміром, Л.А.Савенок. Але дослідники, на наш погляд, де-що змінили акценти: за її переконаннями, кафедра було потрібна М.С.Грушевському щойно для додаткового фінансування (Див.: *Савенок Л.А.* Розгортання гуманітарних досліджень у Всеукраїнській Академії наук // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* – Вип.2. – К., 1992. – С.76-77). Головне неузгодження цього припущення полягає у хронологізації створення НДКІУ та комісій: кафедра була першою з інституцій, заснованих академіком в радянській Україні, комісії ж з'явилися вже після початку розгортання її роботи. Та й знецінення діяльності НДКІУ не є слушним (Див.: *Сахань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Академія ... – С.25).

ців Кабінету не зайве рахувати серед набутку НДКІУ. (Звичайно, доробок вчених, які числилися, приміром, лише як співробітники Комісії історичної пісенності, ми не записуємо до надбань НДКІУ).

Нарешті, ще одним сюжетом для суперечок в історіографії є так зване дублювання тем і досліджень співробітниками М.С.Грушевського з іншими історичними школами, центрами і окремими фахівцями. Деякі історики вважають це негативним явищем і вадою в роботі М.С.Грушевського як організатора наукової праці¹⁹. Ми ж, аналізуючи студії науковців НДКІУ, дійшли висновку, що жодна із тем, яка досліджувалась в кафедрі, не має тотожної теми ані серед тем Науково-дослідної кафедри Д.І.Багалія, ані серед робіт М.С.Слабченка та його учнів, ані серед праць київських науковців, що не належали до числа співробітників М.С.Грушевського. Те ж саме стосується і етнологічно-фольклорних студій науковців Кабінету примітивної культури.

Переконані, взагалі зайве говорити про дублювання тем в історичній науці, де безліч об'єктів досліджень, а монополізм призводить до стагнації. Навпаки, здорова конкуренція сприяє розвитку науки, а різні підходи до розв'язання одної й тої самої проблеми конче потрібні.

Таким чином, вирізнивши два основних напрями досліджень співробітників і аспірантів НДКІУ – студіювання соціально-економічної історії України і висвітлення культурних і політичних процесів, що розвивались на цій соціально-економічній основі, та етнологічно-етнографічних досліджень – перейдемо до їх більш детального аналізу.

¹⁹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia ... - С.154.

3.2. Дослідження соціально-економічних процесів в Україні

Надзвичайно велика за кількістю бібліографія співробітників НДКІУ з питань соціально-економічних процесів в Україні ХУП – початку ХХ ст. може бути предметом спеціального монографічного досліджу. В даній же праці ми обмежимося характеристикою основних праць з проблем, що вивчалися в кафедрі.

Для зручності викладу систематизуємо ці роботи. Загалом праці з соціально-економічної проблематики науковців НДКІУ можна згрупувати за історично-регіональними (соціально-економічна історія Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини та Запорожжя), хронологічними (соціально-економічні аспекти історії Хмельниччини, Гетьманщини, другої половини ХУП - першої половини ХІХ ст., другої половини ХІХ – початку ХХ ст.) та тематичними (історія колонізації, сільського та міського господарства, промисловості, селянських рухів тощо) ознаками. Ми намагатимемося поєднати ці принципи класифікації, взявши за основу дослідження співробітниками кафедри соціально-економічних відносин в різних районах України (цьому відповідає і домінуючий в кафедрі історично-регіональний принцип студіювання історичного матеріалу), а в межах цих груп застосуємо хронологічну та тематичну систематизацію. Це дасть змогу відтворити все розмаїття тем з даної проблематики, а також визначити тематичні пріоритети та уподобання, тим більше, що дослідження соціально-економічних проблем різних районів України співробітниками кафедри проводились нерівномірно як в хронологічному, так і в тематичному відтинках.

Розглянемо студії з соціально-економічної історії Лівобережжя. Здається, чи не найбільше робіт співробітниками кафедри було присвячено аналізу соціально-економічних відносин Лівобережжя середини і другої половини ХУІІІ ст. В основі цих студій лежало обслідування актового історичного матеріалу – ревізій, Генерального слідства о мастностях, актів монастирського господарства та – особливо – Румянцевського опису Малоросії.

Далебі, дуже багато співробітниками кафедри було зроблено саме по опрацюванню Румянцевського опису, і вартість цієї роботи по дослідженню економічного устрою Гетьманщини визнавалась вже сучасниками¹. Необхідно, однак, зазначити, що тема дослідження і опрацювання Румянцевського опису не була новою в історіографії. Так, багато часу його вивченню присвятили І.В.Лучицький, О.М.Лазаревський, Г.А.Максимович, В.О.Мякотін, Д.І.Багалій, П.К.Федоренко, М.Є.Слабченко та інші вчені ще у дореволюційні часи. Із утворенням УАН О.С.Грушевський, який виконував обов'язки заступника голови Історичної секції у 1919-1924 рр. та головував у Історично-географічній комісії, відносив і організував систематичні студії над Румянцевською ревізією². Члени студентського семінару Київського ІНО під його проводом наполегливо працювали над науковим описом актів та документів цього надзвичайно важливого джерела, як, зрештою, переводили і дослідницьку роботу по матеріалах ревізії.

Із утворенням НДКІУ ця робота стала плановою. Розпочаті студії над Румянцевським описом далі продовжували О.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевський, П.К.Федоренко, до них приєдналися молоді науковці – М.М.Ткаченко, С.В.Шамрай, кандидати в аспіранти І.П.Пустовіт, І.Д.Мандзюк.

¹ Див.: *Гермайзе О.* Українська історична наука за останнє десятиліття // *Студії з історії України.* – Т.ІІ. – С.ХУ; *Петровський М.* Записки Історично – Філологічного відділу ВУАН. – Т.УІ. – К., 1925. – ХІ+261 с., Т.ХІ. – К., 1927. – ХІІ+340 с. // *Україна.* – 1929. – Січень – лютий. – С.122.

² Див.: *Ткаченко М.* Наукове розроблення Румянцевської ревізії // *Україна.* – 1924. – Кн.3. – С.50.

Передусім зазначимо роботи, спеціально присвячені розробленню Румянцевського опису. Так, М.М.Ткаченко дослідив на базі документів опису економічний і соціальний стан м. Остра³ та Канівської сотні Переяславського полку⁴. С.В.Шамрай також долучився до вивчення Опису Лівобережжя 1765-1769 рр., видрукувавши низку дослідів на підставі документів ревізії, зокрема з історії козаків м. Полтави⁵, Київської сотні Київського полку⁶ та міст Баришполя і Кобижче⁷. І.Д.Мандзюк присвятив свою кандидатську працю докладному розгляду соціально-економічного становища Гоголівської сотні Київського полку у 1766 р.⁸, а І.П.Пустовіт – опису м. Козельця на підставі матеріалів цього цінного джерела⁹.

Всі роботи написані суто документально, із широким залученням історично-порівняльного та статистичного методів дослідження (роботи надзвичайно багаті на статистичні виклади та таблиці). Відзначимо також, що ці студії подібні одна до одної за планом написання: ставилася мета на підставі документів і матеріалів опису створити історію міст Лівобережжя ХУІІІ ст., інколи долучались дані інших ревізій. Отже, в реляціях послідовно розглядались питання кількості

³ Ткаченко М. М. Остер в ХУІІ-ХУІІІ вв. :За Румянцівською ревізією та іншими матеріалами // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІ. – К., 1925. – С.151-207.

⁴ Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІІ-УІІІ. – К., 1926. – С.242-308.

⁵ Шамрай С. Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцівським Описом // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІ. – К., 1925. – С.91-112.

⁶ Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку // Історично-географічний збірник. - Т.2. – К., 1928. - С.134-146.

⁷ Шамрай С. До історії Баришполя у ХУІІ в. // Історично-географічний збірник. - Т.1. – К., 1927. - С.93-120; Шамрай С. Місто Баришпіль у ХУІІ в. // Історично-географічний збірник. – Т.2. – К., 1928. - С.35-85; Шамрай С. М. Кобижче в ХУІІІ в. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХУІ. - К., 1931. – С.229-313.

⁸ Мандзюк І. Гоголівська сотня Київського полку 1766 р.: соціально-економічний нарис за матеріалами Рум'янцівського Опису // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – Т.1. – К., 1926. - С.91-158.

⁹ Пустовіт І. М. Козелець в 60-х рр. ХУІІІ в. (За Румянцівським Описом) // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІ. – К., 1925. – С.113-150.

людності різних станів і верств; їх майнове становище (забезпечення землею, худобою тощо); зайнятість, податки, що сплачували різні соціальні групи, повинності та таке інше; тобто йшли підрахунки за окремими графами різних форм ревізії.

Однак описово-статистичний характер робіт не применшує їх значення. Ці надзвичайно багаті у статистичному відношенні праці можуть бути використані як джерело для написання проблемних досліджень з історії Лівобережжя. Власне, вже у 1920-х рр. робилися спроби на підставі Румянцевського опису розв'язати проблемні питання. Зокрема, М.М.Ткаченко зазначав, що "праця над цими розвідками, писаними на підставі дуже важливого джерела для студій над економічним життям та суспільними відносинами на Лівобережній Україні, Румянцевською ревізією, виявила потребу переглянути низку питань з історії селян на Лівобережній Україні"¹⁰. Ці роботи безпосередньо сприяли М.М.Ткаченку у написанні його промоційної праці "Закріпачення селян на Лівобережжі в ХУІ-ХУІІІ вв.", де на підставі різних джерел і, головне, Румянцевського опису, розв'язувалось питання із історії поступового закріпачення селян на Лівобережжі. Також С.В.Шамрай вже у 1930 р. присвятив невелику розвідку темі протистояння козаків Київської сотні домаганням монастирів та магістрату¹¹.

Грандіозну збірку документів Румянцевського Опису з точки зору досліду монастирського господарства Гетьманщини (питання про монастирську власність в широкому розумінні слова) в ХУІ-ХУІІІ ст. використовував у своїх працях П.К.Федоренко. Дослідник одночасно застерігав про обережно-критичне ставлення до цього коштовного матеріалу¹².

¹⁰ Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в ХУІ-ХУІІІ вв. - Т.1, вип.1. - К., 1931. - С.1.

¹¹ Шамрай С. Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом в ХУІ-ХУІІІ в. // Україна. - 1930. - Січень-лютий. - С.32-61.

¹² Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства (Робочий план і огляд архівного матеріалу) // Студії з історії України. - Т.2. - С.21.

Та вивченням Румянцевського опису при дослідженні соціально-економічної історії України співробітники НДКІУ не обмежувались. Так, П.К.Федоренко на підставі широкого використання джерел, головне монастирських архівів, студіював господарства монастирів Гетьманщини¹³.

Докладний огляд становища сільського господарства у 1738 р. у двох сотнях Прилуцького полку зробив в одній із студій О.Ю.Гермайзе¹⁴. Наводячи дані про лодність, її склад, організацію та техніку господарства тощо, а також подаючи численні приклади та статистичні таблиці, історик вказував, що цей матеріал він розглядає як підготовчий для того, “щоб потім, базуючись на інших аналогічних останках з історії народного хазяйства, робити ширші й загальніші висновки”¹⁵.

Цікаву історично-економічну характеристику Низового Посем'я у ХУІІІ ст. дав у своїй промоційній праці П.І.Нечипоренко¹⁶. Історик вивчав досить складні питання історії території, що “завдяки природно-географічним особливостям та положенню уявляла з себе певну економічну

¹³ Див.: *Федоренко П.* З історії монастирського господарства на Лівобережжі ХУІІ-ХУІІІ вв. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІ. – К., 1927. – С.103-170; *Федоренко П.* Завдання вивчення монастирського господарства (робочий план і огляд архівного матеріалу) // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – Т.2. – К., 1929. – С.1-35; *Федоренко П.* До історії монастирських архівів // Архівна справа. – 1929. – № 9-10. – С.102-104.

¹⁴ *Гермайзе О.* З історії сільського господарства в Лівобережній Україні ХУІІІ ст. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІ. – К., 1925. – С.208-233.

¹⁵ Там само. – Арк.231.

¹⁶ Ця робота в закінченому вигляді опублікована не була, однак є кілька друкованих статей історика, які були складовими частинами промоційної роботи. Див.: *Нечипоренко П.* Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських “національних строєніях” (На підставі архівних матеріалів 1740-60 рр.) // Історично-географічний збірник. – Т.1. – К., 1927. – С.121-134; *Нечипоренко П.* Фабрики Розумовського на Посем'ї // ЗІФВ ВУАН. – К., 1927. – Т.ХІ. – С.185-208; *Нечипоренко П.* “Національні строєнія” 1748-65 рр. на Посем'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України у Києві. – К., 1929. – Т.2. – С.45-55; *Нечипоренко П.* Історично-економічне значіння р. Соїму (р. Соїм як рухова сила) // Історично-географічний збірник. – Т.4. – К., 1931. – С.29-35.

суцільність”¹⁷. Автор досліджував темпи і форми колонізації Низового Посейм’я, вплив обставин міжнародного характеру на цей прикордонний регіон, господарчий розвиток краю, а також соціальні та виробничі відносини у другій половині ХУП – ХУІІІ ст. Додавала труднощів ще й та обставина, що територія, взята для досліду, була надто великою: в неї входило чотири сотні Ніжинського полку, позаяк обстеження тільки однієї сотні на основі Румянцевської ревізії вважалося у 1920-х рр. великою і цілком достатньою роботою. Втім, беручи до уваги певні хиби студії (небагато місця автором було приділено міському життю, міщанству, розвитку торгівлі), працю П.І.Нечипоренка було визнано як таку, що “вповні вдовольняє вимогам, які ставляться для переходу з категорії аспірантів до категорії наукових співробітників”¹⁸. Планувалося після виправлення певних хиб роботу “Низове Посейм’я ХУІІІ ст.” повністю видрукувати, проте цьому не судилося збутися.

Багато уваги науковці НДКІУ приділяли так званому “селянському питанню”, в тому числі на Лівобережжі. Визначення проблеми “селянського питання” було дано одним із його дослідників – С.В.Глушком в оглядовій історіографічній праці. За науковцем, “під селянським питанням треба розуміти увесь той комплекс соціально-економічних і політико-правових домагань, що їх ставили широкі маси сільського населення перед владущими верствами, для забезпечення нормальних умов свого існування, а також увесь той процес невинної, систематичної боротьби за реалізацію тих домагань”¹⁹. Таким чином, з усього розмаїття аграрних відносин увагу співробітників М.С.Грушевського привертали перш за все ті, що відображали економічний стан селянства та його боротьбу за свої права. Хоч, зрештою, вивчалось також господарство панського двору, фільварку та економії.

¹⁷ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 16, арк.94.

¹⁸ Там само, арк.103.

¹⁹ Глушко С. Селянське питання в українській науковій літературі за останні 10 років // Студії з історії України. – Т.ІІ. – С. LX.

Безпосередньо проблему “селянського питання” розробляв М.М.Ткаченко, вивчаючи процес заведення кріпацтва на Лівобережжі в ХУІІ-ХУІІІ ст.²⁰. У видрукуваній окремою відбиткою в 1931 р. першій частині своєї промоційної праці “Нариси з історії селян на Лівобережній Україні ХУІІ-ХУІІІ вв.”, дороблений і доповнений архівними матеріалами, М.М.Ткаченко подав спостереження з історії селян ХУІІ в., історії класової боротьби та економічних відносин. Він розглянув питання про послушенство, підданство, панщину та утворення в кінці ХУІІІ ст. кріпацтва. Історик вважав, що “коріння кріпацьких відносин, що утворилися в кінці ХУІІІ в. на Лівобережній Україні, треба шукати далеко раніш на початках ХУІІ в. чи навіть у кінці ХУІ в.”²¹. Дослідник доводив, що “саме покріпачення селян повстало під впливом низки чинників, що серед них економічні умови життя на Лівобережжі мали головне значення”²².

В роботі М.М.Ткаченко подав спостереження з історії колонізації Лівобережжя, окремо досліджував він цей процес на півночі й півдні цього регіону. Більше того, вчений нарізно вивчав залюднення північної, західної та південно-західної частин вже самої Чернігівщини, форми землеволодіння та повинностей селян, що превалювали на цих землях. Докладно М.М.Ткаченко зупинився на участі селян Лівобережжя у Хмельниччині.

Вивченню історії селян на Лівобережжі присвятив багато праць і С.В.Глушко. Але якщо М.М.Ткаченко досліджував історію селянства Лівобережної України впродовж двох століть (ХУІІ-ХУІІІ), то С.В.Глушко звузив територіальні, хронологічні і тематичні рамки своєї теми, зосередившись на селянських рухах не цілого Лівобережжя, а лише Чернігівщини, та й то лише наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (За-

²⁰ Див.: Науково-дослідча кафедра історії України в Києві: Звідомлення про діяльність кафедри в 1927/8 році // Студії з історії України. – Т.ІІ. – С.УІ.

²¹ Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в ХУІІ - ХУІІІ вв. – Т.І. – Вип.1. – К., 1931. - С.1.

²² Там само. – С.2.

уважимо, що в НДКІУ чомусь все ХІХ століття випало з поля дослідів історії лівобережного селянства).

Тема, що її обрав С.В.Глушко, ставала в українській історіографії чимдалі актуальною, особливо в зв'язку із вивченням історії революції 1905-1907 років. Роботи науковцем виконані на значному джерельному матеріалі, багаті на статистичні дані, на основі яких і зроблені висновки, до речі, повністю в дусі ленінських робіт. Так, ще в 1925 р. в статті про селянські рухи на Чернігівщині в 1905 р.²³ С.В.Глушко зазначав, що селянські заворушення були природні і неминучі, а причини, що їх викликали, “були подвійного характеру: перша й найголовніша причина, - внутрішнього порядку - економічна криза селянства в зв'язку з занепадом селянського господарства на Чернігівщині на початку ХХ століття, і друга, зовнішнього порядку - це загальне незадоволення селянства в зв'язку з російсько-японською війною і “преступная” агітація різних революційних партій, причина другорядна”²⁴.

Ті ж самі думки висловлював історик і в своїй промовній роботі, аналізуючи форми селянської активності на різних етапах розрухів (від простих [крадіжок] - до високоорганізованих [страйки з політичними вимогами]), їх характер (від спорадичності до організованих виступів разом з пролетаріатом), рушійні сили (підкреслюючи класову диференціацію й те, що “із суб'єкта аграрного руху заможні селяни скоро почали обертатися на його об'єкт”²⁵). Окремо дослідник зауважував, що селяни Чернігівщини разом з вимогами соціально-економічного і політичного характеру домагалися й українського національного визволення²⁶. С.В.Глушко і після успішної промоції продовжував працювати над цією темою, пла-

²³ Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 р. // Україна. - 1925. - № 4. - С.9-63.

²⁴ Там само. - С.11.

²⁵ Див.: М.К[арачківський]. Прилюдна оборона праці С.В.Глушка “Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці ХІХ і на початку ХХ стол.” // Україна. - 1928. - № 4. - С.163.

²⁶ Там само. - С.164.

нуючи видати монографію і збірник матеріалів²⁷, але не встиг цього зробити.

Історію землеволодіння та селянських хвилювань на Чернігівщині вивчав також В.С.Євфимовський. В його роботі, присвяченій 1905 року²⁸, накреслено динаміку селянських рухів, а також подано найголовніші епізоди виступів селян на Чернігівщині.

Таким чином, співробітники кафедри при вивченні соціально-економічного розвитку Лівобережжя зосереджувались передусім на історії сільського господарства та так званому “селянському питанні”, в тому числі історії селянських рухів. Досліджувалось певним чином і міське господарство та – у зв’язку з ним – історія міст і сіл Лівобережної України. Втім, узагальнюючої праці з соціально-економічної історії цього регіону написано не було. Це пояснюється як незначним часом існування НДКІУ, так і значними тематичними і хронологічними прогалинами, зокрема дослідниками не приділялась увага промисловості, майже не вивчався соціально-економічний розвиток Лівобережжя у ХІХ ст. тощо.

Дещо іншими шляхами йшло на кафедрі вивчення соціально-економічних процесів на Правобережжі у ХУІІ - на початку ХХ ст. Звичайно, велика частина праць співробітників НДКІУ була присвячена аграрним рухам і в цьому районі України, але разом з тим доволі прискіпливо розроблялися теми з економіки українських правобережних міст та їх соціального складу, а також вивчалась українська промисловість. Однак узагальнюючої праці з історії соціально-економічного розвитку Правобережжя так само створено не було.

Вагомим внеском в українську історіографію можна вважати праці О.І.Барановича²⁹, який присвятився вивченню

²⁷ Див.: НБУВ, ІР, ф.Х, № 2988, арк.1.

²⁸ *Евфимовский В.* Крестьянское движение на Черниговщине в 1905 г. // *Летопись революции.* – 1925. - № 2. – С.174-204.

²⁹ Докладно про це див.: *Юркова О.* Дослідження О.І.Барановичем магнатського господарства Волині ХУІ-ХУІІІ ст. на терені Науково-дослідної ка-

історії свого рідного краю – Волині у XVI-XVII ст. Вже у 1925 р. науковець опублікував роботу “З історії заселення Південної Волині: спостереження над колонізацією і економічним життям Волинського пограниччя XVI-XVIII вв.”³⁰, в центрі якої – вивчення причин виникнення міста Костянтинова та його господарського розвитку середини XVI – першої половини XVIII ст. Показуючи роль міста в обороні населення від татарських нападів, історик одночасно розглядав “магнатську колонізацію Волинського пограниччя, яка була, почасти, підготовлена колонізацією народною та боярською XIV-XV вв.”, роблячи загальний висновок про те, що “перші десятиліття другої половини XVI віку – це був час перелому в житті Південної Волині, перелому великого в справах оборони, колонізації, організації суспільного життя”³¹.

А у промоційній роботі “Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.” дослідник не лише чітко визначив характерні ознаки панського двору, фільварку, економії і дослідив розширення та зріст фільваркового господарства на Волині у XVIII в., але й дав визначення фільварку (одним із перших в українській історіографії). Він підкреслював, що “головне завдання фільваркове – продукувати на ринок..., перебравши функції попереднього двору, він повинен був задовольняти в натурі продуктами сільського господарства як самого пана, так і всіх, хто на пана працював..., разом з тим мав приставляти сировину для панського промисловості. Друга характерна ознака фільварку, залежна від умов, що в них використовував він своє основне завдання, було те, що він виконував свої роботи примусовою панщизняною працею підданих та їх реманентом. Залежно від цього ... фільварок зв’язаний з консервативністю фільваркової техніки

федри історії України в Києві (1924-1930 рр.) // УІ. – 1996. - № 1-4. – С.314-318.

³⁰ Див.: ЗІФВ ВУАН. – Кн. УІ. – К., 1925. – С.10-19.

³¹ Там само. – С.13.

і виснаженням природних багатств краю”³². А головна відмінність фільварку від економії, за визначенням автора, полягала у тому, що в “економії” “панське поле обробляється найманою працею і реманентом дідича”³³.

Одночасно історик звертав увагу на висвітлення залюднення цього району, зосереджуючись на різних формах підтримки дідичами (кредитуванні) селянських господарств у різні часи його існування (під час оселення, природних негараздів, військового спустошення). [На жаль, по війні у своїх працях О.І.Баранович змушений був переглянути цей документально підтверджений висновок, бо він не відповідав сталим марксистським уявленням про експлуататора (дідича) й експлуатованого (селянина)]. Науковець, досліджуючи господарчий розвиток краю, достатньо місця присвятив і “селянському питанню”: статистично показав наявність у селян землі, худоби та реманенту, а також висвітлив динаміку зростання панщизняних днів у другій половині ХУІІІ ст.

Тему про великопанське господарство на Поділлі кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст. досліджував І.І.Кравченко. В своїй статті³⁴ він вивчив економіку та організацію панського господарства часів переходу від фільварку до економії, а разом з тим подав відомості як про господарчий розвиток Поділля, так і про повинності та переміщення населення, підкреслюючи, що “повинності селян були надто тяжкі й не відповідали в ті часи дійсній прибутковості селянського господарства”³⁵.

Науковці НДКГУ також спеціально досліджували селянські рухи на Правобережжі. Так, зокрема, цикл робіт з

³² Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у ХУІІІ ст. // Студії з історії України. – Т.І. – С.56.

³³ Там само. – С.60.

³⁴ Кравченко І. Ямпільський масток наприкінці ХУІІІ та в першій чверті ХІХ століття // Студії з історії України. – Т.ІІ. – С.56-95.

³⁵ Там само. – С.85.

історії гайдамаччини належить перу О.Ю.Гермайзе³⁶. Історик подав нові матеріали про цей народний рух та висвітлив економічне тло тої епохи, бо саме економічні чинники науковець вважав найголовнішими та основними моментами, що керують усіма історичними подіями³⁷.

Цікавими уявляються погляди дослідника на рушійні сили гайдамаччини. О.Ю.Гермайзе доводив, що головну роль в зазначеному русі відігравали колишні селяни й козаки, що відірвалися від хліборобства і стали ходити у найми, себто спролетаризовані елементи. І тільки з часом до гайдамацьких загонів приєдналося правобережне селянство³⁸.

Цю точку зору поділяв і представник історіографічної школи Д.І.Багалія М.В.Горбань, між тим М.І.Яворський вважав, що гайдамаччина була революційною течією організованого селянства³⁹.

Особливо уважно вивчалась науковцями кафедри соціально-економічна ситуація в правобережних селах в середині XIX ст. Зокрема, серію статей з цієї проблематики написав С.В.Шамрай. Його праці – це класичний приклад вивчення “селянського питання”. Так, в студії про вінницьке селянство⁴⁰ автор подав картину протипанського селянського руху на Поділлі в 1840-х роках, окремо спинився на аналізі селянських хвилювань у с. Кустовцях та Заливанщині Вінницького повіту, що набули досить значних розмірів.

Окремі епізоди селянських розрухів в Подільській та Волинській губерніях, що відбувалися за декілька років перед

³⁶ Див.: *Гермайзе О.* Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. - 1924. - Кн.1-2. - С.19-81; *Гермайзе О.* Епізод з Коліївщини 1768 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. - Т.1. - К., 1928.

³⁷ *Гермайзе О.* Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. - 1924. - Кн.1-2. - С.21.

³⁸ Там само. - С.34.

³⁹ Див.: *Глушко С.* Селянське питання в українській науковій літературі за останні 10 років // Студії з історії України. - Т.ІІ. - С.LXIV-LXV.

⁴⁰ *Шамрай С.* Вінницьке селянство 1840-х рр. Протипанський рух у с. Кустовцях та Заливанщині Вінницького повіту на Поділлі // Історично-географічний збірник. - Т.1. - К., 1927. - С.149-161.

Київською козаччиною 1855 р., науковець проаналізував в статті про селянські хвилювання на Правобережжі в середині XIX ст.⁴¹. Вже наприкінці 1920-х рр. в одному з історіографічних оглядів виокремлювався позитивний момент цієї праці, який полягав у тому, що “всю ту селянську боротьбу, всі активні виступи селян проти поміщицької експлуатації він [Шамрай. – О.Ю.] пояснює тими економічними умовами, серед яких перебувало селянство Правобережжя в ті часи”⁴².

Так само економічні чинники С.В.Шамрай вважав тим ґрунтом, на якому виник селянських рух 1855 р. на Київщині, що отримав назву “Київської козаччини”. Присвятивши дослідженню його свою промоційну працю⁴³, історик не тільки подав причини і висвітлив сам хід повстання, але й проаналізував соціальний склад повсталих, вказуючи, що в цьому повстанні брали участь усі шари селянства, але найактивніше виступало селянство найзаможніше, що прагнуло поширити свої земельні наділи для збільшення торгового господарства. Саме цей неординарний висновок, зроблений на підставі архівних джерел, був у 1930-х рр. поставлений С.В.Шамраю у провину (вірніше, його сфальсифікували). Зокрема, колишній колега історика по НДКТУ проф. І.І.Кравченко наголошував, що “контрреволюціонер С.Шамрай ... так само революціонізує куркуля [в роботі вчений стверджував, що селянський рух 1855 р. був революційним, але стихійним. – О.Ю.], доводить, що рушійною силою селянського революційного руху 1855 року на Київщині була сільська буржуазія. Висуваючи куркуля як рушія селянського повстання, - продовжував І.І.Кравченко, - Шамрай ще зафарбував його національними моментами, шукав причини руху не в соціально-економічних мотивах, а в

⁴¹ Шамрай С. Селянські розрухи на Правобережжю в середині XIX віку // ЗІФВ ВУАН. – Кн. XI. – К., 1927. – С.293-310.

⁴² Глушко С. Селянське питання в українській науковій літературі за останні 10 років // Студії з історії України. – Т. II. – С. LXVI.

⁴³ Шамрай С. Київська Козаччина 1855 р. // ЗІФВ ВУАН. – Кн. XX. – К., 1929. – С. 1-129.

історичних традиціях українського націоналізму”⁴⁴. Щодо останнього безапеляційного твердження, то тут йдеться про те, що С.В.Шамрай як у своїй промоційній праці, так і в іншій роботі на цю тему⁴⁵ вказував на існування серед селянства надії із чужоземною допомогою (французів, італійців-гарібальдійців і навіть поляків) визволитися від панщини, що асоціювалась з російськими поміщиками, а отже з Росією⁴⁶. Залишаючи всі ці безглузді звинувачення авторському сумлінню і враховуючи час “критики”, зауважимо, що перенесення С.В.Шамраєм центру уваги на економічні чинники селянських повстань (так само, як і іншими науковцями НДКІУ), а також “марксівська” термінологія свідчать про пристосування наукових поглядів історика до так званої “марксистської” історіографії.

Низка праць співробітників НДКІУ була присвячена дореформеному й пореформеному правобережному селу. Так, О.М.Степанишина в низці статей⁴⁷ висвітлювала маловивчену тоді в історіографії проблему “1861 рік”. Її роботи, багаті на архівні матеріали та статистичні таблиці, дають уявлення про панське та селянське господарство в маєтках графів Браницьких як напередодні реформи (у 1840-1850-х рр.), так і під час переведення цього важливого акту в життя (1861-1872 рр.). Авторка на підставі вивчених джерел, розв’язуючи центральне питання “економічного становища селян напередодні

⁴⁴ *Кравченко І.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // *Записки Історично-археографічного інституту.* – 1934. – № 1. – С.40-41.

⁴⁵ *Шамрай С.* До історії Київської Козаччини 1855 р. // *Україна.* – 1929. – Липень – серпень. – С.82-87.

⁴⁶ Там само. – С.84.

⁴⁷ *Степанишина О.* Сторінка з історії реформи 1861 року в Шевченкових селах // *Студії з історії України.* – Т.П. – С.112-128; *Степанишина О.* Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках // *Студії з історії України.* – Т.ІІІ. – С.117-232.

реформи 1861 року і тих змін, що їх реформа внесла”⁴⁸, відстоює тезу про те, що селяни не виграли від реформи, а потерпіли од неї: їх наділи значно зменшилися, тим часом графи Браницькі залишилися все ж великими землевласниками⁴⁹.

В.Я.Камінський в студії, присвяченій реформі 1861 р. на Поділлі⁵⁰, доводить, що в цьому районі через місцеві умови реформа переводилася відмінними формами і засобами, ніж в інших частинах України. Дослідник уважно вивчив інвентарні правила 1840-х років, діяльність Подільського комітету та загальної комісії з підготовки реформи, а також порядок переведення реформи в життя, і на основі архівних джерел та статистичних даних прийшов до висновку, що на Поділлі “селянство в цілому внаслідок реформи неймовірно економічно підупало”⁵¹.

Розпочав працю над вивчення техніки сільського господарства та її вплив на організацію праці напередодні реформи 1861 р. Д.Є.Бованенко, але невдовзі роботу в кафедрі перервав.

Не набула закінченого вигляду робота П.А.Діхтяра, який на терені НДКІУ започаткував студії з історії селянських рухів на Правобережжі на початку ХХ ст.⁵²

Одночасно із вивчення аграрних відносин на Правобережжі група науковців досліджувала історію промисловості українських правобережних міст.

Продовжував роботу, розпочату ще у дореволюційний період, П.В.Клименко. Дослідник вправно застосовував статистичний метод при розробці теми з історії міст та цехів ХУІ-

⁴⁸ Степанюшина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. - С.117.

⁴⁹ Див.: С.Ш[амрай]. Прилюдна оборона праці О.М.Степанюшиної “Господарство маєтків Браницьких на Київщині та реформи 1860-х років у цих маєтках” // Україна. - 1929. - Січень-лютий. - С.175.

⁵⁰ Камінський В. До історії реформи 1861 року на Поділлі // Студії з історії України. - Т.І. - С.159-176.

⁵¹ Там само. - С.174.

⁵² Студії з історії України. - Т.ІІІ. - С.У.

XIV ст. “з економічного та культурного погляду” та при історично-економічному вивченні розвитку цукрової промисловості⁵³.

У другій половині 1920-х рр. виходить в світ кілька його студій, присвячених українським містам. Історик вважав, що ця проблема варта якнайпильнішої уваги, бо “дослідження українського міста можна вважати найпекучішою потребою сучасності”⁵⁴. З-поміж питань, що студіював П.В.Клименко, треба відзначити дослідження типів міст, їх функцій та ролі⁵⁵ (за вченим, недооцінювання і нез’ясування ролі українського міста було основною хвилюючою попередньої історіографії⁵⁶), характеристику цехів, міської промисловості та торгівлі⁵⁷. Певний підсумок праці історика в цьому напрямку підводила його робота “Цехи на Україні”, перший і єдиний випуск якої був здійснений у 1929 р.

Та вчений не лише сам був зацікавлений у опрацюванні зазначених проблем, але й залучав до їх студіювання молодих фахівців. Зокрема, М.Ф.Карачківський, одним із керівників якого був П.В.Клименко, темою своєї промовної роботи обрав історію київського цехового ремісництва у XIX ст., також він приділяв увагу історії міст Поділля. Роботи М.Ф.Карачківського написані на базі великої кількості обробленого архівного матеріалу, який він не один

⁵³ Див.: Науково-дослідча кафедра історії України в Києві: Звідомлення про діяльність кафедри в 1927/8 році // Студії з історії України. – Т. II. – С. УІІ.

⁵⁴ Клименко П. [Рец. на:] Оттокар Н.П. Опыт по истории французских городов в средние века // Записки Пермского Университета. – Пермь, 1919. – Т. I. – 258 с. // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 142-143.

⁵⁵ Клименко П. Місто і територія на Україні за часів Гетьманщини (1654-1767 рр.) // ЗІФВ ВУАН. – Кн. УІІ-УІІІ. – К., 1926. – С. 308-357.

⁵⁶ Там само. – С. 312.

⁵⁷ Клименко П. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX в. // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 1032-1057.

раз описував і систематизував⁵⁸, і є цінними для подальших досліджень.

Історію міст Правобережної України кінця ХУІ – першої половини ХІХ ст. вивчав також К.Є.Антипович⁵⁹, який ще до зарахування до НДКІУ студіював це питання під проводом проф. О.П.Оглоблина, а в кафедрі ним опікувались П.В.Клименко та В.І.Щербина. На жаль, результати цієї праці в статтю чи монографічну студію оформлені не були.

Історією промисловості України ХІХ ст. цікавився і В.Я.Камінський. Як і К.Є.Антипович, він розпочав свої студії ще у проф. О.П.Оглоблина. А в НДКІУ керівництво над ним перебрали П.В.Клименко та О.Ю.Гермайзе. За основу своєї праці В.Я.Камінський взяв архів Києво-Межигірської фаянсової фабрики, що тоді активно розроблявся київськими істориками (зокрема, тим же О.П.Оглоблиним), а також долучив російську літературу та друковані джерела. В результаті молодий науковець дійшов до висновків, що 1) в 1830-1840-х рр. капіталістичні й артільні підприємства на Правобережжі переважали поміщицькі, 2) українська промисловість розвивалась в цей час дуже повільно, відстаючи від англійської, а часом і від російської, на півстоліття, 3) ця затримка у розвитку української промисловості зле відбивалась на загальному стані українського народного господарства⁶⁰. Прикро, але велика праця (7 др. арк.) про розвій промисловості в Україні, підготовлена В.Я.Камінським, опублікована не була.

В НДКІУ ще одну спробу вивчення історії торгівлі на Правобережжі зробив Ф.Я.Кольченко, що поставив собі за мету дослідити українські ярмарки на цій території. Однак успіху це намагання не мало через ліквідацію кафедри.

Отже, на терені НДКІУ при дослідженні соціально-економічного розвитку Правобережжя охоплювались ширші

⁵⁸ Див.: Карачківський М. Архівна спадщина київських цехів // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІ. - К., 1927. – С.262-286.

⁵⁹ НБУВ, ІР, ф.Х, № 1555, арк.1.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф.166, оп.1, стр.3058, арк.7.

проблеми, ніж при вивченні лівобережних українських земель. Науковці звертали уваги не тільки на історію сільського господарства та селянських рухів, але й розглядали різні питання з історії української промисловості XVIII-XIX ст.

Дослідження соціально-економічної історії Слобожанщини обмежувались в кафедрі працею В.Д.Юркевича. Думається, це пояснюється тим, що на вивченні цього історичного району України зосередили свою увагу співробітники і аспіранти Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури Д.І.Багалія⁶¹.

В.Д.Юркевич під керівництвом М.С.Грушевського досліджував заселення Слобідської України за часів Хмельниччини. Наголосимо, що в цій темі збігалися одночасно два пріоритетні напрямки зацікавлень академіка – по-перше, сам хронологічний відрізок, над яким якраз в той час працював академік, а, по-друге, історія колонізації українських земель.

У своїй промоційній праці, що була надрукована лише у 1932 р.⁶², В.Д.Юркевич подав історію заселення і перших років існування новозаснованих на Слобожанщині міст і слобід, одночасно він підкреслив, що вже з початком оселення виразно помічається процес суспільної диференціації в загальній масі показаного населення й виявляються перші наслідки на утвердження економічно залежних верств⁶³.

Історик доводив, що заселення Слобожанщини в середині ХУІІ ст. було природним продовженням колонізаційного руху української людності на схід. Визначаючи хвилі колонізації, вчений підкреслював, що колонізаційний рух з заходу

⁶¹ Див.: Богданина О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія. – С.189-191.

⁶² Перед тим побачила світ стаття В.Д.Юркевича "Селянські переходи та пограничні комісії половини ХУІІ в." // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІІ-УІІІ. – К., 1926. – С.225-241.

⁶³ Див.: Юркевич В. Еміграція на схід та залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. – К., 1932. – ХІХ, 191 с.; Глушко С. Прилюдна оборона праці В.Д.Юркевича "Заселення Слобідської України за часів Хмельниччини" // Україна. – 1930. – Січень – лютий. – С.223-224.

в 1640-х рр. перервано було повстанням 1648 р., аж знову в 1652 р. піднеслася колонізаційна хвиля. У наступні роки – 1653-1655 вона досягала найбільшого напруження і спала на кінець Хмельниччини. Увагу історика привернув також час закладення українських міст і слобод, появу яких він датував 1653-1655 рр. Враховуючи відмінність у природних умовах західної і південно-східної Слобожанщини, В.Д.Юркевич підмітив, що ці розбіжності сприяли утворенню різних господарських форм і економічних відносин, що призвело до відмінних форм суспільного і політичного побуту.

Дослідник також дійшов висновку, що в основі господарства новозаснованих колоній лежало “посівне хліборобство”. Загалом же науковець визнавав, що ця колонізація часів Хмельниччини перетворила пустотну перед тим Слобожанщину на «осіло залюднену країну»⁶⁴.

Вивчення історії соціально-економічного розвитку Запорожжя також не набуло масовості в НДКІУ. Так, колонізаційні процеси на запорозьких землях (зокрема, утворення Нової Сербії у 1762 р.) вивчав М.М.Ткаченко⁶⁵.

Цікаву тему з історії селянських повстань на Запорожжі розробляв і Д.О.Кравцов. Працюючи в складі Археологічної експедиції НДКІУ, дослідник знайшов матеріали, що висвітлювали “разінський” рух в Україні. На пропозицію М.С.Грушевського⁶⁶ він писав промоційну працю під назвою “Разінщина на Україні”, але не встиг її захистити на кафедрі⁶⁷.

Присвятився дослідженню Запорожжя і Т.М.Гавриленко. У першій частині його роботи “Старші форми еко-

⁶⁴ НА ПУ НАНУ, оп.3, стр.172, № 13, арк.24-24-зв. (тези промоційної праці В.Д.Юркевича).

⁶⁵ Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 р. // Україна. - 1926. – Кн.2-3. – С.146-159.

⁶⁶ Див.: Лист М.С.Грушевського Д.О.Кравцову від 3 липня 1930 р. // НБУВ, ІР, ф.262, № 112, арк.1.

⁶⁷ Кандидатську працю на тему “Украина и Разинское движение” (тобто на ту ж саму тему) Д.О.Кравцов захистив напередодні війни. (Див.: НБУВ, ІР, ф.262, № 97, арк.4, 7).

номічного побуту на Великому Лузі”⁶⁸, що була видрукувана, дослідник звернув увагу на територію Великого Лугу і його ближчих околиць, бо це був третій після поліської і гірської зони своєрідний законсервований район на українських землях. “Відповідні природні умови його, - писав науковець, - ліс, сила птиці, звіра, риби, пасовиська – були підставою своєрідного економічного і суспільного життя цього центру старого Запорожжя. По зруйнуванні Січі тут найдовше лишалися старші форми економічного побуту, законсервовані в цьому глухому куті... Взявши на увагу ще чумацькі шляхи, які проходили тут, можемо витолкувати собі, чому цей район так багатий на запорозьку і взагалі козацьку традицію і в економіці, і в соціальних формах, і в фольклорі”⁶⁹.

Визначаючи скотарство, рибальство і чумацьку торгівлю як економічну базу запорозького козацтва, науковець намагався прослідкувати розвиток цих галузей господарства Запорожжя впродовж ХУІІ-ХІХ століть. Надзвичайно цікавими є порівняння автором відомостей про ці форми господарства, наведених маститими дослідниками Запорожжя Д.І.Багалієм, М.Є.Слабченком, Н.Д.Полонською-Василенко, Ф.К.Вовком, Я.І.Новицьким та ін., із матеріалами етнографічних експедицій кінця 1920-х рр.; описи рибальського і чабанського побуту; характеристика південних, зокрема татарських впливів на українське вівчарство як пануючу форму скотарства в цей період.

Як бачимо, теми робіт більшості науковців кафедри були пов’язані з вивченням історії аграрних відносин і економічного побуту селянства, а також селянських рухів. Недарма на кафедру та її проблематику звернув увагу Міжнародний аграрний інститут при Селянському інтернаціоналі, запросивши науковців до співробітництва⁷⁰.

⁶⁸ Гаєриленко Т. Старші форми економічного побуту на Великому Лузі: Вівчарство і рибальство // ПГ. – 1929. – Вип.3. – С.118-139.

⁶⁹ Там само. – С.131.

⁷⁰ Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Студії з історії України. – Т.І. – С.У.

Також дослідники працювали над студіюванням історії українських міст та української промисловості, але ці питання розроблялися ними більш фрагментарно і менш планово, ніж аграрна історія. Зокрема, спеціальних тем з історії робітництва на кафедрі не було, хоча, звичайно, деякі аспекти зародження пролетаріату та побуту робітників в працях науковців розглядалися.

Разом з тим, хоча в кафедрі превалювала “аграрна тематика” і все, що було пов’язано з історією селянства, за своїм змістом та досягнутим результатом ці праці науковців НДКГУ в більшості своїй наближались до студій істориків-марксистів, бо на перше місце при аналізі тих чи інших явищ дослідники висували економічні чинники, на статистичному архівному матеріалі доводили класове розшарування, а також робили спроби пристосуватись до вимог часу, застосовуючи “марксистську” термінологію.

3.3. Студії з політичної історії України

Зосереджуючи головну увагу на дослідженні соціально-економічної історії України, науковці НДКГУ не могли оминати політичних питань української історії.

Відразу зауважимо, що ця тематика входила до науково-операційних планів кафедри поступово: якщо у 1924-1927 рр. при визначенні тем досліджень лише вказувалось на необхідність студіювання політичних процесів, що розвивались на певній економічній основі, то з 1928 р. ставиться завдання "обслідувати політичні течії другої половини ХУІІ ст.", взаємовідносини українського і московського урядів, формації державного устрою України¹.

І справді, переважна більшість праць науковців кафедри з політичної історії України присвячена якраз дослідженню цього хронологічного відрізка і зазначених проблем.

На жаль, не була опублікована промоційна робота В.С.Євфимовського "Московські городові воєводи на Україні за часів Б.Хмельницького (1654-1657)", в якій автор дав коротку характеристику воєводського інституту в Московщині, освітив питання про московських воєвод на Україні в дипломатичних зносинах Богдана Хмельницького з московським урядом, подав відомості про політичну, військову, фінансову, господарчу і поліцейську діяльність перших воєвод в Україні, а також намалював картину взаємин київських воєвод з українською центральною і місцевою владою². Загалом науковець прийшов до висновку, що політика Б.Хмель-

¹ Звідомлення Науково-дослідчої катеди історії України за рік 1928/9 // Студії з історії України. – Т.III. – С.IV.

² НА ЦУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 14, арк.14.

ницького щодо воєвод відповідала бажанням широких кіл українського населення³.

Д.О.Кравцов, розшукуючи за завданням М.С.Грушевського матеріали до історії Хмельниччини, віднайшов у Московському “Древлехранилищі” цінні документи про перебування московських ратних людей на Запорозжі у кінці ХУІІ ст. Згодом матеріали оформились в одноіменну статтю, яка мала побачити світ у збірнику “Полуднева Україна”. Доля цього збірника, однак, склалася нещасливо: на початку 1930-х років його вже набрані шпальти були розсіпані⁴. Втім, рукопис статті Д.О.Кравцова зберігся, хоча і не повністю: не вистачає останніх сторінок із висновками⁵. Відновити ж їх загальний зміст не важко – ще у 1927 р. Д.О.Кравцов писав про перебування московських ратників на Запорозжі як про неминучий результат “чужої і ворожої Запоріжжю московської політики”⁶.

Велика за обсягом (більше друкованого аркушу) стаття Д.О.Кравцова складається з двох частин, в першій йдеться про політичні, воєнні і дипломатичні передумови появи московських ратних людей на Запорозжі після “Вічного миру” 1686 р., а у другій подається кількісний склад ратників, аналізується їх військове та продовольче забезпечення тощо.

Звернемо увагу на декілька положень, що дають чітке уявлення про зміст студії. Так, аналізуючи умови “Вічного миру”, науковець зазначав, що “московські політики раділи з цього миру, оскільки уступка деяких земель Польщі давала можливість поповнити витрати коштом і козацьких, і татарських земель. Не сумувала, як знаємо, і Польща. І тільки Україна поставилася до цього зовсім інакше. Розподіл між сусідами, де порушувались елементарні принципи народності, і

³ Там само, арк.14-зв.

⁴ Див.: *Швидько Г.* М.С.Грушевський і репресований збірник “Полуднева Україна” // УІ. – 1991-1992. - № 3-4, 1-4. - С.69.

⁵ НБУВ, ІР, ф.Х, № 15297.

⁶ Там само, № 8462, арк.6-зв.

обурював, і ображав”⁷. І саме Запорожжя, - підкреслював Д.О.Кравцов, “рішуче запротестувало проти цього несправедливого “Вічного миру”⁸. Однак одностайності серед запорожців не було: одні радили пристати до Москви, “другі, навпаки, в такому рішенні вбачали помилковий крок і доводили історичними прикладами порушення стародавніх прав і вольностей. На їхню думку, похід на Крим слід було розглядати як похід не тільки проти татар, а й проти Запорожжя...”⁹. Дослідник звернув пильну увагу на те, що намагання московської влади привернути “жалованим” на свій бік козаків одночасно супроводжувалось й утворенням російських воєнних залог на Запорожжі, бо “перебування воеводи на Запорожжі розглядалось в Москві як питання першорядної ваги”¹⁰.

Дослідник також повідомляв про військове спорядження ратників, про яке центральна влада дійсно дбала, та про хлібне забезпечення, що поставлялося, звісно, коштом українських сіл і містечок¹¹. Зрештою, утримання військових людей обходилося московській владі недешево, зважаючи ще й на розмір платні ратникам, однак централізаторські наміри московського уряду переважали над підрахунком численних витрат, - робив висновок історик¹².

Вивчав добу Хмельниччини і В.І.Герасимчук у роботах «Смерть Івана Виговського» та «До питання про «Статті» Б.Хмельницького»¹³.

І.П.Крип'якевич працював над дослідженням державного устрою України. Так, зацікавлення викликає його праця

⁷ Там само, № 15297, арк.1.

⁸ Там само, арк.2.

⁹ Там само, арк.3-4.

¹⁰ Там само, арк.6.

¹¹ Там само, арк.14-16.

¹² Там само, арк.18.

¹³ *Герасимчук В. Смерть Івана Виговського* // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С.Грушевського. - Т.1. - Частина історико-літературна. - К., 1928. - С.205-216; *Герасимчук В. До питання про «Статті» Б.Хмельницького* // Записки НТШ. - Т.С: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. - Ч.П: Праці історичні. - Львів, 1930. - С.213-235.

про життя та діяльність тоді ще маловідомого в історіографії українського політика Остафія Астаматія¹⁴.

До доробку НДКІУ слід зарахувати праці Л.О.Окіншевича з історії центральних державних установ України-Гетьманщини ХУП-ХУП ст., виконані під час його аспірантського стажу в НДКІУ¹⁵. Вчений докладно вивчав створення, функції та склад інститутів влади Гетьманщини, а також порівнював їх з установами інших держав. Ці праці сьогодні визнані класичними із історії державного права України-Гетьманщини¹⁶.

Політичну ситуацію в Києві у ХУІІ і ХІХ ст. Змальовував у численних студіях В.І.Щербина. Науковець, зокрема, розглядав боротьбу Києва за автономію¹⁷, взаємовідносини України і російського уряду у середині ХУІІІ ст.¹⁸, участь киян у законодавчій комісії 1767 року¹⁹, дії київських урядовців в останні роки існування магдебурзького права²⁰ тощо.

В окрему групу можна виокремити роботи співробітників НДКІУ, в яких розглядаються різні аспекти революційного руху в Україні ХІХ – початку ХХ ст. Так, О.Ю.Гер-

¹⁴ Крип'якевич І.П. Остафій Астаматій (Осаматенко), український посол в Туреччині 1670-их рр. // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.6-11.

¹⁵ Окіншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині (Історично-юридичний нарис) // Україна. – 1924. – Кн.4. – С.12-26; Окіншевич Л. Генеральна Старшина на Лівобережній Україні ХУП-ХУП вв. // Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права. – К., 1926. – Вип.2. – 93 с.; Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини ХУП-ХУІІІ ст. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.6, 8. – К., 1929-1930. – Вип.8. – 352 с.

¹⁶ Окіншевич (Окіншевич) Лев Олександрович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.871.

¹⁷ Щербина В.І. Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1925. – С.167-216.

¹⁸ Щербина В.І. Україна і російський уряд у середині ХУІІІ віку: З приводу новознайденого журналу перебування у Києві цариці Лизавети в 1744 р. // ЗІФВ ВУАН. – Т.УІ. – К., 1925. – С.34-90.

¹⁹ Щербина В.І. Участь Києва у Законодавчій Комісії 1767 року // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.7-12.

²⁰ Щербина В.І. Київ в 20-х роках ХІХ століття (З матеріалів жандармського архіву) // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.112-118.

майже студіював декабристський рух²¹, діяльність Кирило-Методіївського братства²², вивчав діяльність і погляди М.П.Драгоманова та інших українських соціалістів²³. Його перу належить перша в історіографії спроба висвітлити історію створення та діяльності Революційної української партії (РУП)²⁴. Більше того, у великій монографії про РУП дослідник дав огляд економічних і соціальних процесів, що відбувалися в Україні в кінці ХІХ та на початку ХХ ст. і які імперативно впливали на українську громадську думку, та нові ідеологічні шукання. У зв'язку із організацією і розвитком УРП та перетворенням її в УСДРП О.Ю.Гермайзе подав нарис про український національний рух та його соціально-політичну диференціацію. Вчений також присвятив кілька праць вивченню революційного руху в Україні у 1910-х рр.²⁵.

О.Ю.Гермайзе був єдиним в НДКІУ науковцем, хто так послідовно опрацьовував історію революційного руху в Україні у ХІХ і ХХ ст., а його праці повністю відповідали тогочасним уявленням про марксистські принципи дослідження.

²¹ Гермайзе О.Ю. Рух декабристів і українство // Україна. - 1925. - Кн. 6. - С.25-38.

²² Гермайзе О.Ю. П.Куліш і М.Костомаров як члени Кирило-Методіївського братства // Шевченко та його доба. - Збірник перший. - Х., 1925. - С.38-56.

²³ Гермайзе О.Ю. М.І.Костомаров // Життя й революція. - 1925. - № 5. - С.6-11; Гермайзе О.Ю. М.Костомаров в світлі автобіографії // Україна. - 1925. - Кн.3. - С.79-87; Гермайзе О.Ю. М.П.Драгоманов в українській історіографії // Україна. - 1926. - Кн.2-3. - С.125-145.

²⁴ Гермайзе О.Ю. 25-ліття революційної української партії (Р.У.П.) // Життя й революція. - 1925. - № 3. - С.20-24; Гермайзе О.Ю. Нариси з історії революційного руху на Україні. - Т.1: Революційна Українська Партія (РУП). - К., 1926. - 389 с.

²⁵ Гермайзе О.Ю. 3 революційної минувшини Києва (конференція українського студентства в Києві в 1911 р.) // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. - К., 1926. - С.393-429; Гермайзе О.Ю.. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український Археографічний збірник. - Т.1. - К., 1926. - С.271-354.

Однак вчений не був один-одним серед співробітників кафедри, хто вивчав створення політичних партій в Україні та погляди соціалістів.

Зокрема, діяльність М.І.Зібера у Києві привернула увагу М.М.Ткаченка²⁶.

А темою промоційної праці О.Я.Павлика (також неопублікованої) було студіювання “Українсько-польської угоди та заснування радикальної партії в Галичині”. Науковець розглядав проблему надзвичайно широко: начерки про причини українсько-польської угоди, її сутність та про створення радикальної партії він попередив нарисами про соціально-економічний та політичний розвиток Галичини 1870-1880-х рр., висвітлив діяльність народовців і москвофілів та галицько-українські взаємини у цей період.

Значну увагу вчений звернув і на пропаганду соціалістичних ідей в Галичині, на погляди М.Драгоманова, С.Подольського, М.Павлика, І.Франка²⁷.

Фактичний стан громадської української роботи в Києві протягом майже чверті століття – від 1850-х рр. до 1876 р. розглядав у єдиній своїй монографічній роботі Ф.Я.Савченко²⁸. Аналізуючи причини появи Емського указу 1876 р., його зміст і наслідки, науковець підкреслював, що “відверто указ ставив перед собою мету знищити культурно-національне українське життя, але висилкою особливо небезпечних, на думку його авторів, українських діячів та іншими засобами змагався боротися проти українських революційно-соціалістичних організацій, що так чи інакше були зв’язані також і з українськими національно-революційними осередками – старою й новою “Громадами”²⁹.

²⁶ Ткаченко М. М.І.Зібер у Києві, 1864-1876 // Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергієвича Грушевського. - Т.І. - К., 1928. – С.349-358.

²⁷ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 20, арк.31-32.

²⁸ Савченко Ф.Я. Заборона Українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. – К., Х.: ДВУ, 1930. – 415 с.

²⁹ Там само. – С.228.

Як видно з наведених даних, співробітники НДКГУ при студіюванні політичної історії України звертали найбільше уваги на кілька історичних періодів. Це, по-перше, часи Хмельниччини і другої половини ХУІІ ст., по-друге, період ХІХ – поч. ХХ ст. Але якщо при дослідженні української політичної історії середини і другої половини ХУІІ ст. вивчалися взаємовідносини українського і московського урядів, формація державного устрою України тощо, то праці, присвячені історії України ХІХ – початку ХХ ст. зосереджені головню на різних революційних рухах в Україні, їх змісті, формуванні різних політичних партій та організацій, діяльності та поглядах представників українського соціалістичного руху. Втім, ці дослідження не змогли перевершити за кількістю та різноманітністю тематики студій з соціально-економічної історії України, та й політологічними працями, узагальнюючими доробок співробітників кафедри в цьому напрямі, історіографія не збагатилася. Зрештою, дослідників, що працювали над політичною історією України в кафедрі, було не так вже й багато.

3.4. Етнологічні, культурологічні та літературознавчі праці

Співробітники НДКГУ багато зробили і в ділянках етнологічно-фольклорних, культурологічних та літературознавчих студій. Нечисленні науковці за досить-таки короткий час значно прислужились розробці питань як наукознавчого та методологічного плану, так і окремих спеціальних проблем.

Передусім дамо характеристику етнографічним та фольклористичним студіям. Відповідно до загальних завдань, які ставив перед собою Кабінет, а потім Відділ примітивної культури (розроблення методики збирання етнографічних матеріалів, методології комплексного обслідування України, дослідження пережитків примітивної культури на Україні, порівняльна слов'янська етнологія, порівняльне дослідження народної української творчості (слов'янський ритуал і річний святочний круг), висвітлення соціологічних підстав народної творчості, історія етнографії¹) розглянемо здобутки науковців в цих напрямках.

Методологічне значення мають праці М.С.Грушевського та К.М.Грушевської про різні західноєвропейські етнологічні школи. Про еволюцію та зміст соціологічної школи Е.Дюркгейма, а також про її засновника йдеться у студії акад. М.С.Грушевського², який називає її одною з “найбільш шанованих наукових фаланг” та “високоцінним огнищем соціоло-

¹ Звідомлення Науково-дослідчої катедри історії України за рік 1928/9 // Студії з історії України. – Т.ІІІ. – С.УІ.

² *Грушевський М.С.* Відродження французької соціологічної школи // ПГ. – 1926. – Вип.1-2. – С.112-117.

гічного дослідіу і головнo – соціологічної методології”³ і закликає “нашу соціологічну братію” вважати її за візирець.

Дві кульмінаційні точки етнологічної мислі, два етнологічні полюси – “культурно-історична” школа німецького етнологa В.Шмідта та французька соціологічна школа Е.Дюркгейма та Л.Леві-Брюля - знаходяться в центрі уваги К.М.Грушевської⁴. І хоча дослідниця називає школу В.Шмідта “антиеволуційною”, а праця її просякнута симпатією до школи Е.Дюркгейма, вчена переконана, що знищення однієї школи на користь іншої не є бажаною для науки. Адже, підкреслює К.М.Грушевська, “обидва великі центри своєю різноманітною діяльністю, що невпинно збагачує науку, раз у раз можуть стати прикладами і порадиниками для різних молодших adeptів етнології – візирцями чи організаційної роботи чи практичного збирання чи погодження теоретичних проблем з польовою роботою. Всім сим вони можуть зложити цінну услугу зокрема і українському народознавству, що впорядковуючи свої плани і роботу, стоїть перед складною проблемою використання даних світової етнології для вивчення Рідного Народу”⁵.

Вартісними для наукознавства є також робота К.О.Копержинського з проблем тогочасного розуміння термінів антропологія, народознавство, етнологія, етнографія і фольклор⁶ та студія К.М.Грушевської, де авторка вияснює поняття і предмет досліджень спеціального і загального народознавства (етнології), історії культури та соціології⁷.

³ Там само. – С.116, 117.

⁴ Грушевська К.М. Два центри етнологічної науки (з подорожніх вражень) // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.81-96.

⁵ Там само. – С.96.

⁶ Копержинський К.О. До питань систематики і термінології в народознавстві: Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропологія, народознавство, етнологія, етнографія і фольклор // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.97-109.

⁷ Грушевська К.М. До взаємин між загальним і спеціальним народознавством: З приводу статті Victor'a von Geramb'a «Zur Frage nach den Grenzen, Aufgaben und Methoden der deutschen Volkskunde» // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.110-114.

Аналізом та ґрунтовністю думок відзначається робота К.О.Копержинського про яфетичну теорію М.Марра та її значення для етнології⁸. В праці автор показує двоїстість цієї теорії, її позитивні та негативні моменти та висловлює думку про важливість яфетичної теорії для етнології, оскільки в ній виявляються спроби матеріалістичного освітлення й застосовуються соціологічні принципи дослідження.

Важливою ділянкою досліджень з етнології і соціології в НКДПУ вважалося ґрунтовне студіювання світової літератури з цих питань. Недарма відділ критики й бібліографії “Первісного громадянства” інколи за кількістю рецензій перевершував відділ статей. Це яскраво унаочнює переконання акад. М.С.Грушевського у тому, що дослідження української примітивної культури та її пережитків, а також її соціологічне обґрунтування неможливо без опанування повішої світової літератури.

Після ознайомлення з творами європейських вчених та їх обговорення в кафедрі, в часописах (передусім, в “Первісному громадянстві”) друкувались рецензії на роботи німецьких, французьких, англійських, російських та ін. вчених.

Що більше, рецензії не лише інформували про досягнення європейської науки, але й критично оцінювали їх з точки зору соціології. Інколи, обговорюючи праці, далекі за змістом від українського матеріалу, автори висловлювали цікаві гадки щодо відповідних явищ в Україні⁹. Дуже часто ґрунтовні праці дослідників НДКІУ з’являлись як відповідь на ту чи іншу роботу іноземних фахівців і їх важко назвати рецензіями в загальноприйнятому розумінні¹⁰. Тут варто згадати розвідки

⁸ Копержинський К.О. Яфетична теорія та її значіння для етнології // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.3-23.

⁹ Див.: Танан К. [Рец. на:] Первісне громадянство та його пержитки на Україні. – 1927. – Вип.1-2 // Червоний шлях. – 1929. – № 1. – С.283.

¹⁰ Можливо, це і є справжня наукова рецензія, а ми зараз при рецензуванні лише робимо огляд книги та переказуємо її зміст?

К.М.Грушевської “з приводу” книг П.Сентіва¹¹, М. Гальб-
вакса¹², Ф.Я.Савченка – “з приводу” робіт П.Бюро¹³, К.О.Ко-
пержинського – “з приводу” праць О.Брікнера¹⁴, К.Т.Штеппи
– “з приводу” книги Райценштайна¹⁵ та ін.

Пильна увага зверталась науковцями на вивчення українських обрядів, побуту та звичаїв в різних районах країни й на їх порівняння із подібними обрядами, що були розповсюджені як в Україні, так і в інших країнах. Цьому сприяли програми, спеціально розроблені в Кабінеті примі-
тивної культури і в інших інституціях Асоціації культурно-
історичного досліджу, та численні стенографічні експедиції (про
це докладно йшлося в параграфі 2.6).

В НДКУ вивчалися найрізноманітніші обряди. Так, досліджувала звичаї, зв’язані із закладами будинку та обря-
довістю хліба Л.П.Шевченко¹⁶. Похоронно-поминальні обряди
стояли в центрі зацікавлень В.С.Денисенка. Обрядовість виїз-
дів у дорогу в українській пісні вивчала Є.С.Смолинська. Со-
ціологічний аналіз постриження та інших обрядів, «відправ-

¹¹ *Грушевська К.М.* Спроби соціологічного об’яснення народньої казки: З
приводу книги Saintyves P. Les contes de Perrault et les recits paralleles. Leurs
origines (Coutumes primitives et liturgies populaires). - Paris. Librairie critique
E.Nourry, 1923. - XXIII + 646 s. // ПГ. - 1926. - Вип.1-2. - С.96-111.

¹² *Грушевська К.М.* Людський колектив як підвалина пам’яті: З приводу
книги Halbwachs M. Les cadres sociaux de la memoire. - Paris, 1925 // ПГ. -
1926. - Вип.3. - С.93-104.

¹³ *Савченко Ф.Я.* Соціологія в розумінні французької “нової демократії”: З
приводу книги: Bureau P. La Science des Moeurs. Introduction a la methode
sociologique. - Paris, 1926. - 328 s. // ПГ. - 1926. - Вип.3. - С.105-110.

¹⁴ *Копержинський К.О.* Новіші праці Ол. Брікнера з слов’янської мітології: З
приводу книг Bruckner A. Mitologia Slowianska. - W Krakowie, 1918. - 152 s.,
Mitologia Polska: Studjum porównawcze. - 144 s. // ПГ. - 1926. - Вип.3. -
С.111-121.

¹⁵ *Штена К.Т.* Проблеми античного релігійного синкретизму в зв’язку з
мотивами староукраїнської легендарної творчості: З приводу книги
Reitzenstein-Schraeder. Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und
Griechenland. - Leipzig, 1922 // ПГ. - 1927. - Вип.1-3. - С.114-127.

¹⁶ *Шевченко Л.П.* Звичаї зв’язані з закладами будівлі // ПГ. - 1926. -
Вип.1-2. - С.87-95.

люваних над дітьми й підлітками», робив М.С.Грушевський¹⁷. Звичай при виїзді у дорогу та засоби жіночої господарської магії пильно студіювала К.М.Грушевська¹⁸ тощо. На жаль, результати досліджень з деяких тем, що їх розробляли співробітники Кабінету, оприлюднені не були.

Серію робіт про обрядовість слов'ян опублікував на сторінках "Первісного громадянства" К.О.Копержинський¹⁹. Досліджуючи цикли обрядовості у слов'ян у зв'язку з господарчими сезонами і звертаючи передусім увагу на обряди в різних районах України, дослідник проводив також їх порівняння із обрядами інших слов'янських народів, знаходячи як подібності, так і відміни. Більше того, вчений не лише ознайомлював читачів із описами слов'янських свят, окреслював хронологічні межі зими, хліборобського, рибальського, скотарського та інших господарських сезонів за народними уявленнями тощо, але й давав лінгвістично-соціологічний аналіз слов'янської обрядовості. Значний інтерес становить також складена ним бібліографія праць із зазначеної тематики. Його перу належить і цікава стаття з косарської обрядовості²⁰.

Співробітники і аспіранти НДКГУ багато зробили також для публікації етнографічних матеріалів. Передусім не можна не назвати підготовлені К.М.Грушевською два томи

¹⁷ *Грушевський М.С.* Постриження й інші обряди, відправлені над дітьми і підлітками // ПГ. – 1926. – Вип.1-2. – С.83-86.

¹⁸ *Грушевська К.М.* З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.9-44.

¹⁹ *Копержинський К.О.* Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // ПГ. – 1926. – Вип.1-2. – С.36-75; *Копержинський К.О.* Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.45-59; *Копержинський К.О.* Господарчі сезони у Слов'ян (з історії новорічного циклу обрядовості) // ПГ. – 1928. – Вип.1. – С.57-94; *Копержинський К.О.* До системи понять часу у Слов'ян (з історії новорічного циклу обрядовості) // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.3-63 та ін.

²⁰ *Копержинський К.О.* Пережиток симпатетичної магії в косарській обрядовості на Україні // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. Т.1: Частина історично-літературна. – К., 1928. – С.495-501.

Корпусу українських народних дум²¹, який і “досі залишається єдиним справді науковим виданням, найповнішим і найґрунтовнішим серед усіх видань українського героїчного епосу”²².

Цікаве це видання і з методологічного боку, адже дослідниця під час підготовки дум до видання брала до уваги не тільки історичні, але й літературно-соціологічні, психологічні та естетичні фактори, широко застосовувала історико-літературний та фольклорно-порівняльний принципи дослідження²³.

Вартісними є також публікації автобіографії кобзаря Павла Кулика, підготовленої Л.П.Шевченко²⁴, запису К.В.Квітки про побут лірників²⁵, чабанської думи й переказів про вівчарство та рибальство на Великому Лузі, записані Ю.Т.Сербулом, В.С.Парансуньком та іншими членами Етнографічного гуртка при КІНО²⁶. Рідкий документ другої половини ХУІІ ст. про наказ Брюховецького спалити відьом опублікував Д.О.Кравцов²⁷.

Науковці також присвятились оприлюдненню невиданих робіт та епістолярію українських етнографів та фольклористів, а також аналізу вже відомих праць. Назвемо хоча б публікацію невиданого запису Опанаса Маркевича, зроблену Ф.Я.Савченком²⁸, та його ж коментарі та варіанти пісень

²¹ Див.: Українські народні думи. Т.1-й корпусу. – К., 1927. – 397 с.; Т.2-й корпусу. – Х., К., 1931. – XXX + 304 с.

²² Матяш І. Катерина Грушевська ... – С.80.

²³ Савченко Ф. Етнографія і фольклор: Бібліографічний огляд // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.124.

²⁴ Шевченко Л.П. Автобіографія кобзаря Павла Кулика // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.103-104.

²⁵ Квітка К.В. До вивчення побуту лірників // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.115-129.

²⁶ Див.: Гавриленко Т.М. Старші форми економічного побуту на Великому Лузі. Вівчарство і рибальство // ПГ. – К., 1929. – Вип.3. – С.132-139.

²⁷ Кравцов Д.О. Брюховецький і відьми // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.3-5.

²⁸ Савченко Ф.Я. “Родини, хрестини, похрестини” (невидана запись 1854 р. Опанаса Маркевича) // ПГ. – 1926. – Вип.1-2. – С.76-82.

Я.Головацького²⁹, видрук епістолярію П.Мартиновича та В.Горленка у 1880-х рр.³⁰, листування Я.Головацького з О.Бодянським та П.П.Чубинського з Я.П.Полонським, підготовлені тим же невтомним Ф.Я.Савченком³¹.

Не можна обійти увагою й цікаву статтю аспіранта НДКІУ В.С.Денисенка, присвячену порівняльному аналізу болгарської та французької редакцій праці визначного українського етнографа та антрополога Ф.К.Вовка "Шлюбний ритуал та обряди на Україні"³². В цій роботі дослідник показав копітку працю вченого, а також подав переклад українською мовою деяких помилок, що були помічені ним у виданні цієї роботи, зробленого Українським педагогічним інститутом у Празі у 1927 р.³³. Проведена молодим істориком праця цінна й тим, що дала певний матеріал для кращого вивчення болгарського періоду життя Ф.Вовка.

Цікавим доповненням до історії етнографії є статті біографічного характеру: К.В.Квітки про М.О.Максимовича і Аляб'єва³⁴, Філарета Колессу³⁵, Шарля Лефлера³⁶, Г.Хо-

²⁹ Савченко Ф. Ненадруковані примітки, пояснення й варіанти пісень Головацького // ПГ. – 1929. – Вип.2. – С.75-88.

³⁰ Грушевська К.М. З етнографічної праці 1880 років: До листування П.Мартиновича і В.Горленка // Науковий збірник за рік 1929: Записки УНТ в Києві. – Т.ХХХІІ. – К., 1929. – С.136-152.

³¹ Савченко Ф.Я. Листування Я.Головацького з О.Бодянським (1843-1876) // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Кн.5. – К., 1930. – С.121-169; Савченко Ф.Я. Листи П.П.Чубинського до Я.П.Полонського (1860-1874) // За сто літ. – Кн. 6. – К., 1930. – С.134-144.

³² Денисенко В. "Шлюбний ритуал та обряди на Україні" Хв. К. Вовка у першій – болгарській і другій – французькій редакції // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.143-161.

³³ Там само. – С.155-161.

³⁴ Квітка К.В. Максимович і Аляб'єв в історії збирання українських мелодій // ПГ. – 1928. – Вип.1. – С.119-144.

³⁵ Квітка К.В. Філарет Колесса // Музика. – 1925. – Кн.11-12. – С.73-76.

³⁶ Квітка К.В. Композитор Шарль Лефлер і Україна // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.186-187.

доровського³⁷, а також спогади Л.П.Шевченко про акад. В.М.Гнатюка³⁸.

Значне місце у доробку співробітників Кабінету посідають дослідження з музичної етнографії. Два корифеї етномузикознавства – К.В.Квітка та Ф.М.Колесса, чий доробок є неоцінений для української науки³⁹, у другій половині 1920-х рр. виступили із рядом робіт, де вивчали музику та тексти українських народних пісень на різних історичних етапах⁴⁰, тоніку, мелодику, ритміку українських пісень, а також впливи на них інших народів⁴¹.

Спеціально в Кабінеті примітивної культури проводилось соціологічне вивчення української казки. До цієї теми, зокрема, зверталась К.М.Грушевська, промоційну студію, присвячену соціологічному аналізу “Казки про вдячного мерця” захистив П.С.Глядківський.

Так, К.М.Грушевська, висловлюючи свої міркування з приводу книги П.Сентіва, підкреслила, що ця робота цінна вже своїм порушенням питань про соціологічне значення казок. Дослідниця була переконана, що загальне правило про

³⁷ *Квітка К.В.* Григорій Ходоровський. 1853-1927: [Некролог] // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХІ-ХХІІ. – К., 1929. – С.355-359.

³⁸ *Шевченко Л.П.* Спомини про акад. В.М.Гнатюка // ПГ. – 1926. – Вип.3. – С.122-124.

³⁹ Див.: *Філенко Т.* З архіву Сергія Єфремова: Листи Климента Квітки // Народна творчість та етнографія. – 1994. – №2-3. – С.46-50.

⁴⁰ *Квітка К.В.* Музыкальная этнография на Украине в послереволюционные годы // *Этнография*. – 1926. – № 1-2. – С.211-221; *Колесса Ф.М.* Українська народна пісня в найновішій фазі свого розвитку // Ювілейний Збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. Т.1. - Частина історико-літературна. – К., 1928. – С.564-590; *Колесса Ф.М.* Українська народна пісня на переломі ХУІІ-ХУІІІ вв. Присвячено пам'яті Михайла Максимовича // Україна. – 1928. – Кн.2. – С.47-82.

⁴¹ *Квітка К.В.* Первісні тоноряди // ПГ. – 1926. – Вип.3. – С.29-84; *Квітка К.В.* Віддих у народних співках // Етнографічний Вісник. – 1927. – Кн.5. – С.179-188; *Квітка К.В.* До питання про тюркський вплив на українську народну мелодику // Ювілейний Збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. Т.1: Частина історико-літературна. – К., 1928. – С.866-876.

те, що вивчення соціальних фактів слід починати від найпримітивніших форм, має вартість також для соціологічного аналізу казки, хоча й ускладнює підготовчу роботу на практиці. Проте, наголошувала К.М.Грушевська, такий шлях “позволяє уникнути корінних помилок в системі пояснень”⁴².

П.С.Глядківський зробив спробу висвітлити докладно вивчену в західноєвропейській науці, але не відому в українській історіографії “Казку про вдячного мерця”. Він зібрав і дослідив українські варіанти казки, застосувавши для досліді соціологічний метод і широко вживаючи порівняння українського матеріалу з неукраїнським. Прикро зазначати, але вже готова до друку праця світу не побачила.

Досить інтенсивно, хоча і не так масово та не так широко, в НДКІУ велись культурологічні та літературознавчі дослідження. Тон цим студіям, звичайно, задавав сам керівник кафедри, який писав ґрунтовну “Історію української літератури”.

Розгалуження шкільної справи, що мало місце у ХУІІІ – на початку ХІХ ст. і привело до заміни старої школи, загальної по своїм програмам та складу учнів, на нову, спеціальну за програмами та пристосовану до вимог певної верстви і тільки для неї приступну, вивчав О.С.Грушевський⁴³.

Л.В.Миловидов студіював історію освіти на Чернігівщині ХУІІІ-ХІХ ст., пильно досліджуючи освіту українського шляхетства у ХУІІІ ст. та проекти високих шкіл в Україні. В доповіді про проекти університетів на Чернігівщині він наочно показав, що тенденція виділитися в окрему соціальну верству, ускладнення військової справи та бажання засвоїти світське поводження направляли українське шляхетство з другої половини ХУІІІ ст. до вищих й привілейованих російських шкіл та за кордон, що не могло не вплинути на

⁴² *Грушевська К.М.* Спроби соціологічного об'яснення народньої казки ... – С.111.

⁴³ *Грушевський О.С.* Зміни шкільної системи на Лівобережжі в ХУІІІ в. // Україна. – 1924. - Кн.1-2. – С.82-87.

бажання завести вищу школу і на Україні⁴⁴. Розглядаючи проекти високих шкіл на Сіверщині, зокрема плани заснування Батуринського, Чернігівського, Новгород-Сіверського університетів, Л.В.Миловидов підкреслив, що ці нереалізовані проекти вищої школи на Україні прискорили русифікацію українського шляхетства⁴⁵.

Вивчав історик також функціонування недільних шкіл на Чернігівщині, що у 1860-1862 рр. існували у Глухові, Ніжині, Чернігові та Новгород-Сіверському. Також він звернув увагу на працю жіночих щоденних шкіл⁴⁶, відшайшов цікаві документи про пожертвування Т.Г.Шевченка Чернігівській недільній школі⁴⁷.

Коротку історію київських недільних шкіл та їх роль у вивченні конкретних завдань української інтелігенції в сфері поширення освіти серед народу розглядав у одній із своїх праць С.В.Глушко⁴⁸.

Не поодиноким явищем серед співробітників НДКІУ було студіювання історії книги. Так, дослідженню українських ритодруків, шрифтів та екслібрисів було присвячені кілька робіт П.В.Клименка⁴⁹. Київські стародруки ХУП - поч. ХУІІІ ст. також вивчали М.М.Ткаченко⁵⁰ та В.І.Щербина⁵¹. А В.А.Ігнатієнко студіював українську книгу та українську

⁴⁴ Проекти університетів на Чернігівщині у ХУІІІ ст. // Україна. – 1929. – Вересень. – С.172.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х рр. // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.431-442.

⁴⁷ Див.: НБУВ, ІР, ф.Х, № 17754.

⁴⁸ Глушко С.В. Драгоманов і недільні школи // Україна. – 1924. – Кн.4. – С.35-42.

⁴⁹ Клименко П.В. Українські ритодруки // Бібліологічні Вісті. – 1925; Клименко П.В. Графіка шрифту в Острозькій біблїї // Українська книга ХУІ-ХУІІІ ст. – К., 1926; Клименко П.В. Перший український Ex-Libris // Бібліологічні вісті. – 1929. – № 2-3. – С.95-97.

⁵⁰ Ткаченко М.М. Про Київські стародруки ХУП і початку ХУІІІ ст. (1616-1721 рр.) // Бібліологічні вісті. – 1924. – Ч.1-3.

⁵¹ Щербина В.І. До питання про стародрук 1659 р. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХУ. – К., 1929. – С.35.

періодики XIX – початку XX ст., склав бібліографію української періодики за 1816-1916 рр.⁵².

Можна казати і про певний внесок науковців кафедри у театрознавство. Зокрема, у цілому циклі статей К.О.Копержинський висвітлював історію театру в Україні⁵³. Не обійшов увагою виступи українських труп П.К.Федоренко⁵⁴.

Дослідники також звертали увагу на спеціальні культурологічні теми. Приміром, культурне життя на Буковині у 1848-1914 рр. було одним із предметів досліджень В.М.Костащука⁵⁵. А огляд сучасного йому культурного і мистецького життя Києва постійно робив С.Ю.Гасевський⁵⁶.

Не менше (за кількістю) студій співробітників НДКІУ мало літературознавчий характер. Ці праці умовно можна розділити на три групи: 1) власне, дослідження з теорії та історії літератури, висвітлення життєписів значних українських художників слова та аналіз їх доробку; 2) публікації епістолярію письменників та коментарів до нього, а також матеріалів

⁵² Ігнатієнко В.А. Українська преса 1905-07 рр. // Життя й революція. – 1925. – № 11. – С.34-39; Ігнатієнко В.А. Українські нелегальні видання рр. 1914-1917 // Бібліологічні Вісті. – 1926. – №1; Ігнатієнко В.А. “Часописи Поділля”, історично-бібліографічний збірник М.Білинського, Н.Співацької та Ів.Кревецького // Бібліологічні Вісті. – 1928. – № 1. – С.148-150; Ігнатієнко В.А. Бібліографія української періодики (1816-1916 рр.) // Труды Інституту Книгознавства. Т.ІУ. Праці Бібліографічної секції. – К. – 285 с. та ін.

⁵³ Копержинський К.О. Магічно-акробатичні і пантомімічні вистави на Україні в другій половині ХУІІ та на початку ХІХ ст. // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.53-61; Копержинський К.О. З історії театру на Чернігівщині (1750-1830 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К, 1928. – С.402-430 та ін.

⁵⁴ Федоренко П.К. Трупа М.Л.Кропивницького у Чернігові в 1883 р. // Україна. – 1929. – Вересень. – С.95-97.

⁵⁵ Костащук В.М. Громадське та культурне життя Буковини від 1848 р. до 1914 р. // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.15-24.

⁵⁶ Гасевський С.Ю. Літературно-театральне та музично-мистецьке життя Києва // Червоний Шлях. – 1927. – № 4. – С.229-230. (Підпис - Л.Гайка); Гасевський С.Ю. Культурне, мистецьке та літературне життя Києва // Червоний шлях. – 1928. – № 1. – С.154-155. (Підпис - Л.Гайка); Гасевський С.Ю. Культурно-мистецьке життя Києва // Червоний Шлях. – 1929. – № 3. – С.155-157. (Підпис - Л.Гайка) та ін.

про життя і діяльність літераторів; 3) рецензії на художні твори та літературознавчі праці, що з'являлись в той час в Україні.

Назвемо головні проблеми, на яких фокусувалась увага науковців НДКІУ. Так, теоретичні питання літературознавства (методологія, зміст та форма, сюжет твору, теорія поезії та ін.) розробляв С.Ю.Гаєвський⁵⁷.

Дослідник також досліджував візантійські хроніки і хроніку Амартола та їх взаємовідношення з українським початковим літописанням; продовжував обробляти різні редакції повісті "Александрія"⁵⁸, вивчав перші переклади грецьких хронографічних праць на староукраїнську мову (!) в Х-ХІІ століттях тощо⁵⁹.

Про українського письменника ХУІ ст. Василя Суразького написав розвідку К.О.Копержинський⁶⁰.

Виймово ґрунтовні праці про творчість І.П.Котляревського та його "Енеїду" належать перу М.М.Марковського⁶¹.

Багато робіт науковці НДКІУ присвятили вивченню та осмисленню творчості Т.Г.Шевченка та його доби. Тут не

⁵⁷ *Гаєвський С.Ю.* Теорія поезії. Науково-популярний підручник. - 2-е вид., перероблене і доповнене. - К., Х., 1924. - 127 с.; *Гаєвський С.Ю.* На літературно-методологічні теми // *Життя й революція*. - 1926. - № 4. - С.81-88; *Гаєвський С.Ю.* Фрайдизм у літературознавстві // *Життя й революція*. - 1926. - № 10. - С.70-75; *Гаєвський С.Ю.* Полеміка за зміст і форму та сюжет (Етюди з літературознавства) // *Життя й революція*. - 1926. - № 11. - С.53-61.

⁵⁸ *Гаєвський С.Ю.* "Александрія" в давній українській літературі (Вступ і тексти): У серії "Пам'ятки мови та письменства давньої України". Т.ІІ. Давня українська повість. Ч. 1. К., 1929 - ХІУ+237 с.

⁵⁹ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 21, арк.1-2-зв.

⁶⁰ *Копержинський К.О.* Український письменник ХУІ століття Василь Суразький // Науковий збірник за рік 1926: Записки УНТ в Києві. - Т.ХХІ. - К., 1926. - С.38-72.

⁶¹ *Марковський М.М.* "Енеїда" Івана Петровича Котляревського // ЗІФВ ВУАН. - Кн.ІХ. - С.78-155; Кн.Х. - С.48-74; *Марковський М.М.* "Найдавніший список "Енеїди" І.П.Котляревського й деякі думки про генезу цього твору. - К., 1927. - 182 с. та ін.

можна не згадати студії О.Ю.Гермайзе⁶², М.М.Марковського⁶³, Ф.Я.Савченка⁶⁴, Л.П.Шевченко⁶⁵ та ін.

Неодноразово звертались дослідники до творчості В.Винниченка⁶⁶, О.Кобилянської⁶⁷, М.Коцюбинського⁶⁸, П.Куліша⁶⁹, П.Мирного⁷⁰, І.Франка⁷¹, Лесі Українки⁷² та інших українських письменників.

⁶² Див.: *Гермайзе О.Ю.* П.Куліш і М.Костомаров як члени Кирило-Методіївського братства // Шевченко та його доба. Збірник перший. – Х., 1925. – С.38-56; *Гермайзе О.Ю.* Нові непорозуміння з Шевченком // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.133-143; *Гермайзе О.Ю.* Нелегальні відозви з приводу Шевченкових роковин. – К.: ДВУ, 1925; *Гермайзе О.Ю.* З минулого Шевченкового села // Записки Київського Інституту народньої освіти. – К., 1926. – Т.1. – С.54-61.

⁶³ Див.: *Марковський М.М.* Шевченко в Кирило-Методіївському братстві // ЗІФВ ВУАН. – Кн.IV. – К., 1924. – С.49-57; *Марковський М.М.* Дещо до історії тексту "Кобзаря" Т.Г.Шевченка // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. – Т.1: Частина історико-літературна. – К., 1928. – С.821-825 та ін.

⁶⁴ Див.: *Савченко Ф.Я.* Дещо з споминів родини поета // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.160-161; *Савченко Ф.Я.* Відомості про Т.Г.Шевченка в неопублікованій кореспонденції Бодянского // Україна. – 1930. – Березень – квітень. – С.132-137.

⁶⁵ Див.: *Шевченко Л.П.* Батьківщина Тараса Григоровича // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.162.

⁶⁶ Див.: *Гермайзе О.Ю.* Рання творчість Винниченка на тлі громадського життя // *Винниченко В.* Вибрані твори. – К., Книгоспілька, 1927. – С.УП-XXXX.

⁶⁷ Див.: *Гасвський О.Ю.* Літературна діяльність Ольги Кобилянської // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.25-33; *Марковський М.М.* Творчість О.Кобилянської в освітленні сучасної критики // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.163-167.

⁶⁸ Див.: *Копержиський К.О.* Уваги до історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського "П'ятизлотник" і "На віру". – Одеса, 1927; *Копержиський К.О.* До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського: "П'ятизлотник" і "На віру" // За сто літ. – Кн.2. – К., 1928. – С.273-282; *Марковський М.М.* До студій над творчістю М.Коцюбинського // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.39-47.

⁶⁹ Див.: *Вшанування пам'яті П.Куліша й О.Лазаревського в Історичній секції УАН* // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.197-198; *Глушко С.В.* Куліш про свої зносини з поляками // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.103-109.

⁷⁰ Див.: *Марковський М.М.* Невідома драма Панаса Мирного ("Не вгадай духу") // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С.163-168; *Марковський М.М.* Як

Чимало науковцями було зроблено в справі публікації джерел, зокрема листів П.О.Куліша⁷³, М.П.Драгоманова⁷⁴, М.П.Старицького⁷⁵, О.О.Русова⁷⁶, Я.Головацького⁷⁷, спогадів про І.Франка⁷⁸, Т.Г.Шевченка⁷⁹ та спогадів О.О.Русова⁸⁰.

Значну частину літературознавчої спадщини співробітників НДКІУ складають рецензії. Їх кількість настільки вражаюча, що зауважимо лише про переведену велику працю в цьому напрямі С.Ю.Гасевським, О.С.Грушевським, К.О.Копержинським, М.М.Марковським, Ф.Я.Савченком та ін. (див. *Додаток б*). Науковці, зокрема, дали свої фахові відгуки не лише на роботи один одного, але й на твори О.Вишні,

утворивсь роман: "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" П.Мирного та Ів. Білика. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.У. – К., 1925. – С.72-146 та ін.

⁷¹ Див.: *Грушевська К.М.* Остання стаття Франка про Шевченка // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.5-9; *Грушевський О.С.* Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші) // Україна. – 1926. – Кн.6. – С.43-55.

⁷² Див.: *Гасевський С.Ю.* До писань про Леся Українку // Життя й Революція. – № 10. – С.105-109.

⁷³ *Глушко С.В.* Листування П.О.Куліша з М.М.Жемчужниковим (1854 - 1877 рр.) // Україна. – 1926. – Кн.2-3. – С.163-180; *Грушевський О.С.* Повісті Куліша з середини 1850-их років // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.66-75.

⁷⁴ *Копержинський К.О.* Листи М.Драгоманова до Ол. Скребицького з 1886-89 років // Україна. – 1930. – Травень-червень. – С.147-154.

⁷⁵ *Миловидов Л.В.* Листи М.П.Старицького до М.М.Коцюбинського // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.87-89.

⁷⁶ *Савченко Ф.Я.* Листування О.О.Русова з Я.П.Полонським в справі споминів про Шевченка для празького видання "Кобзаря" // Україна. – 1929. – Травень-червень. – С.95-100.

⁷⁷ *Савченко Ф.Я.* Листування Я.Головацького з О.Бодянським (1843-1876) // За сто літ. – Кн.5. – К., 1930. – С.121-169.

⁷⁸ *Гасевський С.Ю.* До споминів про Івана Франка // Нова громада: Двохтижневий кооперативний літературно-мистецький та науковий журнал. – 1924. – 25 жовтня. – № 35. – С.13.

⁷⁹ *Савченко Ф.Я.* Відомості про Т.Г.Шевченка в неопублікованій кореспонденції Бодянського // Україна. – 1930. – Березень – квітень. – С.132-137.

⁸⁰ *Гермайзе О.Ю.* З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. До споминів Ол. Ол. Русова // За сто літ. – Кн. 1. – К., 1927. – С.259-265; *Шамрай С.В.* Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М.П.Драгоманова // Україна. – 1926. – Кн.2-3. – С.97-99; *Шамрай С.В.* Спомини О.Русова // За сто літ. – Кн.1. – К., 1927. – С.236-258.

О.Дорошкевича, М.Зерова, А.Музички, В.Перетца, П.Руліна, П.Филиповича, А.Шамрая, Б.Якубського та ін.

Як бачимо, дослідження співробітників НДКГУ охоплювали величезне коло питань – теорію і практику етнології, фольклористики, літературознавства, історії культури, зокрема освіти в Україні, книгознавства, театрознавства тощо. Виїмково важливі кроки були зроблені вченими у оволодінні соціологічним методом дослідження та у публікації фольклорних матеріалів й спадщини визначних українських фольклористів, культурних та освітніх діячів, а також спогадів про них. Безперечно, ці праці науковців кафедри стали коштовним внеском в історію науки.

В И С Н О В К И

Науково-дослідна кафедра історії України у Києві стала першою інституцією, створеною М.С.Грушевським після його повернення в Україну у березні 1924 р. Вже на кінець 1924 р., незважаючи на численні перешкоди, кафедра була організаційно сформована і укомплектована високопрофесійними кадрами, що дало можливість стати до надзвичайно активної науково-дослідної праці та розпочати підготовку майбутніх фахівців в аспірантурі.

У наступні 1925-1928 рр. в кафедрі відбувались значні структурні зміни, зокрема, був створений Кабінет примітивної культури, а у лютому 1928 р. відбулася і організаційна реорганізація кафедри: замість трьох секцій НДКІУ складалася тепер з двох відділів – Історії та Примітивної культури і народної творчості. Ці переміни устрою НДКІУ були спрямовані на перетворення її на два Інститути – Історії та Примітивної культури, що М.С.Грушевський вважав принциповим завданням. Але такої бажаної і необхідної для подальшого розвитку досліджень трансформації не сталося. У 1929-1930 рр. Відбувся організаційно-структурний злам у процесі погрому і нищення Історичних установ М.С.Грушевського і жодних запланованих перетворень не відбулося. Більше того, у вересні 1930 р. НДКІУ була примусово ліквідована.

І хоча ця інституція працювала неповні сім років, вона залишила значний слід в історії науки.

Науково-дослідна кафедра М.С.Грушевського являла собою поважну наукову установу перш за все з точки зору особового складу. В кафедрі загалом працювало більше 60 науковців, в т. ч. акад. Ф.М.Колесса, член-кореспондент ВУАН В.І.Щербина, професори В.І.Герасимчук, О.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевський, В.Ю.Данилевич, П.В.Клименко, І.П.Крип'якевич, М.М.Марковський. На терені НДКІУ перево-

дили наукові досліді О.І.Баранович, С.Ю.Гаєвський, Л.О.Окиншевич, М.Н.Петровський, М.М.Ткаченко, П.К.Федоренко та інші вчені.

НДКІУ була, по суті, історичним університетом, де молоді дослідники здобували наукову освіту. На базі кафедри акад. М.С.Грушевським була розроблена чітка і логічна комплексна програма підготовки молодих науковців, що передбачала оволодіння аспірантами методологією наукового дослідження, здобуття ними знань джерел з історії України та відповідної літератури, спонукала початківців до самостійної праці. А головне – в НДКІУ готувались фахівці з широким кругозором, які вже своїми аспірантськими (промоційними) студіями заявляли про себе як про талановитих науковців. Через аспірантуру НДКІУ пройшло загалом більше 30 початківців, з-поміж них не можна не згадати про О.І.Барановича, В.А.Ігнатієнка, Л.О.Окиншевича, О.М.Степанишину, М.М.Ткаченка, С.В.Шамрая, В.Д.Юркевича.

В другій половині 1920-х рр. НДКІУ стала базою для формування в Києві нової історичної школи, яка з легкої руки проф. Л.Винара набула назви “київської історичної школи М.С.Грушевського”, що тепер стала загальноприйнятою в українській історіографії.

Представниками київської школи М.С.Грушевського ми вважаємо О.І.Барановича, Т.М.Гавриленка, С.В.Глушка, П.С.Глядківського, К.М.Грушевську, В.С.Денисенка, В.С.Євфимовського, В.А.Ігнатієнка, М.Ф.Карачківського, В.М.Косташука, Д.О.Кравцова, П.І.Нечипоренка, О.Я.Павлика, Ф.Я.Савченка, Є.С.Смолинську, О.М.Степанишину, М.М.Ткаченка, С.В.Шамрая, Л.П.Шевченко та В.Д.Юркевича - усього 20 осіб.

З київської історичної школи М.С.Грушевського, на відміну від її прямої попередниці – львівської історичної школи – виходили дві групи спеціалістів – по-перше, з історії України, а по-друге, з соціології, етнографії і фольклору. Київська історична школа відбивала поступ М.С.Грушевського у поширенні і поглибленні наукової тематики досліджень.

НДКІУ значно прислужилась розвитку археографічних досліджень в Україні. Археографічна діяльність кафедри була різноплановою і широкоформатною. Вона була представлена 1) евристичною (експедиції) та 2) едиційною працею (підготовка аспірантами і співробітниками кафедри збірників матеріалів та добірок документів з тем, що ними опрацьовувались, до видання).

Евристична археографічна робота мала вигляд постійних археографічних експедицій (1926-1930 р.) та польових фольклорно-етнографічних експедицій, що відбувались кожного літа 1926-1930 рр.

Неабияку роль у розбудові архівного підмурка української історичної науки зіграла робота археографічної експедиції. Навіть збирання матеріалів для синтетичної роботи М.С.Грушевського "Історія України-Руси" виправдовує доцільність її існування. Та й сьогодні, гадаємо, можуть прислужитися дослідниками зібрані і скопійовані учнями і співробітниками М.С.Грушевського матеріали з історії України.

Добре організовані і методично забезпечені фольклорно-етнографічні експедиції, які відбувались силами головно Кабінету примітивної культури НДКІУ, привнесли до скарбниці етнографічної науки не одну сотню сторінок записаних матеріалів. Сподіваємось, ми невдовзі побачимо поклики на ці документальні збірки (разом із вказаними прізвищами збирачів) не лише у працях науковців 1920-х рр., але й у сучасних студіях.

Дуже плідною була видавнича діяльність НДКІУ, яка мала відразу два серійних видання – "Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві" та "Первісне громадянство та його пережитки на Україні". За час існування кафедри загалом побачили світ 3 томи "Студій з історії України", 8 випусків "Первісного громадянства", а також 6 окремих відбитків промовних студій аспірантів О.І.Барановича (у 2-х частинах), І.Д.Мандзюка, Л.О.Окипшевича, О.М.Степанишиної, С.В.Шамрая. За сім неповних років існування кафедр-

ри це був значний успіх. Зазначені видання без перебільшення можна назвати “дзеркалом української історіографії 1920-1930-х рр.”, яку вони гідно репрезентували у світовій науці поряд з іншими виданнями Історичної секції ВУАН.

Трагічними були долі більшості співробітників і аспірантів НДКІУ. У 1930-1940-і рр. науковців переслідували і знищували морально та фізично лише за те, що їм в свій час пощастило працювати під орудою акад. М.С.Грушевського. Зокрема, серед 53 співробітників кафедри М.С.Грушевського та зв'язаних з нею осіб, життєписи яких нам вдалося дослідити, були у різні роки арештовані 26 чол. (до того ж 10 науковців – двічі або навіть тричі). З них троє було розстріляно за нескосені злочини, 7 померли під час відбуття різних термінів покарання у концтаборах. Крім того, аби уникнути переслідувань, виїхали у 1930-х роках з Києва і з України 5 чол., у 1943 -1944 рр. - на еміграцію – ще 5 вчених. Доли 12 науковців досі не відомі.

Таким чином, якщо у 1930 р. НДКІУ М.С.Грушевського була ліквідована як наукова установа, то у 1930-і роки були фізично і морально знищені практично всі її співробітники. Із тих, хто вижив і залишився в Україні, лише одиниці продовжували професійно займатися улюбленою справою.

Основними напрямками досліджень співробітників і аспірантів НДКІУ були студіювання соціально-економічної історії України і висвітлення культурних і політичних процесів, що розвивались на цій соціально-економічній основі, та етнологічно-етнографічні дослідження.

Теми робіт більшості науковців кафедри із соціально-економічної проблематики були пов'язані з вивченням історії аграрних відносин і економічного побуту селянства, а також селянських рухів. Також дослідники працювали над студіюванням історії українських міст та української промисловості, але ці питання розроблялися ними більш фрагментарно і менш планово, ніж аграрна історія. Зокрема, спеціальних тем з історії робітництва на кафедрі не було, хоча, звичайно, деякі

аспекти зародження пролетаріату та побуту робітників в працях науковців розглядалися.

При студіюванні політичної історії України співробітники НДКІУ звертали увагу головно на кілька історичних періодів. Це, по-перше, часи Хмельниччини і другої половини ХУП ст., по-друге, період ХІХ – поч. ХХ ст. Але якщо при дослідженні історії України середини і другої половини ХУП ст. вивчалися взаємовідносини українського і московського урядів, формація державного устрою України тощо, то праці науковців НДКІУ з історії ХІХ – початку ХХ ст. зосереджені загалом на різних революційних рухах в Україні, їх змісті, формуванні різних політичних партій та організацій, діяльності та поглядах представників українського соціалістичного руху та ін. Втім, ці дослідження не змогли перевершити за кількістю та різноманітністю тематики праці з соціально-економічної історії України. Та й, зрештою, дослідників, що працювали над політичною історією України в кафедрі, було не так вже й багато.

Роботи співробітників НДКІУ охоплювали також величезне коло етнологічних, культурологічних та літературознавчих питань – теорію і практику етнології, фольклористики, літературознавства, історії культури, зокрема освіти в Україні, книгознавства, театрознавства. Виїмково важливі кроки були зроблені вченими у оволодінні соціологічним методом дослідження, у публікації фольклорних матеріалів й спадщини визначних українських фольклористів та культурних і освітніх діячів, а також спогадів про них.

Безперечно, праці науковців кафедри стали коштовним внеском в історію науки. Більше того, ознайомлення з працями співробітників і аспірантів НДКІУ та взагалі з історичною літературою 1920-х рр. привело нас до висновку про те, що праці тих років вартісні не лише з джерелознавчого боку, як про це переконує стале стереотипне уявлення в українській історіографії. Це певною мірою знецінення доробку науковців 1920-х рр. виникло не безпідставно, коріння такого уявлення

слід шукати передусім у тоталітарній системі, що була створена в Україні у 1920-1930-і рр.

Репресовані науковці та їх роботи майже зовсім випали з поля зору української історіографії. Між тим, крім масової публікації джерел в студіях дослідників 1920-х рр. можна знайти нові для науки постановки питань та нові методологічні підходи, деякі з яких і сьогодні є актуальними. Та й єдиційна археографічна робота, виконана на достатньо високому фаховому рівні, варта якнайпильнішої уваги, бо саме у ті роки українська наука дістала можливість масово друкувати різноманітні джерела. Зрештою, 1920-і рр. у чомусь нагадують сучасний етап у розвитку історіографії, коли науковці так само активно публікують і коментують віднайдені джерела, вводячи їх до широкого наукового обігу. Як і на тому етапі розвитку науки, ми зараз спостерігаємо за шуканнями нових підходів до вже знайомих проблем та намаганнями поставити нетрадиційні для радянської історіографії питання, що варті дослідження.

Не можемо не відзначити ще одного моменту. Як ми вже вказували, уцілілі під час репресій науковці (зокрема О.І.Баранович, Д.О.Кравцов, М.М.Ткаченко) продовжували у повоєнний час студіювати ті ж самі теми, які вони обрали предметом своїх досліджень в НДКГУ. Що більше, вони також захищали докторські дисертаційні дослідження (О.І.Баранович, М.М.Ткаченко), назви яких були майже ідентичні назвам їх промоційних праць і в яких використані були архівні матеріали, зібрані ними ще у далеких 1920-х під орудою акад. М.С.Грушевського. Нам навіть здається, що пізніші праці науковців були дещо слабкіші від тих студій, які писалися ними на НДКГУ. Це спостереження дає нам повне право казати про Науково-дослідну кафедру історії України акад. М.С.Грушевського як про установу, що відіграла визначальну роль у житті цих дослідників.

Ми усвідомлюємо, що дана праця з історії діяльності Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського є лише першою спробою висвітлити цю проблему, що, однак,

не вичерпує всіх питань. Так, необхідно продовжувати детальне дослідження життєписів науковців НДКІУ та скрупульозно вивчати історіографічний спадок співробітників і аспірантів НДКІУ (в тому числі і неопубліковані праці), а також дати працям дослідників 1920-х рр. належну їм незаангажовану оцінку. Ця робота також лише розпочинає дослідження питання про київську історичну школу М.С.Грушевського та її внесок в українську історіографію, і, гадаємо, ґрунтовний її аналіз ще попереду. На чергу дня стає ще студіювання діяльності інших інституцій Історичних установ М.С.Грушевського, які своєю працею також прислужилися розвитку української історичної науки. Вартим якнайпильнішої уваги є й досвід науково-організаційної академічної діяльності акад. М.С.Грушевського, до якого інколи не завадить звернутися сучасникам.

ДОДАТКИ *

Додаток 1. Структура кафедри

1. Проект структури Науково-дослідної кафедри історії України, запропонований М.С.Грушевським 11 квітня 1924 р.

СЕКЦІЇ

Методології і соціологічного обґрунтування історії

Історії інтелектуальної, моральної і естетичної культури

Соціальної і політичної історії України

Історії Західної України

Преісторії і історії матеріальної культури

2. Рішення президії Наукового комітету Наркомпросу від 8 липня 1924 р.

Соціально-економічної історії України

СЕКЦІЇ

Методології і соціологічного обґрунтування історії

3. Постанова президії Укрголовпрофосвіти НКО від 24 жовтня 1924 р.

Методології і соціологічного обґрунтування історії

СЕКЦІЇ

Історії культури

Підсекція джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін (з 1926 р.)

Соціально-економічної історії України

Підсекція історії духовної культури

Підсекція історії матеріальної культури

Кабінет примітивної культури та її пережитків в побуті й фольклорі України (з 1.10.1925 р.)

* Додатки складені автором на підставі всього комплексу опрацьованих джерел та літератури.

4. Рішення пленуму кафедри від 21 лютого 1928 р.

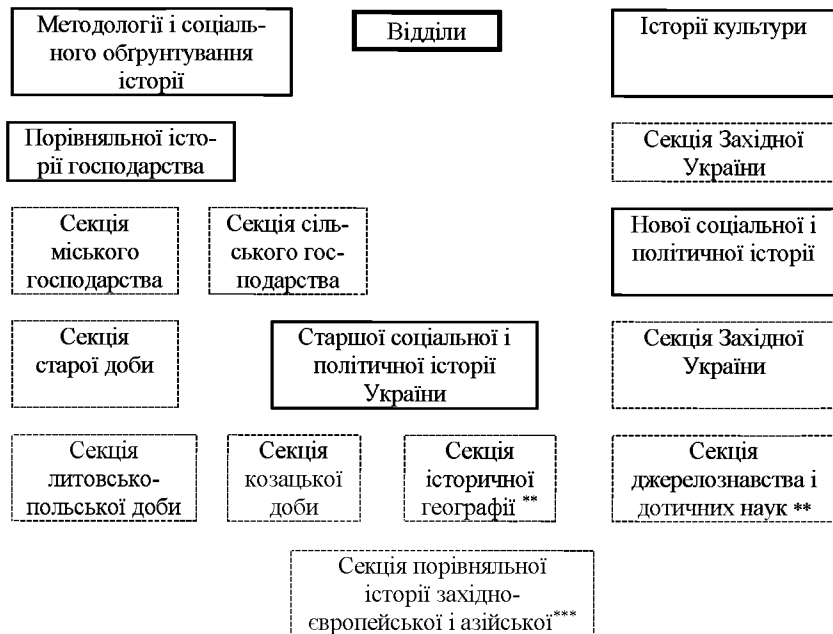


5. Складений М.С.ГРУШЕВСЬКИМ проект *Інституту для досліджу пережитків примітивної культури і народної творчості України*, що мав розвинутися із Відділу Примітивної культури і народної творчості НДКІУ*.



* Схема складена на підставі: НБУВ, ІР, ф.Х, № 12200, арк.5-6. - Копія, машинопис.

6. Складений у 1928 р. М.С.ГРУШЕВСЬКИМ проект Українського Історичного Інституту, що мав розвинутися із Відділу Історії НДКІУ*.



* Схема складена на підставі: НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 2, арк.1-2. – Копія, машинопис.

** Ці дві секції допоміжних історичних наук також мали у майбутньому утворити окремий відділ.

*** У майбутньому секція мала перетворитися на окремий відділ із секціями європейською та азійською

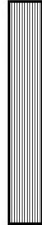
Додаток 2. Персональний склад кафедри



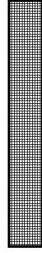
Керуючий секцією



Аспірант



Дійсний член кафедри



Кандидат в аспіранти



Науковий співробітник

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
1. Грушевський М.С.							
2. Антипович К.Є.							
3. Артеменко П.І.							
4. Баранович О.І.							
5. Бованенко Д.Є.							
6. Бойко І.Д.							
7. Гавриленко Т.М.							
8. Гасвський С.Ю.							
9. Герасимчук В.І.							
10. Гермайзе О.Ю.							
11. Гупішко С.В.							
12. Глядівський П.С.							
13. Грушевська К.М.							
14. Грушевський О.С.							
15. Данилевич В.Ю.							

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
16. Денисенко В.С.							
17. Діхтяр П.А.							
18. Єфимовський В.С.							
19. Жуковська М.А.							
20. Завадович Г.Д.							
21. Зведенюк П.К.							
22. Ігнатієнко В.А.							
23. Камінський В.Я.							
24. Карачківський М.Ф.							
25. Квітка К.В.							
26. Кіяниця П.А.							
27. Клименко П.В.							
28. Колесса Ф.М.							
29. Кольченко Ф.Я.							
30. Кондратьєва К.Б.							
31. Копержинський К.О.							
32. Костащук В.М.							
33. Кравцов Д.О.							
34. Кравченко І.І.							
35. Крип'якевич І.П.							
36. Маламуж Д.А.							
37. Мандзюк І.Д.							
38. Марковський М.М.							
39. Миловидов Л.В.							

Архіватор і систематизатор матеріалу, бібліотекар

Активно працював в Кабінеті примітивної культури

Друкарка

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
40. Нечипоренко П.І.							
41. Окіншевич Л.О.							
42. Осіюк О.Т.							
43. Павлик О.Я.							
44. Петровський М.Н.							
45. Піпота К.Н.							
46. Пустовійт І.П.							
47. Савченко Ф.Я.							
48. Самойловський І.М.							
49. Сербут Ю.Т.							
50. Сікало І.Д.							
51. Скрипник М.Ф.							
52. Смолинська Є.С.							
53. Стеланишина О.М.							
54. Ткаченко М.М.							
55. Федоренко П.К.							
56. Шамрай С.В.							
57. Шевченко Л.П.							
58. Штепа (Штепа) К.Т.							
59. Щербина В.І.							
60. Юркевич В.Д.							

Збирала фольклорний матеріал

Брав активну участь в роботі

Додаток 3. Співробітники кафедри: короткі біографічні дані

Прізвище, ім'я та по батькові	Дата і місце народження	Дата і місце смерті	Національність	Соціальне походження	Партійність	Примітки
Грушевський Михайло Сергійович	29 вересня 1866 м. Хелм (Польща)	25 листопада 1934 Кисловодськ	Українець	3 родини службовця Дворянин	6 1919-1921 УПСР	7 Арештований 23.03.1931 у справі УНЦ. Звільнений 4.04.1931.
Антипович Кость Єрофійович	25 грудня 1899 м.Лукове Люб- линської губ. (Польща)	1949 [?]	Українець	3 родини службовця	Б/п	3 1935 р. переїхав до Республіки німців Поволжя (Росія) [?].
Артеменко Павло Іванович	1902 с. Пруси (те- пер с. Михай- лівка Каме- нецького р-ну Київ. обл.)	? [після 1935]	Українець	3 родини селянина- середняка	Б/п	Арештований 5.11.1934, звільнений 21.03.1935 (справу закрито через брак доказів). Подальша доля невідомо.
Баранович Олексій Іванович	липень 1892 Старокосян- тинів Волин губ. (тепер - Хмельн. обл.)	3 травня 1962 Москва	Українець	3 родини священника - вчителя	Б/п	1934 р. переїхав до Росії.

1	2	3	4	5	6	7
Бованенко Дмитро Євменович	23 вересня 1900 Канів	12 лютого 1942 Севостіан НКВС Бухта Нага- єво, В.Хатти- нах Магалан- ської обл.	Українець	3 родини робітників	1918-1919- УСДРП 1919-1920- УКП(б) 1920 - КП(б)У. З 1921 р. – б/п	Арештований 11.09.1937 і засуджений до 10 років позбавлення волі. Помер в ув'язненні. Реабілітований 19.12.1956.
Бойко Іван Давидович	17 вересня 1899 с. В.-Дівиді Ніжин. окр. Чернігів. губ.	5 червня 1971 Київ	Українець	3 родини незасто- пних селян		У 1956-1963 рр. - старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.
Гавриленко Тодор Матвійович	8 червня 1899 с. Н.-Павлів- ка Баштан- ського р-ну Одеської обл.	23 березня 1939 Сиблаг НКВС Маріїнськ Новосибір- ської обл.	Українець	3 родини селянина- торговця	Б/п	Арештований 12.06.1937 і засуджений до 5 років позбавлення волі. Помер в ув'язненні. Реабілітований 31.01.1964..
Гасвський Степан Юхимович	23 листопада 1876 с. Михиринці Базалійської волості Волинської губ.	9 вересня 1975 Мельбурн (Австралія)	Українець	3 родини селянина	Б/п	Арештований 27.11.1932 у справі "УВО". Постановою Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР 9.05.1933 спра- ву припинено і Гасвського з-під варті звільнено. З 1944 р. на еміграції.

1	2	3	4	5	6	7
Герасимчук Василь Іванович	10 січня 1880 с. Ільковичі (тепер Сокаль- ський р-н Львів. обл.)	1 вересня 1944 Львів	Українець	3 родини селянина	Б/п	У 1940-1941 рр. - старший науковий співробітник Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР.
Гермаїзе Осип Юрійович	5 серпня 1892 Київ	22 вересня 1958 [?]	Єврей [Караїм ?]	3 родини ремісника	1906-1910 РСДРП(б) 1910- 1918- УСДРП 3 1918 р. - б/п	Арештований 24.07.1929 у справі "СВУ". 19.05.1930 Найвищим судом УСРР засуджено до 5 років суворого ізоляції і позбавки у правах на 2 роки. Звільнено з Соловєвських таборів у липні 1934 р. 1934-1937 - жив у Саратовській обл. 1937 р. удруге арештовано і 8.12. 1937 засуджено до 10 років позбавлення волі. 5.01. 1944 Особливою нарадою НКВС СРСР знову засуджено до 10 років позбавлення волі. Помер в місцях ув'язнення. Реабілітований у 1958 і 1989 рр.
Глушко Сильвестр Васильович	2 січня 1896 с. Москален-	1964 Ірпінь	Українець	3 родини селянина	Б/п	Арештований 26.02.1933 та засуджений у справі "УВО" до 5 років

1	2	3	4	5	6	7
	ки Богуславського повіту Київ. губ.	Київської обл.				позбавлення волі; повторний арешт у 1941-1942 рр. Реабілітований 21.05.1958.
Глядівський Павло Семенович	28 лютого 1896 Ольвіопіль на Одещині	листопад 1979 Київ	Українець	3 родини священно- служителя	Б/п	Арештований 9.01.1949 і засуджений до 10 років позбавлення волі. Звільнений 16.09.1954 як інвалід. Реабілітований 6.09.1989.
Грушевська Катерина Михайлівна	21 червня 1900 Львів	30 березня 1943 Темляг НКВС	Українка	3 родини службовця. Дворянка	Б/п	Арештована 11.07.1938 і 15-16.04.1939 засуджена Військовим Трибуналом Київського особливого військового округу до 8 років позбавлення волі із поразкою у правах на 5 років та з конфіскацією майна. Померла в місцях ув'язнення. Реабілітована 30.07.1959.
Грушевський Олександр Сергійович	12 серпня 1877 Ставрополь	весна (осінь?) 1942 Верхньо-Ір- тишський рад- госп Павло- дарської обл.	Українець	3 родини службовця Дворянин	УСДРП 1917 Українська Трудова партія	Арештований 9.08.1938 і засуджений до 5 років заслання до Казахстану. Помер в ув'язненні. Реабілітований 1989 р.

1	2	3	4	5	6	7
Данилевич Василь Юхимович	9 лютого 1872 Курськ	10 листопада 1936 Київ	Українець	3 родини службовця	Б/п	
Денисенко Василь Семенович	22 березня 1896 с. В. Токмак Бердянського повіту Тав- рійської губ.	серпень 1964 Київ	Українець	3 родини селянина	Б/п	
Діхтар Панас Андрійович	4 вересня 1902 с. Кустолів Полтав. губ.	?	Українець	3 родини селянина	Б/п	Доля невідома.
Євфимовський Володимир Степанович	11 липня 1899 с.Берестові Борзен. пов. Чернігів. губ.	5 січня 1942 Ленінград	Українець	3 родини священно- служителя	Б/п	З 1933 р. проживав в Росії.
Жуковська Марія Аркадівна	1894 Київ	? [після 1932]	Українка	3 родини військово- го (полков- ника царсь- кої армії). Дворянка	Б/п	Арештована 26.01.1931. Звільнена у березні 1932 р. із заборону прожити у 12 містах терміном на 3 роки. Подальша доля невідома. Реабілітована 16.01.1989.

1	2	3	4	5	6	7
Ігнатенко Варфоломій Андріанович	25 серпня 1892 с. Озеряни Ко- зельського пов. Чернігів. губ.	11 листопада 1937 Розстріляний Умань	Українець	3 родини селянина	1916-1918 - УПСР	Арештований 1.09.1937 Засуджений до розстрілу і конфіскації майна. Реабілітований 14.01.1959.
Камінський Василь Якович	29 грудня 1899 с. Петроост- рів Хмелев- ського р-ну Одеської обл.	? [після 1940] д/п Н.Пезега ст. Майгуба Карельської обл.	Українець	3 родини селянина- батрака	1920-23. 03. 1936 – КП(б)У, 10.11.1937 у партії поновлено	Арештований 30.12.1937. Засуджений до 5 років позбавлення волі. Помер в ув'язненні. Реабілітований 19.07.1958.
Карачківський Михайло Федорович	22 вересня 1899 с. Кормильче Кам'янсько- го повіту на Поділлі	? [після 1950 чн 1964]	Українець	3 родини народного вчителя	Б/п	З 1944 р. на еміграції.
Квітка Климент Васильович	23 січня (4 лютого) 1880 с. Хмелів Ро- менськ. р-ну Сумської обл.	19 вересня 1953 Москва	Українець		Б/п	З 1933 р. проживав у Росії.

1	2	3	4	5	6	7
Княниця Петро Антонович	25 листопада 1899 с. Янівка Богуслав- ського повіту Київської губ.	? [лісіа 1953]	Українець	3 родини селянина	1919 – УСДРП (нез.); 1920–1925 – УКП (б); 1925–1935 КП(б)У 14.09.1935 викл. з КП(б)У під час пе- ревірки докумен- тів	У 1923-1924 рр. кілька разів арештований за участь у схемі діяльності. Арештова- ний 2.10.1935 і 8.01.1936 за постановою спецколегії Київського обласного суду засуджений до 7 років позбавлення волі і 3 років позбавлення волі у правах. У друге засуджений 13.03.1950 до 3 років позбавлення волі. Звільнений 28.02.1953. Подальша доля невідома. Реабілітований у справі 1935 р. 27.03.1990.
Клименко Пилип Васильович	6 листопада 1887 с. Ярославка Козелецького повіту Чернігівської губ.	8 липня 1955 Козелець Чернігівської обл. Покінчив життя самотубством	Українець	3 родини селянина- козака	Б/п	Арештований 1921 р., про- вів 6 місяців у тюрмі. Звільнений до суду. У дру- ге арештований 20.05.1938 і засуджений до 6 років позбавлення волі і 3 років позбавлення волі у правах. Звільнений 17.11.1943. Реабілітований у 1959 р.

1	2	3	4	5	6	7
Колеса Філарет Михайлович	17 липня 1871 с. Татарське (тепер Піщане Стрийського р-ну Львів. обл.)	3 березня 1947 Львів	Українець		Б/п	Обраний дійсним членом ВУАН у 1929 р.
Кольченко Федір Якович	1899 м. Шпола Київської обл.	? [після 1940]	Українець	3 родини селянина	Б/п	Подальша доля невідома.
Кондратьєва Катерина Борисівна	1881 с.Борисівка Пє-реяслав. пов. Київ. губ.	1960 Київ	Росіянка		Б/п	
Копержинський Кость Олександрович	4 листопада 1892 с. Глівів (тепер Новоушинського р-ну Хмельн. обл.)	18 березня 1953 Ленінград	Українець	3 родини службовця (учителя)	Б/п	Заарештований у 1933 (1934 ?) р. і висланий за межі України. У 1936 р. повторно заарештований і засланий до Іркутську. В Україну не повернувся.
Костащук Василь Миколайович	4 жовтня 1885 м. Тулов (Галичина)	1932 Київ	Українець	3 родини незалежного селянина	Б/п	

1	2	3	4	5	6	7
Кравцов Дмитро Овсійович	26 жовтня 1898 с. Журавці Глухів. пов. Черніг. губ.	1982 Ленінград	Українець	3 родини селянина	Б/п	З 1930 р. проживав у Росії.
Кравченко Іван Іванович	20 червня 1899 с. Троїцьке (тепер Довго- левське) Ро- китнян. р-ну Київ. обл.	18 лютого 1953 Київ	Українець	3 родини незасто- ного селянина	1917-1921 – КП(б)У з 1945 - ВКП(б)	
Крип'якевич Іван Петрович	25 червня 1886 Львів	21 квітня 1967 Львів	Українець	3 родини священника	Б/п	У 1941 р. присуджено науковий ступень доктора історичних наук honoris causa. У 1958 р. обраний академіком АН УРСР. У 1940-1941, 1944-1946 - зав. Львівським відділом Інституту історії України АН УРСР, 1946-1948 - співроб. Інституту історії АН УРСР у Києві.
Мандзюк Іван Данилович	18 лютого 1897 с. Красно-	? [після 1940]	Українець	3 родини селянина	Б/п	Арештований 14.09.1929 у справі "СВУ". Звільнений у травні 1930 р. із заборо-

1	2	3	4	5	6	7
	сільц Чигирин- ського повіту Київської губ. (тепер Черкаської обл.)					ною проживати в Україні, Москві, Ленінграді, Росто- ві-на-Дону, на Кубані та у прикордонній смузі протя- гом 3 років. Мешкав у Во- ронезжі. Удруге заарешто- ваний 10.10.1936 і за «контрреволюційну діяль- ність» засуджений до 5 ро- ків позбавлення волі. Від- бував покарання у “Сев- востлазі” НКВС (на Коли- мі). Доля невідома.
Марковський Михайло Миколайович	8 листопада 1869 с. Ксаверове (тепер Городи- щен. р-ну Черкас. обл.)	30 червня 1946 Київ	Українець		Б/п	
Милондов Лев Вікторович	19 лютого 1901 с. Лашин Мглинського повіту Чернігів. губ.	30 липня 1930 Чернігів	Українець	З родини службовців	Б/п	

1	2	3	4	5	6	7
Нечипоренко Прокіп Іванович	21 вересня 1889 с. Красне Ко- нотоп. окр. Черніїв. губ.	? [після 1935]	Українець	3 родини незамож- ного селянина	Б/п	Подальша доля невідома.
Окнишев Лев Олександрович	25 січня (7 лютого) 1898 Петербург	7 листопада 1980 Гілкест Гілеї (Мериленд, США)	Білорус	3 родини службовця	Б/п	3 1944 р. на еміграції.
Осіюк Олександр Трохимович	1903 с. Заболотсь на Холмщині (Польща)	26 березня 1938 Розстріляний	Українець	3 родини селянина	Б/п	Заарештований у справі “УВО” 18.03.1933 р. і за- суджений до 3 років за- слання на Північ. У друге арештований у 1937 р. і за- суджений до вищої міри покарання. Реабілітований у справі 1933 р. 5.03.1989.
Павлик Остап Якович	15 січня 1890 с. Лавриків Рава-Русько- го р-ну (Польща)	5 листопада 1937 Розстріляний	Українець	3 родини незамож- ного селянина	Б/п	У 1931 р. був під слідст- вом. Звільнений через брак доказів вини через 4 міся- ці. У друге арештований 14.06.1937 і засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований 15.06.1989.

1	2	3	4	5	6	7
Петровський Микола Неонович	2 листопада 1894 с. Кудрявці Сосницького повіту Чернігів. губ.	20 липня 1951 Київ	Українець	З родини селянина	Б/п	З 1945 р. – член- кореспондент АН УРСР. 1937-1941 - наук. співроб., 1942-1947 - директор, 1947-1951 - зав. відділом Інституту історії АН УРСР.
Савченко Федір Якович	2 лютого 1892 м. Хорол Полтавської губ.	? [після 1938]	Українець		Б/п	Арештований 8.03.1931 у справі “УНЦ” і 7.02.1932 засуджений до 5 років по- збавлення волі. Покарання відбував у Суздальському та Ярославському політзо- ляторах. У 1936 р. оселив- ся у м. Саратові. У жовтні 1937 р. удруге заарештова- ний. Доля невідома.
Сербул Юрій Тимофійович	1908 с. Баштанка Миколаїв- ської обл.	27 листопада 1937 Київ Розстріляний	Українець	З родини селянина- середняк	Б/п	Арештований 1.11.1937 і за постановою Тройки при Київському Облуправлінні НКВС УРСР засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований 28.07.1962.
Сильченко Володимир Миколайович	1888 м. Брусилів Житомир. губ.	? [після 1932]	Українець	З родини селянина- кустаря	Б/п	Арештований 22.01.1931 Звільнений 31.08.1931 че- рез брак доказів, справу за- крито. Доля невідома.

1	2	3	4	5	6	7
В і д о м о с т е й н е м а є м о						
Сікало Іван Данилович						
Скринник Марія Федорівна	1906 Київ	? [після 1943]	Українка	3 родини службовця	Б/п	Арештована в березні 1929 у справі "СВУ". Після 8-місячного ув'язнення заслана до Усть-Іжори Ленінград. обл.. Повернулася в Україну 1931р. Доля невідома.
Смолинська Євгена Сергіївна	6 березня 1905 с. Петриківка Катеринпол. р-ну Черкас. обл.	13 листопада 1981 Київ	Українка	3 родини службовця-вчителя	Б/п	
Степанишина Оксана Михайлівна	19 січня 1895 с. Старе Село (Холмщина)	? [після 1942 чи 1948]	Українка	3 родини народного вчителя	Б/п	Доля невідома.
Ткаченко Микола Михайлович	23 грудня 1892 (4 січня) 1893 м. Тальне Черкас. обл.	7 листопада 1965 Київ	Українець	3 родини селянина	3 листопада 1956 – КПРС	Заарештований 5.03.1928 і засуджений 8.10.1928 до позбавлення волі на 8 місяців (рахуючи з 6.03). Реабілітований 26.08.1992. У 1942-1947 рр. - наук. співр. Інституту історії України АН УРСР.

1	2	3	4	5	6	7
Федоренко Павло Костянтинович	30 жовтня 1880 м. Ямпіль Глухівського пов. Чернігів. губ. (тепер Сумської обл.)	5 лютого 1962 Київ	Українець	3 родини селянина- кріпака	Б/п	Арештований 21.10.1930, звільнений через брак доказів 19.11.1930. У друге заарештований 20.08.1934, 15.10. справу закрито че- рез брак доказів. Втретє за- арештований 14.10.1938 і висланий на 5 років до Казахстану. Реабілітований 16.05.1959.
Шамрай Сергій Вікторович	17 серпня 1900 Владикавказ	4 січня 1939 “Севостіан” НКВС, бухта Нагасво Магадан. обл.	Українець	3 родини вчителя	Б/п	Арештований 17.07.1933 у справі “УВО” і засуджений до 3 років позбавлення волі. Повернувся в Украї- ну навесні 1936 р. У друге арештований на початку серпня 1937 р. і засудже- ний до 8 років позбавлен- ня волі. Помер в ув'язнен- ні. Реабілітований 1958 р
Шевченко Людмила Прокопівна	9 листопада 1895 с. Кирилівка Черкас. обл.	22 жовтня 1969 Київ	Українка	3 родини селянина	КІРС з 1946 р.	

1	2	3	4	5	6	7
Штепа (Штепа) Кость Тодосьович	3 грудня 1896 м. Лохвиця Полтавської губ.	19 листопада 1958 Нью-Йорк (США)	Українець	3 родини священника	Б/п	Арештований 17.03.1938. 13.09.1939 справа припинена і 29.09.1939 з- під варту звільнено. З 1944 р. на еміграції.
Щербина Володимир Гванович	16 травня 1850 Київ	1936 Київ	Українець	3 родини службовця (лікаря)	Б/п	Член-кореспондент ВУАН з 1925 р.
Юркевич Віктор Дмитрович	26 грудня 1898 Владакавказ (Вірменія)	11 вересня 1939 Воркутлаг НКВС (Комі АРСР)	Українець	3 родини службовця (лікаря). Дворянин	Б/п	У 1936 р. більше місяця був під арештом. У друге арештований 12.09.1937 і засуджений до 10 років позбавлення волі. Помер в ув'язненні. Реабілітований 27.09.1960.

Додаток 4. Промоційні студії аспірантів кафедри

Прізвище	Дата офіційного зарахування до аспірантури	Дата промоції	Керівник	Тема промоційної праці	Примітки
І	2	3	4	5	6
Антипович К.С.	19.09.1925	Не відбулася	Клименко П.В. Щербина В.І.	Приватно-панські міста на Правобережній Україні в кінці ХУІІІ та в ХІХ ст.	У 1924-25 рр. під орудою проф. О.П.Оглобина працював над темою "Розвій міст на Україні в кінці ХУІІ і першій половині ХІХ ст.". Після закінчення аспірантського стажу перейшов на педагогічну роботу до КІНО.
Баранович О.І.	24.10.1924	24.10.1926	Грушевський О.С.	Нариси магнатського господарства на півдні Волині у ХУІІІ ст.	
Бованенко Д.Є.	19.09.1925	Не відбулася	Гермаїзе О.Ю.	Техніка сільського господарства та її вплив на організацію праці напередодні реформи 1861 року	03.11.1926 р. Президія Української затвердила аспірантом Київської науково-дослідної кафедри марксизму і ленінізму при ВУАН; рішенням Президії від 20.11.1926 переведено до КНДКМЛ. У НДКІУ роботу припинив у червні 1926 р.

1	2	3	4	5	6
Бойко І.Д.	17.10.1929	Не відбулася	Не визначений	Не визначена	
Гавриленко Т.М.	1928	Не відбулася	Грушевський М.С.	Не визначена	
Глушко С.В.	24.10.1924	31.05.1928	Гермайзе О.Ю. Грушевський О.С.	Селянські рухи на Чернігівщині при кінці XIX та на початку XX ст.	
Глядівський П.С.	05.06.1926	08.04.1930	Грушевський М.С.	Казка про "вдячного мерця"	
Денисенко В.С.	18.10.1927	09.07.1930	Грушевський М.С. Грушевська К.М.	Похоронні і поминаль- ні трапезування в комплексі заходів колективу у випадку смерті члена громади	
Діхтяр П.А.	1928	Не відбулася	Не встановлено	Реформа 1861 р. на Правобережжі	
Євфимовський В.С.	05.06.1926, повторно затверджено 31.07.1926	Не відбулася	Грушевський М.С.	Московські городові во- єводи на Україні за часів Богдана Хмельницького в 1654-1657 роках	
Ігнатієнко В.А.	24.10.1924	Не відбулася	Грушевський М.С. Щербина В.І. Гермайзе О.Ю.	Історія української преси	

1	2	3	4	5	6
Камінський В.Я.	19.09.1925	Не відбулася	Клименко П.В. Гермайзе О.Ю.	Історія фабрично-заводської державної промисловості на Україні в XIX ст.	Тему "Розвій промислового капіталізму на Україні в XIX ст." розробляв з 1923 р. під керівництвом проф. О.П.Оглобина
Карачківський М.Ф.	19.09.1925	Не відбулася	Щербина В.І. Клименко П.В.	Київське цехове ремісництво XIX ст.	
Кияниця П.А.	18.10.1926	Не відбулася	Гермайзе О.Ю.	Не визначена	03.11.1926 р. Президія Укнауки затвердила аспірантом Київської науково-дослідної кафедри марксизму і ленінізму при ВУАН.
Кольченко Ф.Я.	17.10.1929	Не відбулася	Не встановлено	Українські ярмарки на Правобережжі	
Косташук В.М.	1928	Не відбулася	Грушевський М.С.	Революція 1848 р. в Галичині і часи реакції (1848-1860)	
Кравцов Д.О.	05.06.1926, остаточно затверджено 31.05.1927	Не відбулася	Грушевський М.С. Грушевський О.С.	Запорожжя в часи Хмельниччини	
Кравченко І.І.	19.09.1925	Не відбулася	Гермайзе О.Ю. Клименко П.В.	Великопанське господарство на Поділлі в першій половині XIX ст.	Тему "Аграрна фабрика на Україні в умовах кризи 20-40-х рр. XIX ст." розробляв з 1924 р. під керівництвом проф. О.П.Оглобина.

1	2	3	4	5	6
Мандзяк І.Д.	Офіційно аспірантом не затверджено	Не відбулася	Гермайзе О.Ю.	Не визначена	
Миловидов Л.В.	1928	Не відбулася	Клименко П.В.	Історія освіти на Черніпівщині в кінці ХУІІІ і на поч. ХІХ ст.	
Нечипоренко П.І.	29.09.1926, повторно 31.05.1927	15.09.1930	Гермайзе О.Ю.	Низове Посем'я ХУІІІ ст.	Після арешту керівника (у липні 1929 р.) працював самостійно
Окиншевич Л.О.	19.09.1925	16.11.1928	Грушевський О.С. Гермайзе О.Ю.	Генеральна (козацька) рада на Україні-Гетьманщині ХУІІ-ХУІІІ ст.	Паралельно працював вченим секретарем у Комісії для вивчення західньо-руського та українського права ВУАН та студіював українське право під проводом акад. М.П.Василенка
Павлик О.Я.	18.10.1927	14.09.1930	Грушевський М.С.	Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині	
Сікало І.Д.	17.10.1929	Не відбулася	Савченко Ф.Я.	Не визначена	
Сильченко В.М.	01.10.1928	Не відбулася	Копержинський К.О.	Українська маснична обрядовість – колоска, колодій – як попередник Христа	

1	2	3	4	5	6
Скрипник М.Ф.	1928	Не відбулася	Гермайзе О.Ю.	Не визначена	
Смолинська Є.С.	1928	Не відбулася	Грушевська К.М.	Комплексне обстежування с. Глібовки на Київщині	
Степанишина О.М.	19.09.1925	07.10.1928	Гермайзе О.Ю.	Господарство Браницьких на Київщині та реформи 1860-х років в цих маєтках	
Ткаченко М.М.	24.10.1924	15.06.1927	Грушевський О.С.	Закріпачення селян на Лівобережжі в ХУП-ХУІІІ ст.	
Шамрай С.В.	24.10.1924	19.02.1928	Данилевич В.Ю. Щербина В.І.	Київська Козаччина 1855 р.: До історії селянських рухів на Київщині	
Юркевич В.Д.	17.07.1926	01.12.1929	Грушевський М.С.	Заселення Слобідської України за часів Хмельниччини	

Додаток 5. Участь співробітників кафедри у роботі комісій ВУАН та їх праця у навчальних закладах

1. Кафедра історії українського народу ¹	11. Комісія для дослідів нової української історіографії
2. Археологічна комісія ВУАН	12. Комісія історії козаччини
3. Комісія історичної пісенності ВУАН	13. Комісія історії освіти
4. Культурно-історична комісія ВУАН	14. Комісія бібліографії історії України
5. Комісія історії Києва і Правобережжя	15. Українсько-молдавська комісія
6. Комісія історії Лівобережної України	16. Історично-географічна комісія
7. Комісія історії Полудневої України	17. Комісія Заходознавства і Америкознавства
8. Комісія історії Західної України	18. Участь в роботі інших комісій ВУАН
9. Комісія старшої історії України	19. Робота у вузах та школах
10. Комісія новітньої історії України	

Прізвище	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Грушевський М.С.																			
Антипович К.Є.																			
Артеменко П.І.																			
Баранович О.І.																			
Бованенко Д.Є.																			
Бойко І.Д.																			
Гавриленко Т.М.																			
Гасвський С.Ю.																			

¹ Історичні установи М.С. Грушевського позначені курсивом.

[illegible]

[illegible]

Додаток 6. Список праць співробітників кафедри¹

Антипович К.

Праці В.І.Щербини з історії м. Києва // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.ХХУ-ХХХІУ.

Київська міська печатка // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – Т.1. – К., 1927. – С.825-840.

Рец.: // Життя й революція. – 1927. – № 3. – С.393-394. – Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Т.П. – ДВУ, 1927. – 278 с.

Рец.: // Життя й революція. – 1927. – № 10-11. – Т.ІУ. – С.362-363. – Рец. на кн.: Пажитнов А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. – Б/м.: Вид-во "Украинский Рабочий", б/р. – 162 с.

Видання Української Академії Наук на ювілей академіка Д.І.Багалія // Життя й революція. – 1928. – № 4. – С.163-169. – Рец. на кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – Т.І (Збірник Історично-філологічного відділу УАН. – № 51. – К., 1927. – 1187+ХІ+194 с.); Т.П (Записки Історично-філологічного відділу УАН. – Кн.ХІІІ-ХІУ. – К., 1927. – УП+421 с.); Т.ІІІ (Етнографічний Вісник. – Кн.5. – К., 1927. – УП+215 с.).

Рец.: Червоний Шлях (далі – ЧШ). – 1928. – № 4. – С.226-228. – Рец. на кн.: Отглобля О. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя. – К., 1928. – 48 с.

Організація позапільного життя дітей трудових шкіл та зміст клубної роботи // Шлях освіти. – 1929. – № 11. – С.146-156.

¹ До даної бібліографії занесені праці, надруковані співробітниками НДКІУ за час їх праці на кафедрі. До списку внесені також роботи, які були виконані на кафедрі, але друком вийшли пізніше. Наявність друкованих робіт у дослідника у час до роботи на кафедрі позначено зірочкою перед прізвищем (*прізвище), після закриття кафедри – зірочкою після прізвища (прізвище *). Бібліографія М.С.Грушевського не наведена. Всі описи зроблено *de visu* за винятком декількох назв, позначених знаком ⊗, які взято з бібліографічних покажчиків та звітів науковців про їх друковані роботи. У випадках, коли журнальна публікація друкувалася "окремою відбиткою" із власною титульною сторінкою, вона наводиться двічі. Рукописні праці дослідників, що збереглися, не наведені через їх велику кількість. На жаль, не виявлені всі публікації науковців в тогочасній періодиці, однак і даний список переконливо засвідчує надзвичайно великий обсяг зробленого співробітниками та аспірантами НДКІУ за неповні сім років її існування.

Баранович О.І.*¹

3 проблем марксистської теорії пізнання // Життя й революція. - 1925. - № 9. - С.77-82.

3 історії заселення південної Волини: Спостереження над колонізацією і економічним життям Волинського пограниччя ХУІ-ХУІІ вв. // ЗІФВ ВУАН. - Кн.УІ. - К., 1925. - С.10-19.

Нариси магнатського господарства на півдні Волини у ХУІІІ в. // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві (Далі – Студії з історії України). - Т.І. - К., 1926. - С.1-90; Т.3. - К., 1930. - С.61-116.

Нариси магнатського господарства на півдні Волини у ХУІІІ в. - К., 1926. - 90 с.

Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів // ЗІФВ ВУАН. - Т.ХУІІ. - К., 1928. — С.1-63.

Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів. - К., 1928. - 64 с.

Панське господарство в ключі Володарським за часів Коліївщини // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. - Т.І. - К., 1928. - С.274-279.

“Пан Тадеуш” Міцкевича: Як історичний документ // Україна. - 1928. - Кн.4. - С.34-45.

Рец.: // Україна. - 1928. - Кн.3. - С.138-151. – Рец. на кн.: Ярошевич А.І. Капіталістична оренда на Україні за польської доби // Записки Соціально-Економічного відділу УАН. – Т. У-УІ. - К., 1927. - С.116-259.

Залюднення Волинського воєводства в першій половині ХУІІІ ст. - К., 1930. - 156 с.

Про облік роботи // За Радянську Академію. - К., 1930. - № 1 (3). - 21 липня. - С.2.

Налагодьмо виробничу роботу // За Радянську Академію. - 1930. - № 3(5). - 7 листопада. - С.3.

Бованенко Д.Є.*

До історії політичної економії на Україні // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. - Т.І. - К., 1927. - С.1080-1096.

¹ Бібліографію О.І.Барановича див.: Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С.Грушевського // УГЖ. – 1996. - № 5. - С.114-115.

Економічна концепція Сергія Подолинського // Прапор марксизму.
- 1928. - № 2. - С.82-114.

Гавриленко Т.М.*

Рец.: // Первісне громадянство та його пережитки на Україні (далі – ПГ). - 1926. - Вип.1-2. - С.127-130. – Рец. на кн.: Buschan G. Illustrierte Volkerkunde. – Т.І: America – Africa; Т.ІІ: Australien und Ozeanien, Asien. - Stuttgart, 1922-1923. – XVI + 686 s.; XXXII + 1077 s.

Рец.: // ПГ. - К., 1926. - Вип.3. - С.179-183. – Рец. на кн.: Halbwachs M. Les origines du sentiment religieux d'apres Durkheim. - Paris, 1925. – 118 p.

Рец.: // ПГ. - К., 1927. - Вип.1-3. - С.214-216. – Рец. на кн.: Loukotka C. Náboženství indiánů. - "Vesmir" nakladatelská a vydavatelská společnost v Praze. – 1926. - 182 s.

Етнографічна секція краєзнавчого гуртка Київського Інституту народної освіти // Україна. – 1927. – Кн.6. - С.199-201. (*У співавторстві з Ю.Сербулом*).

Рец.: // ПГ. - К., 1928. - Вип.1. - С.173-177. – Рец. на кн.: Kubijowicz W. Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich. - W Krakowe, 1926. – 128 s.

Рец.: // ПГ. - К., 1928. - Вип. 2-3. - С.186-191. – Рец. на кн.: Bushan G. Illustrierte Volkerkunde. Europa und seine Randgebiete. - Stuttgart, 1926. – 1154 s.

Про Київський Археологічний з'їзд 1874 р.: [Доповідь Т.М.Гавриленка] // Україна. – 1928. - Кн.4. – С.160-162.

Етнографічна секція краєзнавчого гуртка при київському ІНО // Україна. – 1928. – Кн.6. - С.212-213. (*Без підпису*).

Остання праця німецьких етнографів про Україну // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.73-87.

Рец.: // ПГ. – 1929. – Вип.2. – С.137-140. – Рец. на кн.: Науковий збірник Харківської Науково-дослідної Катедри Історії Української Культури. - Ч.УІ. Етнологічно-краєзнавча секція. - Вип. перший. – Х.: ДВУ, 1927. – Х + 177 с.

Старші форми економічного побуту на Великому Лузі: Вівчарство і рибальство // ПГ. - 1929. - Вип.3. - С.118-139.

Анкети для дослідження чабанського і рибальського побуту на Великому Лузі // ПГ. – 1929. - Вип.3. – С.139.

Рец.: // ПГ. – 1929. – Вип.3. – С.158-160. – Рец. на кн.: Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. - Вид. друге. – Х., К.: ДВУ, 1930. – 273 + 5 с.

Запорожець Данило Несват: З матеріалів зібраних на Дніпрельстані екскурсіями Історичної Секції ВУАН // Україна. - 1929. - Липень-серпень. - С.81-82.

З красназвочного руху в Полудневій Україні // Україна. – 1929. – Липень – серпень. – С.172-173.

З екскурсійних занять Кабінету Примітивної Культури // Україна. – 1929. – Вересень. – С.169-170.

З нових етнографічних обслідувань Полудневої України // Україна. – 1929. – Грудень. – С.169-171.

Рец.: // Україна. – 1930. – Березень – квітень. – С.176-178. – Рец. на кн.: Букатевич Н.І. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси. – Одеса, 1928. – 94 с.

Рец.: // Україна. – 1930. – Липень-серпень. – С.159-162. – Рец. на кн.: Карачківський М. Північно-Західня Балтія // Історично-географічний збірник. – Т.ІІІ. – К., 1929. – С.159-202.

Рец.: // Україна. – 1930. – Липень – серпень. – С.162-164. – Рец. на кн.: Шамрай С. До історії залюднення Степової України: Крилівщина та Лигзаветщина // ЗІФВ ВУАН. – Кн. XXIV. – К., 1929. – С.207-302.

Рец.: // Україна. – 1930. – Вересень. – С.134-135. – Рец. на кн.: Біднов В. Січковий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка (далі – Записки НТШ). – Т.CXLVII. – Львів, 1927. – С.81-102.

Колумова і нижчий техперсонал // За Радянську Академію. – 1930. – 21 липня. – № 1(3). – С.4.

Гавеський С.Ю.

Культурне, мистецьке та літературне життя Київ // ЧШ. – 1928. – № 1. – С.154-155. (Підпис – Л.Гайка).

Літературна діяльність Ольги Кобилянської // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.25-33.

Культурне й мистецьке життя Києва // ЧШ. – 1928. – № 2. – С.150. (Підпис – Л.Гайка).

Культурне життя в Києві // ЧШ. – 1928. – № 5-6. – С.241-243. (Підпис – Л.Гайка).

Культурно-мистецьке життя Києва // ЧШ. – 1928. – № 9-10. – С.250-251. (Підпис – Л.Гайка).

Разговори душі с тїломъ: Оден із збірників бібліотеки В.Б.Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С.110-116.

Культурне життя Києва: допис // ЧШ. – 1928. – № 11. – С.268-269. (Підпис – Л.Гайка).

Культурне життя Києва // ЧШ. – 1928. – № 12. – С.223-224. (Підпис – Л.Гайка).

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.148-152. – Рец. на кн.: Истринь В.М. Книги временныя и образныя Георгія Мниха. Хроника Георгія

Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ. Текстъ, изслѣдованіе и словарь. - Т.1. - Текстъ. - Петроград, 1920. - ХУІІІ, 612, ІІІ с.; Т.2. а) Греческій текстъ "Продоолженія Амартола", б) Изслѣдованіе. - Петроград, 1922. - ХХХІ, 454 с.

Рец.: // Україна. - 1928. - Кн.6. - С.152-158. - Рец. на кн.: Weingart M. Byzantské kroniky v literature cirkevneslovanské. Přehlad a rozbor filologicky. - Cast. I: Přehlad byzantskych kronik a jeich zpracovani slovanská. - Bratislava, 1922. - 246 s.; Cast. II, oddil I: Kronika mnicka Georgia Hamartola; Cast. II, oddil II: Letovnik, illi t. zv. Srbska redakce Georgiovy kroniky. - Bratislava, 1923. - 577 s.

Про Дім Учених // Пролетарська правда. - 1928. - № 1. - 1 січня. - С.5. (Підпис - С.Ю.).

Передеккурсійний сезон // Пролетарська правда. - 1928. - № 10. - 12 січня. - С.4. (Підпис - С.Гай).

Фізкультура і науковий робітник // Пролетарська правда. - 1928. - № 13. - 15 січня. - С.5. (Підпис - С.Гай).

Вивчення української старої культури і літератури // Пролетарська правда. - 1928. - № 29. - 3 лютого. - С.6. (Підпис - С.Г-й).

Рец.: // Пролетарська правда. - 1928. - № 64 - 16 березня. - С.5. - Рец. на кн.: Російсько-український словник військової термінології / Упор. О. та С. Якубські. - Б/м.: ДВУ, 1928. - 216 с. (Підпис - С.Г-кий)

Бюлетень Київської секції наукових робітників // Пролетарська правда. - 1928. - № 76. - 30 березня. - С.5. (Підпис - С.Ю.).

Повість "Александрія" в українській літературі: До питання про "Александрію" сербської редакції // Науковий збірник за рік 1928: Записки УНТ в Києві. - Т.ХХУІІІ. - К., 1928. - С.32-60.

Рец.: // Україна. - 1929. - Січень-лютий. - С.114-116. - Рец. на кн.: Куліш П. Збірник праць комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. - К., 1927. - 200 с.; Куліш П. Поезії / Вибір, редакції й стаття М.Зерова. - К.: Книгоспілка, б/р. - ХLІУ, 126, ХІУ с.

Рец.: // Україна. - 1929. - Січень-лютий. - С.119-121. - Рец. на кн.: Юбілейний Збірник на пошану акад. Д. Ів. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. - К., 1927.

Рец.: // Україна. - 1929. - Липень-серпень. - С.146-148. - Рец. на кн.: Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття. 1917-1927 // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. - Т.2. - К., 1929. - 34 с. (Відбитка).

"Александрія" в давній українській літературі (Вступ і тексти) / Серія "Пам'ятки мови та письменства давньої України". - Т.ІІІ. Давня українська повість. - Ч. 1. - К., 1929. - ХІУ+237 с.

Культурне життя Києва // ЧП. - 1929. - № 2. - С.209-210. (Підпис - Л.Гайка).

Листи до редакції // Пролетарська правда. - 1929. - № 59. - 12 березня. - С.6.

Культурно-мистецьке життя Києва // ЧШ. - 1929. - № 3. - С.155-157. (Підпис - Л.Гайка).

Рец.: // Україна. - 1929. - Березень-квітень. - С.133-136. – Рец. на кн.: Сакушин П.П. Русская литература. Социолого-синтетический обзор литературных стилей. - Ч.1. Литературная старина. - М., 1928.

Культурне й мистецьке життя Києва // ЧШ. - 1929. - № 4. - С.187-188. (Підпис - Л.Гайка).

Рец.: // Україна. - 1929. - Травень-червень. - С.131-134. – Рец. на кн.: Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша // Записки НТШ. - Т. СХLVIІ. - Львів, 1928. - С.1-54; Т.СХLІХ. - С.31-83.

Рец.: // Україна. - 1929. - Травень-червень. - С.146-148. – Рец. на кн.: Марковський М. Найдавніший список “Енеїди” І.П.Котляревського й деякі думки про генезу цього твору. – К., 1927. – 182 с.

Культурне життя Києва: допис // ЧШ. - 1929. - № 5-6. - С.263-264. (Підпис - Л.Гайка).

Культурне життя Києва: допис // ЧШ. - 1929. - № 7. - С.218-220. (Підпис - Л.Гайка).

Культурне життя Києва: допис // ЧШ. - 1929. - № 8-9. - С.222-223. (Без підпису).

Культурне життя Києва // ЧШ. - 1929. - № 10-11. - С.170-171. (Підпис - Л.Гайка).

Культурно-мистецьке життя Києва // ЧШ. - 1929. - № 12. - С.231-232. (Підпис - Л.Гайка).

Рец.: // Україна. - 1929. - Вересень. - С.161-164. – Рец. на кн.: Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917-1927). – Т.1. - К.: ДВУ, 1928. - 673 с.

Рец.: // Україна. - 1930. - Січень-лютий. - С.199-202. – Рец. на кн.: Шляхи розвитку української пролетарської літератури: Літературна дискусія (1925-1928). – Х.: Інститут Шевченка. Кабінет радянської літератури і В-во ВУРПС “Український робітник”. - 81 с.

Рец.: // Україна. - 1930. - Березень-квітень. - С.161-167. – Рец. на кн.: Шевченко: Збірник. - Річник перший. - Інститут Т.Шевченка: ДВУ, 1928. - 2+287+1 с.

Рец.: // Україна. - 1930. - Травень-червень. - С.199-201. – Рец. на кн.: Багдановіч М. Вінок / Переклади, вступна стаття й примітки М.Драй-Хмари. – К.: ДВУ, 1929. – 92+3 с.

Рец.: // Україна. - 1930. - Вересень. - С.127-131. – Рец. на кн.: Никольський Н.К. Повесть временных лет, как источник для истории

начального периода русской письменности и культуры: К вопросу о древнейшем русском летописании // Сборник по русс. яз. и сл. АН. - 1930. - Т. II. - Вып. 1. - С. 1-106.

Культурне життя Кисва // ЧШ. - 1930. - № 1. - С. 190-191. (Підпис - Л. Гайка).

Культурне життя Києва: допис // ЧШ. - 1930. - № 2. - С. 220-221. (Підпис - Л. Гайка).

Культурне життя Києва: допис // ЧШ. - 1930. - № 5-6. - С. 221-222. (Підпис - Л. Гайка).

Завклубів це не обходить // Більшовик Полтавщини. - 1930. - № 87. - 2 липня. - С. 4. (Підпис - проф. С. Гавеський).

Герасимчук В. І.

Смерть Івана Витовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. - Т. I. - К., 1928. - С. 205-216.

Рец.: Петровський М. Н. // Україна. - 1929. - Березень-квітень. - С. 140-142.

До питання про "Статті" Б. Хмельницького // Записки НТШ. - Т. С: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. - Ч. II: Праці історичні. - Львів, 1930. - С. 213-235.

***Гермайзе О. Ю.**

Коліїщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. - 1924. - Кн. 1-2. - С. 19-81.

Рец.: Пархоменко В. Чи була Коліїщина 1768 р. народнім рухом? // ЧШ. - 1925. - № 8. - С. 101-102.

Рец.: // Україна. - 1924. - Кн. 1-2. - С. 189-190. - Рец. на кн.: 350 років українського друку. Бібліологічні Вісти: Часопис, присвячений питанням бібліографії, бібліотекознавства, бібліофілії, видавництва та друкарства. - К., 1924. - Ч. 1-3. - 177 с.

Рец.: // Україна. - 1924. - Кн. 1-2. - С. 190-193. - Рец. на кн.: Грушевський А. С. Города В. Княжества Литовского в XIV - XVI вв. Старина и борьба за старину. - К., 1918. - 240 с.

Противоєнні прокламації часів світової війни // Україна. - 1924. - Кн. 3. - С. 123-148.

Рец.: // Україна. - 1924. - Кн. 3. - С. 149-153. - Рец. на кн.: Hauptprobleme des Soziologie. - Erinnerungsgabe für Max Weber. - München und Leipzig, 1923. - В. I-II. - 389, 352 с.

Рец.: // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.164-167. – Рец. на кн.: Meisl J. Geschichte der Juden in Polen und Russland. – Berlin, 1921-1922. – В.І-П. – ХП+342, УП+217 с.

Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914: По матеріалах архіву Київського Губернського Жандармського Управління // ЧШ. – 1924. – № 3. – С.121-147.

Політичне виховання в трудовій школі // З практики трудової школи: Педагогічний збірник. Вип.П. Суспільствознавство в школі / Ред. В.Ф.Дурдуківський. – К.: Вид-во "Слово", 1924. – С.11-42.

Історичний огляд становища України на початку ХІХ ст. // 20-40-ві роки в українській літературі. Вип.П. Григорій Квітка-Основ'яненко. – К.: ДВУ, 1924. – С.І-ХІІІ.

П.Куліш і М.Костомаров як члени Кирило-Методіївського братства // Шевченко та його доба. Збірник перший. – Х., 1925. – С.38-56.

Рец.: Єрофіїв Ів. // ЧШ. – 1925. – № 6-7. – С.325-327.

Українські соціалісти та основоположники наукового соціалізму // Життя й революція. – 1925. – № 1-2. – С.25-28.

25-ліття рев[олюційної] укр[аїнської] партії (Р.У.П.) // Життя й революція. – 1925. – № 3. – С.20-24.

Михайло Петрович Драгоманов // Пролетарська правда. – 1925. – 21 червня (№ 139).

М.І.Костомаров: З нагоди 40 роковин з дня смерті // Життя й революція. – 1925. – № 5. – С.6-11.

Соціально-економічні передумови революції 1905 року // Життя й революція. – 1925. – № 9. – С.66-71.

Нові, непорозуміння з Шевченком // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.170-178.

М.Костомаров в світлі автобіографії // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.79-87.

1905 рік // Україна. – 1925. – Кн.4. – С.5-8.

Рух декабристів і українство // Україна. – 1925. – Кн.6. – С.25-38.

З історії сільського господарства в Лівобережній Україні ХУІІІ ст. // ЗІФВ ВУАН. – Кн. УІ. – К., 1925. – С.208-233.

Нелегальні відозви з нагоди Шевченківських роковин. – К.: ДВУ, 1925. – 64 с.

Рец.: Глушко С. // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.164-167.

Рец.: Єрофіїв Ів. // ЧШ. – 1925. – № 5. – С.199-200.

"Чорна Рада": [Передмова] // Куліш П. Чорна Рада: Хроніка 1663 року. – К.: Книгоспілка, 1925. – С.УП-XXXІІ.

Примітки // Куліш П. Чорна Рада: Хроніка 1663 року. – К.: Книгоспілка, 1925. – С.201-215.

Рец.: Зеров М. // Життя та революція. – 1925. – № 10. – С.109.

Ів. Пилипович Пустовийт: [Некролог] // Пролетарська правда. – 1925. – 12 серпня (№ 182). – С.6.

3 революційної митувальни Київ: Конференція Українського студентства в Києві в 1911 р. // Київ та його околиця в історії та пам'ятках: Записки б. Історичної секції УНТ в Києві. – Т.ХХІ (далі – Київ та його околиця в історії та пам'ятках). – К., 1926. – С.393-429.

3 минулого Шевченкового села // Записки Київського інституту народньої освіти (далі – Записки Київського ІНО). – Т.1. – К., 1926. – С.54-61.

Нариси з історії революційного руху на Україні. - Т.1. Революційна Українська Partія (РУП). - К., 1926. - Х + 389 с.

Рец.: Глушко С.В. // Україна. - 1929. - Травень - червень. - С.150-152.

Рец.: Бензя П. До історії революційного руху на Україні // Життя й революція. - 1926. - № 11. - С.82-89.

М.П.Драгоманов в українській історіографії // Україна. - 1926. - Кн.2-3. - С.125-145.

Перевидано: М.П.Драгоманов в українській історіографії // Філософська і соціологічна думка. - 1991. - № 9. - С.102-130.

Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. - Т.1. - К., 1926. - С.271-354.

Свято української школи: 25 років педагогічної діяльності Володимира Федоровича Дурдуківського // Життя й революція. - 1926. - № 1. - С.68-71.

До 70-х роковин з дня народження Дмитра Івановича Євроничького (Яворницького) // Життя й революція. - 1926. - № 2-3. - С.97-98. (Підпис – І-зе О.).

До біографії Б.Д.Грінченка // Життя й революція. - 1926. - № 4. - С.78-80.

М.Бакунін та українське питання // Життя й революція. - 1926. - № 9. - С.90-96.

Ювілей української науки: Сорок років діяльності акад. М.С.Грушевського // Життя й революція. - 1926. - № 10. - С.93-99.

Рання творчість Винниченкова на тлі громадського життя // Винниченко В. Вибрані твори. - К., Книгоспілка, 1927. - С.УП-XXXX.

3 історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр.: До споминів Ол. Ол. Русова // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття (далі – За сто літ). - Кн. 1. - К., 1927. - С.259-265.

Історична література: [Бібліографічний огляд за 1926 р.] // Україна. - 1927. - Кн.3. - С.146-152.

Десятиліття Жовтневої революції і українська наука // Україна. - 1927. - Кн.6. - С.ІІ-УІ.

Руїна і Дорошенко: Сторінка з історії української політики ХУП ст.
// Костомаров М. Чернігівка: Бувальщина з другої половини ХУП віку /
Переклад Б.Грінченка. – К.: Книгоспілка, 1928. – С.V-LXXXVIII.

[Примітки] // Костомаров М. Чернігівка: Бувальщина з другої
половини ХУП віку / Переклад Б.Грінченка. – К.: Книгоспілка, 1928. – С.Ш-
XVIII.

Рец.: Кияниця П. // Життя й революція. – 1928. – № 11. – С.194-197.

Епізод з Коліївщини 1768 р. // Ювілейний збірник на пошану
академика Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці
життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т.1. – К., 1928. – С.268-
273.

Українська історія: [Бібліографічний огляд] // Україна. – 1928. –
Кн.3. – С.102-110.

В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Кн.5.
– С.17-32.

Україна та Дін у ХУП ст. // Записки Київського ІНО. – Кн.ІІІ. – К.,
1928. – С.107-196.

Рец.: Hruševskij M. // Slavische Rundschau. - Berlin, Leipzig, Prag. –
1929. - № 6. – С.470-471.

Праця Київського Українського Наукового Товариства на тлі
наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – Січень –
лютий. – С.31-37.

Перевидаю: Праця Київського Українського Наукового Товариства
на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Київська Старовина. – 1992. –
№ 6. – С.106-111.

[Виступ під час обговорення доповіді М.Яворського “Современные
антимарксистские течения в украинской исторической науке” на Першій
Всесоюзній конференції істориків-марксистів] // Труды Первой Всесоюзной
конференции Историков-марксистов. 28/ХІІ-1928 – 4/І-1929. Т.1. – Изд.2-е.
– М., 1930. – С.443-455.

І-ша Всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві //
Україна. – 1929. – Березень – квітень. – С.173-174.

І-ша Всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві:
Інформаційна доповідь на засіданні Ради ВУАН 14 січня 1929 р. // Вісті
ВУАН. – 1929. – № 1. – С.12-18.

Українська історична наука за останні десятиліття // Студії з історії
України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – Т.2. – К., 1929. –
С. XII-XX.

Die ukrainische Geschichtswissenschaft in der USSR // Slavische
Rundschau. - Berlin, Leipzig, Prag. - 1929. - № 5. - S.363-366.

Привітальна промова від імені СНР на XI З'їзді рад Київщини //
Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1929. – № 6-7. – С.4-5.

Коденська книга судових справ // Український архів. – Т.2. – К., 1931. – УІ, 436 с.

Глушко С.В.

Куліш про свої зносини з Поляками // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.103-109.

Сушицький Теоктист Петрович: [Некролог] // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.189-190.

Драгоманов і недільні школи // Україна. – 1924. – Кн.4. – С.35-42.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.167-169. – Рец. на кн.: Брик І. Слав'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа // Записки НТШ. – Т.СХХІХ. – Львів, 1920. – С.141-217.

З селянських рухів. На Чернігівщині 1905 р. // Україна. – 1925. – Кн.4. – С.9-63.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.164-167. – Рец. на кн.: Нелегальні відозви з приводу Шевченківських роковин / Ред. та передм. О.Гермайзе. – К., 1925. – 64 с.

Діяльність Історичної чекди УАН // Пролетарська правда. – 1925. – 28 жовтня (№ 247). – С.5. (Підпис – Глушко).

П'ядесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І.Щербини // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.ІХ-ХІУ.

Листування П.О.Куліша з М.М.Жемчужниковим (1854-1877 рр.) // Україна. – 1926. – Кн.2-3. – С.163-180.

Спомини Ірини Волод. Антонович про М.П.Драгоманова // Україна. – 1926. – Кн.4. – С.120-134.

Ювілей акад. М.С.Грушевського // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.227-228. (Підпис – С.Гл.).

Ювілей В.І.Щербини // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.228. (Підпис – С.Гл.).

⊗ Розроблення української історії в установах ВУАН // Пролетарська правда. – 1927. – № 51.

Коліївщина 1768 року: [Післямова] // Радич В. Максим Залізняк: Історичний роман. – К.: Сяйво, 1928. – С.253-260.

Рец.: // Україна. – 1929. – Січень – лютий. – С.112-113. – Рец. на кн.: Дубровський В. Селянські рухи на Україні після 1861 року. Чернігівська губ. 1861-1866 рр. – ДВУ, 1928. – 216 с.

Прилюдна оборона праці Л.О.Окиншевича "Генеральна (козацька) рада на Україні – Гетьманщині ХУІІ-ХУІІІ с." // Україна. – 1929. – Березень – квітень. – С.168-171. (Підпис – С.Г.).

Рец.: // Україна. - 1929. - Травень - червень. - С.150-152. - Рец. на кн.: Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. - Т.1. Революційна Українська Партія (РУП). - К., 1926. - X, 389 с.

Рец.: // Україна. - 1929. - Травень - червень. - С.152-156. - Рец. на кн.: Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905-7. - Ч.1. Рік 1905. - Харків, 1927. - 230 с.

Рец.: // Україна. - 1929. - Липень - серпень. - С.143-146. - Рец. на кн.: Іванушкін В. Селянський рух 1905-1906 рр. на Київщині. - К., 1926. - 99 с.

Ювілей акад. П.А.Тутковського // Україна. - 1929. - Вересень. - С.172-174. (Підпис - С.Г.).

Пригодна оборона праці В.Д. Юркевича "Заселення Слобідської України за часів Хмельниччини" // Україна. - 1930. - Січень-лютий. - С.222-226.

Рец.: // Україна. - 1930. Травень - червень. - С.188-190. - Рец. на кн.: Шамрай С. Київська Козаччина 1855 року: До історії селянських рухів на Київщині // ЗІФВ ВУАН. - Т.XX. - К., 1928. - С.199-324.

Селянське питання в українській науковій літературі за останнє десятиліття // Студії з історії України. - Т.2. - К., 1929. - С.1-LXVIII.

Глядківський П.С.

Рец.: // Україна. - 1924. - Кн.1-2. - С.197-198. - Рец. на кн.: Polivka I. Čicham člověčinu-ruský dech, ruskou "kost" // Narodopisny Vestník. - Praha. - 1924. - XVII. - S.3-19.

Рец.: // ПГ. - 1926. - Вип.1-2. - С.138-141. - Рец. на кн.: Kopernicki I. Textes Tsiganes, contes et poesies avec traduction française, premier fascicule. Teksty Cygańskie, zeszyt pierwszy. - W Krakowie, 1925. - VIII + 103 s.

Тимчасовий вислід дослідів над темою "Вдячний мрець" // ПГ. - 1926. - Вип.1-2. - С.147-149.

Рец.: // ПГ. - 1926. - Вип.3. - С.192-196. - Рец. на кн.: Pettazzoni P. The Chain of Arrows: the Diffusion of a Mythical Motive // Folk-lore: a Quarterly Review of Myth, Tradition, Institution and Custom. - London. - 1924. - Vol. XXXV. - P.151-165.

Рец.: // ПГ. - 1927. - Вип.1-3. - С.196-200. - Рец. на кн.: Huet G. Les contes populaires. Bibliotheque de culture générale. - Paris, 1923. - 191 p.

Рец.: // ПГ. - 1928. - Вип.1. - С.169-173. - Рец. на кн.: Delafosse M. Les Negres: Bibliotheque générale illustrée. - Paris, 1927. - 80 p.

Українсько-молдавська комісія Історичної Секції УАН // Україна. - 1928. - Кн.2. - С.178-179.

Рец.: // ПГ. - 1929. - Вип.2. - С.127-132. - Рец. на кн.: Заглада Н. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с. Старосілля: Матеріал

до етнології. – Т.І. – К., 1929. – 180 с. + ХХІ табл. + 43 мелодії дитячих пісень.

**Грушевська К.М.¹*

З примітивної культури: Розвідки і доповіді / Передмова М.Грушевського. – К., 1924. – 20 + 224 с.

Рец.: Дашкевич В. Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років (1917-1927) // ЧЗД – 1927. - № 12. – С.180.

Рец.: Лобода А. // Етнографічний вісник. – Кн.І. – К., 1925. – С.76-78.

Рец.: // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.153-155. – Рец. на кн.: Cosquin E. Etudes folkloriques, recherches sur la migration des contes populaires et sur leur point de départ. – Paris, 1922. – 634 p.

Рец.: // Україна. 1924. – Кн.4. – С.177-179. – Рец. на кн.: Folk-Lore, a Quarterly review of Myth, Tradition, Institution and Custom. – Vol. XXXIV. – London, 1923. – 426 p.

Остання стаття Франка про Шевченка // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.5-9.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.206-210. – Рец. на кн.: The Sociological review: Journal of the sociological society / Joint editors Victor Brandford, Alexander Farquarson. – 1924. – Vol. XVI. – Nos. 1, 2, 3, 4. January, April, July, October. – 336 p.

Програма збирання матеріалів до українського народнього сонника // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.237-238.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.155-158. – Рец. на кн.: Oesterley W.O.E. The Sacred Dance, a Study in Comparative Folklore. – Cambridge University Press, 1923. – X, 234 p.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.173-175. – Рец. на кн.: Anthropos: Ephemeris Internationalis Ethnologica et Linguistica. – 1923-1924. – Т.XVIII-XIX. – Fasc. 1.2.3. – 618 p.

Інструкція катедри історії Українського Народу ВУАН для екскурсій і дослідів її співробітників та кореспондентів в царині культурних переживань та історичної пісенности на р. 1924-5 // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.183-186. (Без підпису).

Рец.: // Україна. 1925. – Кн.4. – С.174-176. – Рец. на кн.: Gaster M. Rumanian popular legends of the Lady Mary // Folklore. – Vol. XXIV. – London, 1923. – P.45-85.

¹ Бібліографія друкованих праць дослідниці (хронологічний та алфавітний показники) нещодавно видрукувана у кн.: Матіян І. Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С.129-141.

Рец.: // Україна. - 1925. - Кн.4. - С.176-177. - Рец. на кн.: Квітка К. Професіональні народні співці й музиканти: Програма для досліду їх діяльності й побуту // Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН. - № 13: Праці Етнографічної комісії. - Вип.2. - К., 1924. - 114 с.

Програма Культурно-Історичної Комісії ВУАН для збирання матеріялів, що вияснюють значіння огню в світогляді українського народу // Україна. - 1925. - Кн.4. - С.183-187. (Без підпису).

© Програма для збирання матеріялів, що вияснюють значіння огню в світогляді українського народу. - Культурно-історична комісія: Програма. - К., 1925. - Вип.1.

© Програма збирання матеріялів до українського народнього сонника. - К.: Культурна історична комісія УАН: Програма. - К., 1925. - Вип.2.

Рец.: // Україна. - 1925. - Кн.5. - С.167-172. - Рец. на кн.: Revue d'Ethnographie et des Traditions populaires. - 1923. - 4-е année. - № 13-16. - 416 p.; 1924. - 5-е année. - № 17-20. - 384 p.

Рец.: // Україна. - 1925. - Кн.6. - С.139-142. - Рец. на кн.: Колесса Ф. Українські народні думи: Перше повне видавня з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів. - Львів: Видання Тов-ва "Просвіта", 1920. - 160, УІІІ с.

Принципи морали в освітленню французької школи // Україна. - 1926. - Кн.5. - С.156-164. - Рец. на книгу: Durkheim E. L'education morale. Avertissement de P.Fauconnet, maître de conférences à la Sorbonne // Travaux de L'Année Sociologique. Bibliothèque de philosophie contemporaine. - Paris: Alcan, 1925. - VIIІ, 323 p.

Дума про пригоду на морі Поповича: Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням // ПГ. - 1926. - Вип.1-2. - С.1-35.

Спроби соціологічного об'яснення народньої казки: З приводу книги Saintyves P. Les contes de Perrault et les recits paralleles. Leurs origines (Coutumes primitives et liturgies populaires). - Paris, 1923. XXIII + 646 p. // ПГ. - 1926. - Вип.1-2. - С.96-111.

Рец.: // ПГ. - 1926. - Вип.1-2. - С.130-134. - Рец. на кн.: Hartland E.S. Primitive Society: The beginning of the Family and the reckoning of descent. - London, 1921. - 180 p.; Hartland E.S. Primitive Law. - London, 1924. - 222 p.

Рец.: // ПГ. - 1926. - Вип.1-2. - С.143. - Рец. на кн.: Етнографічний Вісник. - Кн.1. - К., 1925. - 95 с.

Рец.: // ПГ. - 1926. - Вип.1-2. - С.143-144. - Рец. на кн.: Записки Етнографічного Товариства. - Книжка 1. - К., 1925. - 64 с.

Людський колектив як підвалина пам'яті: З приводу книги Halbwachs M. Les cadres sociaux de la Memoire: Travaux de l'Année

Sociologique. Bibliotheque de philosophie contemporaine. – Paris, 1925. – ХІІ+404 р. // ПГ. – 1926. – Вип.3. – С.93-104.

До соціології старцтва // ПГ. – 1926. – Вип.3. – С.125-130.

Рец.: // ПГ. – 1926. – Вип.3. – С.178-179. – Рец. на кн.: Hrdlicka Ales. The Origin and Antiquity of the American Indians. – Washington, 1925. (Відбитка з кн. The Smithsonian Report for 1923. – S.481-494).

Рец.: // ПГ. – 1926. – Вип.3. – С. 198-204. – Рец. на кн.: Етнографія. – Москва, Ленинград, 1926. – № 1-2. – 376 с.

Українські народні думи. – Т.1 корпусу / Тексти №№ 1-13 і вступ К.Грушевської. – К.: ДВУ, 1927. – ССХХ+176 с.

Рец.: Лобода А. // Життя й революція. – 1928. – Кн.Ш. – С.195-198.

Рец.: Малинка О. // Побут. – 1928. – Ч.2-3. – С.24.

Рец.: Марковський М. // Україна. – 1928. – Кн.2. – С.135-146.

Рец.: Перець В. Українські думи в новому виданні

К.М.Грушевської // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн.7. – С.73-132.

Відуж: Малинка О. Кілька слів про мої записи дум //

Етнографічний вісник. – 1928. – Кн.7. – С.243-244.

⊗ Рец. Korso R. // Bilychnis. – 1930. – № 1. – С.43.

З примітивного господарства: Кілька зауважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.9-42.

Про поділ господарства між чоловіком і жінкою: [Анкета] // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.43-44.

Про голе тіло як магичний засіб: [Анкета] // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.44.

До збірки матеріалів про “вогонь” В.Г.Кравченка // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.146.

Рец.: // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.182-185. – Рец. на кн.: Schulze-Maizier F. Die Osterinsel. Im Inselverlag zu Leipzig. – 238 р.

Рец.: // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.185-189. – Рец. на кн.: Schachtzabel A. Im Hochland von Angola: Studienreise durch den Süden Portugiesisch West-Africas. – Dresden, 1923. – 192 s.

Рец.: // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.191-194. – Рец. на кн.: Casas E. La covada y el origen del totemismo. – Editorial Catolica Toledana. – Madrid, 1926. – 154+VI s.

Рец.: // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.194-196. – Рец. на кн.: Boas F. Stylistic Aspects of Primitive Literature // The Journal of American Folklore. – 1925. – July-September. – Vol.38. – p.329-339.

⊗ Прохальні обходи: Кілька зауважень з приводу новішої літератури. – К., 12 с.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.197-200. – Рец. на кн.: The Sociological Review. – 1925-27. – Vol.XVII-XIX. – 332, 3, 356 р.

До нових матеріалів про первісний монотеїзм: Schebesta P. Bei den Urwaldzwerge von Malaya. – Leipzig, 1927. – 278 p. // ПГ. – 1928. – Вип.1. – С.105-118.

Рец.: // ПГ. – 1928. – Вип.1. – С.164-165. – Рец. на кн.: Mauss M. Parentés à plaisanteries: Ecole pratique des hautes études: Section des sciences religieuses. – Annales, 1927-1928. – Melun, 1928. – S.3-21.

Рец.: // ПГ. – 1928. – Вип.1. – С.166-169. – Рец. на кн.: Crawley E. The Mystic Rose: A study of primitive marriage and of primitive thought in its bearing on marriage: A new edition revised and greatly enlarged by T. Besterman: In two vol. – London, 1927. – Vol.I. – XX+ 375 p., Vol.II. – VII+340 p.

Два центри етнологічної науки: З подорожніх вражень // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.81-96.

До взаємин між загальним і спеціальним народознавством: З приводу статті Grunb V. Zur Frage nach den Grenzen, Aufgaben und Methoden der deutschen Volkskunde // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. 1927/28. – Heft 3-4. – S.163-181 // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.110-114.

Рец.: // ПГ. – 1928. – Вип. 2-3. – С.169-171. – Рец. на кн.: Seligman C.G. The unconscious in relation to anthropology // The British Journal of Physiology. – 1928. – Vol.XVII. – April.

Рец.: // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.206-207. – Рец. на кн.: Karpathenland. Vierteljahrsschrift für Geschichte, Volkskunde und Kultur der Deutschen in den nördlichen Karpathenländern. Herausgegeben von E.Gierach. – Reichenberg, 1928. 1 Jahrgang. – 192 s.

3 Західно-європейського етнологічного руху: Звідолення з закордонного відрядження К.М.Грушевської // Україна. – 1928. – Кн.5. – С.182-186.

Рец.: // ЧШ. – 1928. – № 2. – С.155-157. – Рец. на кн.: Брасюк Г. В потоках. – К.: Маса, 1927. – 215 с. (Підпис – КГ.).

Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві: Кілька заміток з приводу книги: Reitzenstein F. Das Weib bei den Naturvölkern // Vorstand der anthropologischen Abteilung des Instituts für Sexualwissenschaften. – Berlin; ehem. Abteilungs-Vorstand der Ethnologischen Abteilung des Hygiene-Museums Dresden. Verlag Neufeld und Henius. – Berlin. – VIII+262 s. // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.24-33.

Матеріали до вивчення професійного співачства // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.96-97.

Рец.: // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.137-138. – Рец. на кн.: Onatsky E. Intorno alla morte: Credenze, usi e costumi del popolo Ukraino // Nuova Antologia. – Рим. – 1929. – 26 березня. – 19 с.

На бічних стежках кобзарського епосу: "Дума про Чабана" – причинює до питання про пародії на кобзарські думи // ПГ. – 1929. – Вип.2. – С.13-50.

Рец.: // ПГ. – 1929. – Вип.2. – С.124-125. – Рец. на кн.: Levy-Bruhl L. La numération chez les Bergdama // Africa: Journal of the International Institute of African Languages and Cultures. – London. – Vol. II. – № 2. – P.164-173.

Навколо дикунової душі: з приводу дискусії над книгою Леві-Брюля *L'âme primitive* // ПГ. – 1929. – Вип.3. – С.99-112.

З етнографічної праці 1880 років: До листування П.Мартиновича і В.Горленка // Науковий збірник за рік 1929: Записки Історичної секції ВУАН. – Т. XXXII. – К., 1929. – С.136-152.

Українські народні думи у французьких перекладах // Записки НТШ. – Т. XCIX: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студипського. – Ч.1: Праці філологічні. – Львів, 1930. – С.251-260.

© Передруковано: Українські думи у французьких перекладах. – Б/м., 1949. – 10 с. (Відбитка).

***Грушевський О.С.**

Зміни шкільної системи на Лівобережжі в ХУІІ в. // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С.82-87.

Господарство Київської мітрополії та монастирів в ХУІ в. // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.14-22.

"Українське Наукове Товариство в Києві" та "Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук" в рр. 1914-1923 // Україна. – 1924. – Кн.4. – С.180-188.

Проф. Гр. Павлуцький: [Некролог; Додаток про науково-громадську діяльність] // Україна. – 1924. – Кн.4. – С.205-206. (Підпис – Ол. Г.).

З промислового життя ХУІ-ХУІІ вв.: Ватаги Дніпрових уходів і старостинська адміністрація // Науковий збірник за рік 1924: Записки УНГ в Києві. – Т. XIX. – К., 1925. – С.70-78.

З міського господарства ХУІ в. Топійниця, воскобійня і воскові комори // ЗІФВ ВУАН. – Кн. VI. – К., 1925. – С.1-9.

Перші гетьманські земельні універсали // ЗІФВ ВУАН. – Кн. УП-УШ. – К., 1926. – С.209-224.

З Київського ратушного господарства ХУІ віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С.109-123.

Рец.: // Україна. – 1926. – Кн.4. – С.144-146. – Рец. на кн.: Мякотинь В. Очерки соціальної історії України в ХУІ-ХУІІІ вв. – Т.1. – Вып.1-III. – Прага, 1924-1926. – 288+266+220 с.

Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші) // Україна. – 1926. – Кн.6. – С.43-55.

Універсали та грамоти в земельних справах з 1650-1660 років // Науковий збірник за рік 1925: Записки УНТ в Києві. - Т. XX. - К., 1926. - С.110-136.

Повісті Куліша з середини 1850-их років // Україна. - 1927. - Кн.1-2. - С.66-75.

З побуту старшини ХУІІІ в. // Науковий збірник за рік 1926: Записки УНТ у Києві. - Т.ХХІ. - К., 1926. - С.124-131.

Любецькі справи другої половини ХУІ в. // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. - С.281-289.

Лупцьке міщанство в ХУІ в. // Історично-географічний збірник. - Т.1. - К., 1927. - С.1-12.

Рец.: Карачківський М.Ф. // Україна. - 1930. - Березень-квітень. - С.151-154.

Гетьманські земельні універсали 1660-1670 років // Історично-географічний збірник. - Т.1. - К., 1927. - С.53-92.

Універсали та грамоти лівобережним ратушам у ХУІІ в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. - Т.1. - К., 1928. - С.217-224.

Історичні статті Костомарова в "Основи" // Україна. - 1928. - Кн.1. - С.73-90.

До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. - 1928. - Кн.3. - С.50-57.

Галицька молодь та Куліш в 1860-х рр. // ЗІФВ ВУАН. - Кн.ХХ. - К., 1928. - С.325-342.

Пігання оборони замків В. Кн. Литовського в ХУІ в. // Історично-географічний збірник. - Т.2. - К., 1928. - С.1-9.

Рец.: Карачківський М.Ф. // Україна. - 1930. - Березень-квітень. - С.151-154.

Історичні статті Куліша з 1860-х років // Науковий збірник за рік 1928: Записки УНТ у Києві. - Т.ХХУІІІ. - К., 1928. - С.139-151.

Міщанські підрахунки в ревізіях ХУІ в. // Історично-географічний збірник. - Т.3. - К., 1929. - С.1-8.

Рец.: Карачківський М.Ф. // Україна. - 1930. - Березень-квітень. - С.151-154.

Сулячівка на Чернігівщині ХУІІ-ХУІІІ в. // Історично-географічний збірник. - Т.3. - К., 1929. - С.17-32.

Рец.: // Україна. - 1930. - Березень - квітень. - С.157-158. - Рец. на кн.: Коструба Т. Матеріали до історії м. Чорткова // Записки НТШ. - Т.150. - С.181-196; Лунів А. Любича князі // Записки НТШ. - Т.150. - С.93-108.

Рец.: // Україна. – 1930. – Травень - червень. – С.182-183. – Рец. на кн.: Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (ХУІІ-ХУІІІ ст.) // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХІУ. К., 1929. – С. 109-205.

Рец.: // Україна. – 1930. – Липень – серпень. – С.175-184. – Рец. на кн.: Красный архив: Исторический журнал. – Центральный архив РСФСР. – Т.26-31.

Із старих дослідів про Київ та Київщину // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Збірник перший. – К., 1930. – С.349-363.

До історії сторожі в замках ХУІ в. // Історично-географічний збірник. – Т.4. – К., 1931. – С.1-7.

***Данилевич В.Ю.**

Рец.: // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С. 184-185. – Рец. на кн.: Vasmer M. Osteuropäische Ortsnamen. - Dorpat, 1921. - 16 s.; Vasmer M., Eesti C. Vabariigi Fartu ülikodi Toimelused. Acta et commentationes universitatis Dorpatensis. - B. Humaniora. - I. - Fartu, 1921.

Рец.: // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С.188-189. – Рец. на кн.: Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів ХУІ і ХУІІ вв. (1566-1651). - К., 1923. – 1+29+144 с.

Рец.: // ЧШ. – 1925. – № 3. – С.275-277. – Рец. на кн.: Жебелев С.А. Введение в археологию. - Часть I. История археологического знания. – Петроград, 1923. – 199 с.; Ч. II. Теория и практика археологического знания. - Петроград, 1923. – 172+3 с.

Рец.: // ЧШ. – 1925. – №. 3. – С.277. – Рец. на кн.: Vidal de la Blache P. Principes de Geographie Humaine. - Paris. – УІІ+327 с.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн. 1-2. – С.179-183. – Рец. на кн.: Ebert M. Südrussland im Altertum (Bücherei der Kultur und Geschichte, heraus von dr. Seb. Hausmann, Band 12). - Bonn und Leipzig, 1921. - XII+436 s.

Рец.: // Літературно-Науковий вісник. – Львів, 1925. – Р.ХХІУ. – Т.LXXXVII. – Кн.VI. - С.179-189. – Рец. на кн.: Ebert M. Sudrussland im Altertum (Bücherei der Kultur und Geschichte, heraus von dr. Seb. Hausmann, Band 12). - Bonn und Leipzig, 1921. - XII+436 s.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.У. – К., 1925. – С.279-283. – Рец. на кн.: Ebert M. Sudrussland im Altertum (Bücherei der Kultur und Geschichte, heraus von dr. Seb. Hausmann, Band 12). - Bonn und Leipzig, 1921. - XII+436 s.

Археологічна митишчина Київщини. – К., 1925. – 173 с.

Рец.: Пархоменко В. // ЧШ. – 1925. – № 10. – С.211.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн. УІІ-УІІІ. – К., 1926. – С.572-573. – Рец. на кн.: Ailio Julius. Fragen der Russischen Steinzeit. - Helsingfors, 1922 (=Zeinschrift der Finnischen Altertumsgesellschaft XXIX: 1). - 1-110+1 s.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн. УІІ-УІІІ. – К., 1926. – С.573-376. – Рец. на кн.: Geological Survey of China. V.K.Ting and W.H.Wong Directors.

Palaeontologia Sinica. Editors V.K.Ting and W.H.Wong. Series D. Volume 1. Fascicle 2. Painted stone age pottery from the province of Honan, China, by T.J.Ame. - Peking, 1925. - 1-4+1-40 p.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. - Кн. X. - К., 1927. - С.380-382. - Рец. на кн.: Grenier A. Les Gaulois. - Paris, 1923 (Ч. 31 з серії "Collection Payot"). - 1-171+1-5 p.

Цікавий серп // Антропологія. - 1928. - Кн.1. - С.169-178.

Проф. В.Б.Антонович та Археологічний музей ІНО // Записки Київського ІНО. - Кн. III. - К., 1928. - Ст.7-20.

Маловідомий український стародрук 1659 року // ЗІФВ ВУАН. - Кн. XXI-XXII. - К., 1929. - С.29-44.

Денисенко В.С.

Рец.: // ПГ. - 1926. - Вип.1-2. - С.136-138. - Рец. на кн.: Fischer A. Zwyczae pogrzebowe ludu polskiego. - Lwow, 1921. - 400 s.

Рец.: // ПГ. - 1926. - Вип.3. - С.184-188. - Рец. на кн.: Bogatyrev P. Les jeux dans les rites funebres en Russie Subcarpatique // Le monde Slave: Revue mensuelle. - 1926. - Novembre. - P.196-224.

"Шлюбний ритуал та обряди на Україні" Хв. К. Вовка у першій - болгарській і другій - французькій редакції: З приводу десятиліття смерти вченого // ПГ. - 1928. - Вип.2-3. - С.143-161.

Рец.: // ПГ. - 1928. - Вип.2-3. - С.199-201. - Рец. на кн.: Шлюбські Ал. Матар'ялы да выпучэння фольклёру і мовы Віцебшчыны. Інстытут Беларускае Культуры. Аддзел Гуманітарных навук; Катэдра Етнографіі. - Ч.І. - Менск, 1927. - 187 с.; Ч.П. - 1928. - 259 с.

Рец.: // ПГ. - 1929. - Вип.2. - С.132-137. - Рец. на кн.: Ковалівський А.П. Картографічний метод в етнології // Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури. - Ч. УП. Етнологічно-краєзнавча секція. - Вип. перший. - X., 1927. - С.53-61; Богатырев П. К вопросу об этнологической географии // Slavia: Casopis pro slovanskou filologii. Ročník VII. Sešit 3. V Praze, 1928. - S.600-611.

Про шефроботу колективу ВУАН // За Радянську Академію. - 1930. - № 2 (4). - 3 серпня. - С.3.

Новий підшеф ВУАН - завод ім. Ільїча // За Радянську Академію. - 1930. - № 4 (6). - 1 грудня. - С.4.

Єфимовський В.С.

Крестыанское движение на Черниговщине в 1905 p. // Летопись Революции. - 1925. - № 2. - С.174-204.

Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом (1752-3) // Україна. - 1925. - Кн.3. - С.108-110.

До історії військового суду за Хмельниччини // Науковий збірник за рік 1927: Записки УНГ в Києві. – Т.ХХУІ. – К., 1927. – С.27-35.

Археографічна праця в московських архівах катедри історії України УАН // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.219-221. (У співавтор. з Юркевичем В.Д.)

Археографічна експедиція катедри історії України ВУАН // Україна. – 1928. – Кн.6. – С. 204-207. (У співавтор. з Юркевичем В.Д.)

Археографічна експедиція Катедри Історії України ВУАН // Україна. – 1929. – Грудень. – С.167-169. (У співавтор. з Кравцовим Д.О.)

Рец.: // Каторга и ссылка: Историческо-революционный вестник. – Москва. – 1929. – Кн.53. – С.200-203. – Рец. на кн.: Дубровський В. Селянські рухи на Україні після 1861 р. Чергінівська губ. (1861-1866 рр.). – Т.1. – Х.: ДВУ, 1928. – 216 с.

Жуковська М.А.

Етнографічні курси в Празі // Україна. – 1926. – Кн.1. – С.180.

Святування річниці смерті Франка в Галичині і на Україні // Україна. – 1926. – Кн.2-3. – С.235-236. (Підпис – М.Ж.).

Кінець української дерев'яної архітектури в Східній Словаччині і на Підкарпатті // Україна. – 1926. – Кн.4. – С.179-180.

Періодика Угорщини // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.189-191. (Підпис – М.Ж.).

Свято книги // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.191. (Підпис – М.Ж.).

Слов'янські Інститути за кордоном // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.218-220.

Культурні взаємини Заходу і Сходу // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.195-196. (Підпис – М.Ж.).

Ювілей Юрія Полівки // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.174-175. (Підпис – М.Ж.).

Клопоті офіційної польської термінології // Україна. – 1928. – Кн.2. – С.181-182. (Підпис – М.Ж.).

Доповідь про українські думи в паризькому товаристві Славистів // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.168-169. (Підпис – М.Ж.).

Історія України в "Europa Orientale" // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.180-181. (Без підпису).

Поляки на Радянській Україні в польському освітленні // Україна. – 1929. – Січень - лютий. – С.181-182. (Підпис – М.Ж.).

Криза польоністики // Україна. – 1929. – Травень - червень. – С.174. (Підпис – М.Ж.).

Зі студій над кобзарськими гумористичними піснями. Пісня про Тещу // ПГ. – 1929. – Вип.2. – С.66-74.

***Ігнатієнко В.А.**

Книжка й преса на Україні // Вся Україна в адресах на 1925 рік. – К., 1924. – С.208-215.

Забута справа // Нова громада. – 1925. - № 5-6. – С.2.

Українська преса 1905-1907 рр. // Життя й революція. – 1925. - № 11. - С.34-39.

Українські нелегальні видання рр. 1914-1917 // Бібліологічні Вісті. – 1926. - № 1. – С.65-70.

Рец.: // Бібліологічні Вісті. – 1926. - № 4.- С.70-72. – Рец. на кн.: Калинович І. Показчик до української соціалістичної і комуністичної літератури. - Відень – Київ, 1921. – 110+2 с.; Калинович І. Українська преса й видавництва за 1923 рік. – Львів, Київ, 1924; Калинович І. Українська мемуаристика 1914-1924: Бібліографічний реєстр. - Львів, 1925; Калинович І. Показчик української культури за 1924 р.: Українські наукові та освітньо-культурні інституції; українська преса по всьому світу; українські видавництва й книгарні. - Львів – Київ, 1925.

Українська преса (1816-1923 рр.): Історико-бібліографічний етюд. – К., 1926. – 78 с.

Видавнича справа: [Інформація про виставку кооперативної преси] // Бібліологічні Вісті. – 1927. - № 3. - С.141.

Рец.: // Бібліологічні Вісті. – 1928. - № 1.- С.148-150. – Рец. на кн.: Часописи Поділля: Історично-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети та України 91776-1926) та 10-ліття існування УСРР / Упор. М.Білинський, Н.Співацька та Ів.Кревецький. Ред. В.Отамановський. – Вінниця, 1927/28. – 31+146+21+4+III с.

Праця Бібліографічної комісії при Всеукраїнському Кооперативному музеєві // Бібліологічні Вісті. – 1929. - № 2-3. – С.122.

Листування в справі української преси в 1915-1916 рр. // Бібліологічні Вісті. – 1929. - № 4. - С.55.

Рец.: // Бібліологічні Вісті. – 1930. - № 1.- С.110-112. – Рец. на кн.: Праці Науково-дослідної катедри кооперації при Київському Кооперативному Інституті ім. В.Чубаря. – Кв.ІУ. – К., 1928. – 219+10 с.

Рец.: // Бібліологічні Вісті. – 1930. - № 2. –С.92-94. – Рец. на кн.: Одеська періодична преса років революції та громадянської війни 1917-1921: Праці Одеської Центральної наукової бібліотеки. – Т.III – Одеса, 1929. – ІУ+171+ІУ с.

Друге число “Згоди” // Бібліологічні Вісті. – 1930. - № 4. – С.103-105.

Рец.: // Бібліологічні Вісті. - 1930. - № 4. – С.115-118. – Рец. на кн.: Козаченко А. Минуле книги на Україні: Історичний нарис. – Х., К., 1930. – 98+11 с.

Бібліографія української періодики (1816-1916 pp.) // Труды Института Книгознания. Т.ІУ. Праці Бібліографічної секції. – К., 285 с.

Камінський В.Я. *

До історії реформи 1861 року на Поділлі // Студії з історії України. – Т.1. – К., 1926. – С.159-176.

Карачківський М.Ф. *

Архівна спадщина київських цехів // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІ. – К., 1927. – С.262-286.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.188-191. – Рец. на кн.: Charewiczowa L. Organiczenia gospodarcze nacyi schizmatyckich s żydów we Lwowie XV i XVI wieku // Kwartalnik Historyczny. – Т.2. – Lwów. – 1925. – С.193-227.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.172-175. – Рец. на кн.: Bialkowski L. Na rubieży podolsko-ukrainnej (w. XV-XVII) // Kwartalnik Historyczny. – Кс.4. – Lwów. – 1925. – С.587-615.

Балінський Іван Мартинович: [Некролог] // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.209-210.

До історії Кам'янецьких цехів: Статут цеху олійників 1774 р. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХУІІ. – К., 1928. – С.235-242.

Розмежування Волинської та Подільської губ. 1799 р. // Історично-географічний збірник. – Т.2. – К., 1928. – С.205-209.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.136-137. – Рец. на кн.: Gdansk. Przeszłość i teraźniejszość. Praca zbiorowa pod redakcją St. Kutrzeby. – Krakow – Lwow - Warszawa, 1928. – ХІІІ+490 s.

Прилюдна оборона праці С.В.Глушка “Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці ХІХ і на початку ХХ стол.” // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.162-165. (Підпис – М.К.).

Сороклітній ювілей І.П.Житецького в Історичній Секції ВУАН // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.165-167.

Організація бібліографічної роботи при Редакції “України” // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.213-215.

Опис Поділля з 1819 року В.Рудницького: До історії Поділля поч. ХІХ в. // Студії з історії України. – Т.2. – К., 1929. – С.96-111.

В комісії старої історії України // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.172.

Рец.: // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С.137-140. – Рец. на кн.: Січинський Е. Оборонні замки Західного Поділля ХІУ-ХУІІ ст.: Історично-археологічні нариси // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХУІІ. – К., 1928. – С.64-160 та окремо. – 98 с.

В комісії старої історії України – доповідь О.М.Андріяшева : Хто такі були літописні болоховські князі? // Україна. – 1929. – Травень-червень. – С.166-167. (Підпис – М.К.)

Комісія старої історії України // Україна. – 1929. – Вересень. – С.165. (Без підпису).

Організація наукового досліджу в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці // Україна. – 1929. – Грудень. – С.171-174. (У співавторстві із К.О.Копержинським).

Північно-Західня Балтія: Історично-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року // Історично-географічний збірник. – Т.3. – К., 1929. – С.159-202.

Рец.: Гавриленко Т. // Україна. – 1930. – Липень-серпень. – С.159-162.

Рец.: // Україна. – 1930. – Березень-квітень. – С.151-154. – Рец. на кн.: Грушевський О. Луцьке міщанство в ХУІ в. // Історично-географічний збірник. – Т.1. – К., 1927. – С.1-12; Грушевський О. Питання оборони замків В. Кн. Литовського в ХУІ в. // Історично-географічний збірник. – Т.П. – К., 1928. – С.1-9; Грушевський О. Міщанські підрахунки в ревізіях ХУІ в. // Історично-географічний збірник. – Т.3. – К., 1929. – С.1-8.

Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – 36.1. – К., 1930. – С.133-149.

Рец.: Баранович О. // Україна. – 1932. – Кн.1-2. – С.182-189.

Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці ХУІІІ віку // Історично-географічний збірник. – Т.4. – К., 1931. – С.161-187.

***Квітка К.В.*¹**

Професіональні народні співці й музиканти на Україні: Програма для досліджу їх діяльності й побуту // Збірник Історично-Філологічного відділу УАН. – Ч.13. Праці Етнографічної комісії. – Вип.2. – К., 1924. – 114 с.

Рец.: Грушевська К. // Україна. – 1925. – Кн.4. – С.176-177.

Рец.: Білецька В. // ЧП. – 1925. – № 6-7. – С.330-331.

Рец.: М.Г. // Музика. – 1925. – № 9-10. – С.374-375.

7 років музичної етнографії // Музика. – 1925. – Кн.1. – С.38-42.

Потреби в справі дослідження народної музики на Україні // Музика. – 1925. – Ч.2. – С.67-73; Ч.3. – С.115-120.

¹ Бібліографія К.В.Квітки (але дещо неповна) наведена у кн.: Памяти К.В.Квитки: Сб. статей. – М.: Сов. Композитор, 1983. – С.292-294. Бібліографію К.В.Квітки див. також: Список печатных работ К.В.Квитки (статьи, очерки, рецензии и сборники песен) // Квитка К.В. Избранные труды: В 2-х тт. – Т.2. – М.: Сов. композитор, 1973. – С.376-380; Список важнейших рукописных работ К.В.Квитки // Там само. – С.381-384.

Філярет Колесса // Музика. – 1925. – Кн.11-12. – С.408-417.

Музична етнографія на Заході // Етнографічний Вісник. – 1925. – Кн.1. – С.72-76.

Вступні уваги до музично-етнографічних студій // Записки Етнографічного Товариства в Києві. – К., 1925. – Кн.1. – С.8-27.

Рец.: М.Г. // Музика. – 1925. – № 9-10. – С.374-375.

Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем: Систематизація, уваги та нові матеріали з Кабінету музичної етнографії при Українській Академії наук // Етнографічний Вісник. – 1925. – Кн.2. – С.78-107, ноти – С.167-173.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.У. – К., 1925. – С.239-250. – Рец. на кн.: Труды Государственного Института Музыкальной Науки (ГИМН). Песни Крыма / Собраны и записаны певцом-этнографом А.К.Кончевским, гармонизованы М.А.Ставицким и В.В.Паскаловым. Общая редакция В.В.Паскалова со вступительной статьей Наркома Просвещения А.В.Луначарского. – Москва, 1924.

Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем: Систематизація, уваги та нові матеріали. – К., 1926. – 39 с.

Композитор Шарль Лефлер і Україна // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.186-187. (Підпис – *Кл. Кв.*).

Первісні тоноряди // ПГ. – 1926. – Вип.3. – С.29-84.

Пісні про дівчину-втікачку // Збірник Історично-Філологічного Відділу ВУАН. – № 47. – К., 1926.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІ-УІІ. – К., 1926. – С.580-587. – Рец. на кн.: Chybinski Adolf. Instrumenty muzyczne ludu polskiego na Podhalu. Prace i Materjalu antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. Wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Polskiej Akademji Umiejetności w Krakowie. – Т.ІІІ. 1924.

⊗ Музыкальная этнография на Украине в послереволюционные годы // Этнография. – 1926. – № 1-2. – С.211-221.

Українські пісні про дітозгубницю // Етнографічний Вісник. – 1926. – Кн.3. – С.117-137 + 4 стор. нот; Кн. 4. – С.31-70 + 8 стор. нот.

Українські пісні про дітозгубницю // Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН. – № 59. Повідомлення Кабінету Музичної Етнографії № 3. – К., 1927. 61 с. + 12 с. нот.

Войткевич-Павлович Василь Ілліч: [Некролог] // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.210.

Демуцький Порфир Данилович: [Некролог] // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.210. (Підпис – *Кл. Кв.*)

Віддих у народніх співах // Етнографічний Вісник. – 1927. – Кн.5. – С.179-188.

До питання про тюркський вплив на українську народну мелодику // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. - Т.1: Частина історико-літературна. - К., 1928. - С.374-384.

Порфи́рій Дему́ський: [Некролог] // Етнографічний Вісник. - 1928. - Кн.6. - С.ХХХУ-ЛХУП.

Ангемітонічні примітиви і теорія Сокальського // Етнографічний Вісник. - 1928. - Кн.6. - С.67-84.

Максимович і Аляб'єв в історії збирання українських мелодій // ПГ. - 1928. - Вип.1. - С.119-144.

До вивчення побуту лірників // ПГ. - 1928. - Вип.2-3. - С.115-129.

Григорій Ходоровський. 1853-1927: [Некролог] // ЗІФВ ВУАН. - Кн.ХХІ-ХХІІ. - К., 1929. - С.355-359.

З записок до ритміки українських народних пісень: Амфібрахій // ПГ. - 1929. - Вип.1. - С.34-60.

Фольклористична спадщина Миколи Лисенка // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. - Т.1, присвячений Миколі Лисенкові. - К., 1930. - С.9-70.

Кабінет Музичної Етнографії Всеукраїнської Академії наук: Його здобутки і завдання // Побут. - 1930. - Ч.6-7. - С.5-22.

**Київниця П.А. **

Профробота на транспорті: У зв'язку з транспортною нарадою при Губкомі // Пролетарська правда. - 1925. - 31 липня (№173). - С.3.

Стінні газети м. Києва: Складено за матеріалами відділу друку Губкому КП(б)У // Пролетарська правда. - 1925. - 2 серпня (№ 175). - С.4.

Замість рецензії: З приводу опублікованої стенограми диспуту 24 травня 1925 р. "Шляхи розвитку сучасної літератури", що його організувала культкомісія місцкому УАН // Життя й революція. - 1925. - № 9. - С.59-62.

Рец.: // Життя й Революція. - 1925. - № 10. - С.118-119. - Рец. на кн.: Вітфогель Карл-Август. Наука буржуазного суспільства. Марксистська розвідка / Переклав з виправленого автором примірника Євг. Касяненко. - ДВУ, 1925. - 80 с.

Рец.: // Життя й Революція. - 1926. - № 10. - С.120-121. - Рец. на кн.: Франко Іван. Пісня і праця: Вибір оповідань і поезій. - Видання накладом ювілейного комітету. Львів, 1926. - 174 с.

Рец.: // Життя й Революція. - 1926. - № 12. - С.98-99. - Рец. на кн.: Нечуй-Левицький І. Бурлячка / Ред. і вступ. статті А.Ніковського. - К.: "Сяйво", 1926. - 286 с.

***Клименко П.В. ***

Развитие сельского хозяйства в России в связи в свеклосахарной промышленностью в России и на Украине // Вісник цукрової промисловості. - К., 1924. - № 1-2. - С.87-98.

Развитие сельского хозяйства в России в связи в свеклосахарной промышленностью в России и на Украине. - К., 1924. - 12 с.

Рец.: // Україна. - 1924. - Кн.1-2. - С.193-194. - Рец. на кн.: Białkowski L. Podole w XVII wieku. Bysy społeczne i gospodarcze. - Warszawa, 1920. - 229 s.

Рец.: // Україна. - 1924. - Кн.3. - С.168-169. - Рец. на кн.: Rawita - Gawronski Fr. Ostatni Chmielnicznko. - Poznań, 1919. - 171 s.

Українські риторичні // Бібліологічні вісті. - 1924. - № 1-3. - С.114-124.

Рец.: // Україна. - 1925. - Кн.3. - С.163-165. - Рец. на кн.: Paszkiewicz H. Z dziejów rywalizacji polsko-węgierskiej na terenie Rusi halickiej w XIV wieku. (Trzy traktaty z lat 1350-1352) // Kwartalnik Historyczny. - 1924. - R. XXXVIII. - S.281-310; Stroński Z. Swawola ukrainna u schyłku XVI w. // Kwartalnik Historyczny. - 1924. - R. XXXVIII. - S.311-330.

Три відозви 1905 року РСДРП на Україні: До методів дослідження відозовного матеріалу // Україна. - 1925. - Кн.4. - С.64-65.

Рец.: // Україна. - 1925. - Кн.5. - С.149-151. - Рец. на кн.: Zakrzewski St. Wplyw sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. - We Włocławku: Zamość, Zygmunt Pomarański s Spółka, 1922. - 63 s.

Київська Міська Капела в першій чверті XIX століття // Музика. - 1925. - № 2. - С.73-80; № 3. - С.127-134; № 4. - С.173-181; № 5-6. - С.220-225; № 7-8. - С.269-273; № 9-10. - С.316-320.

Київська Міська Капела в першій чверті XIX століття. - К., 1925. - 34 с.

Книжки записові Кам'янець-Подільських цехів // Бібліологічні вісті. - 1925. - № 1-2. - С.177-178. (Підпис - П.К.).

Археологічні розкопки на Київщині в с. Халеп'є // Пролетарська правда. - 1925. - 4 вересня (№ 201). - С.5.

Графіка шрифту в Острозькій біблійі // Труды Українського інституту книгознавства. Українська книга XVI-XVII-XVIII ст. - К., 1926. - С.56-76.

Графіка шрифту в Острозькій біблійі. - К., 1925. - 24 с.

¹ Список праць П.В.Клименка див.: Сторінки історії київського міського транспорту: Пам'ятка вечора (13 березня 1985 р., Музей історії Києва). Біо-бібліографія істориків Києва. - Вип.1. Мірза-Авак'янц Наталя Юстівна (1887-1942). Клименко Пилип Васильович (1887-1955) / Упор. М.Суслопарів. - С.6-8.

Рец.: // Україна. – 1926. – Кн.4. – С.142-143. – Рец. на кн.: Оттокарь Н. П. Опытты по исторіи французскихъ городовъ въ средліе вѣка // Записки Пермского Университета. – Т.1. – Пермь, 1919. – 258 с.

Рец.: // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.177-178. – Рец. на кн.: Krolkowski J. Ziemia Hrubieszowska w latach wojny światowej. – Lublin: Zygmunt Pomarański i Spółka, 1918. – 24 s. z 10 tabl.

Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654-1767 pp.) // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІІ-УІІІ. – К., 1926. – С.309-357.

Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654-1767 pp.). – К. – [2]+50 с.

Рец.: Петровський М.Н. // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.162-166.

“Украшеной партреть” військового отамана Чепіги та “Козак-Запорожець” // ЗІФВ ВУАН. – Кн. УІІ-УІІІ. – К., 1926. – С.451-468.

Книга “Способы о бользняхъ”, як матеріал до історії української лектури // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІІ-УІІІ. – К., 1926. – С.468-475.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – К., 1926. – Кн.УІІ-УІІІ. – С.587-588. – Рец. на кн.: Лазаревська К. Матеріяли для історії цехів на Лівобережній Україні ХУІІ-ХІХ вв. – с. 1-14; Лазаревська К. Київські цехи в другій половині ХУІІ та на початку ХІХ віку // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С.276-309; Ершов А. “До історії цехів на Лівобережжі ХУІІ-ХУІІІ вв. // Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти (далі – Записки Ніжинського ІНО). – Кн.УІ. – С.81-124.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІІ-УІІІ. – К., 1926. – С.588-589. – Рец. на кн.: Demeter K. Die Bedeutung des Reichsarchivs für die Wirtschaftswissenschaft. Ein Beitrag zur nationalökonomischen Quellenkunde // Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reichs 49. – Jahrgang Fünftes Heft, 1925. – S.137-158.

Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку ХІХ в. // Юбейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С.1032-1057.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІІ. – К., 1927. – С.339-340. – Рец. на кн.: Окинпсвич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні ХУІІ-ХУІІІ вв. – К., 1926. – 93 с.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІІ. – К., 1927. – С.340-342. – Рец. на кн.: Український Археографічний Збірник. – Т.1. – К., 1926. – І-УІІ, 354 с.

До історії м. Ніжня // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХУ. – К., 1927. – С.215-221.

Рец.: Петровський М.Н. // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.159-163.

Відомості про скарб український у 1780 році // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХУ. – К., 1927. – С.221-226.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.213-214. – Рец. на кн.: Хоменко О. Сучасне українське місто в класовім відношенні. – Харків: ДВУ, 1925. – 44 с.

Роздільний акт на масти Хоткевичівські 1587 року // ЗІФВ ВУАН. – Кн. ХУІ. – К., 1928. – С.216-223.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХУІ. – К., 1928. – С.312-313. – Рец. на кн.: Романовський В. Нариси з архівознавства. – Х., 1927. – 168 с.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХУІ. – К., 1928. – С.313-315. – Рец. на кн.: Архівна Справа. Харків, 1925, 1927. – Кн. 1. – С.1-111; Кн.2. – С.1-176; Кн.3. – С.1-122+1-34; Кн.4. – С.1-110+1-29.

Матеріали по історії цехів м. Літок на Чернігівщині // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХУІІІ. – К., 1928. – С.211-223.

До українського портретознавства // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІХ. – К., 1928. – С.241.

Рештки невідомого приватно-власницького архіву з м. Козельця на Чернігівщині // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІХ. – К., 1928. – С.242.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.140-147. – Рец. на кн.: Gahlback J. Zinn und Zinngiesser in Finnland. – Helsingfors, 1925. – S.1-135; Leminger E. Umelecke řemeslo v Kutné hoře // Rozpravy České Akademie Ved a Umění. – Praha, 1926. – Třída 1. – Číslo 71. – VI+312 s.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С.170-172. – Рец. на кн.: Полтавщина. Збірник. – Т.ІІ. – Полтава, 1927. – УІ, 419 с.

Золота фібула з Дебальцева // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т.1. – К., 1928. – С.26-30.

Записова книга Люблинського Спаського братства 1551-1637 рр. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХІ-ХХІІ. – К., 1929. – С.297-310.

Перший український Ех-Libris // Бібліологічні вісті. – 1929. – № 2-3. – С.95-97.

Цехи на Україні. – Т.1. – Вип.1. Суспільно-правні елементи цехової організації. – К., 1929. – [2]+ХС+200+УІІІ с.

Нові досліді над чумацькою економікою, побутом та пісенністю: 3 приводу праці Н.Букатевича "Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси". – Одеса, 1928. – 94 с. // Етнографічний Вісник. – К., 1930. – Кн.9. – С.133-142.

Рец.: // Бібліологічні вісті. – 1930. – № 4. – С.106-114. – Рец. на кн.: Бібліографічний збірник, присвячений Х річниці Жовтневої революції на Україні (1917-1927): І. Історія України. П. Красзнавство та етнологія. – Х.: ДВУ, 1930. – 145+6 с.

Компюти та ревізії ХУІІІ століття // Український Археографічний Збірник. – Т.ІІІ. – К., 1930. – С.57-241.

**Колесса Ф. **¹

Речпггитивні форми в українській народній поезії // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.60-113.

Українська народня пісня в найновішій фазі свого розвитку // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Т.П. – Частина історико-літературна. – К., 1928. – С.72-98.

П Конгрес слов'янських географів і етнографів 2-12 червня 1927 р. // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.170-180.

Українська народна пісня на переломі ХУІІ-ХУІІІ вв.: Присвячено пам'яті Михайла Максимовича // Україна. – 1928. – Кн.2. – С.47-82.

Рец.: Найновіші видання словацьких народніх пісень // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.138-142. – Рец. на кн.: 1. Geryk Ján. Slovenské ľudové piesne z Puchovskej doliny. - Bratislava, 1922. – I. - 54 с.; 1926. – II. - 48 с.; 2. Slovenské piesne z Uherskobrodská. Sebral a sestavil dr. F.Tomek, vysvetlivkami opatřil univ. prof. dr. J.Horák. - Оломунець, 1926. – 105 с.; 3. Eva Stuseníková spieva. Z piesňovej sbierky K.Plicky. - Matica Slovenská, 1928. – 62 с.; 4. Horák J. Výbor slovenskej poezie ľudovej. I. Piesne epické. II. Piesne lyrické. Čítanie študujúcej mládeže slovenskej. Vyd. Matica Slovenská. U Turčanskom Sv. Martine, 1923. – УШ. – 152 с.; 1928. -IX. - 160 s.

Рец.: Проф. І.Горак в справі збирання й видавання народніх пісень // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.142-143. – Рец. на кн.: 1. Zprava o činnosti Ústavu pro lidovú píseň: Відбитка з “Narodopisný vestník československý”. - Річник ХУІІІ, вип.1. – 18 с.; 2. Založení Archivu lidové prosy, přísloví, pořekadel, rýmkosloví (v širším slova smyslu) a lidov. lékařství při Národ. - Museu v Praze.

Рец.: // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.143-144. – Рец. на кн.: Христовъ Д. Техническія строежъ на българската народна музика (метрика, ритмика, тонални и хармонични особенності). - Софія, 1928. – 80 с.

Рец.: // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.144-146. – Рец. на кн.: Ungarische Balladen Übertagen von Hedwig Lüdeke. Ausgewählt und erläutert von Robert Gragger. - Berlin – Leipzig, 1926. – 206 s.

Рец.: // ПГ. – 1929. – № 1. – С.146-147. – Рец. на кн.: Volkslieder der Slaven. Ausgewählt, übersetzt, eingeleitet und erläutert von Paul Eisner. Mejers Klaniker Ausgaben. - Leipzig. - 560 s.

Перший з'їзд слов'янських філологів у Празі 7-10.X.1929: Праці літературно-історичної секції // ПГ. – 1929. – Вип.3. – С.140-152.

¹ Бібліографію Ф.М.Колесси див.: *Грица С. Філарет Михайлович Колесса. - К.: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР. - К., 1962.- С.107-111; а також у кн.: Філарет Колесса (1871-1947): Бібліографічний показник праць і критичної літератури. - Львів, 1992. Тут наводимо лише роботи, надруковані у виданнях Історичної секції ВУАН.*

Академік Кирило Студинський про вплив усної словесності на постів українського літературного відродження // Записки НТШ. – Т.ХСІХ: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч.І. Праці філологічні. – Львів, 1930. – С.113-126.

**Копержинський К.О. **

Рец.: Нова праця з історії українського театру // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ІV. – К., 1923. – С.254-257. – Рец. на кн.: Белецкий А. Старинный театр в России. I. Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе Южной Руси-Украины. – М., 1923. – 103 с.

Магічно-акробатичні й пантомімічні вистави на Україні в другій половині ХVІІІ та на початку ХІХ ст. // Україна. – 1924. – Кн.3. – С. 53-61.

Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі // Бібліологічні Вісті. – 1924. – Ч.1-3. – С.75-82.

З діяльності "Т-ва дослідників української історії, письменства та мови" // ЧШ. – 1925. – №4. – С.280-281.

Питання про наукову постановку справи вивчення побуту та її практичне значіння // ЧШ. – 1925. – № 5. – С.103-111.

Рец.: // ЧШ. – 1925. – №3 4. – С.200-202. – Рец. на кн.: Яворский Ю.А. Материалы по галицко-русской библиографии: Библиографический список публикаций, вышедших в Галичине на русском языке в послѣвоенный періодъ 1918-1923 гг. – Львовъ, 1924. – 35 с.

На Поділлі. М. Кам'яніц // ЧШ. – 1925. – № 6-7. – С.306. (Підпис – *К.Коперж.*).

В т-ві дослідників української історії письменства та мови в Ленінграді // ЧШ. – 1925. – № 6-7. – С.307. (Підпис – *Коперж.*).

Особливості клубної роботи влітку // Життя й революція. – 1925. – № 6-7. – С.51-56.

Обжинки: Обряди збору врожаю у слов'янських народів нової доби розвитку. – Одеса, 1926. – 60 с.

Рец.: Якимович С. // Етнографічний Вісник. – Кн.4. – К., 1927. – С.180-182.

Рец.: Єрофіїв Ів. // ЧШ. – 1927. – № 2. – С.261.

Рец.: // Україна. – 1926. – Кн.2-3. – С.209-218. – Рец. на кн.: Дорошкевич О. Українська література: Підручна книга для старших груп семирічної школи. – К.: ДВУ, 1922. – 486, І-У с.; Дорошкевич О. Підручник історії української літератури. – Х., Київ: Книгоспілка, 1924. – 364 с.; Зеров М. Нове українське письменство: Історичний нарис. – Слово, 1924. – 136 с.;

¹ Зважаючи на те, що К.О.Копержинський співробітничав з НДКІУ з 1924 р. (хоча офіційно почав працювати в кафедрі у 1928 р.), ми наводимо список його праць, починаючи з 1924 року.

Коряк В. Нарис історії української літератури. Література передбуржуазна. – ДВУ, 1925. – 375 с.

Рец.: // Україна. - 1926. - Кн.5. - С.174-177. - Рец. на кн.: Марковський М. Як утворився роман "Хіба ревуть воли як ясла повні?" Панаса Мирного та Ів. Білика: Розвідка та додатки: За архівними матеріалами Полтавського пролетарського музею. - К., 1925. - 77 + 184 с.

Театральне та музичне життя на Поділлі наприкінці ХУІІ та в перші три десятиліття ХІХ ст. // ЗІФВ ВУАН. - Кн. УІ-УІІ. - К., 1926. - С.113-143.

Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // ПГ. - 1926. - Вип.1-2. - С.36-75.

Рец.: Якимович С. // Етнографічний Вісник. - Кн.4. - К., 1927. - С.180-182.

Рец.: // ПГ. - 1926. - Вип. 1-2. - С.142. - Рец. на кн.: Alois John. Sitte Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen. - Reichenberg, 1924. - XX + 421 p.

Український письменник ХУІ століття Василь Суразький // Науковий збірник за рік 1926: Записки УНТ в Києві. - Т.ХХІ. - К., 1926. - С.38-72.

Новіші праці Ол. Брікнера з слов'янської мітології: З приводу книг: Brückner A. Mitologia Słowiańska. - W Krakowie, 1918. - 152 s.; Mitologia Polska: Studium porównawcze. - 144 s. // ПГ. - 1926. - Вип.3. - С.111-121.

Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу // ПГ. - 1927. - Вип.1-3. - С.45-59.

Рец.: // ПГ. - 1927. - Вип.1-3. - С.206-214. - Рец. на кн.: Ковалівський А. Виробничі культи в давній Україні. (Соціологічна студія на підставі писаних пам'яток) // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. - Ч.2-3. - Х.: ДВУ, 1926. - С.141-173.

⊗ Уваги до історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського "Тятизлотник" і "На віру". - Одеса, 1927.

Бібліографічні уваги до історії української книги 80-х – 90-х років ХІХ століття в Одесі // Праці Одеської Центральної Наукової Бібліотеки. - Т.1. - Одеса, 1927. - С.164-171.

Українське літературознавство: [Бібліографічний огляд за 1926 р.] // Україна. - 1927. - Кн.3. - С.152-159.

Рец.: // Україна. - 1927. - Кн.4. - С.195-199. - Рец. на кн.: Гулак-Артемовський П. Твори / Редакція, вступ. стаття та примітки І.Айзенштока. - ДВУ, 1927. - 4+379+5 с.

Рец.: // Україна. - 1927. - Кн. 5. - С.151-154. - Рец. на кн.: Білецький Л. Основи літературно-наукової критики: Спроба літературно-

наукової методології. - Том 1. Впровід. (Розвиток української літературно-наукової критики). - Книга перша. - Прага, 1925. - 307, 4 с.

Музичне життя на Чернігівщині в другій половині ХУІІІ та на початку ХІХ століття // Науковий збірник за рік 1927: Записки УНТ в Київ. - Т.ХХУІ. - К., 1927. - С.84-96.

Пережиток симпатетичної магії в косарській обрядовості на Україні // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди п'ятдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. - Т.П. Частина історично-літературна. - К., 1928. - С.3-8.

До історії цензури й тексту творів Мух. Коцюбинського: "П'ятизлотник" і "На віру" // За сто літ. - Кн.2. - К., 1928. - С.273-282.

Українське літературознавство і критика: [Бібліографічний огляд] // Україна. - 1928. - Кн.3. - С.110-123. (У співавтор. з О.М.Горецьким).

Рец.: // Україна. - 1928. - Кн.4. - С.142-145. - Рец. на кн.: Слабченко Т. З листування М.Л.Кропивницького // Праці Одеського Наукового при УАН Товариства. Секція Історично-філологічна. - 1927. - № 2. - 90, 1 с.; Сіхиринський О.В. Галина Барвінок (Кулішева) в її листах 1902-1911 рр. // Праці Одеського Наукового при УАН Товариства. Секція Історично-філологічна. - 1928. - № 3. - 63+1 с.

Рец.: // Україна. - 1928. - Кн.6. - С.166-174. - Рец. на кн.: Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. - Кн.1. - 1919; Кн.ІІ. - 1920.; Кн.ІІІ. - 1922; Кн.ІV. - 1923; Кн.У. - 1924; Кн.УІІ-УІІІ. - 1926; Кн.ІХ. - 1926; Кн.Х. - 1927; Кн.ХІІ. - 1927; Кн.ХІІІ-ХІV. - 1927; Кн.ХV. - 1927.

Рец.: // Україна. - 1928. - Кн.6. - С.174-176. - Рец. на кн.: Література: Збірник перший / За ред. С.Єфремова, М.Зерова, П.Филиповича. - К., 1928. - 262, 2 нн. с.

З історії театру на Чернігівщині (1750-1830 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. - С.402-430.

Господарчі сезони у Слов'ян: З історії новорічного циклу обрядовості // ПГ. - 1928. - Вип.1. - С.57-94.

Рец.: // ПГ. - 1928. - Вип.1. - С.178-182. - Рец. на кн.: Етнографічний Вісник / За ред. акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова. - Кн.2. - К., 1926. - 171 + 3 с.; Кн.3. - К., 1927. - 184+10+2 с.

До системи понять часу у Слов'ян: З історії новорічного циклу обрядовості // ПГ. - 1928. - Вип.2-3. - С.3-63.

До питань систематики і термінології в народознавстві. Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропологія, народознавство, етнологія, етнографія і фольклор: З приводу книг: Ріве П. Вивчення людини (антропологія); Bystroń J. Wstęp do ludoznawstwa polskiego. - We Lwowie, 1926; Czekanowski J. Wstęp do historii Słowian: Perspektywy antropologiczne,

etnograficzne, prehistoryczne i językoznawcze. – We Lwowie, 1927; Карапов С. Завдання та методи етнографії // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.97-109.

Рец.: // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.191-199. – Рец. на кн.: Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечер. – Львів, 1928. – IX+ 349+2 с.

Рец.: // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С.151-154. – Рец. на кн.: Гуревич З. “Молода Україна”: До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського Братства / За ред. М.Яворського. – ДВУ, 1928. – 166+2 с.

Рец.: // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С.157-162. – Рец. на кн.: Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН. – Кн.ХУІ. – К., 1928. – 325 с.; Кн.ХУІІІ. – К., 1928. – 342 с.; Кн.ХІХ. – К., 1928. – 420 с.

Рец.: // Україна. – 1929. – Травень-червень. – С.148-150. – Рец. на кн.: Филипович П. З новітнього українського письменства: Історично-літературні статті. – К.: Вид-во “Культура”, 1929. – 166+2 с.

Рец.: // Україна. – 1929. – Липень-серпень. – С.139-143. – Рец. на кн.: Зеров М. Від Куліша до Винниченка: Нариси з новітнього українського письменства. – К.: Вид-во “Культура”, 1929. – 192 с.

Українське літературознавство, історія театру й критика: [Бібліографічний огляд за 1928 рік] // Україна. – 1929. – Вересень. – С.98-120.

Рец.: // Україна. – 1929. – Вересень. – С.158-161. – Рец. на кн.: Рулін П. Марія Заньковецька, життя й творчість // Український театр. – Київ: Рух, 1928. – № 2. – 112 с.

Відрядження наукового співробітника К.О.Копержидицького до Ленінграду й Одеси // Україна. – 1929. – Жовтень-листопад. – С.172-173.

М. Ф. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-х і на поч. 90-х років // Україна. – 1929. – Грудень. – С.50-64.

Рец.: // Україна. – 1929. – Грудень. – С.149-151. – Рец. на кн.: Маркович Д. По степах і хуторах / Ред. і вступна стаття Т.Черкаського. – Київ: Рух, 1929. – У, СХ, 480 с.

Організація наукового досліджу в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці // Україна. – 1929. – Грудень. – С.171-174. (У співавт. з М.Карачківським).

Яфетична теорія та її значіння для етнології // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.3-23.

Календар народної обрядовості новорічного циклу: 3 історії новорічного циклу обрядовості // ПГ. – 1929. – Вип.3. – С.14-98.

Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття. 1917-1927 // Студії з історії України. – Т.2. – К., 1929.

Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття. 1917-1927. – 34 с.

Рец.: Гасвський С.Ю. // Україна. – 1929. – Липень-серпень. – С.146-

Рец.: // Slavische Rundschau. – 1929. – № 5. – S.370. – Рец. на кн.: Fylypovych P. Z novit'noho ukrain'skoho pyśmenstva. Istoryčno-literaturni statii. – K., 1929. "Kultura". (Aus der neuen ukrainischen Literatur. Kritische Aufsätze. – 169 S.)

Громадсько-політична тактика М.Драгоманова в 60 і в першій половині 70 рр. // Україна. – 1930. – Січень - лютий. – С.64-96; Березень – квітень. – С.9-54.

Екскурсія Інституту Тараса Шевченка до Історичних установ ВУАН // Україна. – 1930. – Березень – квітень. – С.188-190. (Підпис – К.К.).

Листи М.Драгоманова до Ол. Скребицького з 1886-89 років // Україна. – 1930. – Травень-червень. – С.147-154.

З історії публіцистики ХУП в.: Йосафат Кунцевич і Касіял Сакович про твори Василя Суразького // Записки НТШ. – Т.ХСІХ: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч.І. Праці філологічні. – Львів, 1930. – С.81-96.

Рец.: Грушевський М. // Україна. – 1930. – Вересень. – С.131-134.

Косташук В.М.

До замаху на пам'ятник Пушкіна в Харкові 1904 р. // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.127-128.

Сорокалітній ювілей літературної творчості Ольги Кобилянської // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.205-207.

Громадське та культурне життя Буковини від 1848 р. до 1914 р. // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.15-24.

Парубоцька громада в селі Тулові на Покуття в Галичині // Побут. – К., 1929. – Ч.4-5. – С.21-25.

Кравченко І.І. *

Ф. Боротьба за радянську владу на Радомшчині // Під гнітом німецького імперіалізму: Збірник. – К., 1927.

Ямпільський маєток наприкінці ХУІІІ та в першій чверті ХІХ століття // Студії з історії України. – Т.2. – К., 1929. – С.56-95.

Кравцов Д.О. *

Гетьман Мазепа в українській історіографії ХІХ в. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІ. – 1925. – С.234-246.

Брюховецький і відьми // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.3-5.

Археографічна експедиція Катедри Історії України ВУАН // Україна. – 1929. – Грудень. – С.167-169. (У співавт. з В.Сєфимовським).

***Крип'якевич І.П. ***

Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-их рр. // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.6-11.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.158-159. – Рец. на кн.: Tyszkowski K. Poselstwo Lwa Sapiehy w Moskwie 1600 r. // Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. - Lwów, 1927. - Dz.II. - T.IV. - Zeszyt 1. - 88 s.

“Вольний порт” у Старім Бихові 1657 р. // Науковий збірник за рік 1929: Записки УНТ у Києві. – Т.ХХХІІ. – К., 1929. – С.92-96.

Рец.: // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.93-94. – Рец. на кн.: Pasternak J. Ruske Karpaty v archeologii // Facultas Philosophica Universitatis Carolinae Pragensis. - Prace z vedeckých ústavů. – Т.ХVІІІ. - Praga, 1928. - 212 s.

З наукового руху в Галичині // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.174-175. (Підпис – І.К.).

Рец.: // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С.136-137. – Рец. на кн.: Heinosz W. Ius Ruthenicae. Przezytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku. Studya nad historią prawa polskiego / Pod red. O.Balcera. - Lwów, 1928. - Т.ХІІ. - Zesz. 1. - 112 s.

Нові палеолітичні знахідки в Галичині // Україна. – 1929. – Травень – червень. – С.173-174. (Підпис – І.К-ч.).

Голодівки на Україні ХУІІ в.: Кілька літописних записок // Україна. – 1929. – Липень-серпень. – С.34-37.

Вірша в пошану Богдана Хмельницького // Україна. – 1930. – Травень-червень. – С.19-21.

Причинки до історичної географії українських земель // Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. – Вип.2. – Харків, 1930. – С.213-244.

***Мандзюк І.Д.**

Чергова справа // Життя і революція. – 1925. - № 1-2. – С.92-94.

Соці[альний] рух ХУІІІ в. на Україні в новому освітленні // Життя і революція. – 1925. - № 3. - С.24-27.

Гоголівська сотня Київського полку 1766 р.: соціально-економічний нарис за матеріалами Рум'янцівського Опису // Студії з історії України. –Т.1. – К., 1926. – С.91-158.

Заборонені сторінки “Статистического описания Киевской губернии” ІІ.Фундукля // За сто літ. – Кн.2. – К., 1928. – С.107-109.

¹ Бібліографію див.: Іван Петрович Крип'якевич: Бібліографічний покажчик / Упор. Кізлик О.Д. – Львів, 1966. – 79 с. Тут ми наводимо лише роботи, надруковані у виданнях радянської України.

***Марковський М.М.¹**

Невідома драма Папаса Мирного // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С.163-168.

Рец.: // Україна. – 1924. – Кн.1-2.-С.196-197. – Рец. на кн.: Tyszkiewicz С.М. La litterature ukrainienne (d'après m. Serge Efremof, m-me O.Efimenko, le prof. M.Hrouchevsky et d'autres écrivains). Avec de nombreuses illustrations. - Berne, 1919. - 157 s.

Шевченко в Кирило-Методієвському братстві // ЗІФВ ВУАН. - Кн.IV. – К., 1923. – С.49-57.

Як утворився роман: “Хіба режуть воли, як ясла повні?” П.Мирного та Ів. Білика. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.У. – К., 1925. – С.72-146.

Як утворився роман: “Хіба режуть воли, як ясла повні?” П.Мирного та Ів. Білика: Розвідка та додатки: За архівними матеріалами Полтавського пролетарського музею. - К., 1925. – 77 + 184 с.

Рец.: Копержницький К.О. // Україна. - 1926. - Кн.5. – С.174-177.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.У. – К., 1925.– С.234-235. – Рец. на кн.: Белецкий А. Старинный театр в России. I. Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе Южной Руси-Украины. Москва: Из-во т-ва “В.В.Думнов, насл. Бр. Салаевых”, 1923. – 103 с.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.У. – К., 1925. - С.267-274. – Рец. на кн.: Гладкий М. Практический курс украинского языка. Пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи: 2 изд., 1924. - 152+ III с.

Шевченко і Микола Маркевич: Дещо до історії постичної творчості Т.Г.Шевченка // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.37-41.

Літературні паралелі. І.С.Левинський і І.С.Тургенєв // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.130-134.

Рец.: // Україна. – 1925. - Кн.4. – С.173-174. – Рец. на кн.: Кисіль О. Український театр: Популярний нарис історії українського театру. – Книгоспілка, 1925. – 179 с.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.161-163. – Рец. на кн.: Гординський Я. “Владимір” Теофана Прокоповича // Записки НТШ. - Т.СXXX. – Львів. - С.19-71; Т.СXXXI. – С.65-122; Т.СXXXII. – С.65-134.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.6. – С.148-150. – Рец. на кн.: Єфремов С. Іван Левинський-Нечуй. – Київ: Слово, 1925. – 124, додаток 48 с.

Рец.: // ЧШ. – 1925. - № 3. – С.278. – Рец. на кн.: Український правопис. 8 таблиць / Упор. Г.Сабалдир та проф. Грунський.

¹ Зважаючи на те, що М.М.Марковський, хоча й став дійсним членом НДКГУ 1928 р., брав участь у роботі кафедри з 1924 року, наводимо список його опублікованих праць саме з 1924 року.

Рец.: // Україна. – 1926. – Кн.1. – С.144-147. – Рец. на кн.: Грушевський М. Історія української літератури. – Т.ІУ. Усна творчість пізніх княжих і переходових віків ХІІІ-ХУІІ. – ВУАН, ДВУ, 1925. – 666, 14 с.

Рец.: // Україна. – 1926. – Кн.1. – С.156-158. – Рец. на кн.: Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. Критична бібліотека / Передмова М.Куліша. – ДВУ, 1925. – X, 105 с.

“Powtór zaporożców z Trebizundy” К.Гейнча, маловідомий твір польсько-української романтики // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.75-80.

Рец.: // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.173. – Рец. на кн.: Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Літературна бібліотека Книгоспілки. – Т.1. – 1925. – 195 с.; Т.2. – 304 с. / Ред. та вступ. стаття Б.Я.Якубського (з бібліографією творів і літератури про П.Мирного) і Уваги до історії роману Свєгенія Рудийської.

“Енеїда” Івана Петровича Котляревського // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ІХ. – К., 1926. – С.78-155; Кн.Х. – К., 1927. – С.48-74.

⊗ “Енеїда” Котляревського. – К., 1927.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ІХ. – К., 1926. – С.347-351. – Рец. на кн.: Перетц В. Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси ХІІ віку. Вступ. Текст. Коментар. – К., 1926. – У-ІХ + 1-356 с.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.Х. – К., 1927. – С.364-366. – Рец. на кн.: Кримський А., Левченко М. Знадоби для життяпису Степана Руданського (1833-1873) / Передм. С.Єфремова “Самотній співець”. – К., 1926. – ІІІ-УІІ + 3-7 + 244 с.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІІ. – К., 1927. – С.334-339. – Рец. на кн.: Десять праць про Шевченка (С.Таранушенка, 1924, П.Филиповича, 1924, А.Багрія, 1925 р.).

“Наталка Полтавка” І.П.Котляревського за рукописом 1820 року // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІІІ-ХІУ. – К., 1927. – С.44-50.

“Найдавніший список “Енеїди” І.П.Котляревського й деякі думки про генезу цього твору. – К., 1927 - 183 с.

Рец.: Гаєвський С.Ю. // Україна. – 1929. – Травень-червень. – С.146-148.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.183-187. – Рец. на кн.: Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Вип.1. Культурні й літературні течії на Україні в ХУ-ХУІ вв. і перше відродження (1580-1610 р.). – ДВУ, 1926. – 204 с.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.188-190. – Рец. на кн.: Музичка А. Шляхи поетової творчості Івана Франка: Критична бібліотека. – ДВУ, 1927. – 200 с.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.182-184. – Рец. на кн.: Antologie de la litterature Ukrainienne jusqu'au milieu du XIX-e siècle avec un avant-propos de M.A.Meillet. – Paris, 1921. – 14-XX+144 p.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.184-188. – Рец. на кн.: Шамрай А. Українська література. Стилий огляд. – ДВУ, 1927. – 209 с.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.167-172. – Рец. на кн.: Возняк М. Історія української літератури. – Т.1. – До кінця ХУ в. – Львів, 1920. – 340 с.; Т.2. – Віки ХУІ-ХУІІІ (перша частина). – Львів, 1921. – 412 с.; Т.3. – Віки ХУІ-ХУІІІ (друга частина). – Львів, 1924. – 562 с.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.175-180. – Рец. на кн.: Перетц В.М. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы ХУІ-ХУІІІ веков // Сборник отделения русского языка и словесности Академии Наук СССР. – Т.СІ, № 2. – Ленинград, 1926. – 176 с.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХУІ. – К., 1928. – С.288-291. – Рец. на кн.: Перетц В. Эпитеты в “Слове о полку Игореве” и в устной традиции // Известия отделения русского языка и словесности за 1925 г. – Т.ХХХ. – Ленинград, 1926. – С.143-204.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.2. – С.135-146. – Рец. на кн.: Українські народні думи. – Т.І. – Тексти № 1-13. – К.: ДВУ, 1927. – У-ССХХ, 167, 168-172 с.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.156-163. – Рец. на кн.: Рання українська драма / Редакція і стаття П.Рулїна: Літературна бібліотека. – Книгоспілка. – ХХУІ, 250, ХІІІ с.

Рец.: Рулїн П. З приводу рецензії М.Марковського (“Україна”, 1928, кн.3) на Рулїн П. Рання українська драма. – К., 1927 // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХІ-ХХІІ. – К., 1929. – С.422-343.

Творчість О.Кобилянської в освітленні сучасної критики // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.163-167.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.140-142. – Рец. на кн.: Шевченко Т.Г. Твори. – Т.4. Журнал. – К.: ДВУ, 1927. – ХІ+787 с.

До студій над творчістю М.Коткобинського // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.39-47.

Дещо до історії тексту “Кобзаря” Т.Г.Шевченка // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Частина історико-літературна. – К., 1928. – С.821-825.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХУІІІ. – К., 1928. – С.328-332. – Рец. на кн.: Пушкін О. Вибрані твори. – К.: Книгоспілка, 1927. – У-ХІ+3+204 с. + примітки.

Рец.: // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІХ. – К., 1928. – С.316-328. – Рец. на кн.: Котляревський І. Енеїда / Ред. і вступ. ст. І.Айзеншток. – Х.: Книгоспілка. – УІ–ХІХІ+3-251 с.

Рец.: // Україна. – 1929. – Січень – лютий. – С.116-119. – Рец. на кн.: Українка Леся. Твори / За загальною ред. Б.Якубського. – Вид-во Книгоспілка, 1927. – Т.1. – Лірика. – УІ-ЛХХХІУ+132+ХХІІ с.; Т.П. –

Лірика. – УП-XXXIII+3-160+XXУП+Х с.; Т.П. Поеми. – 238 – ХУІ с.; Т.ІУ. – Переклади. – УП-XXIУ+3-182+ІХ с.

Перші літературні кроки В.Винниченка // Україна. – 1929. – Травень-червень. – С.77-88.

Рец.: // Україна. – 1929. – Липень-серпень. – С.148-159. – Рец. на кн.: Червоний Шлях: Громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. – Харків, 1923-1928.

Рец.: // Україна. – 1929. – Вересень. – С.156-158. – Рец. на кн.: Українські Пропілеї. Т.І. Котляревщина / Редакція, вступні статті і примітки І.Айзенштока. – ДВУ, 1928.

До питання про генезу “Енеїди” І.П.Котляревського // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХУ. – К., 1929. – С.187-222.

Рец.: // Україна. – 1930. – Січень-лютий. – С.195-199. – Рец. на кн.: Навроцький Б. Гайдамаки Т.Шевченка: Джерела, стиль, композиція. – ДВУ, Інститут Тараса Шевченка. – Т.16. - 1928. – 5+398 с.

Рец.: // Україна. – 1930. – Березень-квітень. – С.167-169. – Рец. на кн.: Музичка А. Марко Черемшина (Іван Семанюк). – ДВУ, 1928. – 271 с.

До початків нового українського письменства // Україна. – 1930. – Липень-серпень. – С.8-34.

“Лісова пісня” Лесі Українки й “Тіні забутих предків” М.Коцюбинського // Записки НТШ. – Т.ХСІХ: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч.І. Праці філологічні. – Львів, 1930. – С.291-297.

***Миловидов Л.В.**

Лікнеп і бібліотека: Методи і форми зв'язку: Посібник для вчителів лікнепу та бібліотекарів. – Х.: Видання Всеукраїнського Ленінського товариства “Тетя неписьменність”, 1927. – 36 с.

Рец.: П.Т. // Шлях освіти. – 1927. – № 11. – С.242.

Чернігівські могили діячів українського слова // Життя й революція. – 1927. – № 3. – С.376-377.

Гліб Успенський у Чернігові: До 25 роковин смерті (1902-1927 – 6 квітня) // Життя й революція. – 1927. – № 6. – С.386-388.

Письма В.Г.Короленко к М.М.Коцюбинскому: [с предисловием и примечаниями] // Печать и революция. – 1927. – № 5. – С.31-36.

Рец.: // Шлях освіти. – 1927. – № 2-3. – С.177-178. – Рец. на кн.: Ройтман В. Кожний письменний може навчати грамоті. – Х.: Видання Ленінського товариства “Тетя неписьменність” на Україні, 1926. – I вид. – 29 с.; II вид., виправл. – 32 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1927. – № 6-7. – С.187-188. – Рец. на кн.: Постоєв П. Волинська округа: Підручна книжка з краєзнавства для вчителів

трудоу шкіл Волинської округи. – Житомир: Видання Волинського Окрметодкому, 1926. – 92 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1927. - № 6-7. – С.190. – Рец. на кн.: Байсутов Н. Начатки краеведной работы: Библиотека школьного работника “Новая Москва”. – 1926. – 104 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1927. - № 6-7. – С.193-194. – Рец. на кн.: Богуславський А., Брайловська С., Швець П. Наше господарство: Читання для підлітків. – Х.: Видання Всеукраїнського Ленінського товариства “Геть неписьменність”, 1927. – 128 с. (Підпис – Л.М.).

Рец.: // Шлях освіти. – 1927. - № 8-9. – С.188-190. – Рец. на кн.: В помощь краеведу / Под ред. проф. В.П.Буданова и проф.С.А.Советова. – Ленинград, 1926. – 83+105 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1927. - № 8-9. – С.240. – Рец. на кн.: Пришвин М. Родники Берендея: Записки филолога. – М., Л.: ГИЗ, 1926. – 132 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1927. - № 8-9. – С.228-229. – Рец. на кн.: Бутин И.А., Феофанов И.Ф. Краеведческая работа сельской школы: Библиотека педагога. – М., Л.: ГИЗ, 1927. – 84 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1927. - № 12. – С.195. – Рец. на кн.: Васильковский Н. Охрана природы и краеведы. – М., Л.: Госиздат, 1927. – 76 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1927. - № 12. – С.196. – Рец. на кн.: Краєзнавство: Щомісячний орган Українського комітету краєзнавства. – Харків. – 1927. - № 1. – 40 с.

Краєзнавство в роботі шкіл лікнепу // Політосвіта. – 1927. – Збірник 6. – С.68-72.

Письма Горького к Коцюбинскому // Новый мир. – 1928. - № 1. – С.182-194.

Художня література в школах лікнепу // Політосвіта. – 1928. - Збірник 1. – С.40-46.

Недільні школи на Черніговщині в 1860-х рр. // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.431-442.

Листи М.П.Старицького до М.М.Коцюбинського // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.87-89.

Рец.: // Шлях освіти. – 1928. - № 2-3. – С.223-224. – Рец. на кн.: Дергунов Н. Охрана и привлечение птиц: Практика школьной работы. – М.: Работник Просвещения, 1927. – 56 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1928. - № 2-3. – С.224-225. – Рец. на кн.: Шиголев А. Школьные фенологические наблюдения на службе сельского хозяйства: Серия “Практика школьной работы”. – М.: Работник Просвещения, 1927. – 63 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1928. – № 4. – С.228-229. – Рец. на кн.: Якимчук Л. широким кроком: Читанка для дорослих: Підручник для шкіл малописьменних першого ступеня. – Вип.1. Сільське господарство. – ДВУ, 1928. – 186 с.

М. Кошобинський та М. Горький // Плуг. – 1928. – № 3. – С.56-64.

Похорон М.М.Кошобинського та його могила: До 15 роковин смерті письменника // Плуг. – 1928. – № 4. – С.67-69.

Рец.: // Шлях освіти. – 1928. – № 7. – С.241-242. – Рец. на кн.: До нового життя: Читанка для підлітків шкіл політосу. – ДВУ, 1928. – 231 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1928. – № 7. – С.242-243. – Рец. на кн.: Малеча Н., Бойків І. Робоча книга з української мови для шкіл 1-го ступеня (малописьменних) і дозволи для гуртків самоосвіти. – ДВУ, 1928. – 158 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1928. – № 8-9. – С.274-275. – Рец. на кн.: Кондаков А.И. О локализации программ для школ I ступени: Методическое письмо. – М., Л.: ГИЗ, 1928. – 61 с.

М.Кошобинський і М.Горький // Знання. – 1928. – № 9. – С.20-21.

Рец.: // Критика. – 1928. – № 9. – С.132-134. – Рец. на кн.: Художественная литература в оценке русской марксистской критики: Библиографический указатель / Сост. Р.С. Мандельштам, ред. Н.К.Пиксанов. – Изд. 4-е. – М., Л., 1928. – 224 с.

Краєзнавство і підручник у школі // Шлях освіти. – 1928. – № 10. – С.61-72.

Рец.: Дубняк К. Про краєзнавчий підручник у школі: 3 приводу статті Л.Миловідова (Шлях освіти. – 1928. – № 10) // Шлях освіти. – 1929. – № 1-2. – С.34-39.

Методи проєктів у шкільному краєзнавстві // Радянська освіта. – 1928. – № 12. – С.81-87.

Наступ реакції на школу в 1860-х роках: Два документи з таємної справи Чернігівської гімназії // За сто літ. – Кн.4. – К., 1929. – С.48-50.

Рец.: // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.106-108. – Рец. на кн.: Пиксанов Н.К. Областные культурные гнезда. Историко-краеведный семинар. Введение. в изучение – темы для культурно-исторических краеведных работ – систематическая библиография – руководящие вопросы. Приложение: указатель словарей местных деятелей. – М. – Л.: ГИЗ, 1928. – 148 с.

Проекти університетів на Чернігівщині у ХУІІІ ст. // Україна. – 1929. – Вересень. – С.171-172.

Краєзнавство в школі: Зміст та методи праці. – Х., 1929. – 148 с.

⊗ Краєзнавство та локалізація в школах лікнепу. – Х.: ДВУ.

Ще про краєву книжку для школи: Відповідь на статтю проф. К.Дубняка // Шлях освіти. – 1929. – № 1-2. – С.39-47.

Рец.: // Шлях освіти. – 1929. – № 1-2. – С.220-221. – Рец. на кн.: Красеведение в школе: Сб статей “На путях к новой школе” / Педагогич. библиотека под общей ред. Н.К.Крупской. – М.: Работник Просвещения, 1928. – 200 с.

Рец.: // Шлях освіти. – 1929. – № 1-2. – С.221-222. – Рец. на кн.: Красная книга: Типы краевых пособий для школы 1 ступени / Под ред. З.И.Лилиной, К.Т.Свердловой и В.Н.Шульгина. – М., Л., 1928. – 92 с. (Підпис – Л.М.).

Рец.: // Шлях освіти. – 1929. – № 1-2. – С.222-224. – Рец. на кн.: Гейнике Н.А., Елагин Н.С., Зимин Н.П., Соловьев К.А. Книга краеведа. – М.: Работник Просвещения, 1928. – 140 с.

Попередження рецидиву неписьменності на лікпункті // Політосвіта. – 1929. – № 3-4. – С.54-59.

Рец.: // Шлях освіти. – 1929. – № 12. – С.212. – Рец. на кн.: Инструктивное письмо о комплексе краеведческих пособий для школ I ступени.

Рец.: // Україна. – 1930. – Січень-лютий. – С.210-213. – Рец. на кн.: Балухатый С. Теория литературы: Аннотированная библиография: 1. Общие вопросы. – “Прибой”, 1929. – 248 с.

Рец.: // ЧП. – 1930. – № 4. – С.203-204. – Рец. на кн.: Брік Я. Місця минулого й майбутнього: По Чернігівщині: Літературний репортаж. – ДВУ, 1929. – 193 с.

Проекти університету у Києві у другій половині ХУІІІ в. // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Збірник перший. – К., 1930. – С.295-306.

Передруковано: З іменем Святого Володимира: У 2-х кн. Кн.1 /

Упоряд. В.Короткий, В.Ульяновський. - К.: Заповіт, 1994. - С.27-36.

Нечипоренко П.І. *

Історія одного вихрещення // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.70-74.

До характеристики податкової політики уряду Єлисавети // Науковий збірник за рік 1927: Записки УНТ в Києві. – Т.ХХVІ. – К., 1927. – С.44-49.

Сторінка з діяльності Генеральної Військової Канцелярії середини ХУІІІ століття // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.130-133.

Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських “національних строснях”. (На підставі архівних матеріалів 1740-60 рр.) // Історично-географічний збірник. – Т.І. – К., 1927. – С.121-134.

Фабрики Розумовського на Посем'ї // ЗІФВ ВУАН. – Т.ХІ. – К., 1927. – С.185-208.

⊗ До характеристики маєтку Фролова-Багровца 1858-59 р. в с. Савинцях на Полтавщині // Записки Полтавського ІНО.

“Національні строєння” 1748-65 рр. на Посем’ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського // Студії з історії України. – Т.2. – К., 1929. – С.45-55.

Про “порції” та “рації” на Гетьманщині 1725-1750 рр.: Матеріали про загальні норми податку та як їх здійснювано у полках Чернігівському та Ніженському // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХ. – К., 1929. – С.175-198.

До питання про вироблення норм для соцзмагання між архівами // Архівна справа. – 1930. - № 3 (14). – С.197-115.

Історично-економічне значіння р. Соїму (р. Соїм як рухова сила) // Історично-географічний збірник. –Т.4. –К., 1931. - С.29-35.

**Окипшевич Л.О. **

Рада старшинська на Гетьманщині: Історично-юридичний нарис // Україна. – 1924. – Кн.4. – С.12-26.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.166-167. – Рец. на кн.: Слабченко М.Е. Центральныя учреждения Украины ХУП-ХУІІІ ст. – Одесса, 1918.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.147-149. – Рец. на кн.: Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Част. І. Княжа доба. – Прага, 1923. – 146 с.

Рец.: // ЧПШ. – 1925. - № 9. – С.220-222. – Рец. на кн.: Багалій Д. Нарис української історіографії. Джерелознавство. – Вип.П. – К., 1925. – 108 с.

Рец.: // ЧПШ. – 1925. - № 10. – С.213-215. – Рец. на кн.: Пічета В. История Беларуси. Ч.першая. – Москва, Ленінград, 1924. – 134 с.

Комысья для вичування історії західньо-руського та вкраїнського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук: Короткий огляд праці за 1919-1925 (перша половина) роки // Праці Комісії для вичування історії західньо-руського та вкраїнського права. – Вип.І. – К., 1925. – С.1-5.

Приказ “Малыя Росіи” Московської держави ХУП ст. // Праці Комісії для вичування історії західньо-руського та вкраїнського права. – Вип.І. – К., 1925. – С.108-121.

⊗ Федерація чи унія: З приводу статті Дружниця В. «Палажэньне Літоўска-Белар. дзяржавы пасыла Любл. Вуніі» // Польмя. - 1925. - № 8.

Рец.: // Україна. – 1926. – Кн.1. – С.158-159. – Рец. на кн.: Адраджэньне. Літаратурна навуковы веснік Інстытуту Беларускае Культуры. - Спытак першы. – Менск, 1922. - 323 с.

Рец. [Білоруською мовою]: // Польмя. – 1926. - № 4. – С.154-155. – Рец. на кн.: Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Лятовської держави під кінець ХІУ в. // Записки НТШ. – Т.СХХХІУ-СХХХУ. – С.19-65. (Підпис – Л.Акіпшэвіч).

Комісія для вивчення історії західно-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук в рр. 1925-1926: Короткий огляд праці Комісії з 1 червня 1925 р. до 1 червня 1926 року // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.2. – К., 1926. – С.УІІ-ХІУ.

Генеральна Старшина на Лівобережній Україні ХУІ-ХУІІІ вв. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.2. – К., 1926. – С.84-175.

Рец.: Клименко П.В. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІІ. – К., 1927. – С.339-340.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.2. – К., 1926. – С.276-277. – Рец. на кн.: Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч.П. Литовсько-польська доба. Вип.І. Памятники права. – Прага, 1924. – 78 с.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.2. – К., 1926. – С.295-296. – Рец. на кн.: Заїкін В. Головні моменти історії української державності // Трибуна України. – Кн.ІІІ (1923. – Ч.5-7).

Рец.: // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.2. – К., 1926. – С.296-298. – Рец. на кн.: Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським // Ювілейний збірник в честь проф. Ст.Дністрянського. – Прага, 1923. – С.53-76.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.2. – К., 1926. – С.280-281. – Рец. на кн.: Записки НТШ. – Т.СХХХУІІІ – СХІ. Праці Історично-філософської секції під ред. І.Крип'якевича. – Львів, 1925. – 335 с.

Наука історії українського права: Право державне // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.105-130.

З командировки до Московського "Древлехранилища" // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.221-222.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.187-188. – Рец. на кн.: Ehrenkrentz S. Ustawa "o wazności zapisów'a praktyka sądowa litewska". Odbitka z "Księgi pamiątkowej ku czci Oswalda Balzera". – 12 с.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.192-195. – Рец. на кн.: Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі. Богословія. – Кн. ІІІ. – Львів, 1925. – С.19-53; 181-203.

Комісія для вивчення історії західно-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук з 1 червня 1926 р. до 1 липня р. 1927: Короткий огляд праці Комісії // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. – Вип.3. – К., 1927. – С.УІІ-ХІУ.

Звідомлення Л.О.Окиншевича про відрядження до Москви (травень – липень року 1926) // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. – Вип.3. – К., 1927. – С.341-360 + додатки С.361-370.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. – Вип.3. – К., 1927. – С.424-426. – Рец. на кн.: Слабченко М. До методології історії робітничого класу // Червоний Шлях. – 1927. - № 5. – С.78-85.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. – Вип.3. – К., 1927. – С.427-429. – Рец. на кн.: Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. – Т.П. – Lwów, Warszawa, Kraków, 1926. – 463 p.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. – Вип.3. – К., 1927. – С.429-432. – Рец. на кн.: Пічэта У. Распрацоўка гісторыі літоўска-беларускага права ХУ-ХУІ стагоддзяў у гісторыяграфіі // Польша. – 1926. - № 8. – С.169-178; 1927. - № 2. – С.125-155.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. – Вип.3. – К., 1927. – С.432-438. – Рец. на кн.: Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець ХІУ в. // Записки НТШ. – Т.СXXXIV-СXXXV. – С.19-65; Т.CXLIV-CXLV. – С.1-108.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. – Вип.3. – К., 1927. – С.463-465. – Рец. на кн.: Записки НТШ. – Т.CXLIV. Праці історично-філософської секції під ред. І.Крип'якевича. – Львів, 1926. – 271 с.

⊗ Козацтво на Білорусі // Польша. - 1927. - № 1.

Рец. [білоруською мовою]: // Польша. – 1927. - № 4. – С.230-233. – Рец. на кн.: Владимирський-Буданов М.Ф. Рада Великого Князівства Литовського // Записки Соціально-Економічного відділу Української Академії Наук. – Т.ІУ. – С.204-237. (Підпис – Л.Окиншевич).

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.2. – С.168-170. – Рец. на кн.: Беларускі архіў. – Том І (ХУІ-ХУІІ ст.). - Менск, 1927. – 267 с.

Рец.: “Генеральна старшина на Лівобережній Україні ХУІІ-ХУІІІ вв.” (Київ, 1926. – 93 с.): 3 приводу рецензії на цю роботу проф. Пилипа Кляменка в кн. ХІІ “Записок Історично-Філологічного відділу” Української Академії Наук. – С.339-340 // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХУІ. – К., 1928. – С.304-307.

Іван Мартинювич Баляський (народ. 29/І 1879 р., помер 3/У 1927 р.): [Некролог] // Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1928. – Ч.4. – С.11-12.

Рец. [білоруською мовою]: // Полымя. – 1928. – № 3. – С.231-233. –
Рец. на кн.: Кримський А. Дещо про білорусьфіліство в Росії: Розвідки,
статті та замітки. – К., 1928. – С.193-196. (Підпис – Л.О-ч).

✽ До питання про білоруську юридичну термінологію // Полымя. –
1928. – № 4.

Рец. [білоруською мовою]: // Полымя. – 1928. – № 7. – С.197-204. –
Рец. на кн.: Adamus J. Z zagadnień prawa Litewskiego. Pamiętnik historyczno-
prawnu. – Т.П. Zesz 3. – Lwów, 1926. – 56 s. (Підпис – Л.Окінізевіч).

Рец. [білоруською мовою]: // Полымя. – 1928. – № 9. – С.220-222. –
Рец. на кн.: Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і
устрій // Збірник Правничої Комісії Наукового Товариства ім. Шевченка у
Львові. – Т.1. – Львів, 1926. – С.1-67; Т.П. – Львів, 1927. – С.1-87. (Підпис –
Л.Окінізевіч).

Десять років праці Комісії для вивчення історії західньо-руського
та українського права (1919-1928) // Праці Комісії для вивчення історії
західньо-руського та українського права. – Вип.6. – К., 1929. – С.ХІ-XXX.

Dix ans de travail de la Commission pour étude de la l'histoire du droit
occidental russe et oukraïnien (1919-1928) // Праці Комісії для вивчення
історії західньо-руського та українського права. – Вип.6. – К., 1929. –
С.XXXI-XLII.

Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині ХУП-ХУШ стст. // Праці
Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. –
Вип.6. – К., 1929. – С.253-425.

Звідолення про камандирування до Москви (травень – червень
1928 р.) та до Харкова (вересень 1928 р.) // Праці Комісії для вивчення
історії західньо-руського та українського права. – Вип.6. – К., 1929. – С.459-
472.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та
українського права. – Вип.6. – К., 1929. – С.500-502. – Рец. на кн.:
Веретенников В.И. К вопросу о построении истории учреждений: Из опыта
изучения учреждений России ХУ-ХІХ веков // Наукові записки Науково-
дослідчої катедри історії української культури у Харкові. – Вип.6. – С.15-25.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та
українського права. – Вип.6. – К., 1929. – С.514-519. – Рец. на кн.: Odinec
D.M. Připojení Ukrajiny k Moskovskému státu: Historicko-právní náčrtek // Sborník
ved právních a státních. Ročník XXVI. Sešit 4. – V Praze, 1926. – S.382-426.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та
українського права. – Вип.6. – К., 1929. – С.519-521. – Рец. на кн.: Яковлів А.
Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654 // Ювілейний
збірник УАН на пошану акад. Д.І.Багалія. – К., 1928. – С.580-615.

Рец.: // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.6. – К., 1929. – С.521-524. – Рец. на кн.: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. У. Гетьманські універсали. УІ. Суд // Записки НТШ. – Т.СХLVII. – С.55-85.

Соцзмагання ВУАН на сьогоднішній день // За Радянську Академію. – 1930. - № 3(5). – 7 листопада. – С.3.

Вогкий склеп і академічні видання // За Радянську Академію. – 1930. - № 4(6). – 1 грудня. – С.3.

Діаріуш Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму // Студії з Криму. I-IX: Відбитки з “Записок Історично-Філологічного Відділу”. – К., 1930. – С.199-209.

Центральні установи України-Гетьманщини ХУІІ-ХУІІІ ст. Ч. II. Рада старшини // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.8. – К., 1930. - 352 с.

Виробничий план видавництва ВУАН на 1929-1930 рік // Вісті Всеукраїнської Академії Наук. - № 1. – К., 1930. – Січень-лютий. – С.49-51.

Павлик О.Я.*

Буковина до 1848 року // Україна. – 1928. – Кн.1. - С.4-14.

Повідь на Галицькому Підкарпатті // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.180-183.

“На допомогу жертвам поводи Підкарпаття”: [огляд газети з такою назвою] // Україна. – 1928. – Кн.2. – С.182-183.

Всеукраїнський Історичний музей ім. Т.Шевченка // Пролетарська правда. – 1928. – 3 серпня (№ 179). – С.6.

Рец.: // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.108-111. – Рец. на кн.: Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. – Т.1-2. – Львів, 1926. – 736 с.

Ізидор Шараневич і його історичне діло: 3 нагоди 100-ліття народження // Україна. – 1929. – Липень-серпень. – С.114-120.

***Петровський М.Н. ***

До історії м. Ніжини // Записки Ніжинського ІНО. – Кн.I. – 1925. - С.184-204.

Рец.: // Записки Ніжинського ІНО. – 1925. – Кн.IV-V. - С.331-336. – Рец. на кн.: Куницький С. Очерк истории английской революции. – Ростов-на-Дону, Краснодар: Изд-во “Буревестник”, 1925. – 99 с.

Рец.: // Україна. - 1926. – Кн.5. - С.166-169. – Рец. на кн.: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: I. Рада. II. Генеральна старшина // Записки НТШ. – Т.СХХХІІІ-СХL. – Львів, 1925. – С.67-81.

До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського ІНО. - Кн.УІ. - 1926. - С.1-80.

Рец.: Єршов А. // Україна. - 1929. - Грудень. - С.142-145.

Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького // Науковий збірник за рік 1926: Записки УНТ у Києві. - Т.ХХІ. - К., 1926. - С.120-123.

Рец.: // Україна. - 1927. - Кн.5. - С.162-166. - Рец. на кн.: Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654-1767 рр.) // ЗІФВ ВУАН. - Кн.УІ-УІІ. - К., 1926. - С.309-357.

Рец.: // Україна. - 1927. - Кн.6. - С.180-181. - Рец. на кн.: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: III. Державні межі. IV. Дороги // Записки НТШ. - Т.CXLIV-CXLV. - Львів, 1926. - С.109-140.

До української просопографії ХУІ в.: Юрій Дунин-Борковський: 3 приводу студії В.Шугаєвського "Дари Юрія-Василя Дунина-Борковського (Хто був військовий товариш Юрій Касперович Дунин-Борковський?) // Науковий збірник за рік 1927: Записки УНТ у Києві. - Т.ХХУІ. - К., 1927. - С.36-38.

3 легенд Хмельниччини // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. - Т.1. - К., 1927. - С.176-178.

Три Поповичі: 3 української просопографії ХУІ в. // Записки Ніжинського ІНО. - Кн.УІІ. - Ніжин, 1927. - С.3-15.

Рец.: // Україна. - 1928. - Кн.2. - С.134-135. - Рец. на кн.: Czołowski A. Kudak, przyczynki do założenia i upadku twierdzy // Kwartalnik Historyczny. - 1926. - R.XI. - S.161-184.

Рец.: // Україна. - 1928. - Кн. 4. - С.137-138. - Рец. на кн.: Оляничин Д. Із матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин друг. полов. ХУІ в. // Записки Українського Наукового Інституту в Берліні. - Т.1. - 1927. - С.113-139.

Рец.: // Україна. - 1928. - Кн.6. - С.159-163. - Рец. на кн.: Клименко П. До історії М.Ніженя // ЗІФВ ВУАН. - Кн.ХУ. - К., 1927. - С.215-221.

Псевдо-діяриш Самійла Зорки // ЗІФВ ВУАН. - Кн. ХУІ. - К., 1928. - С.161-204.

Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 р. // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. - С.301-314.

До історії Руїни // Записки Ніжинського ІНО та Ніжинської науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті. - Кн.УІІІ. - Ніжин, 1928. - С.12-31.

До історії Путивельських "чехів" // Науковий збірник за рік 1928: Записки УНТ в Києві. - Т.ХХУІІІ. - К., 1928. - С.67-70.

Рец.: // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.121-126. – Рец. на кн.: Записки Історично-Філологічного відділу УАН. – Кн.УІ: Праці Історичної Секції. – К., 1925. – XI+261 с., Кн.ХІ: Праці Історичної секції. – К., 1927. – XIII+340 с.

Рец.: // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С.140-142. – Рец. на кн.: Наріжний С. "Московська служба" Івана Виговського // Записки НТШ. – Т.СХLIX. – Львів, 1928. – С.117-139; Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. – Т.І. – К., 1928. – С.205-216.

Рец.: // Україна. – 1929. – Травень-червень. – С.138-139. – Рец. на кн.: Руднев В.Фінансовий стан Гетьманщини за Петра І // Науковий збірник за рік 1925. – К., 1926. – С.137-166; Барвінський В. До питання про індукту та евеку в Гетьманщині // Наукові записки Науково-Дослідчої Катедри Історії Української культури. – № 6. Х., 1927. – С.441-447; Романовський В. До історії Бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний Збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. – К., 1927. – С.779-785.

Рец.: // Україна. – 1929. – Вересень. – С.153-155. – Рец. на кн.: Оглоблін О. До історії Руїни // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХУІ. – К., 1928. – С.200-215; Оглоблін О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Ювілейний Збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К., 1927. – С.720-744; Оглоблін О. До історії повстання Петра Іваненка (Петрика) // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІХ. – К., 1928. – С.226-230.

Рец.: // Україна. – 1929. – Грудень. – С.137-138. – Рец. на кн.: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: У. Гетьманські універсали. УІ. Суд // Записки НТШ. – Т.СХLУП. – Львів, 1927. – С.55-80.

До історії полкового устрою Гетьманщини // Записки Ніжинського ІНО та Ніжинської науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті. – Кн. ІХ. – Ніжин, 1929. – С.69-73.

Рец.: Харлампович К. // Україна – 1930. – Травень-червень. – С.183-184. (Підпис – КХ).

Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського ІНО та Ніжинської науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті. – Кн.ІХ. – Ніжин, 1929. – С.74-76.

Українські діячі ХУІІ віку. І. Тиміш Цюцюра // ЗІФВ ВУАН. – Кн. ХХІУ. – К., 1929. – С.79-103.

Рец.: Шамрай С.В. // Україна. – 1930. – Березень-квітень. – С.154-157.

Епізод з Україно-Кримських відносин кінця ХУІІ в. // Науковий збірник за рік 1929: Записки Історичної секції Всеукраїнської академії наук. – Т.ХХХІІ. – К., 1929. – С.97-99.

Рец.: // Україна. – 1930. – Січень-лютий. – С.191-192. – Рец. на кн.: Dorošenko D. Ukraina und ihre Geschichte im Lichte Westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1926. – Т.1. – С.1-70.

Рец.: // Україна. – 1930. – Березень-квітень. – С.174-176. – Рец. на кн.: Ученые записки: Российская Ассоциация Научно-Исследовательских Институтов Общественных Наук: Институт историн. – Т.4. – М., 1929. – С.224 с.

Рец.: // Україна. – 1930. – Травень-червень. – С.211-213. – Рец. на кн.: Ученые записки: Памяти Николая Александровича Рожкова: Российская Ассоциация Научно-Исследовательских Институтов Общественных наук: Институт Истории. – Т.5. – Москва, 1929. – 486 с.

Рец.: // Україна. – 1930. – Липень-серпень. – С.153-157. – Рец. на кн.: Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі: Науковий збірник. – Т.1. – Прага, 1929. – С.159-187.

До біографії Івана Богуна // Записки Ніжинського ІНО. – Кн. X. – Ніжин, 1930. – С.47-58.

З життя Петра Дорошенка на Московщині // Записки НТШ. – Т.С: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч.П: Праці історичні. – Львів, 1930. – С.243-250.

Нариси історії України ХУІ – початку ХУІІ століть: Досліди над літописом Самовидця. – Х.: ДВУ, 1930. – 453 с.

З історії чарівництва в старій Україні: [Підготовлено до часопису "Первісне громадянство у 1930 р."] / Підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка та Сергія Дмитрієнка // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С.110-114.

Українські діячі ХУІ віку. II. Роман Ракушка-Романовський // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХІ. – К., 1931. – С.181-212.

З історії клясової боротьби на Україні в ХУІ ст.: Змова Децяка // Записки Ніженського інституту соціального виховання. – Кн.ХІ. – Ніжен, 1932. – С.13-45.

З матеріалів до історії м. Ніжена // Записки Ніженського інституту соціального виховання. – Кн.ХІ. – Ніжен, 1932. – С.75-109.

Пустовійт І.П.

М. Козелець в 60-х рр. ХУІІІ в.: За Румянцівським Описом // ЗІФВ ВУАН. – Кн. УІ. – К., 1925. – С.113-150.

**Савченко Ф.Я.*

Бальзак на Україні (1847-1850) // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С.134-151.

Обрядовість найпримітивніших: Пігмеї та Бупмєни // Науковий збірник за 1924 р.: Записки УНТ в Києві. – Т.ХІХ. – К., 1925. – С.217-230.

Дещо з споминів родини поета // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.160-161.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.193-194. – Рец. на кн.: Leib V. Rome, Kiev et Byzance a la fin du XI siècle. Rapports religieux des latins et des greco-russes sous le pontificat d'Urbain II (1088-1099). – Paris: Auguste Picard. – XXXII+352 p.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.169-173. – Рец. на кн.: L'Europa Orientale. Politica, economica, cultura, bibliographia. A cura dell' Instituto per l'Europa Orientale. – Roma: Instituto per l'Europa Orientale, 1921. – Giugno – 487 p.; 1922. – Dicembre. – 664 p.

Козаччина у французькому письменстві та козакофілство Меріме // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.38-59.

“Родини, христини, похристини” (невидана запись 1854 р. Опанаса Марковича) // ПГ. – 1926. – Вип.1-2. – С.76-82.

Рец.: // ПГ. – 1926. – Вип.1-2. – С.123-125. – Рец. на кн.: Vierkandt A. Gesellschaftslehre, Hauptprobleme der philosophischen Soziologie. – Stuttgart, 1923. – V+ 442 s.

Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні // ПГ. – 1926. – Вип.3. – С.85-92.

Соціологія в розумінні французької “нової демократії”: [З приводу кн.:] Bureau P. La Science des Moeurs. Introduction à la Méthode Sociologique. – Paris, 1926. – 328 p. // ПГ. – 1926. – Вип.3. – С.105-110.

Комісія Заходознавства й Америкознавства Української Академії Наук // Україна. – 1926. – Кн.2-3. – С.222-223. (Підпис. – Ф.С.).

Інститут Української Наукової Мови Української Академії Наук // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.179-186.

З сучасних пережитків. Маршал Фош і “прелогічне мислення” // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.128-137.

Фольклор і етнографія: [Бібліографічний огляд за 1926 р.] // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.159-162.

Вшанування пам'яті П.Куліша й О.Лазаревського в Історичній Секції УАН // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.197-198. (Підпис – Ф.С.).

Ювілейні збірники на честь акад. М.С.Грушевського // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.198-199. (Підпис – Ф.С.).

Всеукраїнська конференція в справі упорядкування українського правопису // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.203-205.

Святкування 100-річчя появи в світ першого збірника українських пісень Максимовича 1827 р. в Історичній Секції Укр. Академії Наук // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.183-187.

Перший збірник українських пісень Максимовича // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.25-79.

Перший збірник українських пісень Максимовича. 1827-1927. – К., 1928. – 57 с.

Рец.: Левченко М. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІХ. – К., 1928. – С.304-310.

Святкування 100-літнього ювілею першого збірника українських пісень Максимовича // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.201-205.

Сторіччя збірника народн. пісень Максимовича // Пролетарська правда. – 1927. – 27 травня (№ 118). – С.5.

Потрійне свято української народної пісні: До 100-літнього ювілею появи в світ збірника «Малороссийских песен» Максимовича 1827-1927 р. // Пролетарська правда. – 1927. – 2 жовтня (№ 225). – С.5.

© Адам Міцкевич в Ковно та Лозанні як професор римської літератури // Збірник Заходознавства. – Вип.1. – К., 1928.

Ювілей акад. Д.І.Багалія // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.169-170. (Підпис – Ф.С.).

Етнографія і фольклор: [Бібліографічний огляд] // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.123-128.

Рец.: // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.171-172. – Рец. на кн.: Wallon H. La mentalité primitive et celle de l'enfant // Revue Philosophique de la France et de l'Etranger, dirigée par L.Levy-Bruhl. – 1928. – Juillet – Août. – p.82-105.

В.Б.Антонович і перша редакція “Київської Старини”: Листи В.Б.Антоновича до Ф.Г.Лебединцева, Ф.Г.Лебединцева до М.І.Петрова та інші // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.83-96.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.184-192. – Рец. на кн.: Издания Культурно-просвѣтительного Общества имени Александра Духновича в Ужгородѣ. – 1924-1927. – Ч.1-32.

Пісні про Гнатка-братка, Гната-Голого й Голоту // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності – Т.П. Частина історично-літературна. – К., 1928. – С.34-43.

Українське науково-культурне самовизначення 1850-1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.15-22.

Ювілей акад. К.О.Студинського у Львові // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.173-174.

Листування О.О.Русова з Я.П.Полонським в справі споменів про Шевченка для празького видання “Кобзаря” // Україна. – 1929. – Травень-червень. – С.95-100.

Листи Галичан до Бодянського // Україна. – 1929. – Вересень. – С.85-93.

Етнографія і фольклор: [Бібліографічний огляд за 1928 р.] // Україна. – 1929. – Вересень. – С.120-130.

Другий з'їзд архівних робітників РСФСР у Москві // Україна. – 1929. – Вересень. – С.170-171. (Підпис – Ф.С.).

Відрядження Федора Савченка до московських і ленінградських архівів у травні й вересні 1929 р. // Україна. – 1929. – Жовтень - листопад. – С.171-172.

Ненадруковані примітки, пояснення й варіанти пісень Головацького: Головно до 1-го тому його збірника // ПГ. – 1929. – Вип.2. – С.75-88.

Етнографічно-економічна анкета ХУІІІ віку на Слобожанщині // ПГ. – 1929. – Вип.3. – С.113-117.

І.П.Котляревський в обороні своїх авторських прав // За сто літ. – Кн.4. – К., 1929. – С.3-4.

Ненадруковані листи Куліша до Бодянського // За сто літ. – Кн.4. – К., 1929. – С.5-11.

Відомості про Т.Г.Шевченка в неопублікованій кореспонденції Бодянського // Україна. – 1930. – Березень – квітень. – С.132-137.

Рец.: // Україна. – 1930. – Травень-червень. – С.191-195. – Рец. на кн.: Новицький В.Д. (б. начальник Киевского Губернского Жандармского Управления): Из воспоминаний жандарма / Ред. П.Е.Щеголева, предисловие А.В.Владимирова, примечения Л.М.Добровольского. – 1929. – ХІІ, 288 с.

Комісія Історії Західньої України // Україна. – 1930. – Травень – червень. – С.213-216.

Українська мова перед Рос. Академією Наук у 1805 р. // За сто літ. – Кн.5. – К., 1930. – С.3-5.

Листування Я.Головацького з О.Бодянським (1843-1876) // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – Кн.5. – К., 1930. – С.121-169.

Нові відомості про неопубліковану Історію України Олексія Мартоса // За сто літ. – Кн.6. – К., 1930. – С.7-14.

Листи П.П.Чубинського до Я.П.Полонського (1860-1874) // За сто літ. – Кн.6. – К., 1930. – С.134-144.

Із студій над Верещем і Боскоетом у Паризькій Національній Бібліотеці // Збірник Заходознавства. – Т.ІІ. – Х., К., 1930. – С.105-111.

Расин педагог // Записки НТШ. – Т.ХСІХ: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч.І. Праці філологічні. – Львів, 1930. – С.375-380.

Протест Якова Головацького до австрійського міністерства з приводу трусу в його мешканні // Записки НТШ. – Т.С: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч.П: Праці історичні. – Львів, 1930. – С.379-398.

Заборона Українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. – К.: ДВУ, 1930. – 415 с.

Передруковано: The Suppression of the Ukrainian Activities in 1876. Edited by the Harvard Committee on Ukrainian Studies. – Munchen: Wilhelm Fink Verlag, 1970.

Рец.: Винар Л. // Український історик. – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1970. – № 4. – С.107-109.

Сікало І.

Рец.: // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.203-206. – *Рец. на кн.:* Бюлетень Етнографічного Товариства. – К., 1927. – Серпень. – 14+2 с.; 1928. – Березень. – 16 с.; Побут: Періодичний орган Всеукраїнського Етнографічного товариства. – К., 1928. – Ч.1. – Липень. – 16 с.; 1928. – Ч.2-3. – 24 с.

Сильченко В.М.

Рец.: // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.216-218. – *Рец. на кн.:* Biegeleisen H. "Matka i dziecko" w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego. – Lwów: Wyd. t-wa "Ateneum", 1927.

Смолинська Є.С.

Рец.: // ПГ. – 1926. – Вип.3. – С.188-191. – *Рец. на кн.:* Klinger W. Obrzędowość ludowa Bożego Narodzenia, jej pożytek i znaczenie pierwotne. – Poznań, 1926. – 90 с.

Рец.: // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.182-186. – *Рец. на кн.:* Schumacher P. Expedition des P.P.Schumacher zu den zentralafrikanischen Kivu-Pigmaen: Ueber Familie und anderes der Bagezera-Bazigaba // Antropos. – 1927. – Band XXII. – Heft 3-4. – S.530-5501.

Музично-етнографічна вечірка // Україна. – 1928. – Кн.5. – С.186-187.

Рец.: // ПГ. – 1929. – Вип.2. – С.125-127. – *Рец. на кн.:* Schmidt B. Totengebrauche und Gräberkultus in heutigen Griechenland // Archiv für Religionswissenschaft. – T.24. – 1926. – S.281-318; T.25. – 1927. – S.52-82.

*Степанюшина О.М. **

Сторінка з історії реформи 1861 року в Шевченкових селах // Студії з історії України. – Т.2. – К., 1929. – С.112-128.

Проект обіжника волосним правлінням з приводу складання уставних грамот // Український Археографічний Збірник. – Т.Ш. – К., 1930. – С.321-324.

Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках // Студії з історії України. – Т.3. – К., 1930. – С.117-232.

**Ткаченко М.М. **

Про Київські стародруки ХУІ і початку ХУІІІ ст. (1616-1721 рр.) // Бібліологічні вісті. – 1924. – Ч.1-3. – С.83-93. (Підпис – *Микола Михайленко*).

Рец.: // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С.185-187. – Рец. на кн.: Мірза-Авак'янц Н. Читанка з історії України. – Част.1. – Вип.1. – Харків, 1922. – IV+218 с.

Наукове розроблення Румянцевської ревізії // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.39-52.

Рец.: // Україна. – 1924. – Кн.4. – С.160-162. – Рец. на кн.: Крип'якевич І. До історії українського державного архіву в ХУІІ ст. // Записки НТШ. – Т.СХХХУ-СХХХУ. – Львів, 1924. – С.67-78; Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького // Записки НТШ. – Т.СХХХ. – Львів, 1920. – С.73-106; Крип'якевич І. Учитель Богдана Хмельницького (Андрій Гондель Мокрський) // Записки НТШ. – Т.СХХХІІІ. – Львів, 1922. – С.27-38; Кордуба М. Між Замостем та Зборовом: Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею // Записки НТШ. – Т.СХХХІІІ. – Львів, 1922. – С.39-56.

Рец.: // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.159-160. – Рец. на кн.: Загоровський Е.А. Очерк истории северного Причерноморья. – Ч.1. – Одесса, 1922. – XII+100 с.

М. Остер в ХУІІ-ХУІІІ вв.: За Румянцівської ревізії та іншими матеріалами // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІ. – К., 1925. – С.151-207.

Архів Капністів // Україна. – 1925. – Кн.6. – С.170-173.

Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 р. // Україна. – 1926. – Кн.2-3. – С.146-159.

Рец.: // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.171-173. – Рец. на кн.: Клейнборт Л.М. Николай Иванович Зибер. – Петроград, 1923. – 96 с.

Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівської ревізії: Студія з економічного та соціального питання Полтавського Подніпров'я // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІІ-УІІІ. – К., 1926. – С.242-307.

¹ Бібліографію М.М.Ткаченка див.: Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С.Грушевського // УДЖ. – 1996. – № 5. – С.127-130.

Список праць О.М.Лазаревського та праць про нього: [З передмовою та показниками] // Український Археографічний збірник. – Т.2. – К., 1927. – С. LI-LXXX.

Передруковано: Олександр Матвійович Лазаревський, 1834-1902: Матеріали до бібліографії. – К., 1994. – С. [17-50].

25-ті роковини зі дня смерті О.М.Лазаревського // Життя й революція. – 1927. – Кн.3. – С.356-360.

Гуманщина в ХУІ-ХУІІ вв. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІ. – К., 1927. – С.11-40.

З нової історіографії Чернигова // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.488-500.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.147-155. – Рец. на кн.: Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине. – К., 1925. – 270 с.; Оглоблин А.П. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – 324 с.

Рец.: Оглоблин О. З приводу рецензії, вміщеної у журналі "Україна" за 1928 р., Ч.І, за підписом Миколи Ткаченка // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІХ. – К., 1928. – С.286-304.

М.І.Зібер у Києві, 1864-1876 // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т.1. – К., 1928. – С.349-358.

Рец.: // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.101-106. – Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т.У. – Вип.1. – Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.3. – К., 1927. (Окрема відбитка: К., 1927. – 136 с.).

Видання творів проф. В.Антоновича // Україна. – 1929. – Травень – червень. – С.172-173. (підпис – М.Т.).

Рец.: // Україна. – 1929. – Вересень. – С.155-156. – Рец. на кн.: Кордуба М. Михайло Максимович і перші дослідження над українськими географічними назвами // Записки НТШ. – Т.СХLIX. – Львів, 1928; Филиппак І. З історії села Ліпні Сянського повіту // Записки НТШ. – Т. СХLIX. – Львів, 1928.

Нарис історії Кременчуччини до початку ХУІІІ ст. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХІV. – К., 1929. – С.55-78.

Рец.: З приводу нової розвідки з історії Української торгівлі за першої половини ХІХ ст. // ЗІФВ ВУАН. – К., 1929. – Кн.ХХІV. – С.389-396. – Рец. на кн.: Оглоблин О. Транзитний торг України за першої половини ХІХ сторіччя // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІІ. – К., 1927. – С.324-252; Кн.ХУ. – К., 1927. – С.166-195.

Археологічне вивчення Київ та Київщини за останні 10 років // Студії з історії України. – Т.2. – К., 1929. – С.ЛІІІ-ЛІХ.

Замітка про історичне минуле с. Білогородки // Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1929. – Ч.8-9. – С.40-42.

Археографічні студії Володимира Антоновича // Український Археографічний Збірник. – Т.ІІІ. – К., 1930. – С.325-346.

Передруковано: Археографічні студії Володимира Антоновича // Історія української археографії: Персоналії. – Вип. І. – К., 1993. – С.51-72.

Історія революційної боротьби у Києві в ХІХ та на початку ХХ ст. // Київ: Провідник. – К., 1930. – С.103-168.

Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в ХУІІ-ХУІІІ вв. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХУІ. – К., 1931. – С.31-179.

Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в ХУІІ-ХУІІІ вв. – Т.1, вип.1. – К., 1931. – 149 с.

***Федоренко П.К. ***

О.М.Лазаревський та культурні цінності Чергнівщини // Український Археографічний збірник. – Т.2. – К., 1927. – С.ХХІІ-І.

З історії монастирського господарства на Лівобережжі ХУІІ-ХУІІІ вв.: Господарство Петропавлівського монастиря // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІ. – К., 1927. – С.103-170.

Рец.: Шамрай С.В. // Україна. – 1929. – Липень-серпень. – С.133-136.

Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди. – Список фондів // Архівна справа. – 1928. – № 7. – С.22-36.

Рец.: З спірних питань економіки України // Україна. – 1929. – Липень-серпень. – С.9-33. – *Рец. на кн.:* Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницкой до мировой войны. – Т.І. Землевладение и формы сельского хозяйства Гетьманщины в ХУІ-ХУІІІ стол. – ГИЗ, 1922; Т.ІІ. Судьбы фабрики и промышленности в Гетьманщине в ХУІ-ХУІІІ стол. – ГИЗ, 1922; Т.ІІІ. Очерки торговли и торгового капитализма Гетьманщины в ХУІ-ХУІІІ столетиях. – ГИЗ, 1923; Т.ІV. Состав и управление государственным хозяйством Гетьманщины ХУІ-ХУІІІ вв. – ГИЗ, 1925.

Трупа М.І.Кропивницького у Чернігові в 1883 р. // Україна. – 1929. – Вересень. – С.95-97.

Завдання вивчення монастирського господарства (робочий план і огляд архівного матеріалу) // Студії з історії України. – Т.2. – К., 1929. – С.1-35.

Рец.: Шамрай С. В. // Україна. – 1929. – Липень-серпень. – С.133-136.

До історії монастирських архівів // Архівна справа. – 1929. – № 9-10. – С.102-104.

З історії старого Чернігова // Україна. – 1930. – Вересень. – С.27-47.

Грабіж у побуті і праві Гетьманщини // Студії з історії України. – Т.3. – К., 1930. – С.1-60.

“Черниговское отделение Государственного дворянского земельного банка” (I. Загальні відомості про фонд. II. Характеристика основних функцій установи. III. Характеристика фонду за його змістом. IV, Характеристика описів та збереженість фонду) // Архівна справа. – 1930. – № 1 (12). – С.65-67.

***Шамрай С.В.¹**

Рец.: // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.162-164. – Рец. на кн.: Чубатий М. Україна і Рим у XIII в. // Записки НТШ. – Т.СХХІІІ-СХХІV. – Львів, 1917. – С.1-107.

Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцевському опису) // Науковий збірник за рік 1924: Записки УНТ у Києві. – Т.ХІХ. – К., 1925. – С.88-160.

Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцівським Описом // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІ. – К., 1925. – С.91-112.

Хвилювання робітників на Межигірській фаянсовій фабриці 1857 року // ЧШ. – 1925. – №9. – С.93-111.

Археологічні розкопки в Остерському повіті на Чернігівщині // Пролетарська правда. – 1925. – 9 серпня (№ 180). – С.5.

Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М.П.Драгоманова // Україна. – 1926. – Кн.2-3. – С.97-99.

Київський односторонній перепис 2-го березня 1874 року: Сторінка з історії марксизму на Україні // Київ та його околиця в історії та пам'ятках: Записки УНТ в Києві. – Т.ХХІ. – К., 1926. – С.351-384.

Праці В.І.Щербини з історії Правобережжя // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.ХV-ХХІІІ.

До історії Барисполя у ХУІ в. // Історично-географічний збірник. – Т.1. – К., 1927. – С.93-120.

Вінницьке селянство 1840-их рр. Протипанський рух у с. Кустовцях та Заливанщині Вінницького пов. на Поділлі // Історично-географічний збірник. – Т.1. – К., 1927. – С.149-161.

Селянські розрухи на Правобережжю в середині ХІХ ст. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІ. – К., 1927. – С.293-310.

Спомини Ол. Ол. Русова // За сто літ. – Кн.1. – К., 1927. – С.236-258.

¹ Вперше бібліографічний опис праць С.В.Шамрая склав С.І.Білокоп'я 1985 року. Див.: Софійський собор: Пам'ятка вечора (9 січня 1985 р., Музей історії Києва). – К., 1985. – С.4-8.

Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст.
// Україна. – 1928. – Кн.2. – С.95-110.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.138-140. – Рец. на кн.: Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою на Лівобережній Україні до кінця ХУІІ в.: До історії фінансового права Лівобережної України // Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. – Вип.ІІІ. – К., 1927. – С.150-202.

Згадки омбишського боярина про Хмельниччину: До історії соціальних відносин після Хмельниччини // Україна. – 1928. – Кн.6. – С.12-20.

Місто Баришпіль у ХУІІІ в. // Історично-географічний збірник. – Т.2. – К., 1928. – С.35-85.

До історії Київської сотні Київського полку // Історично-географічний збірник. – Т.2. – К., 1928. – С.134-146.

Праці М.І.Зібера з поля статистики // Прапор марксизму. – 1928. – Кн.4 (5). – С.29-47.

Київська Козаччина 1855 р.: До історії селянських рухів на Київщині // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХ. – К., 1928. – С.199-324.

Рец.: Глушко С.В. // Україна. – 1930. Травень – червень. – С.188-190.

Деревлянські могили // Науковий збірник за рік 1928: Записки УНТ у Києві. – Т.ХХУІІІ. – К., 1928. – С.3-24.

Боротьба Тульчинських міщан з гр. Потоцькими (1797-1837 рр.) // Науковий збірник за рік 1929: Записки Історичної секції Всеукраїнської академії наук. – Т.ХХХІІ. – К., 1929. – С.115-135.

Прилюдна оборона праці О.М.Степанишиної “Господарство маєтків Браніцьких на Київщині та реформи 1860-х рр. у цих маєтках” // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.175-177. (Підпис – С.ІІ.).

Рец.: // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С.146-148. – Рец. на кн.: Рибинський В. До історії жидів на Лівобережній Україні в половині ХУІІІ ст. // Збірник праць жидівської історично-археологічної комісії ВУАН. – Т.І. – С.1-97.

Рец.: // Україна. – 1929. – Березень – квітень. – С.154-157. – Рец. на кн.: Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН. – Т.ХУІІ: Праці Історичної Секції / За ред. М.Грушевського та О.Грушевського. – К., 1928. – ХХХУ, 348 с.

Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва // Україна. – 1929. – Березень – квітень. – С.168. (Без підпису).

Вшанування пам'яті Марка Вовчка // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С.172-173.

Музей м. Києва // Україна. – 1929. – Травень – червень. – С.164-166. (Підпис – С.ІІ.).

Путні бояри в мастках Київ-Печерської Лаври ХУІІІ ст. // Студії з історії України. – Т.2. – К., 1929. – С.36-44.

До історії Київської Козаччини 1855 р. // Україна. – 1929. – Липень-серпень. – С.82-87.

Рец.: // Україна. – 1929. – Липень-серпень. – С.133-136. – Рец. на кн.: Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства: Робочий план і огляд архівного матеріалу // Студії з історії України. – Т.2. – К., 1929. – С.1-35; Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі ХУІІ-ХУІІІ вв.: Господарство Петропавлівського монастиря // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХІ. – К., 1927. – С.103-170.

Відрядження наук. співробітника С.В.Шамрая до м. Ленінграду та м. Одеси // Україна. – 1929. – Жовтень – листопад. – С.167-171.

Місто Васицьків (ІХ-ХУІІІ вв.) // Історично-географічний збірник. – Т.3. – К., 1929. – С.33-127.

До історії залюднення Степової України в ХУІІІ ст.: Крилівщина та Лизаветчина // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХІУ. – К., 1929. – С.207-302.

Рец.: Гавриленко Т. // Україна – 1930. – Липень – серпень. – С.162-

164.

Леонід Павлович Добровольський (26/УП 1867 р. – 17/ІХ 1929 р.): [Некролог] // Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1929. – Ч.10. – С.21-22.

Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом в ХУІІ-ХУІІІ в. // Україна. – 1930. – Січень-лютий. – С.32-63.

Рец.: // Україна. – 1930. – Березень-квітень. – С.154-157. – Рец. на кн.: Петровський М. Українські діячі ХУІІ віку. І. Тиміш Цицора // ЗІФВ ВУАН. – Т.ХХІУ. – К., 1929. – С.79-99.

Рец.: // Україна. – 1930. – Березень-квітень. – С.178-180. – Рец. на кн.: Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. – ДВУ, 1930. – 75 с.

Відрядження С.Шамрая до архівів та бібліотек Ленінграду в лютому – березні 1930 р. // Україна. – 1930. – Березень – квітень. – С.190-191.

Рец.: // Україна. – 1930. – Березень – квітень. – С.192. – Рец. на кн.: Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва.

Рец.: // Україна. – 1930. – Березень – квітень. – С.192-193. – Рец. на кн.: Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН. – Т.ХХІУ: Праці Історичної Секції / За ред. М.Грушевського та О.Грушевського. Т.У.

Прилюдна оборона праці П.С.Глядківського "Казка про вдячного мерця" // Україна. – 1930. – Травень – квітень. – С.219-223. (Підпис. – С.Ш.)

Рец.: // Україна. – 1930. – Липень – серпень. – С.157-159. – Рец. на кн.: Кернажшкі К. Брожаські ключ 1639-1810 г.: Соціальна-економічні

нарыс з гісторыі Бабруйшчыны // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. - Кн.8. Працы клясы гісторыі. - Т.П. - Менск, 1929. - С.127-197.

Відраджэння для пераведення місячніка украінскай культуры в Дніпропетровсько-Криворіжжя, з 9/УП до 29/УП 1930 р. // Україна. - 1930. - Вересень. - С.146-148.

Київська сотня на Гетьманщині в ХУП-ХУІІІ вв.: Історично-географічна та економічна характеристика // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. - Збірник 1. - К., 1930. - С.159-283.

Містечко Трипілля на Київщині // Історично-географічний збірник. - Т.4. - К., 1931. - С.9-26.

М. Кобижче в ХУІІІ в. // ЗІФВ ВУАН. - Кн. XXVI. - К., 1931. - С.229-313.

*Шевченко Л.П. **

Батьківщина Тараса Григоровича // Україна. - 1925. - Кн.1-2. - С.162.

З народознавського руху в старій Австрії // Україна. - 1925. - Кн.1-2. - С.236-237. (Підпис - Л.Ш.).

Звичаї, зв'язані з закладами будівлі // ПГ. - 1926. - Вип.1-2. - С.87-95.

Спомини про акад. В.М.Гнатюка (нар. 1871 р., пом. 1926 р.) // ПГ. - 1926. - Вип.3. - С.122-124.

Рец.: // ПГ. - 1927. - Вип.1-3. - С.219-223. - Рец. на кн.: Maunier R. Les rites de construction en Kabylie // Revue de l'histoire des religion. - 1925. - № 4-5-6. - P.12-25; Maunier R. Le culte domestique en Kabylie // Revue d'ethnographie et des traditions populaires. - 1925. - № 23-24. - P.248-265.

Анна Павлик: [Некролог] // Україна. - 1928. - Кн.6. - С.220-223.

Рец.: // ПГ. - 1928. - Вип.2-3. - С.180-182. - Рец. на кн.: Eisenstädter J. Im Schweisse deines Angesichts. Eine Einführung in die gesellschaftliche Organisation der Arbeit. - Jena, 1927. - 96 s.

Рец.: // ПГ. - 1928. - Вип.2-3. - С.202-203. - Рец. на кн.: Черв'як К. Шляхта околиць на Коростенщині. - Видання Коростенського окружного музею краєзнавства, 1928. - 20 с.

Автобіографія кобзаря Павла Кулика // ПГ. - 1929. - Вип.1. - С.103-104.

Рец.: // ПГ. - 1929. - Вип.1. - С.129-132. - Рец. на кн.: Maunier R. La construction collective de la maison en Kabylie: Etude sur la coopération économique chez les Berbères Djurjuera // Mémoires de l'Institut d'Ethnologie. - Paris, 1929. - 78 p.

***Штенна К.Т. ***

Нариси з історії античної й християнської демонології: До питання про походження християнства // Записки Ніжинського ІНО. – Кн.УІ. – Ніжин, 1926. – С.125-194; – Кн.УІІ. – Ніжин, 1927. – С.45-138.

Рец.: Кагаров Є. // Етнографічний Вісник. – Кн.4. – К., 1927. – С.182-183.

Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості: З приводу книги Reitzenstein-Schaeder'a "Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland" (Leipzig, Teubner, 1926. – 355 с.) // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.114-127.

Рец.: // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.200-202. – Рец. на кн.: Богораз-Тан В.Г. Християнство в свете этнографии. – М., Л., 1928. – 156 с.

Рец.: // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.202-205. – Рец. на кн.: Иванов Йор. Богомилски книги и легенди. – София: Българска Академия на наукит'ѣ, 1925. – УП+388 с.

Рец.: // ПГ. – 1928. – Вип.1 – С.177-178. – Рец. на кн.: Яворский Ю.А. Ветхозаветныя библейскія сказанія въ карпато-русской церковно-учительской обработке конца ХУІІ века. – Ужгород, Прага, 1927. – 80 с.

Про характер переслідування відьом в Старій Україні // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.64-80.

Рец.: // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.172-179. – Рец. на кн.: Beth K. Religion und Magie: Ein religionsgeschichtlicher Beitrag zur psychologischen Grundlegung der religiösen Prinzipienlehre. Zweite, umgearbeitete Auflage. – Leipzig, Berlin, 1927. – XII + 434 s.

Рец.: // ПГ. – 1928. – Вип.2-3. – С.179-180. – Рец. на кн.: Halliday W.R. The pagan background of early Christianity. – London, Liverpool, 1925. – XVI + 334 p.

Дальтон-план в Ніжинському ІНО (1924-1928 рр.) // Записки Ніжинського ІНО та науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті. – Кн. УІІІ. – Ніжин, 1928. – С.175-182.

До українських переказів про сотворення першої людини // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т.П. – Частина історико-літературна. – К., 1928. – С.9-18.

Рец.: // ПГ. – 1929. – Вип.1. – С.132-136. – Рец. на кн.: Arbmán E. Untersuchungen zur primitiven Seelenvorstellung mit besonderer Rücksicht auf Indien // Le Monde Oriental. – Vol.XX. – Uppsala, 1926. – № 1-3. – S.85-226; Vol.XXI. – 1927. – № 1-3. – S.1-185.

Рец.: // ПГ. – 1929. – Вип.2. – С.116-124. – Рец. на кн.: Chantepie de la Saussaye. Lehrbuch der Religionsgeschichte begründet. – Vol. I-II. – Tübingen, 1925. – VII+756; VIII+732 s.

Рец.: // ПГ. – 1929. – Вип.3. – С.153-156. – Рец. на кн.: Никольский В.К. Очерк первобытной культуры: Изд.4-е. – Х.: Пролетарій, 1928. – 375 с.

Професор Олексій Іванович Покровський // Записки Ніжинського ІНО та науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті. – Кн.ІХ. – Ніжин, 1929. – С.280-289.

Алтирелігійне виховання і завдання педвузів // Шлях освіти. – 1929. – № 3. – С.21-27.

Рец.: // Україна. – 1930. – Січень-лютий. – С.217-220. – Рец. на кн.: Дмитрию Моисеевичу Петрушевскому в ознаменование тридцатилетия научной и литературной деятельности. – Российская Ассоциация научно-исследовательских институтов. Институт истории. Учёные записки. – Т.ІІІ. – М., 1929. – 392 с.

Селянські рухи в Римській імперії: I. Circumcelliones // Записки Ніжинського ІНО. – Кн. Х. – Ніжин, 1930. – С.3-46.

З монастирського побуту старої України // ЧПШ. – 1930. – № 7-8. – С.152-159.

***Щербина В.І.¹**

Лаврентій чи Діонісій? Чийм іменням належало б називати найстаріший список літопису? // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.10-13.

Рец.: // Україна. – 1924. – Кн.4. – С.167-168. – Рец. на кн.: Семейкинъ Н. М.Ф.Берлинскій, бывшій ученикъ и учитель Кіевской Духовной Академіи и его учено-литературная дѣятельность. – Киев, 1916 (Відбитка з часопису “Труды Императорской Кіевской Духовной Академіи”).

Два київські генерал-губернатори першої половини ХУІІІ віку: Кн. Д.М.Голіцин та М.І.Леонтьєв // Науковий збірник за рік 1924: Записки УНТ у Києві. – Т.ХІХ. – К., 1925. – С.79-87.

Київ в 20-х роках ХІХ століття: З матеріалів жандармського архіву // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.112-118.

Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії і пам'ятках: Записки УНТ в Києві. – Т.ХХІІ. – К., 1926. – С.167-216.

Спомин у Києві про рід Іпсіланті // Київ та його околиця в історії і пам'ятках: Записки УНТ в Києві. – Т.ХХІІ. – К., 1926. – С.335-340.

Іван Михайлович Каманін (1850-1921 рр.). І. Біографія. І.М.Каманін, як архівіст // Записки Соціально-економічного відділу ВУАН. – Т.ІІ-ІІІ. – К., 1924-1925. – С.47-53.

¹ Повний перелік праць В.І.Щербини (до 1926 р. включно) див.: Бібліографія праць В.І.Щербини // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.ХХХУ-ХХХІХ.

Україна і російський уряд у середині ХУІІІ віку: з приводу новознайденого журналу перебування у Києві цариці Лизавети в 1744 р. // ЗІФВ ВУАН. – Т.УІ. – К., 1925. – С.34-90.

Україна і російський уряд у середині ХУІІІ віку: з приводу новознайденого журналу перебування у Києві цариці Лизавети в 1744 р. – К., б/р. – 57 с.

Рец.: // Україна. – 1926. – Кн.1. – С.147-149. – Рец. на кн.: Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні ХУІ – поч. ХІХ в. – Київ, 1924.

Участь Києва у Законодавчій Комісії 1767 року // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.7-12.

Документи до історії Києва 1494-1835 рр. // Український Археографічний Збірник. – Т.1. – К., 1926. – С.1-49.

Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – 167 с.

Рец.: Єрофіїв Ів. // ЧП. – 1927. – № 2. – С.259-261.

Рец.: // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.203-208. – Рец. на кн.: Athenaeum Wilenskie, czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem W.K.Litewskiego. – 1923. – R.I. – № 1-4; 1924. – R.II. – № 5-8.

Говорський та Калістратів: з київського життя 60-х рр. ХІХ ст. // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.54-59.

“Преображенський скит” у Китаї в його колишньому й сучасному стані // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.44-49.

“Преображенський скит” у Китаї в його колишньому й сучасному стані. – К., 1928. – 8 с.

До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т.1. – К., 1928. – С.195-204.

Перевози і мости через Дніпро коло Києва: Перед сучасним будівництвом на Дніпрі коло Києва // Науковий збірник за рік 1928: Записки УНТ в Києві. – Т.ХХУІІІ. – К., 1928. – С.177-183.

Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині ХІХ ст. // Україна. – 1929. – Січень – лютий. – С.10-14.

Київ і Київщина на початку ХІХ віку // Україна. – 1929. – Березень – квітень. – С.54-59.

До питання про стародрук 1659 р. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХУ. – К., 1929. – С.35.

Перша Київська Народня Авдиторія: з культурного життя Києва в кінці ХІХ та на початку ХХ ст. // Україна. – 1930. – Травень – червень. – С.22-59.

Доля козаччини на Лівобережній Україні // Записки НТШ. – Т.С: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч.П: Праці історичні. – Львів, 1930. – С.275-287.

Кілька маловідомих пам'яток ХУІІІ ст. в Києві // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Збірник перший. – К., 1930. – С.307-314.

Остання грамота Києву на Магдебурзьке право // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Збірник перший. – К., 1930. – С.345-347.

Леонид Павлович Добровольський як знавець Києва й Київщини // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Збірник перший. – К., 1930. – С.389-401.

Юркевич В.Д.

Рец.: // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.167-168. – Рец. на кн.: Тишкевич М. Василь Тишкевич, воєвода підляшський, маршалок господарський і гетьман дворний В. Кн. Литовсько-Руського (1523-1571): Історично-генеалогічна розвідка // Записки НТШ. – Т.СХХУ. – Львів, 1920. – С.1-32.

Розшуки в Новгород-Сіверській окрузі // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліді року 1925. – К., 1926. – С.96-98.

До студій Максимовича з історії старого Києва // Київ та його околиця в історії та пам'ятках: Записки УНТ в Києві. – Т.ХХІІ. – К., 1926. – С.341-349.

Селянські переходи та пограничні комісії половини ХУІІ в. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.УІ-УІІ. – К., 1926. – С.225-241.

Звенигородщина в ХУ-ХУІ вв. // Історично-географічний збірник. – Т.І. – К., 1927. – С.13-22.

Рец.: // ПГ. – 1927. – Вип.1-3. – С.189-191. – Рец. на кн.: Kraushar A. Totemizm w rozwoju dziejowym społeczeństw pierwotnych i jego objawy w genezie społeczeństwa polskiego: proba hipotezy historycznej. – Warszawa, 1920. – 27 s.; Kławe I. Totemizm a pierwotne zjawiska religijne w Polsce, studium porównawcze. – Warszawa, 1920. – 173 p.

Археографічна праця в московських архівах катедри історії України УАН // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.219-221. (У співавтор. з Свѣтловським В.С.).

Рожков Микола Олександрович: [Некролог] // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.211-212.

Рец.: // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.135-140. – Рец. на кн.: Recueil d'études dédiées à la mémoire de N.P.Kondakow // Archéologie. Histoire de l'art. Etudes byzantines. - Prague, 1926. - XLIV, 300 p; Seminarium Kondakovianum. Recueil d'études // Archéologie. Histoire de l'art. Etudes byzantines. - Prague, 1927. - № 1. - 6, 350 p.

Перше засідання Комісії Старої Історії України // Україна. – 1928. – Кн.2. – С.179-181.

Київський перепис 1666 р. // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.27-39.

20-ті роковини смерті В.Б.Антоновича в Історичній секції УАН // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.169-172. (Підпис – В.Д.).

Засідання комісії старої історії України // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.167-168.

Археографічна експедиція катедри історії України ВУАН // Україна. – 1928. – Кн.6. – С. 204-207. (У співавтор. з Євфимовським В.С.).

Харківський перепис року 1660: Перепис Слобожанщини Ф.Т.Пестрикова й С.С.Ушакова // ЗІФВ ВУАН. – Кн.ХХ. – К., 1928. – С.129-173.

Романівка на Київщині // Історично-географічний збірник. – Т.3. – К., 1929. – С.129-134.

Обмін науковими цінностями між УРСР та РРФСР // Україна. – 1930. – Липень-серпень. – С.191-194. (Без підпису).

Засідання Комісії історії Козаччини і Козацької доби // Україна. – 1930. – Липень – серпень. – С.196-198.

Українська історична література за роки 1928 і 1929: Організація наукової праці і видавництва; Допоміжні дисципліни і видання джерел для часів до кінця ХУІІІ в.; Українська історіографія в рр. 1928-29; Загальні огляди і спеціальні питання загальної української історії // Україна. – 1930. – Вересень. – С.86-106.

Українська історична література за роки 1928 і 1929: Україна в складі Литовської і Польської держави; Козаччина, Хмельниччина і Руїна // Україна. – 1930. – Вересень. – С.112-119.

Професійне відрядження для участі в уборчій кампанії на Переяславщині // Україна. – 1930. – Вересень. – С.148-149.

Новий підпешний ВУАН – колгосп // За радянську академію. – 1931. – № 8. – Квітень. – Ст.1.

Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. – К., 1932. – ХХ, 192 с.

Список скорочень

ВІНО	Вищий інститут народної освіти
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
ДА м. Києва	Державний архів м. Києва
ДА СБУ	Державний архів Служби безпеки України
Записки НТШ	<i>Записки Наукового товариства ім. Шевченка</i>
ЗІФВ ВУАН	<i>Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук</i>
ІІМК	Інститут історії матеріальної культури
ІУ	Інститут історії України
ІНО	Інститут народної освіти
ІСВТ	Історичний семінар вищого типу
КАІ	Київський археологічний інститут
КІНО	Київський інститут народної освіти
КВСЕІУ	Комісія для вивчення соціально-економічної історії України ХУІІ - ХІХ ст. при ВУАН
НА ІУ	Науковий архів Інституту історії України НАН України
НАНУ	Національна академія наук України
Наркомпрос	Народний комісаріат освіти
НБУВ, ІР	Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
НДКУ	Науково-дослідна кафедра історії України у Києві
НКО УСРР	Народний комісаріат освіти Української Соціалістичної Радянської Республіки
НТШ	Наукове товариство імені Шевченка у Львові
ПГ	<i>Первісне громадянство та його пережитки на Україні</i>
РДІА	Російський державний історичний архів
РЕГУ	<i>Радянська енциклопедія історії України</i>
СВУ	Спілка визволення України
СНР	Спілка наукових робітників
УВО	Українська військова організація
УІ	<i>Український історик</i>
УДЖ	<i>Український історичний журнал</i>

УНТ	Українське наукове товариство у Києві
УСІ	Український соціологічний інститут
ЦАУ	Центральне архівне управління
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАМЛМ України	Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України
ЦДА СПб	Центральний державний архів Санкт-Петербургу
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України у Києві
ЧШ	<i>Червоний Шлях</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК¹

- Антипович К.Є. 13, 25, 135, 140,
148-149, 151, 155, 162,
205, 210, 293, 330, 333,
348, 353, 356
- Аксютін Ю. 228
- Аляб'єв 311
- Антонович В.Б. 26-27, 29, 50, 75,
116, 122, 125, 133, 135-
136, 138, 272
- Антонович М. 39
- Апанович О.М. 29, 133
- Артемченко П.І. 33, 172, 210-211,
330, 333, 353
- Афендик Л.Г. 264
- Бабенко Л.Л. 28, 183, 263
- Багалій Д.І. 15, 39, 42, 48-49, 54,
76, 116, 120, 126, 149,
151, 171, 184, 209, 227,
255, 263, 276, 278, 288,
292, 294, 296
- Баландіна О. 185
- Баранович О.І. 6, 12, 15-16, 18-19,
25, 28, 49, 53, 57, 86, 88-
89, 113, 129, 135, 140-
142, 144-147, 174, 176,
195, 197, 205-206, 211-
212, 285, 287, 321-322,
325, 330, 333, 348, 353,
357
- Барбар 218
- Барвінський В.О. 227
- Барон М.В. 166, 249
- Барт П. 120
- Берія Л. 237
- Беркут Л.М. 130, 166
- Бернгайм 116
- Білик І. 318
- Білінський М. 315
- Білокінь С.І. 18, 25, 27, 86, 98, 135,
139-140, 142, 154, 238,
240, 242, 251, 255, 257,
357, 411, 414
- Бованенко Д.Є. 13, 33, 148-151,
155-156, 212, 291, 330,
334, 348, 353, 357
- Богдашина О.М. 48, 126, 149, 170-
171, 213, 294
- Бодянский О. 311, 318
- Бойків І.О. 49, 53
- Бойко В.С. 218
- Бойко І.Д. 18, 28, 167, 170-171, 213,
330, 334, 349, 353
- Бортняк Н. 134
- Боряк О. 24, 191
- Брик І. 202
- Брікнер О. 308
- Брюховецький 155, 187, 310
- Булавін К. 240
- Бутч І.Л. 24, 188
- Бухарін М. 120
- Бюро П. 308
- В.Щ. 202
- Вакуленко Д.Т. 41, 214, 255
- Василенко М.П. 12, 45, 79, 115,
119, 122, 151, 351
- Верба І.В. 24-26, 82, 130, 135, 141-
142, 150-151, 210-212,
220, 226
- Вернадський В.І. 9, 31
- Веселовський С.Ф. 98-100
- Виговський І. 300
- Віннар Л. 20, 29, 110, 132, 135-136,
150-151, 173, 175-176,
321

¹ До покажчика не включені імена, які зустрічаються в Додатку 6, за винятком прізвищ авторів-співробітників НДКІУ та упорядників бібліографічних покажчиків.

- Винниченко В. 317
 Витанович І. 28, 154, 267
 Витошинський А. 182
 Вишнінський А.Я. 232
 Вишневецький Д. 20
 Вишня О. 318
 Владимирський-Буданов М.Ф. 116, 133
 Власовський І. 216, 234
 Вовк Ф.К. 296, 311
 Водотика С.Г. 25, 218, 222
 Возняк М. 203
 Вусович Я.І. 166, 249
 Гавриленко Т.М. 25, 33-34, 41, 81, 85, 147, 167-169, 171, 174, 191-194, 203, 205, 211, 213-214, 252, 254-255, 295-296, 310, 321, 330, 334, 349, 353, 358
 Гасвський С.Ю. (Сильвестр) 6, 33, 94, 96-98, 100, 108, 113, 135, 214-217, 233, 315-318, 321, 330, 334, 353, 359
 Гальбвас М. 308
 Герасимчук В.І. 6, 25, 94, 99-101, 108, 113, 134, 176-178, 180, 182-183, 217, 300, 320, 330, 335, 354, 362
 Гермайзе О.Ю. 6, 12, 25, 28, 33, 44, 47, 49-56, 58, 77, 86, 93-94, 99, 110, 122-123, 126, 130, 139, 144-145, 149, 152-155, 158-161, 168, 176, 195, 197, 214, 218-219, 252, 278, 281, 288, 293, 301-302, 317-318, 320, 330, 335, 348-352, 354, 362
 Гирич В. 144
 Гирич І.Б. 23, 37-38, 63, 89-90, 144, 147, 251
 Гладковский І.П. 41, 222-223, 225
 Глушко С.В. 25, 33, 49, 53, 57, 94, 99, 101-102, 111, 113, 129, 135, 139, 141-142, 144-148, 157, 162, 172, 174, 176, 182-184, 189, 197, 205, 208, 219-220, 282-284, 288-289, 294, 314, 317-318, 321, 330, 335, 349, 354, 366
 Глядківський П.С. 33, 41, 49, 52-53, 58, 111, 113, 129, 135, 140, 154, 156-157, 160, 162-163, 174, 192-193, 203-205, 220-225, 233, 238, 312-313, 321, 330, 336, 349, 354, 367
 Гнатюк В.М. 84-85, 312
 Головацький Я. 311, 318
 Голубовський П. 50
 Горбань М.В. 288
 Горленко В. 311
 Гоцуляк В. 134
 Греков Б.Д. 214
 Грица С. 237, 385
 Грицак Я. 134, 180
 Гродська К. 185
 Грушевська К.М. 23-26, 33-34, 38-39, 57-58, 81, 85-90, 94, 102, 113, 123, 125, 147, 167, 170, 173-174, 191-192, 194, 200-201, 203-205, 223, 262, 305-306, 308-309, 311-313, 318, 321, 330, 336, 349, 352, 354, 368
 Грушевська М.С. 223
 Грушевська О.О. 142
 Грушевська-Шамрай Г. 27, 154, 255
 Грушевський О.С. 6, 12, 26, 28, 33-34, 44, 47, 49-54, 58, 77-78, 80, 86, 94, 98-99, 105, 113, 116, 122-123, 130, 139, 141-146, 149, 153, 155, 157-158, 161, 165-166, 170, 176, 195, 220, 224-225, 262, 278, 313, 318, 320, 330, 336, 348-352, 354, 372
 Гуменюк М.П. 18, 239
 Гуржій І.О. 19, 251
 Гуслистий К.Г. 16
 Гутнова О.В. 132
 Данилевич В.Ю. 6, 19, 26, 33, 47, 49-51, 53-54, 56-57, 77-78, 86, 88-89, 93-95, 99,

- 111, 116, 122-124, 139,
142, 145, 158-159, 176,
225, 320, 330, 337, 352,
354, 374
- Даниленко В.М. 153
- Дашкевич Я.Р. 27-28, 75-76, 131,
134, 240, 242
- Денисенко В.С. 26, 52-53, 58, 111,
129, 135, 140, 163-164,
174, 191-192, 203, 225-
226, 233, 308, 311, 321,
331, 337, 349, 354, 375
- Джиджора І. 134, 180-181
- Дивний І. 27, 68, 78-79, 236, 237
- Діхтяр П.А. 167-168, 226, 291, 331,
337, 349, 354
- Дмитрієнко С. 91-92, 205
- Довнар-Запольський М.В. 26-27,
29, 50, 78, 133, 136
- Домбровський О. 29, 132
- Дорошкевич О. 319
- Драгоманов М.П. 116, 122, 302-
303, 314, 318
- Дубровіна Л.А. 241, 250
- Дудко В. 240
- Дурдуківський В.Ф. 152-153
- Дюркгейм 172, 305-306
- Дядиченко В.А. 14, 16
- Енгельс Ф. 116
- Ефимовський див. *Єфимовський*
В.С.
- Євфимовський В.С. (Ефимовський)
26, 28, 112, 135, 140, 154,
156-160, 162, 174, 182-
187, 189, 226-229, 285,
298, 321, 331, 337, 349,
354, 375
- Єршов А. 182-183
- Єфіменко-Ф. 116
- Єфремов С.О. 40, 50, 83, 89, 154,
312
- Жемчужніков М.М. 318
- Жуковська М.А. 33, 81-82, 85-86,
139, 192, 203, 229-230,
331, 337, 354, 376
- Жуковський О.Т. 82
- Завадович Г. 171, 331
- Зазуляк Ю. 25
- Залізник М. 180
- Заруба В. 23, 39, 49, 54, 66, 73, 76,
136, 207-208
- Зведенюк П.К. 331
- Зеленін Д.К. 203
- Зеров М.К. 169, 319
- Зібер М.І. 303
- Злутко С. 28
- Іванець Г.А. 163
- Іванов Є.М. 179
- Івасюта М.К. 19
- Ігнатієнко В.А. 33-34, 57, 135, 140-
141, 144-146, 148, 174,
230-231, 314-315, 321,
331, 338, 377
- Іконніков В. 116
- Кагаров Є.Т. 203
- Камінський В.А. 203
- Камінський В.Я. 13, 33, 148-149,
150-151, 155, 162, 195,
197, 203, 205, 232, 291,
293, 331, 338, 350, 354,
378
- Капраль М. 185
- Карацуба С.І. 18
- Карачківський М.Ф. 12, 49, 53, 58,
101, 135, 139, 148, 151-
152, 174, 197, 232-234,
260, 284, 292-293, 321,
331, 338, 350, 354, 378
- Карський Є. 204
- Каутський К. 120
- Качкан В.А. 26
- Квітка К.В. 106-107, 113, 203, 234,
310-312, 331, 338, 354,
379
- Киянця П.А. 33, 135, 154-156,
234-235, 331, 339, 350,
354, 381
- Кізлик О.Д. 391
- Кіржаєв С.М. 23-24, 37-38, 43-44,
46-47, 51, 56-57, 63-66,
68, 72, 74, 76, 88-90, 98,
115, 118, 128, 135-137,
144, 147, 174, 176-177,
179-181, 184, 201, 206-
209, 251, 266, 273, 275-
276
- Клименко П.В. 6, 12, 15-18, 26-27,
33, 57, 67-68, 78-79, 86,

- 88, 93-94, 99, 113, 123-124, 139, 151-152, 169, 176, 195, 236-237, 291-293, 314, 320, 331, 339, 348, 350-351, 354, 382
- Кобиланська О. 317
- Коваленко О.Б. 26-27, 84, 93, 205, 226, 258
- Коваль М.В. 250
- Коваль М.К. 15, 17
- Козаченко А.І. 227
- Козловська В.Є. 159, 203
- Колесса Ф.М. 6, 19, 94, 104-105, 107, 113, 203, 205, 237, 239, 311-312, 320, 331, 340, 354, 385
- Кольченко Ф.Я. 167, 171, 237-238, 293, 331, 340, 350, 354
- Комаренко Н.В. 16-17
- Компан О.С. 18
- Кондратьєва К.М. 238, 331, 340, 354
- Кондрашов В.Ф. 25, 218
- Кондуфор Ю.Ю. 16
- Коняка Т.Г. 193
- Копержинський К.О. 18-19, 26, 87, 94, 103-105, 113, 123, 170, 194, 197, 203, 238-239, 306-309, 315-318, 331, 340, 351, 354, 386
- Кордуба М. 134, 178, 180, 182
- Коссак І. 44
- Косташук В.М. 33, 167-168, 172, 174, 208, 239, 315, 321, 331, 340, 350, 354, 390
- Костомаров М.І. 116, 122, 146, 186, 302, 317
- Костриця М.Ю. 85
- Костюк Г. 218
- Котляревський І.П. 316
- Кошобинська Н.А. 219, 231
- Кошобинський М. 317-318
- Кравцов Д.О. 27, 33, 49, 58, 135, 140, 162-165, 174, 176, 181-184, 186, 188-189, 205, 240, 295, 299-300, 310, 321, 325, 331, 341, 350, 354, 390
- Кравченко В.Г. 24, 39, 85, 173, 191, 203
- Кравченко І.І. 13, 19, 88-89, 135, 139, 148-150, 155, 162, 197, 240-242, 287, 289-290, 331, 341, 350, 354, 390
- Кревецький І. 135, 315
- Кримський А.Ю. 23, 38, 88-90, 147, 251
- Крип'якевич І.П. 6, 11-12, 18-19, 27, 39-40, 109-110, 113, 131, 176-178, 180, 188, 239, 242-243, 300-301, 320, 331, 341, 354, 391
- Крип'якевич Р. 27, 39, 110, 242
- Кричевський В.Г. 80
- Кропивницький М.Л. 315
- Крупницький Б.Д. 12-13, 180
- Крячок М.І. 39
- Кубал 116
- Кулаковський Л.В. 234
- Кулик П. 310
- Куліш П. 302, 317-318
- Кульчицький С.В. 9
- Кунов 116
- Купчинський О. 134
- Лазаревський О.М. 93, 116, 122, 278, 317
- Лаппа-Данилевський О.С. 116, 132
- Лебедзева В. 246
- Левіцький Л.М. 47-48, 64, 102
- Леві-Брюль Л. 306
- Левченко М.З. 40, 88, 90, 200
- Ленін В.І. 116
- Лефлер Ш. 311
- Линківський В. 97
- Лобода А.М. 204
- Ломов Г. 27, 154, 255
- Лось Ф.Є. 14, 16
- Луговський Б.Л. 81, 84, 203
- Лучицький І.В. 278
- Ляскоронський В.Г. 91, 112
- Лященко П. 122
- Мазур І. 25, 218
- Майліс О.Г. 262
- Максимович Г.М. 91, 278
- Максимович М.О. 311-312

- Маламуж Д.А. 53, 58, 331
 Малик Я. 26, 81
 Малинка О. 203
 Мандзюк І.Д. 33, 49, 53, 58, 130, 135, 143, 153, 158, 161-163, 195, 197, 206, 214, 230, 243-245, 278-279, 322, 331, 341, 351, 355, 391
 Маркевич О. 310
 Марковський М.М. 6, 94-97, 99-100, 113, 245, 316-318, 320, 331, 342, 355, 392
 Маркс К. 116, 274
 Марр М. 307
 Мартинович П.Д. 173, 311
 Матяш І.Б. 24, 26, 142-143, 200-201, 205, 223-224, 310, 368
 Миловидов Л.В. 27, 167-169, 208, 245, 313-314, 318, 331, 342, 351, 355, 395
 Мирний П. 317-318
 Мисько Є. 203
 Михальченко С.І. 26-27, 29, 132-133
 Мицик Ю. 40
 Мірза-Авак'яни Н.Ю. 18
 Міяковський В.В. 40
 Могиланський М.М. 83
 Мокрицький Г.П. 85
 Моргилевський І.В. 80
 Музичка А. 319
 Мякотін В.О. 116, 278
 Нечипоренко П.І. 12, 27, 111, 129, 135, 154, 159-160, 162, 174, 183, 197, 208, 245-246, 281-282, 321, 332, 343, 351, 355, 398
 Новицький Я.І. 296
 О.М. див. Степанішина О.М.
 Обермайер П. 116
 Оглоблин О.П. 12-13, 29, 45, 50-51, 110, 122, 130, 132, 135-136, 138, 141, 149, 151, 162, 210-212, 293, 322, 350
 Озерський Ю.І. 61-63, 200-201
 Окнишевський Л.О. 6, 20-21, 27, 40, 76, 88-89, 101, 129, 135, 148, 151, 162-163, 182, 206, 209-211, 246-247, 250, 301, 321, 332, 343, 351, 355, 399
 Олійник Л.В. 19
 Онищенко О.О. 241, 250
 Осіюк О.Т. 33, 171, 248, 332, 343, 355
 Осташко Т.С. 98
 Оттокар Н.П. 292
 Павлик О.Я. 33-34, 39, 111, 129, 135, 140, 163, 165-167, 172, 174, 205, 208, 239, 249-250, 303, 321, 332, 343, 351, 355, 403
 Павлушков М.П. 214, 218
 Падох Я. 21, 246
 Панова М.А. 173
 Пантюхова О.Б. 173
 Парасунько В.С. 193, 310
 Педич В.П. 132-134, 137
 Перетц В.М. 75, 96-98, 103, 319
 Петренко В.С. 19, 251
 Петровський М.Н. 7, 15-16, 18-20, 28, 91-93, 105, 113, 140, 182-183, 187, 204, 250-251, 257, 278, 321, 332, 344, 355, 403
 Пиріг Р.Я. 22, 26-27, 43, 63, 68-69, 224, 259
 Пігідо Ф. 14
 Підгайний С.О. 218
 Пілота К.Н. 332
 Подолинський С. 303
 Покровський М. 116, 120
 Покровський О.І. 87, 104
 Полонська-Василенко Н.Д. 12-13, 132, 148, 181, 233, 246, 296
 Полонський Я.П. 311, 318
 Полошко Г. 210
 Попов О.С. 99-100, 123
 Порфир'єв С. 182-183
 Постишев П. 4
 Потульніцький В.А. 43
 Пристайко В. 40, 150, 243
 Пришляк В. 134, 181
 Пріцак О. 28, 132, 273

- Пропп В. 205
 Прус В. 203
 Пустовіт І.П. 49, 53, 58, 278-279, 332, 406
 Радивилівський А. 94
 Райценштайн 308
 Ревуцький В. 153
 Рєзанов В.І. 168-169
 Рибалко О. 37
 Ріве Поль 203
 Романовський В.О. 256
 Рубайло В. 203
 Рубльов О.С. 23, 27, 46, 49, 56, 82, 84, 242, 250-251
 Рудницький Л. 141
 Рулін П. 319
 Русов О.О. 318
 Руткевич Д.В. 231
 Рятло Я.П. 56
 Савенко Л.А. 22, 27, 238-239, 275
 Савич О.А. 112
 Савченко Ф.Я. 12, 23, 27, 38-39, 57-58, 81-82, 85-90, 94, 102, 123, 130, 139, 142, 147, 171, 173-174, 176, 191, 194, 203, 208, 219, 251-252, 303, 308, 310-311, 317-318, 321, 332, 344, 351, 355, 407
 Садовський Т.Ф. 80
 Самойловський І.М. 58, 332
 Санцевич А.В. 15
 Сарбей В.Г. 14-16
 Сафронов Г.И. 18
 Семевський В. 122
 Семковський С. 116
 Сентів П. 308, 312
 Сербул Ю.Т. 33-34, 171, 193, 252-253, 310, 332, 344, 355
 Сергійчук В. 171
 Сидоренко О.І. 26, 218
 Сильвестр див. Гасвський С.Ю.
 Сильченко В.М. 33, 167, 169-171, 203, 253-254, 344, 351, 355, 410
 Синявський 130
 Сікало І.Д. 167, 171, 203, 254, 332, 345, 351, 355, 410
 Скляренко Є.М. 25, 110, 218
 Скребицький Ол. 318
 Скрипник М.О. 38, 63, 234
 Скрипник М.Ф. 167-168, 254, 332, 345, 352, 355
 Слабченко М.Є. 40, 116, 122, 141, 181, 218, 222, 276, 278, 296
 Сластьон О.Г. 39, 146, 203
 Смирнов П.П. 132
 Смолинська Є.С. 41, 163, 167, 169, 174, 192-193, 203, 205, 254-255, 308, 321, 332, 345, 352, 355, 410
 Смолинський С.М. 254
 Солнцев С. 116
 Соловйов 186
 Сохань П.С. 23, 37-38, 43-44, 46-47, 51, 56-57, 63-66, 68, 72, 74, 76, 88, 90, 98, 115, 118, 128, 135-136, 144, 174, 176, 201, 206-209, 266, 273, 275-276
 Сперанський М.Н. 203
 Співачевська Н. 315
 Старицький М.П. 318
 Стеблій Ф. 135
 Степанишина О.М. 27, 58, 94, 101, 113, 129, 135, 148, 152-154, 162, 174, 197, 206, 255-256, 290-291, 321-322, 332, 345, 352, 355, 410
 Степович А.І. 112-113, 123, 203
 Стеценко В.К. 192
 Стецюк К.І. 19
 Студинський К.Й. 39-40, 208, 300
 Суразький В. 316
 Суслопарів М.З. 18, 382
 Сухов О.О. 262
 Табачник Д.В. 26, 218, 228
 Танан К. 200, 204, 307
 Тарнавський В. 140, 230
 Терлецький В.М. 16
 Тимченко Є.К. 220, 262
 Ткаченко В.В. 26-27, 84, 93, 226, 258
 Ткаченко М.М. 7, 12, 15-16, 19, 27, 33, 49, 53, 57, 86, 88-89, 107-108, 113, 129, 135,

- 139-148, 171, 174, 176,
197, 256-258, 278-280,
283, 295, 303, 314, 321,
325, 332, 345, 352, 355,
411
- Ткачова Л. 213
- Томашівський С. 134, 180
- Троцько П.Т. 22
- Трохименко М.Ф. 50, 53
- Трусевич С.М. 19
- Туган-Барановський М. 116
- Туркевич І.О. 166, 249
- Тутківський П.А. 47-49, 51, 53-55,
57, 77, 123, 203
- Українка Леся 317-318
- Ульяновський В.І. 23, 37-38, 43-47,
51, 56-57, 63-66, 68, 72,
74, 76, 79, 88, 90, 98, 115,
118, 128, 135-137, 144,
174, 176, 201, 206-209,
266, 273, 275-276
- Устименко С.П. 58
- Фариняк Е. 39
- Федоренко П.К. 7, 15-16, 18-19, 27-
28, 91-93, 113, 198, 258-
259, 278, 280-281, 315,
321, 332, 346, 355, 413
- Федорук Я. 25, 100, 134, 178, 217
- Федушак-Юркевич І.В. (Федушак
І.) 28, 159, 263-264
- Филипович П.П. 169, 319
- Філенко Т. 312
- Франко І. 303, 317-318
- Харлампович К. 116
- Хмельницький Б. 156, 187-189, 298,
300
- Ходоровський Г. 311-312
- Хрущов М.С. 228, 232
- Циганкова Е. 40, 88
- Черченко Ю.А. 242
- Чехівський 218
- Чигрин М. 216-217
- Чубинський П.П. 311
- Шамрай С.В. 12, 17-18, 27, 31, 49-
52, 57, 94, 101-103, 113,
129, 131, 135, 139, 141,
143-148, 154, 156, 163,
174, 176, 198, 206, 219,
259-260, 278-280, 288-
291, 318-319, 321-322,
332, 346, 352, 355, 414
- Шаповал Ю. 40, 150, 243
- Швидько Г.К. 25, 299
- Шевченко Л.П. 81, 83-86, 113, 172,
174, 191-193, 203, 205,
260-261, 308, 310, 312,
317, 321, 332, 346, 355,
417
- Шевченко М.Г. 83
- Шевченко Т.Г. 29, 74, 83, 110, 257,
302, 314, 316-318
- Шевчук Т. 24, 39, 173
- Шлюбський О. 203
- Шмєльов В. 40
- Шмідт В. 204, 306
- Штепа (Штеппа) К.Т. 33, 105-106,
113, 203, 205, 226, 247,
261-263, 308, 332, 347,
355, 418
- Штогрин В. 96, 103
- Штогрин Д. 17
- Шуйська Є. 185
- Шуйська М. 185
- Щербина В.І. 6, 12, 15, 19, 44, 47,
49-50, 53-54, 57-58, 77,
80, 86, 89, 94, 99, 113,
124-125, 139, 146, 152-
153, 176, 260, 263, 293,
301, 314, 320, 332, 347-
350, 352, 355, 419
- Щітківський І.І. 260
- Юркевич В.Д. 12, 28, 33, 40, 50, 53,
58, 111, 113, 129, 135,
139, 154-156, 158-160,
162, 174, 176, 182-184,
186-187, 203, 205, 211,
226, 263-264, 294-295,
321, 332, 347, 352, 355,
421
- Юркова О.В. 24-27, 135, 141, 145-
146, 176, 210, 212, 218,
225, 285
- Яворницький Д.І. 213
- Яворський М.І. 56, 116, 122, 288
- Якимович С. 203
- Якубський Б. 319
- Ясь О. 29, 132-133

З М І С Т

Передмова	5
Розділ 1. Історіографічна та джерельна база дослідження	
1.1. <i>Історіографічний аналіз літератури</i>	11
1.2. <i>Огляд джерел</i>	31
Розділ 2. Організаційно-наукова та науково-виховна діяльність кафедри	
2.1. <i>Створення академіком М.С.Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (березень – грудень 1924 р.)</i>	42
2.2. <i>Організаційно-структурна еволюція кафедри у 1925-1930 рр.</i>	59
2.3. <i>Співробітники кафедри історії України</i>	74
2.4. <i>Підготовка аспірантів</i>	114
2.5. <i>Формування київської історичної школи М.С.Грушевського</i>	132
2.6. <i>Археографічна діяльність кафедри</i>	176
2.7. <i>Видавнича діяльність</i>	195
2.8. <i>Ліквідація кафедри та подальші долі її співробітників</i>	207

Розділ 3. Вклад співробітників кафедри в дослідження вітчизняної історії

3.1.	<i>Основні напрямки дослідів. Методологія і методи історичних досліджень.</i>	266
3.2.	<i>Дослідження соціально-економічних процесів в Україні XVII - поч. XX ст.</i>	277
3.3.	<i>Студії з політичної історії України.</i>	298
3.3.	<i>Етнологічні, культурологічні та літературознавчі праці.</i>	305
	Висновки.	320
	Додатки:	
1)	Структура кафедри.	327
2)	Персональний склад кафедри.	330
3)	Співробітники кафедри: короткі біографічні дані.	333
4)	Промоційні студії аспірантів кафедри.	348
5)	Участь співробітників кафедри у роботі комісій ВУАН та їх праця у навчальних закладах.	353
6)	Список праць співробітників кафедри.	356
	Список скорочень.	423
	Іменний покажчик.	425

